

Izdavač

Institut za političke studije
Savski trg 7, Beograd
tel. 642-649, 642-042

Za izdavača

dr Živojin Đurić

Recenzenti

dr Vladimir Cvetković
dr Ognjen Pribičević

Urednik

dr Dragan Subotić

Lektor

Sana Pribičević

Tiraž: 300

Štampa:

„ČIP ŠTAMPA“, Beograd

SLOBODAN ANTONIĆ

IZAZOVI ISTORIJSKE SOCIOLOGIJE
- Teorijsko-metodološki problemi proučavanja
evolucije predgrađanskih društava -

Sredstva za štampanje ove knjige obezbedili su
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije
i Institut za političke studije

Institut za političke studije

Beograd 1995.

REČ ČITAOCU

Ova knjiga predstavlja neizmenjeno štivo doktorske teze koju sam 31. marta 1995. godine odbranio na odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (predsednik komisije: prof.dr Silvano Bolčić, Filozofski fakultet u Beogradu; mentor: prof.dr Mladen Lazić, Filozofski fakultet u Beogradu; član: prof.dr Miomir Jakšić, Ekonomski fakultet u Beogradu).

Ipak, kao što će to čitalac i sam primetiti, u pisanje ove knjige uloženo je mnogo više napora od onog potrebnog za izradu jedne standardne doktorske teze. Zapravo, moglo bi se reći da je ona, sticajem različitih okolnosti, pisana punih 12 godina, te je otuda, u gotovo svim svojim delovima, tako „gusta“ i po građi i po argumentaciji.

Neposredni rad na samoj temi započeo sam još 1982. godine kada sam, na podsticaj prof.dr Vojislava Stanovčića, u okviru poslediplomskih studija na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, za predmet seminarskog rada izabrao nedoumice oko periodizacije evropske istorije. Kako je taj rad prilično prekoračio granice uobičajenih seminarskih radova - kako po svom obimu tako i po idejama (između ostalog tu je, u glavnim crtama, bila iznesena i osnovna ideja knjige koja je pred čitaocem), savetovano mi je da ga iskoristim za osnovu svoje magistarske teze. Tako sam, sa mentorom prof.dr Smiljom Tartaljom, pristupio širem istraživanju osnovnih slabosti marksističke koncepcije istorijske evolucije i 1986. godine završio tezu: Prilog kritici istorijskog materijalizma kao filosofije istorije.

Premda je ova teza na nekoliko ravni osporavala dotadašnji šablonski prikaz istorijskog razvoja koji se mogao naći u tada vladajućem marksizmu, ono što mi se učinilo teorijski najzanimljivijim bilo je pitanje „antičke alternative“ tj. pitanje odnosa evolutivne razvijenosti antičkog i feudalnog tipa društva, tačnije, nedoumica oko njihove evolutivne sukcesije ili paralelizma. Ali za razrešenje te nedoumice bilo je neophodno bolje poznavati „tvrde“ istorijske činjenice, tako da sam, povučen izazovnošću same teme, u naredne tri godine (1987-1989) preduzeo samostalno istraživanje raspoložive istorijske građe o privrednom i tehnološkom razvoju evropske antike i evropskog srednjeg veka. Istraživanje je potvrdilo moju osnovnu hipotezu (da se ni u privrednom ni u tehnološkom smislu feudalni tip društva ne može uzimati kao „superiorni“ ili „razvijeniji“), ali je istovremeno otvorilo još mnogo zanimljivih pitanja na koja je valjalo potražiti odgovor. Želeći da sistematizujem dotadašnji rad u ome pravcu, krajem 1989. i početkom 1990. napisao sam nekih 12 a/t štiva koje sam nameravao da uzmem kao osnovu svoje doktorske disertacije

(rukopis je, zapravo, predstavljao glavni deo onoga što se sada može naći u III, IV i V glavi ove knjige).

Najprirodnije mesto za dalji nastavak rada na ovoj temi izgledalo mi je odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde su se upravo problemom društvenog razvoja i istorijske evolucije bavili prof.dr Mihailo Popović i prof.dr Miodrag Ranković. Početkom 1990. godine odneo sam prof. Popoviću rukopis i zamolio ga da ga pogleda i na osnovu njega odluči da li bi se prihvatio mentorstva nad mojom disertacijom. Pošto je pročitao rukopis, prof. Popović ga je ocenio kao dobru osnovu za dalji rad i potvrdno odgovorio na molbu da se prihvati mentorstva. Takođe smo obostrano zaključili da bi bilo veoma korisno ako bi se u komisiju uključio i neki kolega sa odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta i u tom smislu je prof. Popović obavio razgovor i obezbedio učešće jednog istoričara u komisiji za ocenu prihvatljivosti teme.

Međutim, na sednici Nastavno-naučnog veća, u proleće 1990. godine, pojedine kolege sa katedre za istoriju osporavaju prihvatljivost teme (teza je prijavljena pod nazivom: „Antičko i feudalno društvo - problem društvene evolucije“) odn. pozitivan izveštaj komisije, i predlažu da komisija ponovo preispita temu. Osnovne zamerke ovih istoričara odnosile su se, kako mi je preneto, na širinu teme (koliko se o tako širokom istorijskom periodu može ozbiljno i kvalitetno pisati?) kao i na samu formulaciju (da li tako nešto kao što su „antičko“ i „feudalno“ društvo uopšte postoji i kako se oni mogu porediti?) - dakle, primedbe koje istoričari uobičajeno iznose ovakavom tipu istraživanja (vidi I glavu ove knjige).

To je bila i najkritičnija faza rada na ovoj temi. Najpre, moram priznati da sam u jednom trenutku donekle i sam bio pokoleban u celishodnost celoga projekta. Upravo u to doba zajedno sa socijalizmom raspadala se i marksistička paradigma u okviru koje su moja pitanja i odgovori imali smisla, a ja tada još uvek gotovo ništa nisam znao o postojanju takve discipline kao što je „istorijska sociologija“. Osim toga, prof. Popović je te godine odlazio u penziju pa mi se činilo da time otpada i mogućnost da dalji rad vežem za izradu disertacije iz oblasti sociologije.

U toj, najkritičnijoj fazi, dve stvari su bile presudne da nastavim rad na ovoj temi. Prvo je bilo moje „otkriće“ istorijske sociologije. Upoznavši se sa novijom literaturom iz ove oblasti uvideo sam da tema kojom se bavim ne samo da nije passe već i da disciplina u okviru koje se kreće moje istraživanja danas predstavlja jednu od najrazvijenijih i najperspektivnijih grana sociologije. I drugo, snažnu podršku u daljem radu dao mi je prof.dr Silvano Bolčić, tada šef katedre za sociologiju, koji mi je predložio da temu preformulišem tako da je potpuno smestim u sociološke okvire, preporučivši mi za mentora jednog od katedarskih naslednika prof. Popovića - prof.dr Mladena Lazića.

Sa novim tematsko-disciplinarnim okvirom i novim mentorom nastavio sam dalji rad na tezi i 1993. godine završio dopisivanje I i II glave teze i redigovao raniji rukopis (III, IV i V glavu i teorijsko-metodološke delove VI glave). Moram posebno istaći da je prof. Lazić, kao mentor, bio izuzetno pažljiv čitalac i zahvalan sagovornik, i da me je svojim sugestijama u više navrata naveo da iznova promislim neka nedovoljno jasna mesta u mom radu. I upravo zahvaljujući njegovom podsticaju, početkom 1994. godine, pregao sam da svoju zaključnu hipotezu o egzo-

genom karakteru istorijske evolucije ispitam i na primeru vizantijskog društva. Tako je nastao „vizantijski ekskurs“ u VI glavi. Poslednju verziju rukopisa, sredinom 1994. godine, pročitali su i prof.dr Silvano Bolčić i prof.dr. Miomir Jakšić i od njih sam isto tako dobio veoma korisne savete koji su poboljšali konačni izgled studije. Oktobra 1994. godine disertacija je, najzad, bila u potpunosti spremna za odbranu. Zahvaljujući savremenoj štamparskoj tehnici, tekst disertacije mogao je brzo da bude pripremljen i za štampu i, nakon odbrane, s proleća 1995. godine ona se kao knjiga pojavljuje pred našom javnošću.

* * *

Premda je tiraž ove knjige mali - srazmerno mogućnostima vremena u kome se pojavljuje - njen pisac očekuje da ona ipak izvrši izvestan uticaj na našu stručnu i naučnu javnost. Najpre, bilo bi dobro ako bi ona uspela da navede naše sociologe da konačno napuste ono shematsko prikazivanje istorijskog razvoja koje je, po nekakvoj inerciji, i dan-danas opšte mesto gotovo svih univerzitetskih i srednjoškolskih udžbenika sociologije. I drugo, bilo bi lepo ako bi ova knjiga uspela da navede naše istoričare da svoju pažnju u većoj meri usmere na neka aktuelna teorijska i metodološka pitanja moderne društvene nauke i da se okrenu od izvesne usredsređenosti na nacionalnu istoriju ka širim okvirima istorijskog dešavanja. U tom pogledu, svaka reakcija na ovu knjigu, pa i ona kritička, biće dobro došla i za njenog autora i za širu naučnu javnost.

* * *

Predgovori ovakve vrste uobičajeno završavaju izjavama zahvalnosti. Tokom 12 godina rada na ovoj knjizi mnogo je ljudi koji su, u različitim periodima, svojom pomoći i duhovnim uticajem zavredili piščevu zahvalnost. Ne želeći da ikoga pre-skočim ili na ovom mestu izdvojim u većoj meri nego što bi to bilo pravedno, verujem da će sam tekst ove knjige na najbolji način odati zahvalnost pravim osobama.

Beograd, aprila 1995. godine

Pisac

S A D R Ź A J

UVOD	1
I glava	
ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA	5
1. <i>DOBA IZAZOVA (1820-1880):</i>	
SOCIOLOGIJA KAO TEORIJSKA ISTORIJA	6
2. <i>DOBA KRIZE (1880-1960):</i>	
OD SOCIOLOGIJE VS ISTORIJE DO SOCIOLOGIJE BEZ ISTORIJE .12	
2.1. Prigovori historičara i istorizma	12
2.2. Istorija u nemačkoj sociologiji	16
2.3. Istorija u francuskoj sociologiji	20
2.4. Istorija u američkoj i britanskoj sociologiji	30
3. <i>DOBA OBNOVE (1960-...):</i>	
SOCIOLOGIJA I ISTORIJA - „VIŠE NEGO DOBRI PRIJATELJI”	36
3.1. Metodološka priprema obnove istorijske sociologije	36
3.2. Obnova i uzlet istorijske sociologije	46
4. <i>APPENDIX:</i>	
ISTORIJSKA EKONOMIJA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA	60
II glava	
TRI HIPOTEZE O PRETKAPITALISTIČKOM RAZVOJU	75
1. MARKSISTIČKA PARADIGMA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA	75
2. OTVARANJE PROBLEMA EVOLUCIJE ISTORIJSKIH DRUŠTAVA	
U RUSKOM MARKSIZMU RANOG XX VEKA	79
2.1. Lenjinova hipoteza: niz bez alternativa	80
2.2. Plehanovljena hipoteza: azijska alternativa	84
2.3. Bogdanovljeva hipoteza: antička alternativa	90
2.4. Palingeneze Bogdanovljeve ideje	97
3. HIPOTEZE I MOGUĆA EMPIRIJSKA POTKREPLJENOST	106
III glava	
ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI MODEL FEUDALNOG DRUŠTVA	119
1. STRUKTURA I MODEL U ISTORIJSKOJ SOCIOLOGIJI	119
2. FEUDALIZAM I NATURALNA PRIVREDA	125
3. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKA DIMENZIJA FEUDALIZMA	129
4. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKE GRANICE FEUDALIZMA	136
5. SPOR OKO PIREN-VEBEROVOG MODELA	142

IV glava	
ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI MODEL ANTIČKOG DRUŠTVA	151
1. ANTIKA I TRŽIŠNA PRIVREDA	151
2. SPOR OKO „ANTIČKOG KAPITALIZMA“	165
3. TEMELJNI ELEMENTI ANTIČKOG MODELA	175
4. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKA DIMENZIJA ANTIČKOG MODELA	179
V glava	
PRODUKTIVNOST, TEHNIKA I PRETKAPITALISTIČKA DRUŠTVA	191
1. KOLIKO JE ROPSKI RAD PRODUKTIVAN?	191
2. KADA JE ROB ISPLATIV?	197
3. ROB I TEHNIKA	201
4. FEUDALIZAM I TEHNIKA	208
4.1. Vajtova teorija	212
4.2. Moguća protivargumentacija	221
5. JE LI FEUDALIZAM „POTENCIJALNO RAZVIJENIJE“ DRUŠTVO?	231
VI glava	
ZAVRŠNI POGLED NA EVOLUCIJU I TIPOLOGIJU PRETKAPITALISTIČKIH DRUŠTAVA	241
1. NACRT LOGIČKO-ISTORIJSKE FILOGENEZE TRIJU PRETKAPITALISTIČKIH FORMACIJA	241
2. EVOLUCIJA VIZANTIJSKOG DRUŠTVA I PROBLEMI NAČINA PROIZVODNJE	251
2.1. Ranovizantijsko društvo i „državno-kolonatski“ način proizvodnje	252
2.2. Srednjovizantijsko društvo i „slobodno-seljački“ način proizvodnje	262
2.3. Poznovizantijsko društvo i pitanje „vizantijskog feudalizma“	276
2.4. Da li je Vizantija imala kapitalističku budućnost?	294
3. METODOLOŠKO-TEORIJSKI REZULTATI I ISTRAŽIVAČKE PERSPEKTIVE	299
LITERATURA	307
IMENIK PISACA I LIČNOSTI	316
SUMMARY	326

Slobodan Antonić:
THE CHALLENGE OF HISTORICAL SOCIOLOGY:
*Theoretical and Methodological Problems in the Pre-Capitalist Society
 Evolution Research*

CONTENTS

INTRODUCTION	1
Chapter I	
HISTORICAL SOCIOLOGY	5
1. THE AGE OF CHALLENGE (1820-1880): SOCIOLOGY AS THEORETICAL HISTORY	6
2. THE AGE OF CRISIS (1880-1960): FROM SOCIOLOGY VS HISTORY TO SOCIOLOGY WITHOUT HISTORY	12
2.1. Objections of Historians and Historicism	12
2.2. History in German Sociology	16
2.3. History in French Sociology	20
2.4. History in USA and UK Sociology	30
3. THE AGE OF RENEWAL (1960-...): SOCIOLOGY AND HISTORY - „MORE THEN CLOSE FRIENDS“	36
3.1. Methodological Preparative for Renewal of Historical Sociology	36
3.2. Renewal and Rise of Historical Sociology	46
4. APPENDIX: HISTORICAL ECONOMICS AND HISTORICAL SOCIOLOGY	60
Chapter II	
THREE HYPOTHESES ABOUT PRECAPITALIST DEVELOPMENT	75
1. THE MARXIST PARADIGM AND HISTORICAL SOCIOLOGY	75
2. THE QUESTION OF HISTORICAL SOCIETY EVOLUTION IN RUSSIAN MARXISM OF THE EARLY 20TH CENTURY	79
2.1. Lenin's Hypothesis: Series without Alternatives	80
2.2. Plehanov's Hypothesis: Asian Alternative	84
2.3. Bogdanov's Hypothesis: Ancient Alternative	90
2.4. Palingenesis of Bogdanov's Idea	97
3. HYPOTHESES AND POTENTIAL EMPIRICAL CORROBORATION	106

Chapter III

A SOCIOLOGICAL MODEL OF FEUDAL SOCIETY	119
1. STRUCTURE AND MODEL IN HISTORICAL SOCIOLOGY	119
2. FEUDALISM AND NATURAL ECONOMY	125
3. HISTORICAL SOCIOLOGY DIMENSION OF FEUDALISM	129
4. HISTORICAL SOCIOLOGY LIMITS OF FEUDALISM	136
5. DISCUSSION ABOUT PIRENNE-WEBER MODEL	142

Chapter IV

A SOCIOLOGICAL MODEL OF ANCIENT SOCIETY	151
1. ANTIQUE AND MARKET ECONOMY	151
2. DISCUSSION ABOUT „ANCIENT CAPITALISM”	165
3. FUNDAMENTAL ELEMENTS OF ANCIENT MODEL	175
4. HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL DIMENSION OF ANCIENT MODEL	179

Chapter V

PRODUCTIVITY, TECHNOLOGY AND PRECAPITALIST SOCIETIES	191
1. HOW MUCH WAS SLAVE LABOR PROFITABLE?	191
2. WHEN WAS SLAVE PROFITABLE?	197
3. SLAVERY AND TECHNOLOGY	201
4. FEUDALISM AND TECHNOLOGY	208
4.1. White's Theory	212
4.2. Potential counter-arguments	221
5. IS FEUDALISM „A POTENTIALLY MORE DEVELOPED” SOCIETY?	231

Chapter VI

ONCE MORE ABOUT EVOLUTION AND TYPOLOGY OF PRECAPITALIST SOCIETIES	241
1. LOGICAL AND HISTORICAL FILOGENESIS OF THREE PRECAPITALIST TYPES OF SOCIETIES	241
2. BYZANT SOCIETY EVOLUTION AND MODES OF PRODUCTION ..	251
2.1. Early Byzant Society and „State-Colon,” Modes of Production ...	252
2.2. Middle Byzant Society and „Free-Peasant,” Modes of Production ..	262
2.3. Late Byzant Society and the Question of „Byzant Feudalism” ...	276
2.4. Did Byzantium have a Capitalist Future?	294
3. METHODOLOGICAL AND THEORETICAL RESULTS AND RESEARCH PERSPECTIVES	299
LITERATURE	307

UVOD

Domen ovog istraživanja jesu tipovi društva koja sociolozi obično nazivaju „pretkapitalističkim”, „predindustrijskim”, „agrarnim” ili „istorijskim”. Autor je počeo rad na ovom istraživačkom predmetu sa željom da pokaže neopravdanost uobičajene tipologizacije i načina evolutivnog rangiranja pretkapitalističkih društava u oficijelnom marksizmu. Posebno mu se činilo neopravdano što je feudalni tip društva u evolutivnom smislu stavljan iznad antičkog tipa - imajući u vidu ne samo nivo tehnološkog i privrednog razvoja ova dva društva, već i njihove najbitnije civilizacijske karakteristike. Ali ispitivanje ove teze otvaralo je sve nove i nove teorijske i metodološke probleme, tako da su se uskoro nametnula i druga pitanja na koja je valjalo potražiti odgovor.

Prvo od tih pitanja bilo je sa kojim, uopšte, pravom i sa kojim epistemološkim i heurističkim ambicijama sociologija može da za svoj predmet uzme istoriju i globalna istorijska zbivanja? Odmah uz to, postavilo se i pitanje disciplinarnog okvira za jedno ovakvo istraživanje. Tačnije, u trenutku masovnog napuštanja marksističke paradigme (posle sloma komunističkih režima) mogli smo se zapitati da li su evolucija istorijskih društava i njihova tipologija uopšte legitimni predmeti zanimanja sociologa koji nije marksista? I upravo je to potaklo autora da u *I glavi* ovog rada opširnije prikaže ne samo disciplinu u okviru koje sociolozi postavljaju pitanja ove vrste, tj. *istorijsku sociologiju*, već i da opširnije razmotri one najvažnije metodološke i epistemološke nedoumice u vezi sa sociološkim bavljenjem istorijom, kao što su: Treba li sociolog da teži iznalaženju „istorijskih zakona”? Da li su istorijska uopštavanja uopšte moguća? Koji je tip istorijske kauzalnosti od prvenstvenog interesa za sociologa? Kako sociolog dolazi do istorijske građe koju podvrgava ispitivanju i uopštavanju? Kako sociolog proverava hipoteze koje se odnose na istoriju i istorijska zbivanja? Itd.

Pošto smo u *I glavi* pokazali ne samo teorijsku legitimnost našeg predmeta istraživanja već smo načeli i neke temeljne teorijsko-metodološke probleme, u *II glavi* smo mogli pristupiti problemu koji je nas najviše zanimao - problemu tipologije i evolucije pretkapitalističkih društava, a u tom svetlu posebno i problemu odnosa antičkog i feudalnog tipa društva. Kao najzgodniji način otvaranja ovoga pitanja učinilo nam se upoznavanje sa sporom koji se u ruskom marksizmu s početka XX veka vodio oko sheme globalnog pretkapitalističkog razvoja. Nasuprot Lenjinovoj koncepciji jednolinijske evolucije, nalazile su se poznata Plehanovljeva koncepcija o azijskom tipu društva kao alternativnom („bočnom”, „odstupajućem”)

pravcu razvoja u odnosu na glavnu liniju evolucije, i znatno manje poznata teorija Bogdanova o antičkom tipu društva kao bočnom izdanku na evolutivnoj shemi istorijskog razvoja. Dakle, trebalo je ispitati koja je hipoteza više u skladu sa istorijskom realnošću - ona po kojoj je feudalni tip društva evolutivno razvijeniji od antičkog (mi smo je nazvali hipotezom L), ili ona po kojoj su feudalni i antički tip društva u evolutivnom smislu na približno jednakom stupnju razvoja (mi smo je nazvali hipotezom B).

Naravno, pošto je pitanje bilo postavljeno u okviru marksističke paradigme, činilo se najprirodnijim da presudni kriterijum u proceni društveno-evolutivne razvijenosti bude ekonomska osnova - tip društva koji zahteva razvijeniju ekonomsku osnovu može se smatrati ujedno i evolutivno razvijenijim tipom. Tako je prvi korak u ispitivanju hipoteza L i B bio poređenje ekonomske osnove antičkog i feudalnog tipa društva - pre svega sa stanovišta prisustva ili odsustva elemenata prirodne i tržišne privrede. I upravo to je ono što je urađeno u III i IV glavi ovog rada.

Ovde moramo napomenuti da smo našem ispitivanju najpre podvrgli feudalni tip društva (u III glavi) a tek nakon njega antički (u IV glavi). Neke od kolega koje su čitale ovaj rad (S.Bolčić i V.Ilić) sasvim su umesno primetili da se time obrće hronološki red stvari što unosi bespotrebnu zabunu, i da bi bilo uputnije držati se uobičajenog istorijskog redosleda. Ali, ipak smo se odlučili da zadržimo ovaj red u koracima, rukovođeni sa dva razloga: prvo, oko karaktera ekonomske osnove feudalnog tipa društva među istraživačima postoji mnogo veća saglasnost nego oko karaktera ekonomske osnove antičkog tipa društva (spor oko tzv. antičkog kapitalizma), tako da nam se činilo da je bolje poći od onoga što je manje problematično nego od onoga oko čega postoje brojna otvorena pitanja; i drugo, naš prvobitni cilj i nije bio da problematizujemo feudalni već antički tip društva, pa je bilo logičnije da čitaoca postupno uvodimo u problem.

No razvijenost ekonomske osnove - pre svega posmatrane sa stanovišta razmenske sfere - nikako ne mora biti dovoljan pokazatelj ukupne razvijenosti prekapitalističkih tipova društva i stoga smo u V glavi dva tipa agrarnih društava koja nas najviše zanimaju - feudalni i antički - uporedili i sa stanovišta produktivnosti glavnog proizvodnog odnosa, i sa stanovišta tehnološke razvijenosti (razvijenosti tzv. materijalnih proizvodnih snaga). I ovo je poređenje pokazalo da između antičkog i feudalnog tipa društva nema suštinske razlike ni po jednom od ovih pokazatelja i da se oni doista nalaze na približnom stupnju i ekonomskog i proizvodno-tehnološkog razvoja.

Sada se postavilo pitanje - ako razvijenost proizvodnih snaga nije presudni činilac koji određuje formu dominantnog proizvodnog odnosa a time i tip agrarnog društva, onda, šta je to što prekapitalistička društva približnog nivoa tehnološko-proizvodnog razvoja - kao što su antički, feudalni i azijski ili tributarni tip društva - strukturira tako da dobijamo posve različite forme njihovog društveno-ekonomskog ustrojstva? Nakon svih analiza, u VI glavi izdvojili smo dva egozgena faktora koji, po našem mišljenju, kao nezavisno promenljive u osnovnim crtama determinišu i formu i evoluciju društveno-ekonomske strukture agrarnih društava - prirodno-geografski činilac i faktor vojno-istorijskog okruženja. Dok je uticaj prvog konstantan ali izuzetno značajan za ekonomsko strukturiranje agrarnih društava, drugi činilac

je prilično dinamičan i stoga od velikog značaja za evolutivne pravce razvoja prekapitalističkih društava.

Da bismo proverili ove naše nalaze, u daljem toku VI glave preduzeli smo ispitivanje jednog kontrolnog slučaja izvan domena na osnovu kojeg smo izveli hipotezu - vizantijskog društva. Ovo ispitivanje, po našem mišljenju je posve opravdalo hipotezu o značaju ova dva egozgena faktora i za strukturiranje i za evoluciju društveno-ekonomskog ustroja agrarnih društava. Uz to, pokazalo se i da su neke od formi, koje je dobivala noseća struktura vizantijskog društva tokom svoje specifične istorije, nesvodive na tri glavna tipa prekapitalističkih društava i da je, stoga, neophodno uvesti još dva tipa agrarnih društava (nazvali smo ih - pitanje koliko srećno? - „državno-kolonatski” i „slobodno-seljački”). Naravno, ovako brzo proširenje tipologije jedna je od uzgrednih posledica prethodnog odustajanja od neophodnosti da svaki tip agrarnog društva mora biti striktno vezan za određeni nivo razvika tzv. materijalnih proizvodnih snaga (pošto se na istom nivou mogu razviti različiti tipovi agrarnih društava). Tipologija je, razume se, ostala otvorena i mi smo posebno naglasili da se do konačne tipologije prekapitalističkih tj. agrarnih društava može doći tek posle brižljive sociološke analize svih glavnih konkretnih istorijskih društava.

Sve u svemu, osnovni teorijski rezultati ovoga rada trebalo bi da su sledeći:

1. Ni jedan tip prekapitalističkih društava ne može se, sam po sebi, rangirati kao privredno, tehnološki i socijalno superioran u odnosu na ostale tipove.

2. Sama forma koju u određenom momentu i na određenom mestu dobija agrarno društvo ne zavisi od nivoa razvijenosti tzv. materijalnih proizvodnih snaga već od delovanja prirodno-geografskog i vojno-istorijskog okruženja.

3. Evolucija svih prekapitalističkih, tačnije, predindustrijskih društava nije rezultat delovanja samo endogenih činilaca strukture, već, štaviše, egozgeni činilaci mogu odlučujuće da utiču na uobličavanje ili promenu formi proizvodnih i socijalnih odnosa agrarnih društava.

4. Tipologija agrarnih društava mora biti proširena; kada god sociološka analiza konkretnih istorijskih društava pokaže dovoljno individualizovanu formu agrarnih odnosa, to bi trebalo da bude dovoljno za definisanje posebnog tipa agrarnih društava.

To su bile samo osnovne ideje rada, za koje smo mislili da ih u ovom uvodu treba posebno naglasiti da bi se čitalac lakše mogao probijati kroz prilično gustu šumu argumenata i protivargumenata, istorijskih, metodoloških i teorijskih ekskursa, razmatranih ili samo dotaknutih pitanja ili problema na koje će naići u daljem toku ovog rada. Neke od kolega koje su čitale ovaj rad s pravom su primetile da se njegov glavni tok kadkad razliva u više rukavaca pa se čitalac nalazi u opasnosti da se izgubi. Naravno da se cela priča može ispričati mnogo kraće i jednostavnije - a time, možda, čak i uverljivije! - ali mi smo ipak želeli da najvažnije delove argumentacije učinimo što jačim i celovitijim, imajući u vidu i onog čitaoca koji se

prvi put susreće sa nekim od ovih pitanja. Stoga ćemo se i mi poslužiti onim poznatim Kantovim opravdanjem da bi „poneka knjiga ispala mnogo jasnija da nije morala biti toliko jasna”, budući da „pomoćna sredstva za javnost pomažu u *delovima*, ali često zbunjuju u pogledu *celine*, pošto ne dopuštaju čitaocu da je brzo sagleda”¹.

Osim toga, svakome ko se bilo kada suočio sa nekim teorijskim problemom poznato je da svaki odgovor odmah otvara nova pitanja, odgovori na ova pitanja rađaju nova itd, i da granica do koje će istraživač ići često nije određena onim prvim pitanjem već izazovnošću i plodnošću baš tih narednih pitanja. Uopšte ne sumnjamo da postoje pitanja koja su gotovo jednako značajna za naš osnovni predmet istraživanja kao i ona koja su ovde razmotrena, isto kao što smo svesni i činjenice da mnoga od ovde otvorenih pitanja nisu do kraja razjašnjena. Ali teši nas pomisao da ono što je u svakom radu najvrednije nisu odgovori sami koliko argumentativni postupci kojima se do njih dolazi: ako odgovori u ovome radu i ne zadovoljavaju sasvim i svakoga, makar su naša istraživačka oruđa u njemu dalje usavršena i istančana toliko da je budućim istraživačima u ovoj oblasti ipak nešto lakše da nastave dalju potragu. Jer, kada je put kojim smo krenuli dobar, ne mari što sami njime nismo, možda, baš odviše daleko stigli ako će njime moći da se posluže i oni koji dolaze iza nas.

¹ Kant I., *Kritika čistoga uma*, „BIGZ”, Beograd 1976, p.10.

I glava

ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA

1. DOBA IZAZOVA (1820-1880): SOCIOLOGIJA KAO TEORIJSKA ISTORIJA; 2. DOBA KRIZE (1880-1960): OD SOCIOLOGIJE VS ISTORIJE DO SOCIOLOGIJE BEZ ISTORIJE; 3. DOBA OBNOVE (1960-...): SOCIOLOGIJA I ISTORIJA - „VIŠE NEGO DOBRI PRIJATELJI”; 4. ISTORIJSKA EKONOMIJA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA;

Ovaj rad pripada sociološkoj disciplini čiji je naziv, tokom poslednje dve decenije, ustaljen kao istorijska sociologija. Premda se istorijska sociologija danas smatra jednom od mlađih disciplina, sociologija se zapravo, od samog svog nastanka, živo zanimala za istoriju. To zanimanje prošlo je kroz tri faze, pa se može reći da ono što danas podrazumevamo pod istorijskom sociologijom jeste samo jedna od faza sociološkog bavljenja istorijom.

Na sledećim stranicama reći ćemo nešto više o povesti istorijske sociologije i sociološkog zanimanja za istoriju. Sa stanovišta ovoga rada to moramo učiniti iz najmanje tri razloga:

Prvo, smestićemo naše istraživanje u čvrste disciplinarne okvire - time će postati jasniji ne samo predmet ove studije već i njeni ciljevi, metodi i domašaji.

Drugo, povest istorijske sociologije zapravo je povest metodološkog spora sociologije sa istorijom, i oko istorije; tokom ovoga spora uočeni su i savladani mnogi metodološki problemi - između ostalih i oni koji su upravo predmet ovog rada.

Treće, naša naučna javnost nedovoljno je upoznata sa ovom disciplinom¹, pa je u jednom radu iz istorijske sociologije nužno dati makar najopštija obaveštenja o samoj disciplini.

¹ Među domaćim sociolozima, naziv *istorijska sociologija* danas upotrebljava T.Kuljić (qv. Kuljić T., „Društvena struktura i istorijska ličnost (jedan metodološki problem istorijske sociologije)”, *Gledišta*, 5-6/1991, pp.117-131). Međutim, ovaj termin se u našoj sociologiji javljao i pre Drugog svetskog rata (Kosić M., *Uvod u opštu sociologiju*, „Štamparija Jovanović i Bogdanov”, Novi Sad 1934, p.117), istina, sasvim uzgred. Neki naši isto-

1. DOBA IZAZOVA (1820-1880): SOCIOLOGIJA KAO TEORIJSKA ISTORIJA

Odavno je uočeno da su utemeljivači sociologije zamislili ovu nauku kao „pravu”, „naučnu” ili „teorijsku” istoriju². Za razliku od „obične” istorije, koja je samo opisivala ono što se dogodilo, sociologija je, kao teorijska istorija, trebalo da - baš kao što je to činila i teorijska fizika - istovremeno pruži *objašnjenja* događaja u prošlosti i *predviđanja* događaja u budućnosti otkrivanjem društvenih ili istorijskih zakona³.

Orijentacija rane sociologije na istoriju nikako nije bila slučajna. Promene u društvu koje su se dešavale krajem XVIII i početkom XIX veka, dospale su u središte zanimanja naučne javnosti, pa su osnivači sociologije želeli da iznalaženjem zakona društvenog razvoja uobliče nauku koja bi mogla poslužiti kao vodič za buduću reorganizaciju društva⁴. Naravno, sama ideja o otkrivanju pravilnosti u istoriji nije bila novost - nalazimo je još u srednjovekovnoj (pa i antičkoj) istoriografiji⁵ kao i u filosofiji istorije s kraja XVIII i početka XIX veka. No istinska novina bili su *metodi* koje su utemeljivači sociologije namenili „teorijskoj istoriji”.

U odnosu na dotadašnje metode filosofije istorije najvažnija razlika bila je ravna gotovo kopernikanskom obratu i značila je napuštanje ambicije da se *a priori*, pojmovnom analizom utvrdi struktura istorijskog razvoja - nova nauka je sada želela da svu svoju pažnju usmeri na *aposteriori* ili *post factum* analizu istorijskih zbivanja. Ma koliko nam ovaj obrat danas izgleda samorazumljiv, ne smemo zaboraviti da su najveći mislioci - donekle izuzimajući Vikoa⁶ - sve do Kontovog programskog plana iz *Kursa pozitivne filosofije* smatrali da je tok istorijskog razvitka u osnovi izomorfan pojmovnom razvoju, te stoga ne treba gledati na istoriju već

ričari smatraju da je između dva rata „Dušan J. Popović uveo predavanja iz istorijske sociologije” (Samardžić R., „Nauka u Beogradu (1918-1941)”, in: *Istorija Beograda*, I-III, ed.Vasa Čubrilović, „Prosveta”, Beograd 1974; v.III, pp.320-336; p.327), ali sam prof. Popović nije koristio ime istorijske sociologije ni u svom predavanju o značaju saradnje ove dve discipline (Popović D.J., *Istorija i sociologija*, „Štamparija Jovanović i Bogdanov”, Novi Sad 1936) niti u svoja dva najznačajnija dela u kojima je nastojao da istorijsku građu izloži prema izvesnim sociološkim načelima (Popović D., *O hajducima*, I-II, „Narodna štamparija”, Beograd 1930, 1931; Popović D., *O Cincarima: prilog pitanju postanka našeg građanskog društva*, (II izd.), „Štamparija Drag.Gregorića”, Beograd 1937).

2 Cfr. Bock K.E., *The Acceptance of Histories: Toward a Perspective for Social Science*, „University of California Press”, Berkeley and Los Angeles 1956, p.5; Slično misli i Gurvič: „Sociološka misao u svom početku bila je samo grčeviti napor da se na drugi način pronade rješenje problema koji je filozofija istorije, kroz vijekove, uzalud nastojala da riješi” (Gurvič Ž., *Savremeni poziv sociologije*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1965, p.37)

3 Cfr. Poper K., „Beda istorizma”, in: *Kritika kolektivizma*, ed. V.Gligorov, „Filip Višnjić”, Beograd 1988, pp. 168; 171.

4 Cfr. Popović M., *Savremena sociologija*, „BIGZ”, Beograd 1973, p.18; Barnes H.E., *Uvod u istoriju sociologije*, I-II, „BIGZ”, Beograd 1982, v.I, p. 107.

5 v.Kolingvud R., *Ideja istorije*, „Svjetlost”, Sarajevo 1986, p.70.

6 Vico G., *Načela nove znanosti o zajedničkoj prirodi nacija*, „Naprijed”, Zagreb 1982.

analizirati razvoj pojma „Filozof, kada se kao filozof bavi historijom”, pisao je Fihte, „slijedi *a priori* razvojnu nit svjetskog plana, koji mu je jasan bez ikakve historije; a njegova upotreba historije nije nipošto da bi se preko nje nešto dokazalo, jer su njegovi stavovi već prije i nezavisno od svake historije dokazani”⁷. Filosof je u stanju, ukoliko je uistinu filosof, da „*a priori* opiše cjelokupno vrijeme i sve moguće njegove epohe”⁸, pa zbog toga, po Fihteu, filosof ne koristi istorijsku građu da bi *dokazao* svoje shvatnje istorije, već naprotiv, istorijska građa mu služi samo kao *ilustracija* onoga što razume i bez istorije⁹.

Isto je mislio i Hegel, jedan od najutjecajnijih mislilaca svoga doba, koji je, štaviše, čitavu filosofiju pretvorio u filosofiju istorije¹⁰. Pošto je sva istorija zapravo samorazvitak duha, istorijske promene nisu ništa drugo do logičke promene izražene na vremenskom planu. Istorija je zato logika, a naše saznanje istorije nije empirijsko već logičko ili apriorno. „Filozofijska svjetska povijest” po Hegelu nije „opća refleksija” o istoriji već „svjetska povijest sama”¹¹, i ona - za razliku od „izvorne povijesti” Herodota i Tukidida¹² ili „reflektirane povijesti” Livija i Diodora¹³ - „spekulaciju proizvodi iz sebe *bez obzira na ono što jeste*”¹⁴. Zato filozofska istorija ne samo da nema potrebe da analizira ono što se u istoriji događalo već, naprotiv, ona „pristupa povijesti kao materijalu, i ne ostavlja je kakva jest, nego je udešava prema misli, pa je stoga, kao što se kaže, konstruirala *a priori*”¹⁵.

Kontova „socijalna fizika”, to jest „sociologija”, imala je, nasuprot tome, sa svim drugačiji pristup. Umesto da društvenim i istorijskim pojavama prilazi analizom apsolutnih pojmova, umesto da snagom imaginacije nastoji da iznađe nekakve tajanstvene unutrašnje sile entiteta, sociologija je na prvom mestu istakla posmatranje i iskustvenu analizu društvenih i istorijskih pojava¹⁶. Umesto spekulativne filosofije istorije koja je - po Kontu - oslikavala metafizički stupanj razvoja ljudskog duha, na scenu je stupala sociologija, predstavnik istinske pozitivne nauke koja je, poput ostalih uspješnih naučnih disciplina, o stvarnosti zaključivala nakon pažljivog i sistematičnog pretresanja same te stvarnosti - a ne samo pojmova o njoj. Kako je ova promena plana istraživanja bila jednaka onoj koju je moderna galilejevska fizika izvršila srušivši paradigmu stare aristotelovske fizike¹⁷, čitava

7 Fichte J.G., *Die Grundzuege des gegenwaertigen Zeitalters* („Osnovne karakteristike sadašnjeg vremena”, predavanja na Berlinskom univerzitetu 1804-5), Hamburg 1956, p.145; prema: Vranicki P., *Filozofija historije*, „Naprijed”, Zagreb 1988, p.209; zbog tehničkih razloga, svi nemački diftonzi u ovom radu pisani su razdvojeno.

8 Ib, pp.8-9; sva podvlačenja su Fihteoova.

9 Ib, p.145; Vranicki, ib, pp.215-16.

10 „Hegel je mislilac historije... Galilej - Njtn ne poznaju nikakvu historiju; Hegel prvi put posle Vikoa ne pozna ništa drugo osim nje”; Bloch E., *Subjekt - objekt*, „Naprijed”, Zagreb 1959, pp.95;50.

11 G.W.F.Hegel, *Filozofija povijesti*, „Kultura”, Zagreb 1951,p.21.

12 Opisuje dela i događaje pripadajući istom dobu kao doba koje opisuje; qv. Hegel, ib.pp. 21-23.

13 Obraduje neko doba čiji je duh različit od istoričarevog; qv. Hegel, ib.pp.23-27.

14 Hegel, ib.p.27; podvukao A.S.

15 Hegel, ib.p.27.

16 qv. Comte A., *Kurs pozitivne filosofije*, „Univerzitetska riječ”, Nikšić 1989, pp.123-124.

17 Aristotelovska fizika nastojala je, takođe, da svet prirode istraži kroz analizu naših pojmova o njoj (qv. Aristotel, *Fizika*, „SNL/Globus”, Zagreb 1988); Galilej je nasuprot

naučna javnost bila je uverena da će i ova, nova nauka postići uspehe jednako vredne onima koje je zabeležila i fizika nakon Galileja. Mill - čija je *Logika* u svetu nauke bila možda najčitanija knjiga svoga doba¹⁸, pisao je, pod snažnim uticajem *Kursa pozitivne filosofije*, da bi svako ko ne veruje da filosofija istorije može biti nauka trebalo da sa ovakvim sudom sačeka dok ne pročita dela Ogista Konta¹⁹, izražavajući na taj način uverenje prema kom će, posle Kontove reforme, pozitivna filosofija istorije, očišćena od svih maglovitosti i spekulacija, moći zauzeti svoje ravnoopravno mesto među naukama - čime će krug ljudskog znanja biti upotpunjen²⁰.

No, samo posmatranje nije bilo dovoljno da pruži naučni karakter novoj disciplini - uostalom, i „obična” istorija upotrebljavala je, takođe, *post factum* analizu a, opet, nije se mogla smatrati naučnom u pozitivističkom smislu reči. Osnovna odlika pozitivne socijalne filosofije bila je, po Kontu, u tome što ona „posmatra sve fenomene kao potčinjene prirodnim zakonima čije tačno otkrivanje i svodenje na najmanji mogući broj jeste cilj svih naših napora”²¹. Dakle, posmatranje u sociologiji - kao i u svih drugim pozitivnim naukama - vođeno je nastojanjem da se iznađu zakoni kojima se mogu objasniti prošla zbivanja²² i predvideti buduća: „nauka, odakle i predviđanje; predviđanje, odakle i akcija: takva je vrlo prosta formula koja izražava opštu vezu nauke i primene”²³.

Od Konta pa skoro do kraja XIX veka, ova je formula bila opšte prihvaćena kod svih značajnijih predstavnika nauke o društvu. Sensimonisti, Kontovi savremenici, isticali su da „istorija, društvene nauke i filozofija...treba sa sigurnošću da pokažu čovečanstvu njegovu budućnost”²⁴, a to mogu da urade samo ako otkriju „opšte zakone koji vladaju svim ovim (istorijskim - A.S.) činjenicama, zakone jednostavne i stalne kao što su oni koji upravljaju čovečijim organizmom”²⁵. Mill je - opisujući u svojoj *Logici* kontovski istorijski metod - isticao da „pomoću njega treba da budu iznađeni zakoni društvenog progressa; pomoću njega možemo ne samo da predviđamo buduću istoriju čovečanstva već i da odredimo koja sve sredstva smeju da budu upotrebljena kako bi se u poželjnoj meri ubrzao prirodni napredak”²⁶. Isto je mislio i Marks, pišući da na društveni razvoj on gleda „kao na

tome naglasak istraživanja pomerio sa pojmovne na predmetnu analizu prirode (Galilei G., „Postille antiperipatetiche”, „Il saggiaatore”, „Il due massimi sistemi del mondo”, in: Galilei G., *La prosa*, „Sansoni”, Firenze 1967, pp. 84-95, 250-322, 324-333 et passim).

18 Sumpeter s pravom veli za Milovu *Logiku* da je bila „utjecajna među općom čitalačkom publikom kao što ni jedna logika nikad nije bila” (Schumpeter J.A., *Povijest ekonomske analize*, I-II, „Informator”, Zagreb 1975, v.I, p.373).

19 Mill J.S., *Auguste Comte and Positivism*, 2d ed., rev., London 1866, pp.113-114; prema: Bock, ib.p.14.

20 Mill J.S., „Elucidations of the Science of History”, in: *Theory of History*, ed. P.Gardiner, „The Free Press”, New York 1959, pp.84-105; p.95. (radi se o izboru iz X i XI glave VI knjige *Sistema logike*, na osnovu prvog izdanja iz 1843).

21 Comte, ib.p.28; reč „zakoni” podvukao Kont.

22 Comte, loc.cit.

23 Comte, ib, p.49; podvukao Kont.

24 *Doktrina Sen-Simona*, „Kultura”, Beograd 1953 (zbirka 17 predavanja koje su sensimonisti održali 1829), p.19.

25 *Doktrina Sen-Simona*, ib.p.71.

prirodnoistorijski proces kojim upravljaju zakoni nezavisni od volje, svesti i namera ljudi”²⁷ i da je zadatak nauke da otkrije „te zakone, te tendencije koje deluju i ostvaruju se gvozdenom nužnošću”²⁸ kako bi društvo moglo makar skratiti porođajne muke svojih novih oblika postojanja.

Ali, treba zapaziti da je, u suštini, ideja istorijskih zakona rane sociologije bila nešto sasvim drugo u odnosu na dotadašnje koncepte zakonitosti u društvenim naukama. Ona se nije razlikovala samo po tome što je odbacivala dotadašnje metafizičko shvatanje zakona kao esencijalne povezanosti bivstva koje otkrivamo na osnovu razmišljanja, kao i po tome što je preuzimala savremeni prirodno-naučni koncept zakona kao induktivnog uopštavanja na osnovu posmatranja i eksperimenta²⁹. Sociologija je želela da prevaziđe i ono shvatanje zakona koje je najvećma bilo izraženo u političkoj ekonomiji - pre svega fiziokrata - a po kome je zakonitost ravnotežna pravilnost unutar jednog, datog sistema³⁰. Po ovoj, novoj predstavi, zakonitost vlada ne samo unutar sistema (tzv. statički zakoni) već se i sam sistem neprekidno transformiše tako što na osnovu jedne inteligibilne pravilnosti prolazi kroz različita stanja - a ta pravilnost je *dinamički zakon društvenog razvoja*.

Različita stanja kraja koja prolazi jedan sistem, kada je reč o ljudskim zajednicama, manifestuju se kao *različita društvena stanja*: „Pravi opšti duh dinamičke sociologije”, pisao je Kont, „sastoji se u shvatanju svakog od onih uzastopnih društvenih stanja kao nužnog rezultata prethodnog i kao neophodnog pokretača sledećeg. Nauka ima od sada za cilj da otkrije stalne zakone koji upravljaju tim kontinuitetom i čija celina određuje glavni put ljudskog razvitka”³¹. „Društveno stanje (state of society)”, objašnjava Mill, „jeste simultano stanje svih većih socijalnih činjenica ili fenomena”³², a način na koji društvena stanja slede jedno za drugim određuje upravo glavne sastavke društvenog sklopa: „Uzajamna korelacija različitih elemenata svakog stanja društva jeste izvedeni zakon (derivative law) koji proizilazi iz zakona koji reguliše sukcesiju jednog stanja društva drugim; najbliži uzrok (proximate cause) svakog stanja društva jeste stanje društva koje mu neposredno prethodi; stoga, osnovni problem društvene nauke jeste nalaženje zakona prema kojima svako stanje društva proizvodi stanje koje sledi iza njega i koje zauzima njegovo mesto”³³.

Tako dolazimo do treće ključne ideje sociologije shvaćene kao teorijske istorije, do ideje da su, istorijski posmatrano, različita društvena stanja poređana u jednoj *seriji* ili *nizu*, i da je zadatak nauke da otkrije pravilnost toga niza, to jest osnovni zakon kome je on podvrgnut.

26 Mill, *Logic*, v.VI, ch.IX, par.8.

27 Marks K., Predgovor drugom izdanju *Kapitala*, in: Marks K., *Kapital*, „BIGZ”, Beograd 1973, p.24.

28 Marks K., Predgovor prvom izdanju *Kapitala*, ib.p.14.

29 Cfr. Wright G.H., *Objašnjenje i razumevanje*, „Noli”, Beograd 1975, p.62.

30 Cfr. Žid Š., Rist Š., *Istorija ekonomskih doktrina*, v.I-II, „Mirotočivi”, Beograd 1921, v.I, pp.1-57.

31 Comte, ib.p.151.

32 Mill, „Elucidations of the Science of History”, ib.p.85.

33 Mill, ib.p.86; podvukao A.S.

Koliko je snažno ova zamisao bila izražena kod utemeljivača sociologije vidi se i po tome što je kod najvećeg dela sociologa nastavila da živi, u ovom ili onom obliku, sve do pred kraj XIX veka. Ona je već jasno izražena kod Sensimona koji je kao osnovni zadatak društvene nauke kao „nove istorije” isticao međusobno povezivanje istorijskih činjenica tako da one budu „teorijom poredane ili nanizane u sljedove”³⁴. Nekadašnji Sensimonov sekretar, Kont, takođe je oduševljen „velikom pojmom društvenog niza”³⁵ smatrajući ga osnovom nove „metode istorijskih serija”³⁶ kojom pomoću „jedne uzastopne ocene različitih društvenih stanja čovečanstva dolazimo do naučnog predviđanja saglasno sa sistemom opštih zakona ljudskog razvoja”³⁷. Sensimonisti su, takođe, vatreni zagovornici ove nove metode kojom se „činjenice svrstavaju po serijama jednorodnih članova, međusobno povezanih po redu generalizacije i partikularizacije, na taj način da se istakne njihova *tendencija*, to jest da se pokažu zakoni porasta i opadanja kojima su one podvrgnute”³⁸; pošto su ovom metodom poredali društvena stanja u seriju koja pokazuje uzastopno ponavljanje „organskog” i „kritičkog” stanja civilizacije³⁹, sensimonisti su tvrdili da su došli do „zakona o razvitku čovečanstva” koji „pruža korisno uputstvo da se pod tim uglom shvati budućnost čovečanstva”⁴⁰. Mill je takođe - uz određene ograde koje su se ticale većeg naglašavanja induktivnog pristupa - prihvatao ideje istorijskih serija kao osnovu za otkrivanje „zakona sukcesije društvenih stanja” (laws of the succession of states of society), tako što bi se iznalaženjem njihovog regulativnog principa moglo doći do objašnjenja ranijih društvenih stanja i predviđanja budućih⁴¹. Sa istom idejom, Spenser pristupa izradi „odgovarajućeg nacrtu sledbenih razdoblja” koji pokazuje „prirodnu istoriju društva”⁴², a Prudon nastoji da otkrije „serijski zakon” izmena društvenih poređaka⁴³. Konačno, i sam Marks je smatrao, kao što je poznato, da se može utvrditi niz stanja kroz koja u svom razvoju prolazi svako društvo, pa i celo čovečanstvo, i da je serija ovih stanja podvrgnuta izvesnim prirodno-istorijskim zakonitostima koje nauka prilično pouzdano može da utvrdi.

34 *Saint-Simon i Fourier, Izbor iz djela*, „Kultura”, Zagreb 1952, p.47.

35 Comte, ib.p.152.

36 Comte, ib.p.191.

37 Comte, ib.p.188.

38 *Doktrina Sen-Simona*,ib.p.23; podvukli sensimonisti.

39 Ib.pp.44-5; 100-104; U organskom stanju, društvo je jedinstveno, sredeno, u relativnoj harmoniji i sa jedinstvenim vrednosnim odn. religioznim sistemom, a u kritičkom, društvo je rastrzano i razjedinjeno, odbacuju se i ruše vrednosti iz prethodne organske epohe ali se još uvek ne uspeva formulirati novi vrednosni sistem izražen kroz novu religiju; u evropskoj istoriji organske epohe su klasična grčko-rimska civilizacija i srednjovekovni hrišćanski feudalizam, dok su razdoblja koja su sledila nakon Hrista i nakon Lutera kritičke epohe (Ib.p.101).

40 Ib.p.307.

41 Mill,ib.pp.86-89.

42 Spencer H., *Essays: Scientific, Political and Speculative*, New York 1899-1904, I:266; prema: Bock, ib.p.11.

43 Proudhon P.J., *De la creation de l'ordre dans l'humanite ou Principes d'organisation politique*, in: *Oeuvres completes de P.-J.Proudhon*, „Librairie Internationale a Lacroix, Verboeckhoven et C”, vol.III, Paris 1873.

Tako je instrumentarijum nove nauke bio sasvim upotpunjen. Za razliku od istoriografije čija je osnovna jedinica analize bila neka istorijska ličnost, grad ili zemlja, sociologija je, kao teorijska istorija, za svoj analitički okvir uzimala društvo - shvaćeno kao čovečanstvo⁴⁴ ili kao tipični reprezent opšteistorijskog razvoja⁴⁵. Za razliku od istoriografije koja je utvrđivala i sabirala činjenice, naučna istorija je u njima tražila i otkrivala pravilnosti i zakone pomoću kojih je trebalo da pruži stvarna, naučna objašnjenja prošlih događaja⁴⁶. Za razliku od istoriografije koja je činjenice ređala samo jednostavnim hronološkim redom, nova nauka ih je grupisala u određene serije koje su bile istovremeno i hronološke i kvalitativne, i koje su omogućavale utvrđivanje zakona. I konačno, za razliku od istoriografije koju je zanimalo samo puko pripovedanje o prošlosti, nova nauka je mogla - zahvaljujući otkrivanju istorijskih zakona - da nam kaže mnogo toga ne samo o našoj sadašnjosti već i o budućnosti.

Tako se sociologija - sa titulom naučne istorije - pojavila u Panteonu nauka. Mlada i poletna, objavila je svoje namere ne samo da zameni Klio - ili da je, u najboljem slučaju, svede na pomoćnicu koja će u vidu gotovih činjenica prinositi građevinski materijal za njene konstrukcije - već i da potisne u drugi plan i sve druge društvene nauke, jer je samo ona, poznajući istorijske zakone, posedovala moć da razume budućnost. I kada su Marks i Engles strasno uzvikivali da za njih postoji samo jedna nauka - nauka o istoriji (Wir kennen eine einzige Wissenschaft, die Wissenschaft der Geschichte!⁴⁷) samo su izražavali opšti duh epohe koja je želela da otkrićem društvenih i istorijskih zakona učini racionalnim ne samo sadašnjost već i budućnost društva.

44 Cfr.*Doktrina Sen-Simona*,ib.p.78.

45 Još su sensimonisti isticali da istoriju čovečanstva treba posmatrati kroz evropsku istoriju zbog toga što su jedino u njoj kompletni svi elementi niza: kao što geolog može više saznati proučavajući zemljište sastavljeno od više uzastopnih i neprekidnih slojeva nego ono koje ima samo dva ili tri, tako i naučni istoričar može više da sazna iz tri hiljade godina duge evropske istorije nego iz bilo koje druge. U tom smislu, sensimonisti su dosledni kada vele: „mi se čak ne ustručavamo da kažemo da su samo Evropljani u stanju da nauče Induse njihovoj sopstvenoj istoriji” (*Doktrina Sen-Simona*,ib.pp.81-82).

46 Kako je dosadašnja istoriografija samo „jedan arsenal nereda odakle svako po svojoj volji može da uzima oružje da bi branio protivurečna mišljenja”, istoričari uopšte nisu u stanju da pruže zadovoljavajuća objašnjenja. Naime, istoriografija ne vidi da je svaka činjenica „samo posledica društvenog stanja koje ih je učinilo nužnim, ne vidi se da je svaka evolucija neophodni rezultat jedne ranije evolucije, logičan proizvod već proteklih perioda” (*Doktrina Sen-Simona*,ib.p.80). I tako, umesto da pobeđu hrišćanstva u rimskom svetu objasne kao rezultat prethodnog društvenog stanja, istoričari istražuju motive Konstantinove odluke, sporeći se da li je to bila njegova želja da ohrabri svoje vojnike u građanskom ratu sa Maksencijem ili njegovu očekivanje da će mu hrišćanski oci, skloni praštanju, ubistvo sina Krispa i supruge Fauste lakše oprostiti nego paganski sveštenici koji su odbili da daju oprostaj ovoga greha (Ib.pp.78-9).

47 Marx K., Engels F., „Die deutsche Ideologie”, *Marx-Engels Werke*, v.III,p.18. O Marksovom shvatanju istorije i sociologije kao jedinstvene nauke vidi: Jakšić B., *Historija i sociologija*, „SNL”, Zagreb 1976, pp.19-43.

2. DOBA KRIZE (1880-1960): OD SOCIOLOGIJE VS ISTORIJE DO SOCIOLOGIJE BEZ ISTORIJE

Ovakve ambicije sociologije pokazale su se već nakon pola veka neostvarivim, ili bar preteranim. Zapravo, i pored snažne akademske protivofanzive - za koju ćemo videti da je krajem XIX stoleća usledila iz krugova istoričara i filozofa - sociologija kao teorijska istorija nije nužno morala doći u krizu da je uspela da realizuje makar deo iz svog programa otkrivanja istorijskih zakona jednake očevidnosti onima koji vladaju u fizici. Ali, kada su sociolozi pokušali da formulišu istorijske zakone, pokazalo se da njihov epistemološki karakter nije bio ni približno sličan osobinama prirodnonaučnih zakona: sociološke formulacije istorijskih zakona bile su ili problematične za najveći deo same sociološke naučne zajednice, ili - u meri u kojoj su bile samoočevidne tj. prihvatljive - trivijalne, to jest bez stvarnog informativnog sadržaja. Ovaj neuspeh, sasvim prirodno dao je za pravo svim kritičarima sociologije i to ne samo sociologije kao *teorijske* istorije već i kao *teorije* istorije, tako da je ona zapala u prilično ozbiljnu krizu koja će potrajati gotovo osam decenija.

Naravno, ne bi se moglo reći kako je u ovom razdoblju napušteno svako zanimanje sociologije za istoriju, kao što se ne bi moglo reći ni da u tom periodu nije bilo i sasvim uspešnih nastojanja da se - uz smanjivanje epistemoloških ambicija - zadrži prvobitno zanimanje sociologije za istorijski razvoj društva (Dirkem, a naročito Veber). Ali, kako je sociologija kao teorijska istorija - sa svojim predmetom, ciljevima i metodama - krajem XIX veka očevidno zapala u neku vrstu čorsokaka, jedan deo njene akademske matice uputio se drugim pravcem i napustio već osvojeno zemljište. Stoga, kao što ćemo videti, ako se u ovo doba iko istorijom i bavio na sociološki način, onda to nije radio pod firmom sociologije: Marksovi sledbenici su to radili pod imenom „marksizma” ili „istorijskog materijalizma” a francuski analisti pod nazivom „nove istorije” (*histoire nouvelle*) ili „totalne istorije” (*histoire totale*).

2.1. Prigovori istoričara i istorizma

No, vratimo se metodološkom protivudaru koji su istoričari izvršili još tokom XIX veka. U početku, sociologija je u krugovima akademskih istoričara doživljavana samo kao jedna od filozofija istorije, pa su protiv nje iznošeni protivargumenti zajednički za obe discipline: shvatanje o nekakvom „planu” istorije ili „zakonitosti” istorijskog dešavanja suspenduje slobodu individualne volje kao osnovu svih etičkih i religioznih teorija⁴⁸; ono što se nudi kao „istinsko” objašnjenje istorijskih zbivanja zapravo su samo metafore - pseudoteološke u slučaju filozofije istorije, fizičke i biološke u slučaju sociologije itd⁴⁹. Ali, kada je postala očita ambicija sociologa

48 Bock, ib.p.29.

da rezultate historiografije ozbiljno koriste za svoja uopštavanja i tako akademsku istoriju svedu na majstorovog šegrtu, potegnuti su i argumenti koji se - kada je reč o kritičarima istorijske sociologije - u ovom ili onom obliku mogu susresti i dan danas. Tako su, na jednom naučnom simpozijumu održanom 1903, istoričari u horu odbacili ideju o „podeli posla” po kojoj oni treba samo da pribavljaju građu koju će onda sociolozi podvrgavati uopštavanju. „Postoje dva dobra razloga zašto takva podela posla nema prođu. Prvo, istoričari neće prihvatiti takvu ulogu, jer ako mi nađemo da je bilo šta vredno ‚sređivanja’ mi ćemo to i srediti sami, ne pitajući za savet ljude koji nisu istoričari. A drugo, ne bismo mogli nastupiti u toj predstavi akademskog samoukidanja čak ni kada bismo to želeli, jer ima isuviše malo perioda koji su istorijski do kraja istraženi, da bi se moglo dopustiti da ljudi koje ne poznaju istorijsku metodu počnu otkrivati nekakve ‚istorijske istine’; jer kada teoretičari koji nisu istoričari urone u istorijsku literaturu u potrazi za osnovama nekakvih svojih idealnih struktura, istoričarima preostaje samo da pred njihovim ‚otkrićima’ prasnu u grohotan smeh”⁵⁰.

Stoga, istoričare uopšte ne treba da uzbuđuju primebde sociologa da historiografija zapravo nije nauka, jer, tobože, prava nauka podrazumeva potragu za pravilnostima i zakonima. Oni treba da mirno nastave da rade svoj posao onako kako su ga definisali Humbolt i Ranke: kao „opis onoga što se zbilo” (*die Darstellung des Geschehens*), to jest kao pripovedanje „šta se stvarno dogodilo” (*Wie es eigentlich gewesen*). A „ako to nije nauka, ne mari; ako to nije znanje ne mari; to je *istorija!*”⁵¹.

Druga, metodološki znatno važnija vrsta primedbi odnosila se na nastojanje sociologa da u serijama događaja ili društvenih stanja nađu neku pravilnost koja bi omogućavala postavljanje zakona. Ovaj protivargument, u elementarnom obliku, susrećemo već kod Rankea, a do kraja ga razvija teorijski svakako znatno pripremljeniji Kollingvud. Ranke je priznavao da ono uistinu istorijsko proizilazi „prema strogim stavovima slijeda”⁵², to jest da „mi pred sobom vidimo niz događaja, koji slijede jedan za drugim i koji su jednim drugim uslovljeni”⁵³. Ali ta uslovljenost nije „uslovljenost apsolutnom nužnošću” kao u prirodnim naukama, jer tek „ono što je uslijedilo stavlja djelovanje i vrstu upravo prošlog u jarko, zajedničko svjetlo”⁵⁴.

49 Bock, ib.pp.29-30.

50 Istoričar W.M.West u svom govoru; Bock, ib.p.35.

51 Istoričar G.L.Burr; Bock, loc.cit.

52 Ranke L., *Lutherfragm.*1; prema: Gadamer H.G., *Istina i metoda*, „Veselin Masleša”, Beograd 1978, p.233.

53 Ranke L., *Weltgeschichte* IX,XIII; Gadamer, ib.p.235.

54 Ranke L., *Lutherfragm.*1; Gadamer, loc.cit. Ovo stanovište Ranke posebno metodološki ističe u svojoj *Istoriji latinskih i tevtonskih naroda od 1494. do 1514.* U periodu koji se razmatra u ovoj knjizi, u Evropi je po Rankeu po prvi put uspostavljen specifičan sistem naroda-država u kome su se Španija, Engleska, Francuska, Italija i Nemačka sa promenljivom srećom borile za prestiž. Međutim, iz opštih odlika ovog sistema nikako nije moguće zaključiti kada će i koja od država izbiti u prvi plan ili dobiti na istorijskom značaju. „Stoga”, piše Ranke u uvodu, „umesto da započnem sa opštim opisom političkih institucija Evrope, ja ću iscrpnije razmotriti svaku naciju, svaku silu i svakog pojedinca tek onda kada oni sami budu preuzeli istaknuto aktivnu ili dominantnu ulogu”

Ovaj je argument mnogo jasnije izražen kod Kollingvuda. Po njemu, istorijski niz je zapravo suštinski različit od serija koje susrećemo u prirodnim naukama, jer su u njemu raniji članovi niza tek *retrospektivno* nužni. Posmatrano sa stanovišta samih članova niza, član A može voditi ka članu B' ili B'' ili B''', ali ako je iza A sledilo B' onda je za član B' bilo nužno da mu prethodi član A. Dakle, B' nužno sledi iz A ali iz A ne sledi nužno B'. Ili pojednostavljeno, ako imamo niz od dva člana u kome je član A iskaz „Džon se kladio na hipodromskoj kladionici” a član B „Džon je dobio premiju”, tada je - da bi se dogodilo B - bilo nužno da se prethodno dogodilo A (da bi dobio na kladionici Džon je nužno morao da se kladji), ali obrnuto ne sledi, tj. događaj/stanje A ne vodi nužno ka događaju/stanju B (iz događaja/stanja koji se sastojao od Džonov kladenja nije nužno proizilazio i događaj/stanje Džonovog dobitka na hipodromskoj kladionici)⁵⁵.

U tom smislu može se reći da „u takvom nizu elemenat nužnosti *nastaje*, pa se stoga, u principu, može saznati samo *retrospektivno*. Da bi ga uopšte sagledao kao niz, čovek mora da se nalazi na poslednjem stupnju, ne zaboravljajući da sam taj akt sagledavanja pripada nizu, što će se opet retrospektivno pokazati tek na docnijim stupnjevima. Ovakva pokretna asimetrija između nedeterminisanosti i nužnosti koja vlada u istoriji može se predstaviti kao mašina na gusenicama koja vodi ljude kroz divljinu razmatrajući stalno kojim pravcem da ide i usmeravajući se shodno tome. Ako se gleda unapred, postoji beskonačno mnogo pravaca kojim se može ići, (iako svakim od njih samo sa onog mesta do kojeg se došlo); ako se pogleda unazad, pravci koji se odsijavaju na suncu pružaju se prema horizontu kao jasno svedočanstvo o pređenom putu”⁵⁶.

I treći metodološki protivargument sociologiji kao teorijskoj istoriji takođe su nagovestili istoričari, a filosofi poput Diltaja dali su mu teorijsko dostojanstvo⁵⁷. Reč je o poznatoj tvrdnji da su istorijska zbivanja singularna i individualna⁵⁸, da se ne mogu podvesti ni pod kakve zakone te da ih stoga i ne možemo objasniti već samo razumeti⁵⁹. Premda je ovaj argument iznesen kod Diltaja sa tipičnom

(prema: Gallie W.B., *Philosophy and the Historical Understanding*, „Chato & Windus”, London 1964, pp.94-95). To znači, po Rankeu, da mi događaj možemo objasniti, odnosno njegov značaj razumeti, tek nakon toga što se on dogodi (naknadnim istraživanjem uzroka) a ne otkrivanjem nekakvog pravila po kome se on imao dogoditi. (Na značaj ovog Rankeovog dela za protivpozitivističku argumentaciju ukazuje i White H., *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, „The Johns Hopkins University Press”, Baltimor & London 1975, pp.164-5).

55 Collingwood R.G., *Speculum Mentis*, p.56 *The New Leviathan*, 9.48; Mink L., „Collingwoodov istoricizam: dijalektika procesa”, *Gledišta*, 11-12/1987, pp. 129-149; p.146; prevod Majnkovog priloga u knjizi *Critical Essays on the Philosophy of R.G. Collingwood*, ed.M.Krausz, „Clarendon Press”, Oxford 1972, pp.154-178; primer sa kladionicom je moj.

56 Mink,ib.p.147; podvukao Mink; slično i kod Rajta: „Razumljivost istorije je determinizam *ex post facto*” (Wright, ib.p.209).

57 Iako je „istorijska škola (Rankeova - A.S.) izvršila emancipaciju istorijske svesti i istorijske nauke”, njoj je - uvida Diltaj - „nedostajao filozofski temelj”, te otuda „pokušaj da filozofski utemeljim princip istorijske škole” (Diltaj V., *Zasnivanje duhovnih nauka*, „Prosveta”, Beograd 1980, pp.43;44;45).

58 Diltaj, ib.p.128.

59 Diltaj, ib.p.186.

nemačkom visokoparnošću i „dubokomislenošću” koja stvari još više zapetljava tamo gde se očekuju razjašnjenja, on je proizveo snažan utisak na mnoštvo istoričara i teoretičara sa prelaza iz prošlog u ovaj vek (Bradley, Froude, Kingsley, Rickert, Windelband, Croce, Collingwood, Bear i Becker itd⁶⁰), što je dobar pokazatelj metodološke krize u koju je u to doba zapala pozitivistička sociologija.

Kada ovaj argument - koji su Diltajevi poštovaoci ojačavali i upotpunjavali - svedemo na njegovo racionalno jezgro⁶¹, dobićemo iskaz po kom je istorijsko saznanje, saznanje *sui generis* tj. različito od svakog saznanja koje teži uopštavanju i utvrđivanju regularnosti, i to iz četiri razloga: 1. istorijski događaji su *prošli* i *ne-povratni* događaji pa se otud istorijski procesi ne mogu podvrci ispitivanju kao fizički, hemijski ili biloški procesi⁶²; 2.istorijski procesi su *jedinstveni* i *neponovljivi* te se ne mogu klasifikovati kao dešavanja u prirodi⁶³; 3. istorijski procesi obuhvataju akcije, stavove i misli *ljudskih bića* a ne kretanje mrtve ili nespiritualne materije, a oni ne podležu onoj vrsti determinizma neophodnoj za postavljanje zakona⁶⁴; 4. čak i pojedinačni istorijski događaji - a da i ne govorimo o većim istorijskim procesima - izuzetno su *složeni* i *višeslojni*, mnogo složeniji od onih u prirodi, pa im je - čak i bez prethodna tri razloga - gotovo nemoguće pristupiti onako kao što se pristupa prirodnim pojavama i procesima⁶⁵.

Tako Diltaj dolazi do jednostavnog zaključka da niti sociologija niti filozofija istorije uopšte ne mogu biti nauke, jer teže da objasne ljudsku istoriju nečim čega zapravo u istoriji i nema - opštim uzrocima i zakonima razvitka⁶⁶. Sociologija O.Konta, Dž.S.Mila i H.Spensera (koja je i za Diltaja samo naturalistički oblik filozofije istorije) baš kao ni sama filozofija istorije, zbog odsustva smisla za izvornu istorijsku konkretnost ne samo da podjednako osiromašuju i shematizuju istoriju već oni nemaju opravdanja ni kao pokušaj da se u već izvedenim, užim istorijskim sintezama iznađu neki opšti teorijski zaključci, jer je, po Diltaju, svaki takav pokušaj - zbog svojevrnog umetničkog oblika koji su intuicija i trud istoričara dali sirovoj građi - besplodna metafizika⁶⁷.

Na ovako snažnu antipozitivističku reakciju sociologija je odgovorila uglavnom povlačenjem ili redefinisanjem svojih osnovnih ciljeva. Do kraja XIX veka sociologija se već bila dovoljno duboko usadila (pa i započela individualizaciju) u tri velike kulturno-jezičke sredine - nemačkoj, francuskoj i anglosaksonskoj, tako da je u svakoj od njih zabeležila posebne načine prilagodavanja, odnosno „odgovora-na-izazov”.

60 Cfr Bock, ib.p.101.

61 Gardiner P., *The Nature of Historical Explanation*, „Oxford University Press”, Oxford 1952, pp.34-64.

62 Gardiner, ib.pp.34-40.

63 Gardiner, ib.pp.40-46.

64 Gardiner, ib.pp.46-51.

65 Gardiner, ib.pp.52-64.

66 „U istorijskom svetu ne postoji prirodnonaučna uzročnost, jer uzrok u smislu ove uzročnosti sadrži u sebi zakonomerno i nužno proizvođenje posledica; istorija zna samo za odnose delovanja i trpljenja, akcije i reakcije”. (Dilthey W., *Gesammelte Schriften*, VII, Band, S.197; prema: Milić V., *Sociološki metod*, Nolit, Beograd 1978,p.143).

67 Milić, ib.pp.139-140.

2.2. Istorija u nemačkoj sociologiji

Sociologija je u Nemačkoj, u odnosu na sve druge sredine, imala ne samo najviše protivnika kao nauka već je i sama preživljavala najizraženije unutrašnje borbe⁶⁸. Na jednoj strani nalazila se snažna akademska tradicija uistinu velike nemačke historiografije koja je - potpomognuta Diltajem - sve društvene nauke vukla u pravcu *istorizma*, metodološke predstave po kojoj su svi društveni fenomeni za pravo istorijski tj. individualni i neponovljivi, te se manifestuju „nečekivano i sa nepredvidljivom originalnošću, zbog čega ne mogu biti izvedeni iz bilo kog višeg principa”⁶⁹. Na drugoj strani, nalazila se takođe snažna sklonost Nemaca ka filozofiji istorije, koja je, prema Baueru, krajem XIX i početkom XX veka istraživana više i od same istorije⁷⁰, zbog čega su „knjige i pamfleti o toj temi pljuštali sa svih strana”⁷¹. Jedan od načina da se sociologija zaštititi od prigovora istorizma

68 „Sociologija je u Nemačkoj pre velikog rata imala teži položaj no u većini ostalih zemalja: jedan deo predstavnika društvenih nauka nije je uopšte priznavao (osobito istoričari, ali i mnogi ekonomisti), dok su je drugi zamenjivali čas sa filozofijom istorije čas sa socijalnom filozofijom” (Kosić M., *Uvod u opštu sociologiju*, „Štamparija Jovanović i Bogdanov”, Novi Sad 1934, p.161). Nemački akademski Levijatan sociologiju je smatrao „izmetom frivolnog latinskog duha” (Kosić, ib.p.162), a o ugledu sociologa najbolje govori sledeće Kosićevo svedočenje: „Živo se sećam kako mi jedan korifej eksperimentalne psihologije, prof. Štering (Stoerring) u Štrasburgu reče za Georga Zimla: „Njega ne možemo uzeti ozbiljno, predaje nekakvu sociologiju a slušaoci su mu sami Rusi i drugi problematični elementi!” (Kosić M., „Problem sociologije”, *Delo* 1913. i 1914, preštampano u Kosić M., *Problemi savremene sociologije*, „Izdavačko preduzeće „Trud”, Beograd 1934, p.14).

69 Meinecke F., *Die Entstehung des Historismus*, Berlin 1936, v.II, p.636; prema: Krieger L., „Elements of early historicism: experience, theory, and history in Ranke”, in: *Essays on Historicism*, „Wesleyan University Press”, Middletown 1975, pp.1-14; p.4. Budući da naš jezik to dopušta, po našem mišljenju se može napraviti konsistentna razlika između *istorizma* i *istoricizma* i tako izbeći zabuna koja postoji u engleskom. Naime, nemačko *Historismus* englezi su prevodili sa *historicism*, a onda je Poper uneo dodatnu zabunu definišući *historicism* kao „takav pristup društvenim naukama koji razvija tvrdnje da je *istorijsko predviđanje* (podvukao Poper) njihov osnovni cilj, i da se taj cilj može postići otkrivanjem ‚ritmova’ ili ‚obrazaca’, ‚zakona’ ili ‚pravaca’ na kojima se zasniva istorijski razvoj” (Poper, *Beda istoricizma*, ib., pp.148-9). Mi ćemo, dakle, pod *istorizmom* podrazumevati nemački *Historismus* a pod *istoricizmom* Poperov *historicism* premda postoje i drugačije definicije istoricizma koje su negde na pola puta: tako Mandelbaum definiše istoricizam kao „verovanje da se odgovarajuće razumevanje prirode ma koje pojave i odgovarajuća procena njene vrednosti mogu postići (jedino?) putem razmatranja mesta koje zauzimaju i uloge koje igraju u procesu razvoja” (Mandelbaum M., „Societal Laws”, *British Journal for the Philosophy of Science* 8/1958; prema: Pasmore J., „The Poverty of historicism revisited”, *Essays on Historicism*, ib.pp.30-47; p.43). Zaista je začudujuće da se, kao što primećuje Ankersmit, čak ni analitički filozofi - inače tako osetljivi na pravljenje finih distinkcija - nikada nisu potrudili da u engleskom načine razliku između istorizma i istoricizma (Ankersmit F.R., „The Dilemma of Contemporary anglo-saxon Philosophy of History”, in: *Knowing & Telling History: The Anglo-Saxon Debate*, Ed. F.R.Ankersmit, „Wesleyan University”, Middletown 1986,pp.1-27; p.2).

70 Bauer W., *Einfuehrung in das Studium der Geschichte*, Tuebingen 1921; prema: Kolingvud R., *Ideja istorije*, ib.p.212.

71 Kolingvud, loc.cit.

bio je Bartov pokušaj da se iskoristi ugled koji je filozofija istorije uživala u Nemačkoj tako što će se sociologija predstaviti kao vrsta moderne filozofije istorije koja primenjuje metode i standarde prirodnih nauka na oblast istorije⁷². Premda je Bartova knjiga u Nemačkoj bila čitana⁷³, ona nije pružila zadovoljavajuće odgovore na primedbe istorizma i tako da se njen početni uspeh pretvorio u ozbiljan poraz u vreme kada je filozofija istorije čak i u Nemačkoj izgubila od svog ranijeg ugleda.

Drugačijim putem krenuo je Veber pokušavajući da sociologiju izbavi iz smrtonosnih ralja razlikovanja *Geisteswissenschaften*-a od *Naturwissenschaften*-a. U svojim metodološkim radovima s početka XX veka - čak i kada govori o „razumijevajućoj sociologiji” (verstehende Soziologie⁷⁴) - Veber ističe da se u društvenim naukama ne sme odbaciti svaka ambicija o pružanju objašnjenja društvenih ili istorijskih pojava. No ovo objašnjenje razlikuje se od onoga u prirodnim naukama po tome što ono ne teži otkrivanju *svih* već samo *onih najvažnijih* uzroka nekog događaja ili fenomena⁷⁵. Da bismo to postigli služimo se *idealnim tipovima*, specifičnim metodološko-heurističkim konstrukcijama čiji je osnovni zadatak nalaženje onog *tipičnog* u nekom fenomenu tj. izdvajanje najvažnijih uzroka ili najvažnijih činilaca koji taj fenomen čine onakvim kakvim on jeste⁷⁶. Koji su najvažniji, tj. „bitni” uzroci ili činioci određujemo jednom vrstom misaonog eksperimenta u kome zamišljamo mogu li uopšte neki događaj ili neko društveno stanje postojati bez tog-i-tog uzroka odnosno tog-i-tog činioca⁷⁷. Na taj način, svaki idealni tip predstavlja posrednika između opšteg i jedinstvenog: posmatrano spolja, on izražava jedinstvenost pojedinačnog istorijskog fenomena (recimo, idealni tip ekonomije zapadnoevropskog grada u srednjem veku specifično je određen prostorno na Zapadnu Evropu a vremenski na srednji vek), dok posmatrano iznutra, u odnosu na mnoštvo događaja ili elemenata čiji je sklop, on podrazumeva jedan prilično opšti, možda čak i generički karakter (idealni tip ekonomije zapadnoevropskog grada u srednjem veku ne odnosi se ni na jedan konkretan zapadnoevropski grad srednjega veka⁷⁸).

72 Barth P., *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*, Leipzig 1897; v. *Encyclopaedia of the Social Sciences*, „The MacMillan Co”, New York 1951, v.I, pp.469-70; isto i Barnes, ib. v.I, p.247.

73 Knjiga je do Bartove smrti 1922. doživela četiri izdanja (Kosić, *Uvod u opštu sociologiju*, ib, p.231).

74 Weber M., *Metodologija društvenih nauka*, „Globus”, Zagreb 1986, pp.157-201.

75 „Iscrpno uzročno istraživanje bilo koje pojave u njezinoj punoj zbiljnosti nemoguće je”, te stoga, veli Veber, „navodimo samo one uzroke kojima se u pojedinom slučaju pripisuju *bitne* (podvukao Veber) komponente nekog događaja” (Weber,ib,p.50).

76 Idealni tip Veber definiše kao „pojmovnu konstrukciju koja objedinjuje određene odnose i procese povijesnog života u jedan kozmos zamišljenih povezanosti. Ta konstrukcija ima karakter svojevrzne *utopije* (podvukao Veber) do koje se došlo misaonim naglašavanjem (Steigerung) određenih elemenata zbilje” (Weber, ib.p.61).

77 „Uzročno pripisivanje vrši se u obliku misaonog procesa koji uključuje niz apstrakcija. Prva i odlučna je upravo ta da jednu ili neke stvarne uzročne komponente toka događaja mislimo kao na neki način preinačene i pitamo se da li bi se u tako izmijenjenim uvjetima toka događaja mogla očekivati ista (u ‚bitnim’ točkama) ili *kakva druga* (podvukao Veber) posljedica” (Weber,ib.p.140).

78 Cfr. Schelling A., *Max Weber's Wissenschaftslehre*, „J.C.B.Mohr”, Tuebingen 1934; pre-

Tako, umesto da istoriju posmatramo kao seriju društvenih stanja u kojima se traže i otkrivaju zakonitosti spoljašnje pojedinim oblicima društva (čime postaju „zakonite“ etape istorijskog razvoja), u istoriji se sada traže tipovi pojava, oblika i sklopova, bez ambicije da se iznađe nekakva spoljašnja veza koja bi mogla poslužiti za njihovo stepenovanje ili „zakonomerno“ povezivanje⁷⁹. Kako je tipološka metoda, karakteristična za sociologiju, negde na sredini između metode generalizacije, svojstvene prirodnim naukama, i metode singularizacije, kojom se služi istorija, njenom primenom sociologija izbegava opasnost da zapadne u prvu ili drugu rđavu krajnost - naturalizam ili istorizam.

Premda je Veber na ovaj način posve napustio ideju o nekakvom predviđanju budućnosti otkrivanjem istorijskih zakonitosti (najviše do čega sociologija može doći jeste utvrđivanje izvesnih socioloških pravilnosti u smislu *Erwartungschancen* - vevratnih očekivanja), za Vebera je glavno polje sociološkog zanimanja i dalje ostala celokupna društvena prošlost. Prešavši put od privredne istorije (koja je bila polje njegovog prvobitnog interesovanja)⁸⁰, preko „sociološke istorije do istorijske sociologije“⁸¹, Veber je u svojim poslednjim delima tako superiorno demonstrirao način na koji sociolog treba da se bavi istorijom, da je već u njemu istorijska sociologija dobila jednog od svojih najizvrsnijih predstavnika. Ipak, bilo je nekoliko razloga zbog kojih Veberovo delo nije znatnije doprinelo da se istorijska sociologija potvrdi kao akademska disciplina.

Prvi razlog bila je metodološka slabost njegovog rešenja spora istorizma i istorijskog pozitivizma. Ono, najpre, nije bilo niti dovoljno jasno niti dovoljno dosledno. Prekriveno slojevima nemačkog filosofirajućeg stila koji i samom autoru, bez obzira na njegovu dobru nameru, otežava jasnu orijentaciju (omogućavajući da se na mestima gde se očekuju odgovori koriste jezički obrti ili filofske doskočice), Veberovo metodološko rešenje - izneseno u radovima s početka ovoga veka - nije bilo do kraja razvijeno, jer je i Veber na presudnim mestima imao utisak da postiže izvesna rešenja, dok bi svaka ozbiljnija analiza pokazala da je ipak reč samo o prividu. Osim toga, Veberovo prevazilaženje spora istorijskog pozitivizma i istorizma posredstvom tipologizujuće metode, takođe je na „tipično“ nemački način mirilo dva suprotstavljena stanovišta stvarajući treće a da prethodno nije ozbiljnije razmotrilo argumente ni prvog ni drugog. Stoga Veberovo rešenje nije ni jednu stranu niti zadovoljilo niti ubedilo, pa je Veberov uticaj ostao, u izvesnom smislu, dosta ograničen, pogotovo što je na naučnu zajednicu toga doba njegovo rešenje ostavljalo utisak da ga treba primiti kao svaki filofski sistem - u celini ili nikako, a ne kao rezultat kumulativnog prirasta saznanja kojim se na probleme paradigme odgovara nuđenjem rešenja.

ma: *Sociology and History*, ed. W.J.Cahnman, A.Boskoff, „The Free Press“, New York 1964, p.117. Primer ekonomije zapadnoevropskih gradova srednjega veka kao idealnog tipa je Veberov (Weber, ib.p.62).

79 Weber, ib.pp.74-5.

80 Veber je doktorirao na temu *Prilog istoriji trgovačkih društava u srednjem veku*, habilitovao radom *Agrarni odnosi u starom veku*, a univerzitetu karijeru je započeo (pa i završio) kao profesor ekonomije u Frajburgu odn. Hajdelbergu (v. Đurić M., *Sociologija Maksa Vebera*, „Naprijed“, Zagreb 1987, p.14).

81 Kosić, *Uvod u opštu sociologiju*, ib, p.117.

I zbog drugih razloga Veber nije imao sreće sa učenicima ili sledbenicima od kojih se, makar u Nemačkoj, moglo očekivati da, okupljeni oko njegovog velikog dela, formiraju posebnu školu. Ali najpre Veberov karakter⁸², a potom i za sociologiju pogubna provala nacističkog totalitarizma⁸³, rasterali su potencijalne „veberijance“ i onemogućili stvaranje škole koja bi svakako ozbiljnije doprinela afirmaciji istorijske sociologije⁸⁴. Uz to, sam Veber, koji je tokom svog života prešao put od ekonomske istorije, preko sociološke istorije, do istorijske sociologije, nije imao jasnu koncepciju niti opšte sociologije, niti istorijske sociologije⁸⁵, i tako je, i pored veličine Veberovog dela, istorijska sociologija - u koncepcijskom i akademskom smislu - u njegovo doba i dalje tavorila u zapečku.

Konačno, treba pomenuti da je i treći pokušaj zaštite prava sociologije na istorijsku analizu, u Nemačkoj toga doba takođe završen neuspehom. Reč je o nastojanju Alfreda Vebera da izgradi disciplinu koju je nazvao „sociologijom kulture“, a koja je bila bliska načinu na koji jedna od struja u modernoj istorijskoj sociologiji (Bendiks) razumeva ovu disciplinu. Alfred Veber je već u svom prvom radu o tom pitanju, složivši se sa odricanjem od primene naturalističkih metoda u sociologiji, istovremeno odbacio i krajnji istorizam koji odriče postojanje bilo kakvog opštijeg obrasca u istorijskim pojavama⁸⁶. Zato je nastojao da izgradi sociologiju kulture koja je trebalo da bude jedna forma sintetičke istorije koja *Kulturgeschichte* i *Gesellschaftsgeschichte* kombinuje - u različitoj srazmeri - sa političkom istorijom i globalnim shemama evolutivne i razvojne sociologije. Međutim, knjiga u kojoj je Alfred Veber izveo ovaj pokušaj (*Kulturgeschichte als Kultursociologie*) uopšte nije mogla biti štampana u Nemačkoj, koja je već bila pod vlašću nacista, nego je to urađeno u Holandiji 1935, tako da ova - kako je Rot naziva - „izbeglička knjiga“, nije mogla imati ni približno onaj uticaj koji joj je po kvalitetu pripadao⁸⁷.

82 v. Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*, ib.pp.26-27.

83 O položaju sociologije u Nemačkoj nakon 1933. vidi u: Kosić, *Uvod u opštu sociologiju*, ib.pp.186-187.

84 Veler posebno podvlači da je nacizam u Nemačkoj skoro potpuno uništio akademsku sociologiju, dok su historiografija i istorizam ostali u milosti režima: „Preuzimanje vlasti nacionalsocijalista predstavlja kamen kušnje koji bolje od mnogih naučno-povijesnih studija pokazuju kako su se duhovi podijelili: gotovo svi sociolozi od značaja i imena su emigrirali, gotovo svi historičari od značaja i imena spremno se prilagodili, budući da su se sa velikim dijelom nacionalsocijalističke ideologije slagali - sve dok je na duge pruge vladala suglasnost“ (Wehler H.-U., „Povijest kao historijska nauka o društvu“, *Marksizam u svetu*, 12/1983, pp.39-66 (prevod Wehler H.-U., *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, „Suhrkamp“, Frankfurt/M 1973, pp.7;9-44), p. 44).

85 Kosić, *Uvod u opštu sociologiju*, ib.p.117.

86 Weber A., *Der soziologische Kulturbegriff*, Tuebingen 1913; Barnes, ib, vol.I, pp.402-403. Jedan deo ove studije objavljen je i na srpskom jeziku pod nazivom „Osnovi kulturne sociologije“, u *Teorije o društvu*, I-II, ed. T.Parsons, „Vuk Karadžić“, Beograd 1969, v.II, pp.1206-1215.

87 Roth G., prikaz knjige: Bendix R., *Force, Fate, and Freedom; On Historical Sociology*, „University of California Press“, Berkeley and Los Angeles 1984, u: *History and Theory*, 1/1985, p.207. Rot veli da upravo Bendiksa možemo smatrati poslednjim izbeglim članom predratne nemačke tradicije istorijske sociologije. Inače, dobru sliku o načinu na koji Alfred Veber pristupa istoriji i istorijskoj građi naš čitalac može steći i iz knjige:

2.3. Istorija u francuskoj sociologiji

Sociologija je u Francuskoj bila pod znatno manjim pritiskom i istoričara i istorizma nego u Nemačkoj, a sa druge strane, kontovska tradicija je ovde bila mnogo snažnija, tako da u Dirkemovom delu, koje će obeležiti francusku sociologiju sa prelaska iz XIX u XX vek, možemo naći veoma unapređene elemente istorijskog pozitivizma koji je odlikovao sociologiju od Konta do Marksa. Ipak, moglo bi se reći da ni Dirkem nije imao mnogo sreće sa sledbenicima genetičko-tipološke linije svoga dela, jer će se „vrhunac” koji je ova linija dostigla sa Gurvičem, ubrzo - u smislu istraživačkog programa - pokazati sasvim neplodnim.

Dirkem je istovremeno sa preuzimanjem osnovnog nasleđa istorijskog pozitivizma (usmerenost na utvrđivanje činjenica, posmatranje, potraga za uzrocima⁸⁸ pa i zakonomernostima⁸⁹) učinio i nekoliko veoma dubokih i za sociologiju značajnih zahvata. Najpre, jasno je razdvojio sociologiju od istoriografije i predmetno i metodološki, ne dovodeći u pitanje naučnost ili akademski značaj ijedne od njih. Premda na pojedinim mestima i dalje vidimo kako Dirkem izjednačava sociologiju sa „naučnom istorijom”⁹⁰, osnovni predmet sociološkog zanimanja za Dirkema jeste aktuelna društvena stvarnost⁹¹. Sociologija ne treba da neposredno traga za istorijskim zakonima već za uzročnim objašnjenjem pojedinih društvenih činjenica, a osnovni referentni okvir u kojem sociologija traži i nalazi objašnjenja i odnose uzročnosti jeste aktuelni sklop društvenih odnosa i funkcija⁹², to jest vrsta ili tip društva o kome je reč⁹³. Upravo po istraživanju društvenih vrsta/tipova kao srednjih analitičkih članova koji spajaju opštost, neophodnu za svako naučno istraživanje, i činjeničku sadržajnost koja čuva od zapadanja u spekulativne she-

Veber A., *Tragično i istorija*, „Književna zajednica Novog Sada” i „Dnevnik”, Novi Sad 1987.

88 „Sociologija nema da se opredeljuje između velikih hipoteza koje dele metafizičare. Ona nema da potvrđuje ni slobodu ni determinizam. Sve što ona zahteva da joj se dopusti jeste da se načelo uzročnosti primenjuje na društvene pojave”. Pri tome, veli Dirkem, „ona postavlja ono načelo ne kao racionalnu nužnost, već samo kao empirijski postulat, proizvod osnovane indukcije. Pošto je zakon uzročnosti bio proveren u drugim oblastima prirode, pošto je on postepeno proširio svoju vlast od fizičko-hemijskog sveta na biološki svet, a od ovog na psihološki svet, opravdano je pretpostaviti da je on isto tako tačan za društveni svet.” (Dirkem E., *Pravila sociološke metode*, „Savremena škola”, Beograd 1963, p.124; podvukao A.S).

89 Kivilije navodi sledeći Dirkemov stav: „Da bismo dospjeli do toga da izučavamo činjenice isključivo u namjeri da saznamo šta one jesu, potrebno je da dođemo do saznanja da one postoje na jedan određen način, a ne na drugi, to jest da su one na jedan način postojane, da imaju prirodu iz koje se izvode nužni odnosi. Drugim riječima, potrebno je doći do pojma zakona. Mišljenje da postoje zakoni odlučujući je činilac naučne misli.” (Kivilije A., *Uvod u sociologiju*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1959, p.11).

90 Dirkem, recimo, izričito upotrebljava izraz „naučna istorija ili sociologija” u *Annee Sociologique*, 6 (1903), p.124; prema: Bellah R.N., „Durkheim and History”, *Sociology and History*, ib.p.96.

91 Dirkem, ib, ch.i-iii.

92 t:v. „sastav unutrašnje društvene sredine” (Dirkem, ib.p.104).

93 Dirkem, ib.pp.77-78.

me⁹⁴, sociologija se razlikuje i od istoriografije i njene singularnosti i od filosofije istorije i njene neproverljive spekulativnosti.

Dirkem od nasleđa istorijskog pozitivizma neposredno odbacuje i metodu istorijskih serija a time i svaku kauzalnost iz istorijske sukcesije. „Sve što nam je na osnovu iskustva dostupno jeste niz promena među kojima nema uzročne veze. Prethodno stanje ne stvara sledeće, već je između njih odnos isključivo hronološki... Nemoguće je zamisliti kako bi stanje, do koga je u jednom datom trenutku civilizacije došlo, moglo da bude odlučujući uzrok stanja koje dolazi za njim. Etape kroz koje čovečanstvo redom prolazi ne rađaju se jedne iz drugih”⁹⁵. Prvi razlog je u tome što se uzrok nekog razvoja ne može sagledati iz pukog niza njegovih sukcesivnih faza, jer je on uvek izvan niza (kao što je, recimo, uzrok napredovanja čovečanstva izvan njegovih istorijskih stadijuma i smešten, po Dirkemu, u prirodnoj čovekovoj težnji ka postizanju određenih vrednosti⁹⁶). Drugi razlog je u tome što svaku fazu razvitka može određivati više korelativnih uslova (koji se mogu praktično menjati iz faze u fazu) a ne samo jedan opšti uslov kako to pogrešno pretpostavljaju ne samo sve filosofije istorije već i sociologija Konta i Spensera.

Otuda, po Dirkemu, proizilaze najmanje dve posledice: prva je ozbiljno ograničenje mogućnosti predviđanja u sociologiji, jer ne možemo znati koji će korelativni uslov vladati u narednoj fazi nekog razvojnog procesa⁹⁷; druga je da se društva ne mogu klasifikovati po istorijskim serijama, kako je do tada u sociologiji činjeno, već samo posredstvom ne-istorijskih tipologija, a Dirkem predlaže da se to učini na osnovu nivoa složenosti⁹⁸.

I kad je izgledalo da je Dirkem iz sociologije skoro izbacio istoriju, i to na velika vrata, on je odmah zatim spremno uvodi na mala. Želimo li da objasnimo neku društvenu pojavu (Dirkem navodi primer zakletve) uopšte nije dovoljno da ukažemo na njenu funkciju u datom društvu, budući da se funkcija neke ustanove može promeniti (zakletva je prešla put od sudskog kušanja do jedne vrste svedočenja) a da njena priroda ostane ista⁹⁹. Stoga, želimo li da uistinu objasnimo neku pojavu, najpre moramo razdvojiti „stvarni uzrok koji je izazivao funkcije koju ona vrši”¹⁰⁰, a do stvarnog uzroka ili prirode neke pojave dolazi se tek kada se „uporede razni oblici koje ona ima ne samo u naroda ove vrste već u svih prethodnih vrsta”¹⁰¹. Po Dirkemu, mi jednostavno nismo u stanju da razumemo neku ustanovu proučavajući samo njen izgled i funkcije koje ona ima na poslednjem stepnju svog razvoja: „Da bi se moglo objasniti današnje stanje porodice, braka

94 Dirkem, loc.cit.

95 Dirkem, ib.pp.108;107.

96 Dirkem, ib.p.107.

97 Dirkem, ib.p.108.

98 Recimo, najjednostavnije društvo koje ne sadrži druge segmente je horda, više hordi čini klan, dok više hordi ili kombinacija hordi i klana čine pleme ili selo. Ujedinjavanjem plemena nastaje konfederacija, koja se može manifestovati kao savez plemena, grada ili grofovija. Dirkem ne ide dalje u klasifikaciji već napominje da, što se dalje ide ka većoj složenosti, nastaje veći broj kombinacija različitih tipova (nivoa složenosti) društva koji svaki za sebe može predstavljati poseban tip (Dirkem, ib.pp.81-83).

99 Dirkem, ib.pp.87-93.

100 Dirkem, loc.cit.

101 Dirkem, ib.p.122.

svojine itd, trebalo bi da se zna koji su njihovi koreni, koji su prosti elementi iz kojih se ove ustanove sastoje, a o ovim pitanjima uporedna istorija velikih evropskih društava ne bi mogla da nam pruži velika obaveštenja. Treba se vratiti dublje u istoriju... Ustanoviće se najpre najnerazvijeniji tip koji je ikad postojao, da bi se zatim u korak pratio način na koji je on postupno postojao složeniji"¹⁰².

Ova komparativno-istorijska metoda, koju Dirkem naziva „genetičkom“¹⁰³, omogućava sagledavanje svake pojave istovremeno analitički i sintetički, jer pokazuje njene sastavne elemente, s jedne strane, kao i red kojim se oni nadovezuju jedan na drugi i uslove od kojih zavisi njihovo obrazovanje i udruživanje, sa druge strane¹⁰⁴. Prema tome, podvlači Dirkem, „*iole složenija društvena činjenica može da se objasni samo pod uslovom da se prati njen celokupni razvoj kroz sve društvene etape*“¹⁰⁵. Tako se, kako odlično zapaža Belah, „u ovom Dirkemovom zreлом stanovištu ne razlikuju dva alternativna načina objašnjenja društvenih fenomena - prvi pomoću termina socijalne funkcije a drugi pomoću termina istorijske prošlosti: postoji samo jedan metod objašnjenja koji je istovremeno i sociološki i istorijski“¹⁰⁶. Dirkem će, naposljetku, ići i do krajnjih konsekvenci, zaključivši da komparativno-istorijska sociologija (odn. „uporedna sociologija“, kako je on naziva) „nije posebna grana sociologije već je to *sama* sociologija, ukoliko ona prestaje da bude čisto opisna i teži da shvati činjenice“¹⁰⁷!

Tako je Dirkem korenito redefinirao početnu poziciju istorijskog pozitivizma - umesto sociologije kao *teorijske istorije* (u smislu teorijske fizike), sada kod Dirkema susrećemo sociologiju kao *istorijsku teoriju* (u smislu istorijske geologije): umesto da fenomene objašnjavamo podvodeći ih pod zakone koje nastojimo otkriti, mi pravimo njihov istorijski presek, analizirajući, sloj po sloj, različite istorijske sedimente i upoređujući ih. Istorija i sociologija tako postaju veoma bliske, gotovo sestrinske discipline, koje - premda u ponečemu slične¹⁰⁸ - ipak ostaju posebne i odvojene. Jer, dok je istorija usmerena na pojedinačno, sociologija istražuje tipove i komparativne strukture, ona je analitička teorija. Istorija i sociologija su jednostavno dve tačke gledišta na istu stvar - one se ne isključuju, ali se nikako ne bi smele ni pomešati: „Nema suprotnosti među njima već samo razlike u stepenu. Naučna istorija ili sociologija ne mogu izbeći neposredna posmatranja i konkretne činjenice, a sa druge strane, nacionalna istorija, istorija kao veština, može samo dobiti ako je prožeta opštim principima do kojih je sociologija dospela... Nije reč o dve različite discipline već o dve različite tačke gledišta, od kojih svaka ni naj-

102 Dirkem, loc.cit.

103 Dirkem, loc.cit.

104 Dirkem, ib.pp.122-123.

105 Dirkem, ib.p.123; podvukao Dirkem.

106 Bellah, *Durkheim and History*, ib.p.89.

107 Dirkem, ib.p.123; podvukao A.S.

108 Dirkem je u predgovoru I tomu *L'Annee Sociologique* ((1)1898,p.iii), naveo, sa izvesnim odobravanjem, stav Fistela de Kulanža da je „istinska sociologija - istorija“, da bi već u sledećem članku ukazao na tendenciju istorijske nauke druge polovine XIX veka da istovremeno sve više postaje sociologizovana („Sociologie et sciences sociales“, *Revue Philosophique*, (55) 1903, pp.465-497; Bellah, ib.p.86).

manje ne isključuju drugu već je pretpostavlja. Ali, to nije razlog da se one mešaju, i da se u jednoj gradaju odlike one druge“¹⁰⁹.

Dirkemov program, baš kao i Veberov, omogućavao je, dakle, sasvim solidnu osnovu za dalji razvoj istorijske sociologije. Međutim, u onom delu njegovog programa koji se odnosi na najkomparativno-istorijski pristup (pre svega globalnim društvenim), kao i na tipologiju društvenih zajednica, Dirkem nije imao sreće sa svojim sledbenim kadra. Kada je Gurvič posle Drugog svetskog rata počeo da objavljuje svoja glavna dela koja su u Francuskoj primljena tako dobro da je šezdesetih godina Gurvič postao najpoznatiji i najuticajniji sociolog (ne samo u Francuskoj!) - činilo se da se Dirkemov program počeo da se realizuje na najbolji mogući način. Ali, ubrzo je postalo jasno da i sama velebnog Gurvičevog sistema ne krije jasna rešenja, niti upotrebljive iстраživačke programe, pa je oduševljenje za njega brzo splasnulo. Tako, da se Gurvič, ni u se jednoj od glavnih struja istorijske sociologije, danas gotovo da ni ne pominje.¹¹⁰

Ukratko, Gurvič je od Dirkema (odn. Vebera) preuzeo suštinski značaj tipološki za sociologiju koju upravo definiše kao „kvalitativnu i diskontinuiranu tipologiju“¹¹¹. Za razliku od istorije koja kontinuirano prati neki entitet, sociologiju zanimaju samo forme koje je taj entitet u svom razvoju dobivao - recimo, istorija pripoveda o gusenici x koja se, poživši na drvetu A u vremenu t, učaurila da bi se preobrazila u leptira koji je izasao iz čaure u vremenu t₁ itd, dok sociologiju zanimaju samo forme gusenice i leptira na osnovu kojih stvara dva odgovarajuća tipa. Onda je istorija po svom karakteru kontinuirajuća, dok je sociologija diskontinuirajuća, tj. sociologiju zanimaju pre svega tipovi pojedinih društvenih fenomena a ne govori o njihovom prelasku iz jednog u drugi¹¹².

Kao i kod Dirkema, i za Gurviča je osnovni referentni okvir za sociološko objašnjenje tip globalnog društva, budući da je tzv. formula sociološkog determinizma, u stvari, njegova formula determinizma.¹¹³

109 *L'Annee Sociologique*, (5) 1903, pp.124-5; Bellah, ib.p.96.

110 Gurvičovo delo, uz najbliži nameru, nije tako sasvim jasno prikazati, jer skoro uvek zbrkane definicije njegovih glavnih kategorija i tome prikladna nedosledna pa i protivrečna upotreba, kao i ustaljeni kod svih drugih takvih sistema - omogućavaju sasvim različita (pa i suprotna) viđenja i interpretacije.

111 Obovna definicija glasi: „Sociologija je kvalitativna i diskontinuirajuća tipologija, zasnovana na dijaskuću totalnih, socijalnih, strukturalnih, strukturabilnih i strukturiranih fenomena, koje ona u prvi mah izučava na svim dubinskim stepenima, na svim stupnjevima i u svim oblicima, kako bi pratila njihovo kretanje u strukturaciji, destrukuraciji, restrukturaciji i izbijanju, objašnjavajući ih u saradnji sa istorijom“ (Gurvič Ž., *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Maslema, Sarajevo 1965, (prevod III izd.), p.16).

112 Ova je, mišlim, izuku enitit iisoido ibe

113 Istorija „insistira na neponovljivosti i neaknadivosti u zaokretima u kretanjima društva, čime gini do kraja osobenim globalne strukture i prilike“. „Čineći to, ona naglašava kontinuitet prelaza između struktura, kontinuitet njihovih premašaja, kontinuitet u samim njihovim raskidima, napokon, kontinuitet neponovljivih veza“ (Gurvič, ib.pp.16-17). Naprotiv, to me, tipološki metod, svojstven sociologiji, stvara diskontinuirane tipove, ali tipove koji se mogu ponavljati na različitim stupnjevima. Ovaj metod individualizira do određene granice, ali zato da bi sigurnije pronašao okvire koji se mogu ponoviti“ (ib.p.17). „Mi se nećemo baviti istorijom, nego sociologijom, ne tražeći da do krajnje mjere konkretiziramo tipove i strukture, niti da uspostavimo kontinuitete, nego trudeći se, naprotiv, da ih što više uopštimo i učinimo što više diskontinuiranima“ (ib.p.464).

nizma - specifična vrsta pravilnosti ili zakonitosti koja vlada u konkretnom društvu¹¹⁴ - za svaki tip društva različita¹¹⁵. Stoga je tipologija globalnih društava najznačajnija tipologija u sociologiji¹¹⁶. Kritikujući Dirkemovu tipologiju po složenosti kao sasvim neprimerenu (naime, po Gurviću, društva iste složenosti mogu pripadati sasvim različitim tipovima¹¹⁷), on ističe da se tipologija globalnih društava može izvršiti samo na osnovu njihove strukture¹¹⁸. Strukturu nekog društva otkrivamo tzv. dubinskom metodom ili metodom dubinskih slojeva, kojom otkrivamo različite spratove analize društvene stvarnosti¹¹⁹. Za to nam je - naročito za analizu ranijih društava - potrebna upravo istorija, koja prati tzv. konjunkturu tj. kako spoljašnje okolnosti u kojima su se našle globalne strukture tako i prilike unutar nje¹²⁰.

Tako su, po Gurviću, istorija i sociologija zapravo najbliže saradnice¹²¹, koje, čim se oslobode svog zajedničkog „najljućeg neprijatelja - filozofije istorije”, odmah među sobom uspostavljaju čvrstu prirodnu vezu¹²² koja ih vodi „do duumvirata nad svim drugim društvenim naukama”¹²³. Naime, one jedine proučavaju „celine, totalne društvene fenomene i njihove strukture” a ne „razne slojeve društvene stvarnosti”¹²⁴, a i sama istorijska stvarnost, koja je zajednički predmet njihovog istraživanja, predstavlja „privilegovan sektor društvene stvarnosti” jer „nju karak-

114 „U sociologiji je važenje svakog ‚zakona’ veoma relativno, jer on može da bude primijenjen samo unutar jednog društvenog tipa: diskontinuirani i kvalitativni tip ovdje jasno preovlađuje nad zakonom, koji, osim toga, ne može da se osloni na pojave koje bi se tačno reprodukovale i trebalo bi, dakle, prije da se smatra *pravilnošću samo po svojoj tendenciji*” (Gurvić, ib.p.66; podvukao Gurvić).

115 „Efektivna formula globalnog sociološkog determinizma... nije ista za tip feudalnog društva, za tip kapitalizma slobodne konkurencije, za tip organizovanog kapitalizma” (Gurvić, ib.pp.67-68).

116 Ib.pp.18-19.

117 Gurvić G., *Sociologija*, I-II, „Naprijed”, Zagreb 1966, vol.I, p.21; Po Gurviću, Dirkemova tipologija samo je ponavljanje Spenserove tipologije (simple society, compound society, double compound society, triply compound society), koja počiva na jedinstvenom osnovu klasifikacije. Upravo glavni Veberov doprinos sociologiji, po Gurviću, jeste uvođenje mogućnosti kvalitativne tipologije (Ib.pp.20-21).

118 „Prava sociološka tipologija globalnih društava može da se postavi samo ako se, za sam početak, osloni na njihovu strukturu. Otud važnost pojma strukture” (Gurvić, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.19). „Kad se radi o tipovima globalnih društava, oni ne mogu biti ustanovljeni bez polaznja od socijalne strukture koja im je svojstvena” (Ib.p.128).

119 U *Pozivu*, Gurvić razlikuje 10 spratova: 1.morfološka i ekološka površina; 2.društvene organizacije ili organizovane nadgradnje; 3. društveni uzori (slike očekivanih kolektivnih ponašanja); 4. kolektivna ponašanja koja se odlikuju izvesnom redovitošću ali se ostvaruju van organizacionih aparata (obredi, običaji, rutine, ukusi, zanos, folklor); 5. spletovi društvenih uloga; 6. kolektivni stavovi; 7. društveni simboli; 8.nemirna, novatorska i stvaralačka kolektivna ponašanja; 9.kolektivne ideje i vrednosti; 10. kolektivna duševna stanja i kolektivni psihički akti (Gurvić, ib.pp.80-125).

120 Gurvić, ib.pp.424-425.

121 Gurvić na jednom mestu čak veli da su istorija i sociologija „sestre bliznakinje” (Gurvić, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.463).

122 Gurvić, *Sociologija*, ib.v.I, pp.35;48.

123 Gurvić Z., *Dijalektička sociologija*, „Visoka škola političkih nauka”, Beograd 1964 (prevod *Dialectique et sociologie*, Paris 1962), p.155.

124 Gurvić Z., *Dijalektička sociologija*, ib.p.154.

teriše kolektivna i individualna svest o ljudskoj slobodi”¹²⁵. Otuda, ne samo da je opšta sociologija najtešnje povezana sa istorijom već je od socioloških disciplina, druga po rangu (odmah iza opšte sociologije) upravo - istorijska sociologija, ili kako je Gurvić naziva „genetička sociologija”¹²⁶ čiji je osnovni zadatak da prati razvoj ili raspadanje pojedinih društvenih struktura¹²⁷.

Većinu od ovih Gurvićevih teza teško da danas ne bi potpisao bilo koji od istorijskih sociologa. Ali, kada je trebalo suočiti se sa istorijskom stvarnošću i preduzeti konkretna istraživanja na osnovu ove kategorijalne aparature, Gurvić je tako relativizovao pa i potpuno odstupao od ovih osnovnih stavova da su i oni sami postajali posve obesmišljeni. Naime, u čitavu stvar Gurvić je uveo tzv. dijalektičku metodu koja je, za njega, imala pre svega jedan metodološko-destruktivan karakter, jer je njen zadatak bio da neprestano razara kategorijalni aparat - onaj nasleđen kao i onaj novostvoren - do krajnosti relativizujući tako sve pojmove i predstave, i omogućavajući odbacivanje svakog logičkog pravila¹²⁸. Posledice toga su bile ne samo Gurvićev manir da dosledno „dijalektički” razrešava neke od najvažnijih socioloških (pa i filozofskih) problema - jednostavno ih proglašavajući lažnim¹²⁹, već i njegova metodična navika da sopstvene kategorije neprestano relativizuje i razara: struktura - inače, kod Gurvića, sasvim mutno definisana¹³⁰ - i bilo koje konkretno

125 Gurvić Z., *Dijalektička sociologija*, ib.p.156.

126 Iz starije literature vidi se da je Gurvić preuzeo ne samo naziv već i čitavu koncepciju genetičke sociologije od Kovaljevskog (Kovaljevski M, *Sociologija*, 1910, v.II,p.1 et passim; Kosić, *Problemi savremene sociologije*, ib.p.36).

127 Gurvić je poznavao termin „historijska sociologija”, definišući ga kao „proučavanje bogatstva oblika društvenog života u njegovu nastajanju” (*Sociologija*, ib.vol.I,p.69), ali je u *Pozivu*, dajući sistematiku socioloških disciplina upotrebio naziv „genetička sociologija”, koji treba da obuhvati: „1.Varijacije konkretnih formula globalnog determinizma; 2.Kontinuitet i diskontinuitet u društvenim okvirima; 3.Kretanja strukturacije, destrukture i raspadanja parcijalnih i globalnih društvenih struktura” (*Savremeni poziv sociologije*, p.30-31).

128 „Prava dužnost dijalektičke metode je obaranje svih stečenih i kristaliziranih koncepata u cilju sprečavanja njihovog mumificiranja koje dolazi od njihove nesposobnosti da obuhvate stvarne totalitete u kretanju, kao i da u isto vreme vode računa o celinama i njihovim delovima” (Gurvić, *Dijalektička sociologija*, ib.p.2). „Dijalektička metoda je jedno očišćenje, jedno teško iskušenje, ordalija koja čistilišnom vatrom eliminiira svako napred zadato filozofsko i naučno stanovište, razara niz klasičnih i tradicionalnih doktrina i priprema put za uvek reversibilne nove” (Ib.p.111). Uz to, i za Gurvića, kao i za Hegela „dijalektika negira zakone formalne logike” (Ib.p.110). Međutim, s pravom primećuje V.Milić, „o konstruktivnim zadacima dijalektike u izgradnji i usavršavanju naučnog pojmovnog aparata ne može se gotovo ništa saznati iz Gurvićevih radova” (Milić V., „Društvo i sociologija u delu Zorža Gurvića”, *Savremeni poziv sociologije*, ib.pp.527-635; p.622; takođe cfr. Popović M., „Neke karakteristike Gurvićeve dijalektike”, *Analni pravnog fakulteta*, 3/1958).

129 Tako on u *Dijalektičkoj sociologiji* „rešava” probleme oko sukoba norme i stvarnosti, slobode i determinizma, objašnjenja i razumevanja (Ib.pp.122-123), prosto ih odbacujući kao „lažne” (to on naziva „komplementarnošću alternativa koje otkrivaju da to nisu” (loc.cit), dok u *Pozivu* slično čini sa „lažnim problemima sociologije XIX vijeka” koji danas „interesuju još samo pseudonaučni polusvijet”, kao što su, po njemu, problem opšteg pravca i cilja društvenog razvitka, problem poretka i napretka, problem analitičkog sukoba individue i društva, problem dominantnog uzroka, kao i problem socioloških zakona (Ib.pp.37-72).

društvo ipak nisu ni u kakvom čvršćem odnosu¹³¹, dubinski spratovi nemaju stvarni (supstancijalni) već samo metodološki i gotovo fiktivni karakter¹³², pluralizam uzroka zapravo je nemogućnost utvrđivanja determinističkog značaja bilo kog elementa društvene stvarnosti, itd.

Razume se, ovakvim pristupom istorijska sociologija našla se u okolnostima da bude gotovo u potpunosti iskorenjena. Naime, kao što ćemo kasnije pokazati, istorijska sociologija počiva upravo na doslednoj primeni sociološke teorijsko-kategorijalne aparature na istorijske procese i istorijska društva¹³³. Ali ukoliko, u trenutku kada treba praktički da je primeni i proveri, sociolog ne samo relativizuje već i odbaci sopstvenu aparaturu, razorice time ne samo svoje osnovno oruđe (pre nego što ga uopšte valjano i iskuša) već i samu ideju istorijske sociologije. A upravo je to Gurvič uradio na svim onim mestima u svom delu koja su predmetno domen istorijske sociologije.

Evo tri najjednostavnija primera:

1. Kada je trebalo da načini tipologiju istorijskih (globalnih) društava - iako je prethodno izričito upozoravao da se to može sprovesti samo na osnovu njihove strukture - Gurvič je mirno prešao preko sopstvenih upozorenja i naprosto ponovio svoju klasifikaciju društava iz *Sociologije prava* zasnovanu - ne na društvenoj strukturi - već na racionalnosti i razvijenosti pravnog sistema¹³⁴.

130 „Društvena struktura je labilna ravnoteža... između specifičnih hijerarhija dubinskih nivoa, manifestacija društvenosti, društvenih regulativa, temporaliteta, nijansi mentalnog, načina podjele rada i akumulacije i eventualno, funkcionalnih grupacija, klasa i njihovih organizacija...“ (Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.458).

131 „Van sumnje je da nijedan od tih dubinskih nivoa, kao ni njihova sveukupnost, hijerarhizovana ili ne, ne izražava u potpunosti globalni totalni socijalni fenomen nijednog društva; još manje (ma koji od tih nivoa ili njihova sveukupnost) izražava globalni totalni socijalni fenomen društva koje nas ovdje interesuje i koje je tako malo predstavljeno svojom sopstvenom strukturom“ (Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.469).

132 Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.pp.79-80. Položaj nekog „sprata“ na vertikalnoj lestvici ne kazuje ništa o njegovom većem ili manjem deterministički shvaćenom značaju, stepenu realnosti ili vrednosti, jer se vertikalna lestvica obrazuje prema čisto metodološkom kriterijumu: na njenom početku nalaze se slojevi ili „spratovi“ koji su najpristupačniji neposrednom posmatranju i proverljivom opisivanju; osim toga, broj spratova se prema Gurviču može povećavati ili smanjivati prema konkretnim potrebama istraživača, što sve - kao što to dobro zapaža Milić - svodi Gurvičeve dubinske spratove na „čistu metodološku fikciju“ (Milić, „Društvo i sociologija u delu Žorža Gurviča“, ib.p.537).

133 Sintagmu „istorijska društva“ koristimo da označimo ne-savremena, tj. pretežno premoderna društva.

134 U *Elements de Sociologie juridique*, „Aubier“, Paris 1940, Gurvič klasifikuje globalna društva na osnovu sedam sistema prava: 1. magijsko-religiozna polisegmentarna društva (systeme de droit a base magico-religieuse de societies polysegmentaire); 2. teokratsko-karizmatička društva (systeme de droit des societies rendues homogenes par le principe theocratico-charismatique); 3. društva s predominacijom porodično-političkih grupa (systeme de droit relativement rationalise societies rendues homogenes par la preeminence du groupe domestico-politique); 4. feudalno društvo (systeme de droit de la societe feodale a base semi-mystique, semi-rationalisee); 5. društvo koje predstavlja grad-imperija (systeme de droit fortement rationalise des societies unifees par la preeminence de la cite de l'Empire); 6. društvo koje predstavlja teritorijalna država i autonomija individualne volje (systeme de droit entierement secularise et logicise des

2. Kada je trebalo da pruži sociološku analizu pojedinih tipova istorijskih društava, Gurvič čudnovato lako zaboravlja „dubinsku sociologiju“ i svoje insistiranje na spratovima tj. „dubinskim nivoima“, i objašnjenju pristupa tako što jednostavno konstruiše jednu *ad hoc* analitičku teoriju bez jasnih kriterijuma i povezanosti sa ranijim teorijskim određenjima¹³⁵.

3. Kad god je trebalo razrešiti najelementarnije probleme pred kojima se našla sociološka teorija u susretu sa istorijom (ili bar naznačiti istraživački program kojim bi se do odgovora moglo stići), Gurvič je dosledno ispoljavao jedan začudan epistemološki pironizam, teorijski jednako destruktivan kao i njegova dijalektika, tvrdeći da se, zapravo, nikakvi sociološki odgovori na ovakva pitanja i ne mogu dati. Recimo, kada je valjalo da objasni zašto se, od pet alternativnih pravaca razvoja, evropski feudalizam uputio u strukturalno najmanje očekivanom smeru¹³⁶, umesto odgovora Gurvič lakonski zaključuje da „stvarna orijentacija ne proizilazi neposredno iz strukture, čak ni globalne, nego iz totalnog socijalnog fenomena kao onog što je ispod strukture i čije vulkanske snage djeluju, a da ne mogu uvijek da se izraze i da budu shvaćene“¹³⁷. Uopšte, kada god se očekivalo neko

societes amenees par la preeminence de l'Etat territorial et de l'autonomie de la volonte individuelle); 7. savremeno prelazno društvo koje se karakteriše rivalstvom između ekonomske i teritorijalno-državne strukture (systeme transitaire du droit de la societe actuelle, ou les groupements d'activite economique et l'Etat territorial luttent pour un nouvel equilibre juridique; prema: Ranković M., *Gurvičovo shvatanje strukture i tipologije globalnih društava*, „Rad“, Beograd 1970, p. 355). Istu klasifikaciju nalazimo i u *Pozivu*, s tim što je jedino prvi član izostavljen kao neistorijski; dakle, tipologija globalnih društava u ovom Gurvičevom delu izgleda ovako: 1. harizmatičke teokratije; 2. patrijarhalna društva; 3. feudalna društva; 4. globalna društva u kojima preovlađuju gradovi-države koji se pretvaraju u carstva; 5. globalno društvo iz kojeg nastaju počeci kapitalizma i prosvijećeni apsolutizam; 6. demokratsko-liberalno globalno društvo koje odgovara razvijenom konkurencijskom kapitalizmu (Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.pp. 461-523).

135 Globalna istorijska društva Gurvič razmatra po analitičkoj shemi: a. hijerarhija grupacija (država, crkva, vojska...); b. kombinacija manifestacija društvenosti (Mi ili odnosi sa drugima); c. naglašenost dubinskih slojeva; d. skala načina podjele rada i akumulacije; e. hijerarhija društvenih reglamentacija; g. skala temporaliteta; i. formula globalnog sociološkog determinizma (Gurvič, loc.cit).

136 „Tako je feudalno društvo moglo da se pretvori u *konfederaciju slobodnih gradskih republika* sličnih antičkim gradovima - državama; ono je moglo da čak postane jedna *svjetska pluralistička federacija jednakih i jednakosti orijentisanih ekvivalentnih udruženja*, da zanatske korporacije i društva kalfi nisu ispoljavali težnju da se povuku sami u sebe zatvarajući pristup novim članovima, i da se sizereni-vazali nisu stalno zbijali u tijesan krug postajući nasljedni; feudalno društvo je moglo da se vrati premoći *patrimonijalne države*, kao u prethodnoj franačkoj epohi, da je senijersko-patrimonijalni plemićki lanac povezanosti uspio da prevlada feudalnu hijerhiju i slobodne gradove i ono je moglo da dospije do *svjetske teokratije*, da je crkva uspjela da triumfije nad svima ostalim hijerarhijama i da ih konačno potčini; i najzad, *teritorijalna država* je mogla da ojača i pobedi sve ostale autoritete koji su je zauzdavali... Kad je tip feudalne strukture stvarno funkcionisao, najslabija je bila upravo ona tendencija koja će preovladati, te je definitivni smjer preobražaja bio onaj koji se najmanje mogao očekivati, koji je bio najmanje ‚vjerovatan!‘ (Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.485; podvukao A.S).

137 Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.486.

sociološko objašnjenje izgleda strukture ili strukturalnog dešavanja, Gurvič je posezao za tajanstvenim „totalnim (ili globalnim) socijalnim fenomenom“ čija je sasvim nemušta definicija¹³⁸ krila ono što jednostavnije nazivamo „konkretnom istorijskom situacijom“, pa se većina njegovih „objašnjenja“ svodila, u krajnjoj liniji, na trivijalne tj. besadržajne tvrdnje nezanimljive i sociolozima i istoričarima¹³⁹.

Tako je sa Gurvičem sociologija u Francuskoj - premda je zadržala ambiciju da se bavi istorijom - istovremeno ispoljila i nedovoljnu sposobnost da to uradi na kvalitetan i za naučnu zajednicu koristan način: iza raskošne fasade Gurvičevog sistema otvarao se bezdan metodološkog relativizma, neupotrebljivog kategorijalnog aparata i odsustva relevantnih istraživačkih programa. Iako je zahvaljujući ovoj okolnosti istorijska sociologija, kao akademska disciplina, u Francuskoj i do danas morala da se suočava sa problemom samoidentiteta, upravo je tamo, uoči a naročito nakon Drugog svetskog rata, uobličena čitava škola koja je naučnoj javnosti u najlepšim bojama oslikala lik jedne valjane istorijske sociologije. Bila je to škola istoričara okupljenih oko časopisa *Annales*.

Analisti su se slagali sa uverenjem istorijskog pozitivizma da se istorija više ne bi smela zadovoljiti samo redanjem i opisivanjem događaja, ali su odbijali poragu za nekakvim istorijskim zakonima kao i drugu krajnost oličenu u istorizmu „istorišućih istoričara“¹⁴⁰. M.Blok, L.Fevr, F.Brodel i ostali veliki istoričari iz ovoga kruga, verovali su da je, u vremenu koje nastupa, osnovni zadatak istorije, pre svega, rad na celovitoj rekonstrukciji istorijskih društava¹⁴¹. Ispod nivoa tradicionalne događajne istorije, za analiste, nalazi se nivo na kome se vreme kreće znatno sporije, nivo ekonomskih i političkih struktura i civilizacijski institucija, koje u odnosu na gornji nivo i primaju i emituju uticaje; još niže, nalazi se sprat na kom je istorija gotovo nepomična ali bez koga se ne može razumeti izgled ostalih spratova - to je prirodno-geografska datost, klima, tlo, konfiguracija zemljišta, životni prostor, to su demografske karakteristike, brojnost i struktura stanovništva, natalitet, mortalitet, morbiditet, to su glavni komunikacioni saobraćajni, trgovački, religijsko-politički, vojno-strateški pravci itd¹⁴².

138 „Totalni društveni fenomen“ Gurvič određuje kao „totalitet u kretanju - to žarište vulkanskog vrenja zahvaćeno smenjivanjem plima i osjeka, ti rezervoari erupcija kolektivnih čina i napora, fenomen čije kretanje znači neprekidnu borbu protiv vanjskih i unutrašnjih prepreka, i kroz koje, i djelovanjem kojih, Mi, grupe i društva stvaraju i preobražavaju sami sebe“ (Gurvič, *Sociologija*, ib.pp.28-29).

139 Jer doista, kakvo objašnjenje predstavlja iskaz da je uzrok događaja x ili fenomena y „konkretna istorijska situacija“? A upravo tako je u *Pozivu* Gurvič objašnjavao pojedine kapitalne društveno-istorijske fenomene pozivajući se na delovanje nekakvih tajanstvenih „vulkanskih snaga bazičnog globalnog totalnog socijalnog fenomena“ (Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, ib.p.493) ili „vulkanskih sila globalnog totalnog socijalnog fenomena“ (ib.p.495), itd.

140 Cfr. Blok M., „Odbrana istorije ili zanat istoričara“, *Treći program*, proleće 1970, (pp.327-460); pp.339-340.

141 Postupajući kao antropolog koji nastoji da razume sasvim nepoznatu kulturu smeštajući je u prirodno okruženje i izgrađujući teorijske strukture, tako i istoričar, po mišljenju analista, ima za cilj da „rekonstruiše celokupni fizički, intelektualni i moralni svet unutar kojeg se svaki naraštaj preobražavao“ (Febvre L., *Combats pour l'histoire*, Paris 1953, p.128; prema: Hjuž S., *Istorija kao umetnost i kao nauka*, „Gradina“, Niš 1989, p.20.

142 Brodel F., *Spisi o istoriji*, „SKZ“, Beograd 1992, pp.45-48.

Naglasak koji analisti stavljaju, pre svega, na izučavanje ovog najdublje nivoa pojavne stvarnosti nije bio novina za društvene nauke - uostalom, još je Dirkem isticao da „pojave društvene morfologije (geografska osnova naroda, stanovništvo, njegov obim, gustina i raspored) igraju u društvenom životu, a samim tim i u sociološkim objašnjenjima, odlučujuću ulogu“¹⁴³. Novo je bilo što se analisti nisu zadovoljavali samo objavljivanjem programskih deklaracija, već su preduzimali ozbiljna, sistemaska i veoma vredna istraživanja koja su počivala, pre svega, na utvrđivanju i analizi „tvrdih“ činjenica¹⁴⁴; novo je bilo što je na ovakvom istraživačkom programu po prvi put stvorena jedna dovoljno snažna naučna zajednica koja je mogla da se upusti u predmetno široka i često pionirska istraživanja; novo je bilo što se analisti nisu plašili da istorijskim društvima prilaze onako kao što savremenom svetu prilaze geografi, demografi, ekonomisti, sociolozi, pa su time - premda po obrazovanju većinom istoričari¹⁴⁵ - često na najbolji način reprezentovali ono što treba da čine istorijska geografija, istorijska demografija, istorijska ekonomija, konačno i istorijska sociologija.

No, iz ugla današnje akademske istorijske sociologije, problem je bio što se sve ovo radilo pod firmom istorije, „nove“ ili „totalne“ svejedno, ali ipak istorije. Krivica tadašnje sociologije u tome se nikako ne može umanjiti - prema rečima samih analista sociolozi su mirno sedeli iza visokih zidova vlastitih disciplina, zabavljeni svojim kolekcijama empirijskih podataka i funkcionalnih shema, i nezainteresovano poručivali da, ukoliko istoričarima treba nekakva istorijska sociologija, neka je sami naprave!¹⁴⁶ Prodor istoričara na teren koji, zapravo, pripada sociolozima (pojava inače potpuno suprotna nastojanju sociologije da se proširi na račun istorije u prethodno razmatranom razdoblju istorijskog pozitivizma¹⁴⁷) bio je posledica, pre svega, tadašnje snage istorije i slabosti istorijske sociologije koju je Brodel ilustrovao poređenjem istorijskih i socioloških disciplina: „Postoji ekonomska historija i ona je tako bogata da verujem da postiđuje veoma štur i beskrvnu ekonomsku sociologiju. Postoje izvanredna geografska istorija i snažna historijska geografija s kojom se poentilistička sociološka ekologija ne može uopće mjeriti. Postoji historijska demografija (ona je ili historijska ili uopće ne postoji), prema kojoj je društvena morfologija beznačajna. Postoji također društvena historija, koja je, doduše, osrednje vrijednosti, ali se ne bi nimalo obogatila u dodiru sa slabim studijama s područja tipološke sociologije...itd“¹⁴⁸.

143 Dirkem ib.p.53.

144 Otuda Hjuž i naziva školu analista „istorijskim neopozitivizmom“ (ib.pp.13-14).

145 Naravno, oko *Annales*-a bili su okupljeni i predstavnici drugih disciplina koji su osnovali stalni kolokvijum humanističkih nauka: geografi A. Demangeon i J. Sion, sociolog M.Halbwachs, psiholozi Ch. Blondel i H. Walton, filosof i ekonomista F.Simiand itd. (ib.p.98).

146 Brodel, ib.p.8.

147 Ovo je posebno razdraživalo analiste; tako se Fevr žalio: „Zaslepljena prvim uspesima, sociologija je pokušala da sebi pripoji istoriju. Jadna Klio! I iole agresivni sociolog hoće da istoriju učini slugom, plaćenikom otmene gospode sociologije...“ (*Annales*, 1953,362; prema: Gyorgy R., „Beleške o istoriji društva“, *Marksizam u svetu* 12/1983, pp.112-146, p.143.

148 Braudel F., „Historija i sociologija“, u Gurvič, *Sociologija*, ib.v.1,pp.94-110; p.100.

Za razliku od svojih kolega iz ranijeg perioda, analisti nisu bili neprijateljski raspoloženi prema sociologiji - naprotiv, isticali su da su „sociologija i istorija jedna te ista pustolovina duha!”¹⁴⁹ i da su one na mnogim područjima komplementarne¹⁵⁰, kao i da se na najdubljem nivou, „na planu historije dugog trajanja... one zapravo stapaju u jedno”¹⁵¹. Međutim, poneseni svojim uistinu značajnim rezultatima i laskavim priznanjima dobivenim u široj naučnoj javnosti, analisti su poželeti da pod kapu *histoire totale* stave „sve humanističke nauke” i izgrade jednu „sveobuhvatnu nauku o čovjeku”¹⁵² - čime bi i sama sociologija bila uzdrmana. Brodel je 1958. godine, uz podršku uticajnih prijatelja iz Ministarstva prosvete, pokrenuo stvaranje Fakulteta društvenih nauka, čiji bi se predmet istraživanja u osnovi podudarao sa poljem delovanja većine akademskih socioloških disciplina (no i ne samo njih), ali zahvaljujući snažnom otporu Filozofskog, Pravnog i Filološkog fakulteta (čiji su predstavnici formirali jedinstveni front u odbranu od „brodelovog imperijalizma” a samog Brodela optužili da u društvenoj nauci želi da bude „novi Luj XIV”), ova ambicija analista mogla je - i to samo delimično - biti ostvarena tek osnivanjem Škole za visoke studije društvenih nauka 1975. godine¹⁵³.

Tako, doprinos analista istorijskoj sociologiji bio je umnogome protivurečan - sadržinski posmatrano, oni su izgradili mnoge elemente bez kojih se današnja istorijska sociologija ne bi mogla ni zamisliti, ali posmatrano formalno, njihov rad je, pod firmom glavnog disciplinarnog rivala u kontrastu sa slabašnom istorijskom sociologijom toga vremena, umnogome otežavao samoprepoznavanje i samoidentitet ove sociološke discipline.

2.4. Istorija u američkoj i britanskoj sociologiji

Dva su osnovna razloga što su sociolozi sa engleskog govornog područja sve do početka šezdesetih godina ovoga veka osećali odbojnost prema sistematskom bavljenju istorijom: prvi je očigledan neuspeh istorijskog pozitivizma da - bilo u vidu pozitivne filosofije istorije bilo u vidu sociologije - dođe do istorijskih

149 Braudel, *Historija i sociologija*, ib.p.164.

150 „Obje discipline, uzete u cjelini, imaju iste granice, isti opseg. Nije važno da li je na jednom dijelu tog područja bolje obraden historijski sektor a ne drugi sociološki: uz malo dobre volje ili nastojanja, te bi se dvije domene mogle bolje uskladiti i tada bi lako postizali jednake uspjehe” (ib.p.102).

151 Ib.p.105.

152 Ib.p.98; Već je Blok u svom programskom delu napisao da je sam „predmet istorije po prirodi čovek - recimo bolje: ljudi” (Blok, *Obrana istorije ili zanat istoričara*, ib.p.326), i uverenje da istorija treba da bude sveobjedinjavajuća humanistička nauka kod francuskih analista živi skoro do danas: „Nikad nisam prestao da verujem da bi istoriju trebalo priznati kao jednu u isti mah globalnu i dinamičku nauku o društvima, dakle kao jedinu moguću sintezu drugih humanih nauka” (Vilar P., *Aujourd'hui l'histoire*, „Editions sociales”, Paris 1974, p.122; prema: Bois G., „Marksizam i nova istorija”, *Marksizam u svetu*, 12/1983, pp. 67-87; p.83).

153 Dos F., „Razjedinjeni naslednici”, predgovor Brodel F., *Dinamika kapitalizma*, „Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića”, Sremski Karlovci - Novi Sad 1989, pp.5-20; p.8. Fire F., *Radionica istorije*, „Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića”, Sremski Karlovci - Novi Sad 1994, p.6.

zakona podjednako očevidnih i proverljivih kao što su oni koji vladaju u fizici, a drugi, nastojanje sociologa (naročito u SAD) da izgradnjom specifičnih istraživačkih metoda i izdiferenciranog predmeta istraživanja omoguće jasniju individualizaciju ove, u to vreme još uvek dosta mlade nauke.

Neuspeh *pozitivne filosofije istorije* imao je nepovoljne posledice i po samu sociologiju - u smislu „teorijske istorije” - zato što se tokom 20-ih i 30-ih godina XX veka u osnovi izgubila razlika među njima, pa je neuspeh jedne morao značiti istovremno i poraz druge. Već smo videli da je stara, spekulativna filosofija istorije, polazeći od pretpostavljene podudarnosti bivstva i logosa, razumevala sebe kao čistu umnu konstrukciju. Ali, istorijski pozitivizam rane sociologije imao je snažan uticaj i na filosofiju istorije i tako je ona, početkom XX veka, preuzela ideju iznalaženja istorijskih zakonitosti *aposteriori*. Sa Špenglerom¹⁵⁴, a naročito sa Tojnbiem¹⁵⁵, filosofija istorije se sasvim približila idealu istorijskog pozitivizma tako da se 30-ih godina ovog veka gotovo izgubila disciplinarna razlika između ostvarenja autora koji sebe nikako nisu svrstavali u sociologe i, recimo, radova njihovog savremenika Sorokina¹⁵⁶, koji je svoje delo - u skladu sa idealom istorijskog pozitivizma - samorazumevao kao sociološko *par excellence*¹⁵⁷.

Premda i kod Špenglera možemo naći dosta elemenata pozitivne filosofije istorije¹⁵⁸, Tojnbijevo delo predstavlja vrhunac pozitivističkih nastojanja da se uspostavi čvrsta veza između istorijske građe i istorijskih zakona¹⁵⁹. Na hiljadama stranica njegovog dvanaestotomnog dela ređaju se činjenice i primeri kako bi se čitalac uverio da istorijske pravilnosti koje pisac utvrđuje nisu transcendentalnog već empirijskog karaktera. Međutim, kritike kojima su istoričari podvrgli delo svoga kolege bile su neumoljive: Tojnbiju je zamereno da je njegova metoda u osnovi ilustrativna (najpre je formulisana teza a onda su iz činjeničkog materijala navedeni samo oni primeri koji tu tezu potkrepljuju¹⁶⁰), kao i to da je neke istorijske činjenice hotimično iskrivljavao kako bi ih mogao uklopiti u svoj sistem¹⁶¹.

154 Spengler O., *Der Untergang des Abendlandes*, Muenchen 1918; u ovom radu korišćen je srpski prevod: Špengler O., *Propast Zapada*, „Geca Kon”, Beograd 1936.

155 Toynbee A., *A Study of History*, „Oxford University Press”, London, vol.I-III 1934, IV-VI 1939; VII-XI 1954; XII 1961; u ovom radu korišćen je izbor iz ovog dela preveden i objavljen pod nazivom Tojnbi A., *Istraživanje istorije*, I-II, „Prosveta”, Beograd 1970.

156 P.A.Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, vol. I-IV, „American Book Co”, New York 1937 (vol. IV - 1941).

157 Ovo, razume se, važi i obrnuto: i Sorokinovo delo može se uzeti kao vrsta filosofije istorije, kao što je to urađeno u: Tartalja S., *Skriveni krug; Obnova ciklizma u filozofiji istorije*, „Ideje”, Beograd 1976.

158 Kollingvud izjednačava Špenglerovo delo sa „pozitivističkim naturalizmom” jer je kod Špenglera „sama istorija zamijenjena morfologijom istorije, prirodnom naukom čija se vrijednost sastoji u spoljašnjim analizama, utvrđivanju opštih zakona, i - što je obilježje neistorijskog mišljenja - polaganju prava na predskazivanje budućnosti na naučnim principima” (Kollingvud, ib.p.219).

159 Cfr. Kollingvud, ib.pp.193;197.

160 O upotrebi ilustrativne metode u filosofiji i teoriji istorije vidi: Primorac I., „Filozofija i res gestae”, *Filozofija*, 1973/1-2.

161 Najvažnije kritike istoričara i sociologa sabrane su u zborniku *Toynbee and History, Critical Essays*, ed.M.F.A.Montagu, P.Sargent, Boston 1956; Cfr. Tartalja, ib.pp.101-102.

Tako je filozofija istorije, čak i u krajnje pozitivističkom ruhu kakvo je dobila kod Tojnbijsa, postala u XX veku veoma sumnjiva teorijska disciplina, disciplina koja je „sasvim izvan mode“¹⁶² i koja moderne naučnike podseća na „morsko čudovište koje je izronilo iz bezdanskih voda devetnaestovekovne metafizike“¹⁶³ ili „intelektualno čudovište, ‚kentaure‘ (kako ju je jednom nazvao Dž.Barkart) koje nije ni istorija ni nauka, premda podseća na prvu, a sebi postavlja zahteve koje samo druga može da ispuni“¹⁶⁴.

Sudbinu sličnu Tojnbijevom, doživelo je i drugo, veliko pozitivističko teorij-sko-istorijsko delo, objavljeno na engleskom jeziku između dva svetska rata, delo za koje možemo reći da je labudova pesma istorijsko-pozitivističkog ideala sociologije - Sorokinova teorija sociokulturne dinamike. Sorokin je, nastojeći da svoje teorijske postavke o istorijskom razvoju što bolje induktivno potkrepí, preuzeo istraživanje veoma opširne i raznovrsne građe koja je obuhvatala 2.500 godina društvene i kulturne istorije. Da bi to mogao postići kako je zamislio, Sorokin je stvorio čitav istraživački tim, podeljen u više istraživačkih grupa, u koji su ušli specijalisti za različite oblasti saznanja. „Ni u jednom ranijem a ni kasnijem naučnom istraživanju u sociologiji, statistika nije primerjena na tako raznovrsnu iskustvenu građu i u toliko širokom vremenskom rasponu“¹⁶⁵, kao u radu na Sorokinovom projektu. Međutim, i Sorokinovi rezultati su primani veoma skeptično i sa zamerkama koje se ne razlikuju mnogo od onih izricanih na Tojnbijev račun¹⁶⁶.

Konačno, istorijski pozitivizam je doživio i treći udar. Naime, već početkom XX veka postalo je očigledno da najveća i najambicioznija sociološka teorija izgrađena u tradiciji istorijskog pozitivizma - Marksova društvena teorija - nije postigla svoj programski zadatak da iznađe društveno-istorijske zakone koji bi imali isti epistemološki karakter kao i oni u fizici, tj. takve zakone koji bi podjednako bili u stanju da objasne prošlost, kao i da predvide globalna kretanja u budućnosti. Čitav niz temeljnih Marksovih zakona pokazali su se nedvosmisleno pogrešnim, jer predviđanja na osnovu njih jednostavno se nisu poklopila sa stvarnim društveno-istorijskom kretanjem: zakon pauperizacije opovrgnut je popravljanjem materijalnog

162 Dray W., *Philosophy of History*, „Prentice-Hall“, Englewood Cliffs, N.J., 1964, p.2.

163 Gardiner P., *The Nature of Historical Explanation*, „Oxford University Press“, Oxford 1952, p.ix.

164 Danto A., *Analytical Philosophy of History*, „Cambridge University Press“, Cambridge 1965, p.15; Dantoov navod je iz Barkartove knjige Burkhardt J., *Force and Freedom: Reflections of History*, „Pantheon Books“, New York 1943, p.80.

165 Milić V., *Sociologija saznanja*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1986, p.322; Recimo, u skladu sa Sorokinovom polaznom idejom, trebalo je sistematski utvrditi koliki je bio uticaj različitih idejnih stanovišta u pojedinim periodima evropske istorije, tako što će se ona najpre podeliti na 20-godišnje vremenske periode, a onda formirati tzv. indeks uticajnosti mislilaca (od 1 do 12) kako bi se mogla izračunati uticajnost pojedinih teorijskih pravaca; tako je za razdoblje XVII veka izračunato da empiristi imaju 132 poena ili 29,6% ukupnog spektra a racionalisti 179 poena ili 40,1%, da bi vek docnije taj odnos iznosio 37,5%:30,6%, itd. (Sorokin, ib, v.II, 31, tab.2; Milić, ib.pp.321-2). Koliki je posao bio u pitanju svedoči podatak da je u trećoj svesci *Social and Cultural Dynamics*, Sorokin izvršio komparativnu analizu ravno 1.622 revolucije i drugih unutrašnjih nemira tokom istorije, i to na osnovu društvene oblasti, trajanja, intenziteta nemira i masa koje u njemu učestvuju (Cfr. Barnes, ib, v.II, p.961).

166 Cfr. Barnes, ib, v.II, pp.966-976.

položaja radničkog stanovništva, statistički nepobitno utvrđivanim već od sredine XIX veka¹⁶⁷; zakon koncentracije i akumulacije kapitala nije bio saglasan sa stvarnom ekonomskom situacijom koja je krajem XIX i početkom XX veka pružala sliku sasvim drugačiju od predviđene¹⁶⁸; kapitalizam je, istina, s vremena na vreme zapadao u ozbiljne ekonomske krize ali ne u sve kraćim vremenskim intervalima kako je proizlazilo iz Marksovog pravila o povećanju učestalosti velikih kriza¹⁶⁹, itd.

Istina, marksisti su, reinterpretacijom problematičnih teza svoga učitelja, pokušavali da spasu celinu teorije (recimo, tvrdili su da se zakon pauperizacije ne odnosi na apsolutno, već na relativno bsiromašenje radnika - objašnjenje koje je, inače, suprotno ne samo Marksovim izričitim tvrdnjama već i osnovnim intencijama njegovu dela¹⁷⁰), međutim, ovakve odbrane Marksove teorije ozbiljna naučna javnost doživljavala je kao tipičan manevar tzv. degenerirajućih teorija, koje - kada god se nađu pred opasnosti od empirijskog opovrgavanja nekih svojih teorijskih posledica - jednostavno pribegavaju strategiji smanjivanja sadržaja (content-decreasing strategy) tako što ograničavajući i sužavajući svoj empirijski sadržaj istovremeno sužavaju i svaku mogućnost empirijskog opovrgavanja. Neuspesi istorijskog pozitivizma bili su još uočljiviji na anglosaksonskom području, gde je tradicija empirizma i pozitivizma bila isuviše izražena da bi naučna zajednica mogla prihvatiti opravdanja i popravljanja koja su mogla imati prođu u nekim drugim sredinama¹⁷¹.

Konačno, sociologija je od početka svog brzog i burnog razvoja u SAD¹⁷² krenula svojim putem, kog će se nakon potvrđivanja slabosti istorijskog pozitivizma još više držati. Ona je želela da se - u skladu sa pozitivističkim idealom nauke - konsoliduje kao nauka koja uvida probleme, postavlja hipoteze, sprovodi empirijska istraživanja da bi ih potvrdila ili opovrgla, i uobličava zaključke u teoriju. Kontinentalna predstava sociologije toga doba, koja je i pored odricanja od početnih ambicija istorijskog pozitivizma ipak zadržala interesovanje za istoriju i analizu društveno-istorijskih procesa, bila je upravo suprotna takvom idealu nauke. Umesto da proveravamo hipoteze otkrivanjem novih i nepoznatih činjenica, u takvoj koncepciji

167 v. Sesardić N., „Prilog kritici marksističke utopije“, *Filozofske studije*, (XV) 1983, pp.41-94; posebno pp. 65-70.

168 Sombart W., *Socijalizam i socijalni pokret*, „Izdavanje I.Đ.Đurđevića“, Beograd-Sarajevo 1922, pp.91-93, 100-103; Zombart pre svega pokazuje da srednji i mali proizvođači - nasuprot Marksovim očekivanjima - nisu nestali, štaviše njihov udeo u proizvodnji i dalje je ostao prilično značajan.

169 cfr. *Kapital*, ib.p.564.

170 Cfr. Sesardić, ib.p.66.

171 Setimo se samo promene karaktera marksističke teorije od naučne do filozofske (proces inače potpuno suprotan ambicijama njenih tvoraca!) koju su sprovodili, recimo, Lukač i Bloh, pri čemu su imali dosta uspeha na Kontinentu, naročito u nemačkim teorijskim krugovima koji su oduvek bili slabi prema filozofiji.

172 Sociologija se kao univerzitetski predmet predaje u SAD još od 1876. godine (u Francuskoj od 1889, u Engleskoj tek od 1907), a prva sociološka katedra na svetu osnovana je u Čikagu već 1892, zatim, dve godine docnije, na Kolumbija univerzitetu u Njujorku itd (Popović M., *Savremena sociologija*, ib.p.67; o sociologiji u SAD krajem XIX i početkom XX veka vidi opširan prikaz u: Barnes, ib, v.II, pp.807-959.

sociologije pretežno se bavimo sa već datom i ograničenom sumom činjenica koje valja samo objasniti; umesto empirijski proverljivih generalizacija koje se novim istraživanjima, proveravanjima i generalizacijama upotpunjuju i usavršavaju u okviru paradigme, imamo posla sa pukom interpretacijom *post factum*, tj. sa postavljanjem *post-factum* hipoteza koje se na standardni način uopšte ne mogu proveriti i čiji je logički status, stoga, krajnje nepouzdan. U takvoj, *post-factum* sociologiji moguće su alternativne, podjednako konsistentne interpretacije datih činjenica, od kojih svaka osvetljava jedan njihov deo, ili njihov značaj različito rangira, pa teorije koje se sastoje iz postfaktum hipoteza svoju vezu sa činjenicama nužno moraju da svedu na veoma sumnjivu ilustrativnu metodu: „Analiza se usklađuje prema činjenicama i ne postoji indikacija o tome koje podatke treba uzeti da bi se opovrgle interpretacije. Kao posledica toga: dokumentovani dokazi ne proveravaju teoriju, već je samo ilustruju”¹⁷³

Otuda su sociolozi u SAD nastojali da obrnu stvari i sociologiju uvedu u krug nauka koje se bave pravim, proverljivim hipotezama, što znači da ispituju povratne pojave ili procese koji su u toku, tako da se utvrđenim i standardizovanim tehnikama (karakterističnim za sociologiju) mogu prikupljati *novi* podaci koji će, onda, na odlučujući način potvrditi ili opovrći postavljenu hipotezu. U takvom konceptu sociologije, razume se, nije moglo biti mesta za istoriju i njene svršene procese, i događaje koji su se već odigrali, pa se, tako, predmet istraživanja američke sociologije sve negde do početka 60-ih godina protezao u prošlost, kao što se kasnije ironično primećivalo, najdalje do „juče posle podne”: ne samo da uopšte nije bilo radova koji bi podrazumevali komparativno-istorijsku analizu ili bar pokušaj razmatranja istorijskih društava na sociološki način¹⁷⁴ već je najozbiljnije zapostavljena i problematika društvenih promena i društvenog razvoja¹⁷⁵, čime se sociologija sasvim udaljila od osnovne zamisli njenih utemeljitelja i gotovo svela na jednu dnevno-prakticističku disciplinu.

Osim toga, pored empirističkog i prakticističkog trenda koji je preovladavao u glavnom toku američke sociologije toga doba, na samom vrhu akademske piramide sociologije u SAD dominirala je druga, ništa manje antiistorijska predstava sociologije - Parsonsov sistemski funkcionalizam¹⁷⁶. I dok je - što u svojoj znamenitoj kritici američke sociologije toga doba ubedljivo obrazlaže Mills¹⁷⁷ - hiperempirizam po svojoj prirodi bio *subistorijski* (što znači da on u svojoj usmerenosti

173 Merton R.K., *O teorijskoj sociologiji*, „CDDSSOH”, Zagreb 1979, p.163.

174 Recimo, predmetni registar časopisa Američkog sociološkog društva *The American Sociological Review* za period 1925-1960 uopšte ne sadrži pojam *history*, dok drugi američki sociološki časopis u istom periodu objavljuje samo jedan jedini rad na temu odnosa istorije i sociologije, i to 1926. (cfr. Jakšić, *Historija i sociologija*, ib.p.112).

175 To je na više nego ubedljiv način pokazano u: Popović M., Ranković M., *Teorije i problemi društvenog razvoja*, „BIGZ”, Beograd 1981, pp.125-133.

176 O Parsonsovom uticaju na akademsku sociologiju toga doba u SAD vidi: Milić A., „Sociološka teorija Talkota Parsonsa i kritičke kontroverze”, in: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, „Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1990, pp.9-27.

177 Mills W., *The Sociological Imagination*, „Oxford University Press”, New York 1959; u ovom radu korišćen je srpski prevod: Mills R., *Sociološka imaginacija*, „Savremena Škola”, Beograd 1964.

na pojedinačne probleme današnjice nikada nije dosezao do pitanja vezanih za istoriju i upućenih na istorijska istraživanja), dotle je Parsonsova „superteorijska sociologija”¹⁷⁸ imala *transistorijski* karakter, tj. svojom visokom opštošću je daleko „prebacivala” istorijsku metu, zadržavajući se na konceptualnim visinama sa kojih je bilo nemoguće analizirati istorijske procese¹⁷⁹.

Naime, Parsons je u najvažnijim svojim radovima, objavljenim do početka 60-ih godina¹⁸⁰, nastojao da sociologiju izgradi kao jednu vrstu pojmovno-deduktivne nauke, u kojoj se - kao, recimo, u političkoj ekonomiji Smita, Rikarda i Marksa (naročito u I tomu *Kapitala*) - kroz definicije, pojmovnu analizu i uspostavljanje značenjskih relacija stvara pojmovni sistem koji je, u glavnim crtama, izomorfan sa stvarnošću. Pošto je kod Parsonsa reč o veoma visokom nivou apstrakcije, svaka veza sa istorijom i istorijskom stvarnošću bila je tako daleka da je i sam Parsons neformalno priznao da će „takva teorija naći mesta u društvenoj nauci tek, možda, kroz hiljadu godina - svakako ne u naše doba, a najverovatnije i nikada”¹⁸¹.

Međutim, valja odmah istaći da Parsons nije ostao ravnodušan na Milsove kritike niti na opšti duh povećanog zanimanja američke sociologije za istoriju (pre svega za primenu socioloških teorija na istorijske procese i istorijski razvoj) tako da je krajem 60-ih i početkom 70-ih godina Parsons objavio dva rada u kojima je nastojao da pokaže i dinamičke i razvojne odlike svoje teorije i njenu upotrebljivost u analizi društveno-istorijske evolucije¹⁸². Premda u ovim radovima Parsons nije otišao dalje od veoma površne interpretacije globalnog istorijskog razvoja¹⁸³ - interpretacije koja nije ostavila dobar utisak niti na istoričare niti na sociologe¹⁸⁴, zbog čega su je danas mnogi potpuno odbacili¹⁸⁵ - ove su knjige bile najbolji

178 Ovo je Milsov termin (ib.p.33 et passim) kojim je želeo da istakne Parsonsovo insistiranje na visokoj opštosti svoje teorije.

179 Mills, ib.p.141.

180 *The Structure of Social Action*, „McGraw-Hill”, New York 1937; *The Social System*, „The Free Press”, Glencoe, Illinois 1951, *Toward General Theory of Social Action* (sa E.Shils) 1951, *Working Papers in the Theory of Action* (sa R.Bales i E.Shils), „Free Press”, New York 1953, itd.

181 Citirano po Milsu, ib.p.53.

182 *Societis: Evolutionary and comparative perspectives*, „Prentice-Hall”, Englewood Cliffs 1966, i *The System of Modern Societies*, „Prentice-Hall”, Englewood Cliffs 1971; u ovom radu korišćeni su hrvatski odnosno srpski prevodi: Parsons T., *Društva; Evolucijski i poredbeni pristup*, „August Cesarec”, Zagreb 1988; i Parsons T., *Moderna društva*, „Gradina”, Niš 1992.

183 Da Parsonsov istorijski opis društvene evolucije i njena sociološka objašnjenja predstavljaju često samo sumu površnih zapažanja ili opštih mesta iz istorije i sociologije, može se uveriti svaki čitalac jednostavnim prelistavanjem navedenih Parsonsovih dela. Ali navedimo kao ilustraciju ono mesto gde Parsons govori o našim prostorima: „Na jugoistoku se nalazi Vizantijsko carstvo, koje je na kraju ovog perioda palo pod tursku vlast; pravoslavno hrišćanstvo proširilo se na sever, na prostor koje je na kraju postalo Rusija. Istočna granica predstavljala je zonu borbi i promenljive ravnoteže između dve verske i etničke grupe. Poljaci, Cesi i Hrvati postali su uglavnom rimokatolici, dok su Rusi i većina Južnih Slovena postali pravoslavci” itd (Parsons, *Moderna društva*, ib.p.57).

184 „Parsonsova istorijsko analitička shema više liči na jednu klasifikaciju nego na istorijsku dinamiku”, itd (cfr.Popović - Ranković,ib.p.180-181).

znak da je vreme „sociologije bez istorije” prošlo i da američka sociologija ulazi u doba u kome teorija i istorija više nisu dva odvojena carstva (sa nepomirljivim suprotnostima: teorija - istorija, nauka - pripovedanje, objašnjenje - razumevanje, kraljevstvo uzroka - fenomenološko kraljevstvo, opštost - posebnost, zakonitost - idiosinkrazija, apstrakcija - konkretizacija, sistem - slučaj itd¹⁸⁶) već u kome sociologija i istorija postaju najbliži saradnici na istome polju saznanja.

3. DOBA OBNOVE (1960-...): SOCIOLOGIJA I ISTORIJA - „VIŠE NEGO DOBRI PRIJATELJI”

Obnova sociološkog zanimanja za istoriju, na koju sve češće nailazimo negde s početkom 60-ih godina, ne bi imala tu snagu i ubedljivost, koja je rezultirala konačnim utemeljenjem istorijske sociologije kao prestižne akademske discipline, da prethodno nije bar načelno raščišćen najveći deo metodoloških problema koji su se pojavili ne samo s istorizmom već i tokom perioda ozbiljne krize u kojoj se istorijska sociologija našla u razdoblju između 1880. i 1960. godine. No, za raspletavanje glavnih metodoloških kontroverzi nisu zaslužni sociolozi već filosofi, i to upravo pripadnici onog teorijskog pravca koji se i za sve ostale nauke pokazao kao najplodotvorniji i najkorisniji - analitičke filosofije.

3.1. Metodološka priprema obnove istorijske sociologije

Razmatrajući u prethodnom poglavlju metodološke nedoumice uzrokovane prigovorima istorizma ali i neuspesima istorijskog pozitivizma, videli smo da sociologija nije mogla da pruži zadovoljavajuće odgovore na metodološka pitanja otvorena u ovom periodu. Međutim, to je, u razdoblju od kraja 40-ih do sredine 60-ih godina ovoga veka, učinila *analitička filosofija*, tako da se brzi uzlet istorijske sociologije mogao odigrati na metodološki već raščišćenom i pripremljenom terenu.

Analitička filosofija, taj karakteristični predstavnik racionalnog i pozitivnog anglosaksonskog duha, preuzela je istraživanje epistemoloških i metodoloških problema nauka koje za svoj predmet imaju istoriju i istorijska zbivanja sa istom onom brižljivošću i marljivošću sa kojom je istraživala epistemološke i metodološke probleme svih drugih nauka, pri čemu je na najbolji mogući način demonstrirala i sve one vrline koje su joj upravo omogućile da na različitim poljima teorijske delatnosti dođe do plodnih i upotrebljivih rešenja: maksimalno jasan tok misli, težnju da se

185 cfr. Sanderson S., *Social Evolutionism: A Critical History*, „Basil Blackwell”, Cambridge MA 1989.

186 Knapp P., „Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science”, *History and Theory*, 1/1984, pp.34-52; pp.39-40.

tačno razluči srž problema, nastojanje da se sa potpunim intelektualnim poštenjem prezentiraju svi argumenti, preglednost i preciznost u iznošenju sopstvene argumentacije (ili protivargumentacije), odustajanje od konfuzne rečitosti, „filosofstvujušće” raspevanosti i sterilne skribomanije u korist razločnosti, razgovetnosti i maksimalne preciznosti, itd.

Analitičari su - da bi se razlikovali kako od spekulativnih tako i od pozitivnih/deskriptivnih filosofija istorije - svoje bavljenje epistemološkim i metodološkim problemima istorijskih disciplina najčešće nazivali *analitičkom filosofijom istorije*¹⁸⁷ premda bi možda najbolji naziv ono što su radili bio *filosofija nauka o istoriji*. Naime, analitičari su smatrali da posao filosofije više nije niti da apriornom analizom samorazvoja pojma određuje strukturu istorijskog razvitka niti da aposteriornom analizom istorijske građe iznalazi zakone istorijskog kretanja, već da se bavi „filozofskim problemima stvorenim postojanjem organizovanog i sistematskog istorijskog istraživanja”¹⁸⁸, što znači „analizom jezika istorije i istraživanjem istorije kao oblika saznanja”¹⁸⁹ odnosno „razjašnjenjem prirode istoričarevog istraživanja, sa namerom da ga „smesti” na mapi saznanja”¹⁹⁰. Ukratko, filosofija - u skladu sa svojim određenjem¹⁹¹ - više nije trebalo da se zanima za *istorijska* pitanja već isključivo za pitanja o istoriji¹⁹², a to su najšestije bile četiri vrste problema: 1. priroda istorije kao forme saznanja; 2. pitanje šta je istorijska činjenica; 3. status tzv. istorijske objektivnosti; i 4. problem objašnjenja u istoriji¹⁹³.

187 Nešto ređe susrećemo i nazive kao što su moderna (ili čak postmoderna), lingvistička ili epistemološka filosofija istorije (Ankersmit F.R., „The dilemma of contemporary anglo-saxon philosophy of history”, in: *Knowing & Telling History: The Anglo-Saxon Debate*, Ed. F.R. Ankersmit, „Wesleyan University”, Middletown 1986, pp.1-27; p.1).

188 Kolingrud R., *Ideja istorije*, „Svetlost”, Sarajevo 1986, p.10.

189 White M., *Foundations of Historical Knowledge*, „Harper & Row Publishers”, New York 1965, p.2.

190 Dray W., *Philosophy of History*, „Prentice-Hall”, Englewood Cliffs, N.J., 1964, p.1.

191 „Zadatak filosofije nije da misli ili govori o svetu, već pre da analizuje načine na koje se o svetu misli i govori” (Danto A., *Analytical Philosophy of History*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1965, p.13).

192 „Mi možemo napraviti razliku između pitanja postavljenih unutar istorije i pitanja postavljenih o njoj. Istoričar odgovara na prvu vrstu pitanja, filosof na drugu” (Gardiner P., *The Nature of Historical Explanation*, „Oxford University Press”, Oxford 1952, p.x). Tako, po Gardineru, dok istoričar odgovara na pitanja poput: „Da li je postojala veza između Protestantske reformacije XVI i XVII veka i pojave kapitalističke ekonomije?”, filosof odgovara na pitanja poput: „Da li je istorija nauka?”, „Kako možemo znati istorijske činjenice?”, „Postoji li neka takva stvar poput objektivnog istorijskog objašnjenja?”, „Koja je priroda istorijskih ‚teorija’ i interpretacija - marksističke, na primer?”, „Postoje li istorijski zakoni?” (Gardiner, ib, pp.x-xi).

193 Walsh W., *An Introduction to Philosophy of History*, „Hutchinson University Library”, London 3.ed. 1967, pp.17-26. Nije reč, razume se, samo o anglosaksonskoj filosofiji, već o opštoj pojavi u modernoj misli. Tako recimo Maru veli: „Ne radi se o filosofiji istorije u hegelovskom smislu spekulacije o nastanku ljudskosti posmatranoj kao jedinstvena celina, i ne o tome da bi iz nje valjalo izvoditi zakone, ili kako se to danas kaže, pridati joj značenje, radi se o kritičkoj filosofiji istorije, o promišljanju istorije usredsređenom na razmatranje pre svega njenih logičkih i gnoseoloških problema” (Marrou H., *De la connaissance historique*, Paris 1973, pp.11-12; prema: Gobozov I.A., *Sovremenaja francuskaja buržoazskaja filosofija istorii*, „Izdajateljstvo Moskoskogo universiteta”, Moskva 1978, p.28).

Razmatrajući probleme istorijskog saznanja, analitičari su se podelili u dve grupe¹⁹⁴: prva, znatno veća (činili su je Hempel, Frankl, Poper, M.Vajt, Rešer, Kar, itd) smatrala je temeljne metodološke postavke istorijskog pozitivizma u osnovi ispravnim, te ih možemo nazvati *analitičkim pozitivistima*¹⁹⁵; druga, manja grupa (Drej, sledbenici Kollingvuda, H.Vajt, itd) više je naginjala opreznom usvajanju nekih teza klasičnog istorizma, pa ih obično nazivaju *analitičkim hermeneutičarima*¹⁹⁶. No, zahvaljujući otvorenosti i primernom intelektualnom poštenju celokupnog analitičkog pokreta, iznošenje različitih argumenata i zastupanje različitih stavova ne samo da nije paralisalo metodološko razjašnjenje već je, naprotiv, omogućilo jasnije sagledavanje dvaju gnoseoloških vizura i, u naše vreme, njihovo uspešno spajanje.

Analitički pozitivisti su ukazivali da su u suštini depasirani osnovni prigovori istoričara i istorizma na račun pozitivističkih nastojanja da se preko zakona objasni istorija. Naime, svako pravo istorijsko objašnjenje jeste objašnjenje nekim opštim pravilom, odnosno pomoću modela obuhvatnog zakona (covering law model¹⁹⁷), kako je to prvi put pokazao Hempel u svom čuvenom radu iz 1942. godine¹⁹⁸. Ako treba objasniti neki događaj ili pojavu E (recimo, činjenicu da je Luj XIV pred smrt bio sasvim neomiljen kod svojih podanika¹⁹⁹) istovremeno ukazujemo na neke druge događaje ili stanja E₁...E_n (npr. činjenicu da je Luj XIV vodio velike i skupe ratove, zbog čega je morao stalno uvoditi nove poreze ili povećavati već postojeće) i na jedan ili više opštih iskaza ili zakona L₁...L_n (recimo, opšte pravilo da podanici ne vole poreze i zato mrze vladare koji ih nameću), tako da E logički sledi iz zakona kao i iz činjenice da su se ti događaji/stanja zaista javili/nastali²⁰⁰ (p₁: podanici ne vole vladare koji im uvećavaju poreze; p₂: Luj XIV je uvećavao poreze; c: (zato) podanici nisu voleli Luj XIV).

194 Ovo je najčešća i najgrublja podela (cfr. Ankersmit, „The Dilemma of Contemporary Anglo-saxon Philosophy of History”, ib.p.1) koja sasvim odgovara karakteru i ciljevima ovoga rada. Razume se, postoje i znatno preciznije podele, poput one koje daje Danto; on razlikuje četiri pozicije: 1. istorijski idealizam (Kollingvud); 2. logički empirizam (Hempel, Frankel); 3. poziciju Popera i Nejjela; 4. poziciju Dreja (Danto, ib.pp.205-215).

195 Uobičajen i precizniji naziv za ovu grupu je „pristalice istorijskog objašnjenja preko modela obuhvatnog zakona” (covering law model; cfr. Ankersmit, ib.p.1). Za potrebe ovog rada, odabrali smo ovaj naziv koji možda zvuči pleonastično, ali pojmovno čuva vezu sa tradicijom istorijskog pozitivizma.

196 Cfr. Ankersmit, loc.cit; o razlici analitičke ili anglosaksonske hermeneutike i nemačke, pored navedenog Ankersmitovog rada (p.7) vidi i: Olafson F.A., „Hermeneutics: 'analytical' and 'dialectical'”, in: *Knowing & Telling History: The Anglo-Saxon Debate*, Ed. F.R. Ankersmit, „Wesleyan University”, Middletown 1986, pp.28-42.

197 Ovaj naziv nije izvorno Hempelov već ga je izmislio jedan od njegovih kritičara - Drej (Dray W., *Laws and Explanation in History*, „Oxford University Press”, Oxford 1957, p.1), ali je posle toga u analitičkoj literaturi sasvim ustaljen.

198 Hempel C.G., „The Function of General Laws in History”, *Journal of Philosophy*, vol.39, 1942, pp.40ff; u ovom radu ovaj znameniti Hempelov članak navođen je po zborniku *Theories of History*, ed. P. Gardiner, „Free Press”, Glencoe 1959, u kome je preštampan (pp.344-356).

199 Primer sa Lujem XIV takođe nije izvorno Hempelov ali je - nakon što ga je Gardiner prvi upotrebio (Gardiner P., *The Nature of Historical Explanation*, „Oxford University Press”, Oxford 1952, pp.67,87, et passim) - postao standardni primer za ilustraciju *covering law* modela.

200 Hempel, ib.pp.345-6.

Stoga, smatra Hempel, „opšti zakoni imaju potpuno analogne funkcije jednako u istoriji kao i u prirodnim naukama, pošto su ne samo neophodno oruđe u istorijskom istraživanju već i zato što ustrojavaju zajednički osnov različitih postupaka koji se često drže upravo za odličja društvenih - nasuprot prirodnim naukama”²⁰¹. Jedino po čemu se prirodni i istoričar razlikuju u korišćenju opštih zakona²⁰², jeste što ih istoričari ne formulišu izričito već ih ili ostavljaju u formi ovlaš ocrtanih pravila, ili ih - što je najčešće slučaj - uopšte eksplicite i ne pominju (recimo, kada objašnjava Lujevu nepopularnost, istoričar uopšte ne mora navoditi pravilo „podanici ne vole vladare koji im nameću nove poreze” već ga jednostavno može podrazumevati), tako da je zaključivanje istoričara slično entimemu u kome se velika premisa podrazumeva („prestani sa pićem jer ćeš kraće živeti”, podrazumeva kao veliku premisu opšti iskaz „pijanice kraće žive”).

No i kada su u istorijskom objašnjenju eksplicitnije formulisani, opšti principi po pravilu nisu dovoljni za *potpuno* objašnjenje koje podrazumeva navođenje *svih* uzroka nekog događaja ili stanja (recimo, Luj XIV je pred kraj svoje vladavine bio neomiljen i zbog verske netolerancije, apsolutističkog načina upravljanja itd). Zbog toga, Hempel istorijska objašnjenja naziva objašnjavajućim skicama (explanation sketch): „Takva se skica sastoji od više-manje nejasne indikacije zakona i početnih uslova smatranih za relevantne, pa traži ‚dopunu’ u cilju da se pretvori u potpuno objašnjenje. Ova ‚dopuna’ zahteva dalje empirijsko istraživanje za koje skica nagoveštava smer”²⁰³. Postupak upotpunjavanja objašnjavajuće skice treba da stupnjevito poveća preciznost prethodnih formulacija „ali na ma kom stupnju ovog procesa ove će formulacije ipak imati određeni empirijski sadržaj jer će biti moguće ustanoviti - makar i grubo - koja vrsta svedočanstva bi bila relevantna za njihovu proveru i koji bi nalazi težili da je potvrde”²⁰⁴.

201 Hempel, ib.pp.345.

202 „Pod opštim zakonom podrazumevamo iskaz univerzalno kondicionalne forme koji se može potvrditi ili osporiti odgovarajućim iskustvenim nalazima” (Hempel, ib.p.345).

203 Hempel, ib.p.351.

204 Hempel, ib.p.351; Hempel precizira svoje stanovište u jednom kasnijem radu tako što kaže da možemo razlikovati, za većinu prirodnih nauka karakteristična, deduktivno-nomološka objašnjenja u kojima se tvrdi da će se u *svim* slučajevima u kojima su ispunjeni početni uslovi *b* pojaviti događaj (ili stanje) *c* koji pripada vrsti *a*, i probabilističko/induktivna objašnjenja (karakteristična za društvene nauke), u kojima se tvrdi da će se u uslovima *b* dogoditi događaj *c* koji pripada vrsti *a* sa *određenom verovatnoćom* (Hempel K.G., „Reasons and Covering Laws in Historical Explanation”, saopštenje održano na V godišnjem skupu Instituta za filozofiju Univerziteta u Njujorku 1962; citirano prema srpskom prevodu: „Razlozi i obuhvatni zakoni u objašnjenju u istoriji”, *Gledišta* 1-4/1982, pp.145-160; pp.146-7). U tom smislu, svaki istorijski događaj može se istovremeno *objasniti* a da se ne pokaže da se on *morao* dogoditi, pošto se time pruža objašnjenje koje svakako nije potpuno, ali je, nesumnjivo, i dalje objašnjenje (Ib.p.152). Hempel je ovde usvojio rešenje koje su pre njega formulisali Koen i Nejjel (Cohen M., Nagel E., *An Introduction to Logic and scientific Method*, „George Routledge and Sons Ltd”, London 1934; ovde je korišćen srpski prevod: Koen M., Nejjel E., *Uvod u logiku i naučni metod*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva”, Beograd 1982), a po kojem je za istorijska istraživanja tipično zaključivanje po verovatnoći (iz istinitih premisa izvode se zaključci sa relativnom izvesnošću: p₁-Pera je dobio na lutriji; ergo: c₁-Pera ima loz; c₂-broj Perinog loza je isti kao broj dobitka, itd (cfr. Koen-Nejjel,

Stoga za istraživanje istorije važe ista merila kao i za bilo koju drugu empirijsku disciplinu: „U istoriji, kao svuda drugde u empirijskoj nauci, objašnjenje neke pojave se sastoji u njenom podvođenju pod opšte empirijske zakone, a merilo čvrstine objašnjenja nije da li ono godi našoj mašti, ili je predstavljeno pojmovima sugestivnih analogija, ili je na neki drugi način udešeno da izgleda prihvatljivo, već jedino da li ono počiva na empirijski valjano potvrđenim pretpostavkama o početnim uslovima (initial conditions) i opštim zakonima (general laws)”²⁰⁵ U tom smislu, po Hempelu je potpuno irelevantno postoje li nekakvi posebni istorijski zakoni različiti od ostalih grana nauke²⁰⁶, jer su svi, po svojoj suštini, ipak sastavni deo jedne i jedinstvene empirijske nauke²⁰⁷.

U radu objavljenom nekako u isto doba kao i ovaj Hempelov članak²⁰⁸, Poper je, nezavisno od Hempela, došao do sličnih rezultata, ali je neka rešenja unekoliko i precizirao. Istoričar u svojim objašnjenjima ne navodi opšta pravila ili zakone jer su ovi na njegovom nivou posmatranja sasvim trivijalni („podanici ne vole vladare koji im uvećavaju poreze” doista zvuči trivijalno). Međutim, „postoje sociološki zakoni ili hipoteze koji su analogni onima u prirodnim naukama” - i po informativnom sadržaju i po objašnjavalачkom značaju - za šta Poper navodi nekoliko primera: „Ne mogu se istovremeno uvesti carina na poljoprivredne proizvode i smanjiti troškovi života”; „Poslovne grupe potrošača ne mogu se organizovati tako uspešno kao poslovne grupe određenih proizvođača”; „Puna zaposlenost ne može se ostvariti bez inflacije”; „Uspešna revolucija ne može se sprovesti ukoliko vladajuća klasa nije oslabljena unutrašnjim razdorima ili porazom u ratu” itd.²⁰⁹

ib.pp.172-178; o zaključivanju po verovatnoći u istoriji vidi kod ovih autora, na stranici 333-358).

205 Hempel, ib.p.359. Upravo ova dva elementa čine vododelnicu, jer je „upotreba univerzalnih empirijskih hipoteza kao eksplanatornih principa ono što razdvaja racionalno od pseudoobjašnjenja” (Hempel, ib.p.347). Naime, za pseudoobjašnjavajuće skice nemoguće je čak grubo utvrditi tip istraživanja i svedočanstva koji bi ih eventualno potvrdio ili obesnažio: to je slučaj, recimo, sa poznatom Engelsovom tvrdnjom o sekundarnoj ulozi koju u istoriji imaju veliki pojedinci, a čija pojava i delovanje zavise pre svega od društvenih i političkih okolnosti: „Što je Napoleon, upravo taj Korzikanac bio vojnički diktator, koji je bio potreban francuskoj republici iscrpljenoj sopstvenim ratom, to je bila slučajnost; da bi pak u nedostatku jednog Napoleona to mesto poprimio neko drugi, dokazano je time što se takav čovek našao svaki put kad je bio potreban - Cezar, Avgust, Kromvel itd” (Engels F., Pismo V.Borgiusu od 25. januara 1894; in: Marks K.-Engels.F., *Izabarna dela*, I-II, „Kultura”, Beograd 1950, v.II,p.488). Engelsovu tvrdnju jednostavno je nemoguće proveriti, jer je ona analitički iskaz - situacije u kojima se nisu pojavili Napoleon, Cezar, Kromvel itd, ili u kojima nije nađena odgovarajuća zamena, po definiciji nisu bile zrele za Napoleona, Kromvela ili Cezara, što znači da je taj iskaz istinit na osnovu definicije a ne na osnovu iskustvenih činjenica (o različiti analitičkih i sintetičkih sudova vidi: Kant I., *Kritika čistoga uma*, „BIGZ”, Beograd 1976, pp.31-45; za kritiku Engelsovih i Plehanovljevih shvatanja o ulozi istaknutih ličnosti u istoriji vidi: Stojanović S., „U traganju za revolucionarnim etosom”, *Filozofske studije*, (XI), 1979, pp.3-88; pp.28-30)

206 cfr. Hempel ib.p.355.

207 cfr. Hempel ib.p.356.

208 *Beda istorizma* je, u tri nastavka, prvi put objavljena u časopisu *Economica*, 42/1944, 43/1944 i 46/1945; u ovom radu se koristi već navodeni srpski prevod.

209 Poper, ib.pp.185-186.

Međutim, upozorava Poper, ovi zakoni se odnose na vrste pojava a ne na nekakve serije istorijskih događaja ili istorijskih stanja, kao što se to verovalo u ranoj sociologiji, odnosno u istorijskom pozitivizmu. Po Poperu, jednostavno ne može postojati zakon kojim se može objasniti sled konkretnih, kauzalno povezanih događaja: „Mada možemo pretpostaviti da se bilo koji sled pojava odvija u skladu sa prirodnim zakonima, važno je shvatiti da se nijedan niz od, recimo, tri ili više kauzalno povezanih konkretnih događaja ne odvija u skladu sa bilo kojim pojedinačnim prirodnim zakonom. Ako vetar zaniše grane i Njutnova jabuka padne na tlo, niko neće poricati da ti događaji mogu da se opišu terminima uzročno-posledičnih zakona. Ali nema pojedinačnog zakona, takvog kao što je zakon gravitacije, pa čak ni jedinstveno određenog skupa zakona, kojima bi se opisao postojeći ili konkretan sled uzročno-posledično povezanih događaja. Ideja da bilo koji konkretan niz ili sled događaja (ako se izuzmu takvi primeri kao što je njihanje klatna ili kretanje Sunčevog sistema) može da se opiše ili objasni bilo kojim pojedinačnim zakonom ili određenim skupom zakona, naprosto je pogrešna. Nema zakona sleda, kao ni zakona evolucije”²¹⁰.

Sve u svemu, nadopunjuju Hempela i Popera M.Vajt, Kar i Rešer, sociologija može, potpuno legitimno, ne samo da pristupi istoriji kao i svakom drugom empirijskom predmetu istraživanja već se istorija i sociologija nadopunjuju u tom smislu što istorija sociologiji daje širok i konkretan empirijski materijal neophodan za njena uopštavanja²¹¹ a sociologija istoriji opšta pravila bez kojih se ne mogu zamisliti ozbiljnije objašnjavajuće skice²¹². Strogo posmatrano, to su dva kraka jedinstvenog naučnog kontinuuma²¹³, sa sirovim činjenicama na jednom, a veoma apstraktnim

210 Poper, ib.p.220; odbacujući Kontovu i Milovu analogiju istorijskih serija sa algebarskim nizovima, Poper ukazuje da čak i u matematici, samo u najjednostavnijim aritmetičkim i geometrijskim nizovima može da se na osnovu jednog broja članova otkrije njihovo načelo; naime, mogu se veoma lako sačiniti složeni nizovi kod kojih nam ni hiljade članova nije dovoljno za otkrivanje zakona njihove konstrukcije - čak i kada znamo da takav zakon postoji! (Popper, ib.pp.220-221)

211 Na taj način, precizira Kar, sociologija izbegava dve najkrupnije i sasvim suprotne opasnosti - opasnosti da postane ultrateorijska tj. da se izgubi u apstraktnim generalizacijama o „društvu uopšte”, i opasnosti da postane ultraempirijska, tj. da utone u more odvojenih tehničkih problema jednog društva (Carr E.H., *What is History*, „Macmillan and Co”, London 1962, pp.59-60)

212 Recimo, kako istoričar može da objasni činjenicu da je SSSR, premda je do 1939. vodio izrazitu antinacističku politiku i široo antinacističku propagandu, avgusta te godine sklopio pakt sa nacističkom Nemačkom? Ovde na scenu stupaju generalizacije, koje - to Rešer posebno naglašava! - istoričar ne utvrđuje već samo koristi uzimajući ih iz drugih nauka (Rešer N., „Da li su objašnjenja u istoriji specifična”, *Gledišta* 9/1978, pp.849-861; p.854; prvi put objavljen u *History and Theory*, 1/1961): ako je politička nauka postavila pravilo da država po logici stvari ima interese (tzv. nacionalne ili državne interese) koji su konstanta iznad preovlađujuće političke ideologije, i ukoliko je, tako, i SSSR išao logikom obezbeđenja svojih državnih interesa (koji su se sastojali u izbegavanju ratnog sukoba za koji nije spreman) nauštrb proklamovane ideološke matrice, onda je istovremeno i pruženo objašnjenje sklapanja pakta iz 1939.

213 „Stvarna razlika između istorije i sociologije je artificijelna i ne bazira se na bilo kakvoj razlici između vrsta izraza predmeta koje sadrže, nego se pre nalazi u njihovoj logičkoj upotrebi” (White M.G., „Historical Explanation”, *Mind*, 207/1943, pp.212-229; p.227; prema: Jakšić,ib.p.91)

generalizacijama na drugom kraju, tako da je strujanje i uzajamna razmena saznanja neprekidno i neograničeno ikakvim čvrstim akademskim podelama²¹⁴.

Konačno, analitički pozitivisti su se potrudili da pruže i prilično ubedljivu kontraargumentaciju onim razlozima za koje smo videli da ih je istorizam najčešće navodio protiv pozitivističkih zalaženja u istoriju; da se podsetimo, tvrdilo se da je istorijsko saznanje saznanje *sui generis* - prvo, zato što su istorijski događaji prošli i nepovratni; drugo, zato što su istorijski procesi jedinstveni i neponovljivi; treće, zato što oni obuhvataju akcije, stavove i misli ljudskih bića, i četvrto, zato što su oni izuzetno složeni i kompleksni²¹⁵.

Najpre, analitički pozitivisti su ukazivali da argument, po kom su istorijski događaji prošli i nepovratni, uzet doslovno, nema vrednost jer su svi pojedinačni događaji - pa i sva zbivanja u prirodi - zapravo prošli i nepovratni. Međutim, nauku ne zanimaju pojedinačni događaji, već njihove vrste ili tipovi, tako da sociologiju, u bavljenju istorijom, ne zanima Francuska revolucija iz 1789. godine, već opšta pravila po kojima se zbivaju takvi događaji kao što su velike društvene ili političke revolucije, kao što se i sama historiografija služi (eksplicite ili implicite) ovim pravilima da bi pružila objašnjavajuću skicu takvih pojedinačnih pojava.

No, suštinski smisao pozivanja istorizma na prošlost kao supstanciju predmeta istorijskih istraživanja jeste u odricanju mogućnosti da se *predviđaju* buduća dešavanja. Međutim, predviđanje u društveno-istorijskim disciplinama nije proricanje, neuslovljeno predskazivanje budućih događaja, već ukazivanje da će se - ukoliko važe ili su ispunjeni x, y, z uslovi - ostvariti vrsta pojave a ²¹⁶. Naprosto, kao što je Poper pokazao, predviđanje je samo druga strana objašnjenja: ukoliko smo uspeli da utvrdimo uslove koji su u prošlosti doveli do vrste pojave a , istovremeno možemo i da predvidimo da će se u budućnosti, kad god su ispunjeni uslovi x, y, z dogoditi i vrsta pojave a ²¹⁷. Istraživač na polju društvenih nauka, naravno, ne može da predvidi specifične događaje - kao što to ne može ni onaj na polju prirodnih nauka²¹⁸ - ali sa znatnom izvesnošću može da predvidi vrstu događaja. Kao što fizičar, primećuje Kar, ne može predvideti *koja* će jabuka pasti sa drveta - premda je zakon gravitacije univerzalan, tako ni sociolog, iako može posve pouzdano predvideti da ako se dvoje ili troje dece u nekoj školi razbolelo od boginja - predstoji epidemija, on ne može da zna hoće li boginje dobiti Čarli ili Meri²¹⁹.

214 U tom smislu Džoint i Rešer ističu da su istoričari i sociolozi uzajamni snabdevači i potrošači (Joynt C.B., Rescher N., „The Problem of Uniqueness in History”, *History and Theory* 1/1961, pp.150-162; p.158) a Kar uzvikuje da „što istorija postane više sociološka a sociologija više istorična, to je bolje za obe. Neka granice između njih budu držane široko otvorenim za dvosmerni saobraćaj!” (Carr, ib.p.60)

215 Čfr. *supra* p.18.

216 qv. Popper K., „Prediction and Prophecy in Social Sciences”, *Theories of History*, ed. P.Gardiner, „Free Press”, Glencoe 1959, pp.276-285.

217 Čfr. Poper, *Beda istorizma*, ib, p.244.

218 „Daleko smo od toga da čak i u fizici predvidimo precizne ishode neke konkretne situacije, na primer oluje ili požara” (Popper, ib.p.234).

219 Carr, ib.pp.62-63. Slabost sociološkog bavljenja istorijom, priznaje Rešer, doista je u tome što ona, premda je u stanju da nešto predvidi, ne može da prognozira upravo one velike, kritične promene na svetskoj sceni za koje smo najviše zainteresovani, i koje najviše pobuđuju našu radoznalost; ali, to ni ostale nauke nisu u stanju pa im,

Drugo, jedinstvenost istorijskih događaja uopšte ne smeta našem nastojanju da ih klasifikujemo ili podvrgnemo generalizaciji. Načelno posmatrano, čak i oni koji kažu da je događaj A jedinstven i da se ne može klasifikovati, time ga ipak klasifikuju²²⁰ („čak i iskaz „nema opštih zakona u istoriji” jeste opšti iskaz o istoriji”²²¹), kao što ni istoričari koji govore o specifičnosti istorije u odnosu na nauke (jer „istorija se bavi samo pojedinačnim a ne i opštim”, „istorija je nepredvidljiva”, „istorija uključuje subjektivnost i moralno procenijavanje”) ne primećuju da i sami izriču jednu vrstu generalizacije o istoriji i istorijskim događajima²²². Međutim, istorijska jedinstvenost nije neki tajanstveni kvalitet predmeta istraživanja koji onemogućava naučni pristup, jer je jedinstvenost karakteristika pojava na koju nailazimo i u prirodi: čak su i tzv. rekurentne pojave, kao što je rađanje Sunca, ili ponovljivi događaji, poput topljenja kocke šećera u šolji čaja, takođe jedinstveni²²³. No, kao što je Galilej, kotrljajući kuglu niz strmu ravan, sva kotrljanja tretirao kao istovetna, tako i sociolog ima pravo da generalizuje i iznalazi pravila u svome istraživanju, a istoričar da ova pravila koristi: „Inženjer se bavi izgradnjom *pojedinačnih* mostova. Arhitekta se bavi stvaranjem *pojedinačnih* kuća. Ali baš kao što ni arhitekta ni inženjer nisu slobodni da zanemaruju zakone mehanike u svom radu, tako ni istoričar, i pored sve svoje usmerenosti na posebno i jedinstveno, nije slobodan da zanemari opšte zakone u svom poslu rekonstrukcije”²²⁴.

U tom smislu, napominje Kar, koji je i sam istoričar, „besmislica je reći da je generalizacija strana istoriji; istorija se razvija kroz generalizacije. Kao što Elton uredno beleži u jednoj knjizi nove Kembridžske savremene istorije, „ono što razlikuje istoričara od sakupljača istorijskih činjenica jeste upravo generalizacija”²²⁵. Stoga generalizacije u istoriji ne smeju biti odbačene samo zato što su propali svi pokušaji filosofije istorije da dođe do jedne jedinstvene mega-generalizacije koja utvrđuje pravilnost celokupnog istorijskog procesa: ako tako visoka generalizacija nije uspela, napominje Rešer, to ne znači da je i svaka druga generalizacija u istoriji nemoguća²²⁶. Značaj sociologije i drugih društvenih nauka za istoriju i proizilazi upravo otuda što postavljaju generalizacije srednjeg nivoa, koje imaju zapravo suštinski značaj za svako ozbiljno istorijsko objašnjenje.

Treće, prisustvo ljudskog (racionalnog ili iracionalnog) činioca - kao što su pokazale empirijska biheviistička psihologija ili sociologija - takođe ne predstavlja ozbiljniji problem kada je reč o mogućnosti istraživanja i generalizacija. Takođe, ni prisustvo ljudskog činioca u prošlim događajima ne povlači za sobom obavezu upotrebe neke korenito nove metode, različite od metoda ostalih nauka: ako pažljivo

ipak, niko zato ne oduzima status nauke - medicina može da predvidi i veoma blisku budućnost (neće doći do promene zdravlja pacijenta) i vrlo daleku budućnost (pacijent će, svakako, jednog dana ipak morati umreti), ali obično ne može da odgovori na zaista „interesantna” pitanja o stanju našeg zdravlja za nekoliko meseci ili nekoliko godina (Rešer, ib.p.861).

220 Gardiner, ib.p.42.

221 Heler A., *Teorija istorije*, „Rad”, Beograd 1984, p.293:

222 Carr, ib.p.56.

223 Rešer, ib.p.850.

224 Gardiner, ib.p.45; podvukao A.S.

225 Carr, ib.p.58. Karov navod je iz *Cambridge Modern History*, II (1958), p.20.

226 Rešer, ib.pp.855-6.

pogledamo šta se krije iza metode *Verstehen* videćemo da se ona jednostavno sastoji u objašnjavanju događaja skiciranjem *psiholoških hipoteza* vezanih za postupanja aktera nekog događaja, a one su, kao i sve druge hipoteze, podložne uobičajenim vrstama provere ili potkrepljivanja²²⁷.

No ovaj argument je povezan sa četvrtim, kojim se kaže da su istorijski događaji upravo zbog prisustva ljudskog faktora veoma višeslojni i veoma složeni za uobičajena pozitivistička ispitivanja. Međutim, sam zahtev da opis neke konkretne društvene situacije mora da obuhvati sva mentalna a možda i fizička stranja svih odgovarajućih činilaca, napominje Poper, podjednako je opravdan i izvodljiv koliko i zahtev da opis neke konkretne hemijske reakcije mora da podrazumeva kompletan opis atomskih i subatomskih stanja svih elementarnih čestica koje u njoj učestvuju: „Ustvari, postoje dobri razlozi ne samo za verovanje da su društvene nauke manje složene od prirodnih, već i uverenje da su konkretne društvene situacije manje složene od konkretnih fizičkih situacija. Jer u većini društvenih situacija, ako ne u svima, postoji jedan činilac *racionalnosti*. Iстина je da delovanje ljudskih bića teško da ikada može biti sasvim racionalno, ali je svakako više ili manje racionalno; a to omogućava da se konstruišu srazmerno jednostavni modeli njihovih pojedinačnih delovanja i uzajamnih delovanja i da se oni shvate kao približno tačni”²²⁸.

Na neke jednostranosti, pa i preterana pojednostavlivanja ovakve predstave istorije i istorijskog objašnjenja, ukazali su *analitički hermeneutičari* - pre svih Drej²²⁹. Tačno je, pisao je on, da tragove nečega kao što je *covering law model* možemo naći u pojedinim istoričarevim objašnjenjima, tačno je i da poneki istoričar nastoji da dođe do izvesnih generalizacija, ali većina istorijskih objašnjenja su čisto pragmatična, što znači da istoričar teži objašnjenju konkretnog slučaja bez želje da generalizuje, jednostavno pokazujući zašto je delanje aktera u datim okolnostima bilo prikladno ili racionalno²³⁰. Uzmimo, na primer, način na koji je znameniti engleski istoričar Meitlend objasnio ono *et caetera* u tituli engleskih kraljeva (čiji završetak glasi „branilac vere *et caetera*”)²³¹. Meitlend se zapitao zašto u kraljevskim titulama stoji „i tako dalje” a ne nekakav potpun naziv? Najpre je utvrdio da je prvi suveren koji je u svojoj tituli imao *et caetera* bila kraljica Jelisaveta (Elisabeth). Pošto je pažljivo razmotrio prilike u vreme njenog krunisanja, Meitlend je ukazao na dva sasvim oprečna zakona koje su doneli njeni prethodnici: zakon Henrija VIII, Jelisavetinog oca, po kome Kruni pripada poglavarstvo nad crkvom, i zakon Jelisavetine sestre Marije (Mary) po kome je Henrijev zakon nevažeći jer tu titulu može dati samo Papa; da bi izbegla opredeljivanje između oca i sestre, kao i sve moguće konsekvence koje bi iz toga proizašle, Jelisaveta je, zaključuje

227 Hempel, ib.pp.352-3.

228 Poper, ib.pp.234-235; podvukao Poper.

229 Dray W., *Laws and Explanation in History*, „Oxford University Press”, Oxford 1957. Stanovište izneseno u ovoj knjizi Drej je zadržao i u kasnijim radovima, poput: Dray W., „The historical explanation of actions reconsidered”, in: *The Philosophy of History*, ed. P.Gardiner, „Oxford University Press”, London 1974, pp. 66-89.

230 Dray, ib.pp.19-20.

231 Primer je iz Koen-Nejgel, ib.pp.349-350; slučaj *et caetera* Meitlend razmatra u Maitland F.W., „Elizabethan Gleanings”, in: *Collected Papers 1911*, I.1-3, I.I, III, p.157;

Meitlend svoje objašnjenje, izabrala najelegantnije rešenje i dodala jedno bezopasno i višeznačno *et caetera*.

Kao što se vidi iz ovoga primera, ovakva objašnjenja ne podrazumevaju, čak ni implicite, ikakav opšti zakon - ma koliko želeli da široko tumačimo značenja i kontekste. Istoričar je, jednostavno, razmotrio okolnosti i pokazao zašto je jedan racionalni delatnik u datim okolnostima postupio na određen način. Postoje, razume se, i slučajevi u kojima delatnici donose politički neracionalne odluke, ali one su racionalne sa stanovišta sistema vrednosti u okviru kog su donesene, i u takvim objašnjenjima takođe nemamo tragova opših pravila. Recimo, istorijsko objašnjenje Antonijevog zadržavanja u Egiptu²³². U tvrdnji da je uzrok tome bila Kleopatrina lepota, teško da se može naći ikakva generalizacija - da li je to sud da su svi generali prijemčivi na lepotu; ili da je Kleopatrina lepota opčinjavala sve rimske velikodostojnike; ili da se Antonije u svojim pohodima stalno zaljubljuje; ili da zaljubljeni generali ne stižu da na vreme pripreme armiju? U ovakvom primeru, ako želimo da formulišemo opšti iskaz, moraćemo da uvodimo nova i nova ograničenja sve dok ne dođemo do suda: „Svaki čovek, koji je sasvim poput Marka Antonija i koji se zaljubi u ženu sasvim poput Kleopatre, u sasvim istim okolnostima i u sasvim istom vremenu u kome se Marko Antonije stvarno zaljubio u Kleopatru, zadržaće se u Egiptu”. Međutim, ako pogledamo šta istoričari stvarno rade dajući ovakva objašnjenja, videćemo da u njima nema ni pozivanja na opšta pravila, ni dedukcije iz generalnih iskaza: sve što nalazimo, jeste nastojanje da se preko razumevanja određene specifične situacije razumeju i određeni specifični postupci istorijskih aktera.

Već iz karaktera ovih primera bilo je jasno da analitički pozitivizam i analitička hermeneutika nisu dva suprotna stanovišta i da se oni odnose na *dva uporedna segmenta istorije i istorijskog objašnjenja*. Kao što je Danto odmah uočio, u istoriji postoje takva eksplikanda koja logički pretpostavljaju opšte zakone, ali takođe i ona koja ih uopšte ne pretpostavljaju - „objašnjenje fenomena mora biti relativizirano prema opisu tog fenomena”²³³ i, ako se radi o socijalnom fenomenu poput neomiljenosti Luja XIV, onda upotrebljavamo objašnjenje iz obuhvatnog zakona, a ako je reč o individualnom postupku, poput Antonijevog zadržavanja u Egiptu, onda je, svakako, primereniji metod razumevanja ili psihološkog uživljanja.

Danas je skoro potpuno utvrđeno mišljenje da celokupno istorijsko saznanje predstavlja *kontinuum* na čijem se jednom kraju nalaze *singularni iskazi* tipa „Antonije je, zaljubivši se u Kleopatru, ostao u Egiptu”, a na drugom kraju *generalizujućih iskazi* tipa „U feudalnom sistemu opšti nivo cena bio je određen kretanjem cena poljoprivrednih proizvoda”²³⁴. Otuda, nikakva metodološka protivurečnost ne može da postoji između istorijskih, singularnih iskaza, tj. narativnog prikaza nekog događaja, i teorijskih, generalizujućih iskaza, tj. objašnjenja iz obuhvatnog zakona:

232 Primer je iz Frankel Ch., „Explanation and Interpretation in History”, in: *Theory of History*, ed. P.Gardiner, „The Free Press”, New York 1959, pp.408-427; pp.415-16.

233 Danto A., *Analytical Philosophy of History*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1965, p.218.

234 Topolski J., „Towards an Integrated Model of Historical explanation”, *History and Theory*, 3/1991, pp.324-338; pp.331-2.

mi neke događaje u kojima postoji neposredni uticaj individualnog ljudskog činilaca objašnjavamo „hermeneutički” a neke - na primer one koji su rezultat promena u strukturi - analitički tj. deduktivno-nomološki²³⁵, a čak i jedan te isti događaj možemo sagledavati na oba ova načina²³⁶.

Zapravo - pokazala je ova rasprava u analitičkoj filosofiji - istorija i sociologija (pre svega ona koja se bavi istorijom i istorijskim procesima) nalaze se na istoj osi istorijskog saznanja i između njih nema strogih granica: premda se istorija zadržava više na onom delu ose gde se nalaze pojedinačne činjenice i individualni postupci (pa je u njenim metodama i jeziku više analitičke hermeneutike i singularnih iskaza), dok se sociologija zadržava više na onom delu ose koji pripada generalizacijama (pa u njenim metodama i jeziku ima više deduktivno-nomološkog zaključivanja i generalizujućih iskaza), i istorija i istorijska sociologija kreću se slobodno duž cele ove ose i tako se uzajamno nadopunjuju i prepliću da ih je katkad nemoguće razlikovati. One su samo dva segmenta jedinstvenog korpusa istorijskog saznanja i njihovo razgraničenje više je stvar akademske potrebe razlikovanja dvaju uglova posmatranja istog predmeta istraživanja, nego epistemološki nepremostivog procepa između dva različita predmeta ili dva nespojiva metoda istraživanja.

3.2. Obnova i uzlet istorijske sociologije

Najavljen Milsovim programskim delom s kraja 50-ih i njegovom krilaticom da je „svaka sociologija dostojna svog imena ujedno i ,istorijska sociologija”²³⁷, istinski uspon moderne istorijske sociologije započinje - prema mišljenju koje je danas opšte prihvaćeno - zapravo knjigom Beringtona Mura (Barrington Moore²³⁸). Današnji autoriteti u ovoj oblasti, poput Denisa Smita (Denis Smith), po njegovom značaju za sociološku teoriju ovo delo već izjednačavaju sa takvim delima kao što su Dirkemova studija o samoubistvu ili Veberova *Protestantska etika*²³⁹. Nastalo delimično kao reakcija na zapetljane konstrukcije i površno viđenje istorije T.Parsonsa (inače Murovog kolege sa Harvarda), Murovi *Društveni izvori diktature i demokratije* uveliko su nagovestili snažnu reakciju, pre svega novih generacija američkih sociologa, na okoštale istraživačke programe i metode akademskog sociološkog establišmenta, reakciju koja će se, krajem 60-ih i početkom 70-ih godina

235 Topolski, ib.pp.332-3.

236 Risen, „jedan od vodećih teoretičara istorije u Nemačkoj danas” (Anchor R, u prikazu knjige: Ruesen J., *Lebendige Geschichte, Grundzuege einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, „Vandenhoeck & Ruprecht”, Goetingen 1989; u *History and Theory*, 3/1991, pp.347-356; radi se o trećem delu trilogije čija su prva dva dela *Historische Vernunft* (1983) i *Rekonstruktion der Vergangenheit* (1986) Anchor, p.347), u II tomu svoje trilogije tvrdi da obično postoje tri faze istorijskog saznanja nekog događaja: 1. hermeneutička (uživljavanje u poziciju aktera); analitička (sagledavanje događaja kao dela neke veće celine ili više njih); 3. dijalektička ili sintetička (sinteza objektiviteta i subjektiviteta); Anchor, ib.p.348.

237 Mils, *Sociološka imaginacija*, ib.p.164.

238 Moore B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, „Beacon”, Boston 1966.

239 Smith D., *Barrington Moore, Jr. A Critical Appraisal*, „Armonk”, New York 1983, p.1.

ovoga veka, poklopiti sa živim socijalnim i političkim pokretom u SAD i Zapadnoj Evropi.

„Mi, generacija šezdesetih”, pisala je Teda Skočpol (Theda Skocpol) - takode neosporni autoritet u američkoj istorijskoj sociologiji danas - „nismo žudeli ni za kakvom velikom sociološkom teorijom poput parsonijanskog strukturalnog funkcionalizma, niti smo mogli zamisliti da sociologija može biti samo jedna čista, kumulativna, tehnički-zasnovana nauka”²⁴⁰. I premda se sam Mur nikako ne može svrstati u marksiste, njegovo delo, snažno po svojoj izražajnosti i društvenoj angažovanosti²⁴¹, nadaleko je zasenilo visokoakademski strukturalni funkcionalizam - za istorijsku sociologiju ništa manje vrednih - Ajzenštatorvih i Smelserovih studija²⁴², i presudno uticalo na nove generacije američkih sociologa. Istorijska sociologija, koja je, tako, stekla notu akademskog nonkonformizma, postaće, tokom 70-ih godina, prestižna sociološka disciplina, da bi se početkom 80-ih, prema rečima Skočpolove, „reka istorijske sociologije ulila u glavnu maticu i raširila u vrtlog, proževši sve delove sociološkog pothvata”²⁴³.

Već 70-ih godina, broj socioloških dela koja za predmet imaju istoriju doživela je snažan porast, da bi sredinom 80-ih u glavnim sociološkim časopisima gotovo četvrtina članaka bila posvećena istorijskim temama ili zasnovana na obilnom korišćenju istorijskih podataka²⁴⁴. Sredinom 80-ih, sekcija za komparativno-istorijsku sociologiju postaje jedna od najvećih sekcija Američkog sociološkog društva i broji već preko 500 članova²⁴⁵, a „SAD postaju najveći i najuticajniji centar ove akademske discipline kao takve”²⁴⁶. Za istorijsku sociologiju se već sredinom 80-ih predviđalo da će u narednoj deceniji odlučujuće doprineti izvlačenju sociologije iz metodološke depresije i rešavanju glavnih teorijskih problema²⁴⁷. Drugi talas feminističkog pokreta, krajem 80-ih, daće istorijskoj sociologiji novi zamah, usredsređivanjem žena-sociologa na tzv. žensku polovinu istorije²⁴⁸, i njihovim sve

240 Skocpol T., „An ‚Uppity Generation’ and the Revitalization of Macroscopic Sociology”, *Theory and Society*, 17/1988, pp.627-643; p.632.

241 Goldtorp za ovo delo veli da je pisano „marksolikim” (marxisant) tonom (Goldthorpe J.H., „The Uses of History in Sociology: Reflections on some recent Tendencies”, *The British Journal of Sociology*, 2/1991, pp.211-230; p.228.

242 Eisenstadt S., *The Political Systems of Empires*, „Free Press”, New York 1963; Smelser N., *Social Change in the Industrial Revolution*, „University of Chicago Press”, Chicago 1959.

243 Skocpol T., „Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology”, in: *Vision and Method in Historical Sociology*, ed.Theda Skocpol, „Cambridge University Press”, Cambridge 1984, p.356.

244 Knapp P., „Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science”, *History and Theory*, 1/1984, pp.34-52; p.51.

245 Prema: Roth G., prikaz knjige Bendix R., *Force, Fate, and Freedom, On Historical Sociology*, u *History and Theory* 1/1985, p.196.

246 Skocpol, „Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology”, ib.p.386.

247 Cfr. Collins R., „Is 1980s sociology in the Doldrums?”, *American Journal of Sociology* (91) 6/1986, pp.1336-1355.

248 Na kongresu britanskog sociološkog društva 1988. godine, čija je tema bila *Istorija i sociologija*, od ukupno 134 referata, žene su napisale 30 referata na istorijske teme (qv. Banks J.A., „From Universal History to Historical Sociology”, *The British Journal of Sociology*, 4/1989, pp.521-543; p. 525).

ozbiljnijim afirmisanjem kao poznavalaca ove discipline²⁴⁹. Konačno, da su se predviđanja iz sredine 80-ih godina o daljem snažnom usponu istorijske sociologije skoro sasvim ostvarila, vidi se po tome što iz štampe, već početkom 90-ih godina, izlaze pravi vodiči kroz modernu istorijsku sociologiju²⁵⁰, a akademski status ove discipline izgleda kao sasvim učvršćen²⁵¹.

Po opštem uverenju, poslednje dve decenije predstavljaju zlatno doba istorijske sociologije. Naravno, kao što smo već istakli, i u prethodnim razdobljima je bilo kapitalnih dela iz ove oblasti - poput Veberovog, sa kojim se, možda, nijedan pojedinačni rezultat moderne istorijske sociologije ne može meriti. Ali, videli smo, Veber je u svojoj generaciji sociologa bio usamljen i izolovan, dok je sadašnja istorijska sociologija čitav naučni pokret koji obuhvata više generacija. U njemu već imamo autore koji se smatraju klasicima - u SAD su to Berington Mur (Barrington Moore²⁵²), Ričard Bendiks (Richard Bendix²⁵³) i Čarls Tili (Charles Tilly²⁵⁴) a u Britaniji Edvard Tomson (Edward Thompson²⁵⁵) i Filip Ebrams (Philip Abrams²⁵⁶). Slede ih autoriteti kao što su Teda Skočpol (Theda Skocpol²⁵⁷) i Immanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein)²⁵⁸ iz SAD, i Peri Anderson (Perry Anderson²⁵⁹), Erik Hobsbaum (Erick Hobsbawm²⁶⁰), pa i Čarls Hil (Charles Hill²⁶¹) i

249 Od 12 autora priloga za knjigu *Vision and Method in Historical Sociology*, njih 5 su žene (Margaret Somers, Mary Fulbrook, Theda Skocpol, Ellen Kay Trimbergen i Lynn Hunt).

250 Smith D., *The Rise of Historical Sociology*, „Polity Press”, Cambridge 1991.

251 Po podeli socioloških disciplina u *Contemporary Sociology* (časopisu preglednog karaktera koga izdaje American Sociological Association), istorijska sociologija je svrstana u II veliku grupaciju (Macrosociology: Social Change, Social Movements, World System, Comparative and Historical Sociology).

252 Pored već navedenog dela, Mur je i autor knjige: *Inequality: The Social Bases of Obedience and Revolt*, London 1978;

253 Bendix R., *Nation Building and Citizenship*, II ed., Berkeley 1977 (nisam uspeo da utvrdim godinu prvog izdanja); Bendix R., *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Berkeley 1978; Bendix R., *Force, Fate, and Freedom, On Historical Sociology*, „University of California Press”, Berkeley and Los Angeles 1984.

254 Tilly Ch., „Clio and Minerva”, in: *Theoretical Sociology*, ed. J.McKinney, E.Tiryakian, „Appleton-Centry-Crofts”, New York 1970, pp.433-466; Tilly Ch., *As Sociology Meets History*, „Academic Press”, New York 1981; Tilly Ch., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, „Russel Sage Foundation”, New York 1984.

255 Thompson E., *The Making of the English Working Class*, London 1963; Thompson E., *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act*, London 1975; Thompson E., *The Poverty of Theory and Other Essays*, London 1978.

256 Abrams Ph., *Historical Sociology*, „Open Book”, Bath 1980; „Cornell University Press”, Ithaca NY 1982; Abrams P., „History, Sociology, Historical Sociology”, *Past and Present* 87 (1980), pp. 3-16.

257 Pored već navedenih dela, Skočpolova je autor i znamenite komparativno-istorijske monografije: *States and Social Revolutions*, „Cambridge University Press”, New York 1979.

258 Wallerstein I., *The Modern World-System*, I-II, „Academic Press”, New York I-1974, II-1980; u ovom radu je korišćen hrvatski prevod: Wallerstein I., *Suvremeni svjetski sistem*, „CEKADE”, Zagreb 1986.

259 Anderson P., *Lineages of the Absolutist State*, „New Left Books”, London 1974; Anderson P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, „New Left Books”, London 1974.

260 Hobsbawm E., *The Age of Revolution*, London 1962; Hobsbawm E., *The Age of Capital*, London 1975; Hobsbawm E., *The Age of Empire*, London 1987.

Rodni Hilton (Rodney Hilton²⁶²) iz Velike Britanije. Konačno, tu je generacija najmlađih ali već afirmisanih istorijskih sociologa poput već pominjanog D.Smita ili M.Mana²⁶³. Osim toga, istorijska sociologija danas, kao sastavni deo svoga naučnog korpusa smatra i francusku školu *analista*²⁶⁴, a i u drugim jezičkim sredinama beležimo konstantan porast zanimanja za ovu disciplinu (recimo, u Nemačkoj²⁶⁵ i Rusiji²⁶⁶) tako da je D.Smit sasvim u pravu kada kaže da je istorijska sociologija - pošto se negde početkom 60-ih kao feniks rodila iz pepela stare istorijske sociologije, tokom 70-ih raširila krila, da bi se 80-ih i početkom 90-ih visoko vinula u nebo²⁶⁷.

Predmetni raspon i odnos sociološke teorije i istorijske evidencije u savremenoj istorijskoj sociologiji, najbolje ćemo sagledati ako dela koja pripadaju ovoj disciplini razvrstamo na sledeće tipove istraživanja:

261 Hill Ch., *The Century of Revolution*, Edinburgh 1961; Hill Ch., *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, London 1964; Hill Ch., *Intellectual Origins of English Revolution*, Oxford 1965; Hill Ch., *Reformation to Industrial Revolution*, London 1967; Hill Ch., *The World Turned Upside Down*, London 1972; Hill Ch., *Milton and the English Revolution*, London 1977; Hill Ch., *Some Intellectual Consequences of the English Revolution*, London 1980.

262 Hilton R., *A Medieval Society*, London 1966; Hilton R., *Bond Men Made Free*, London 1973; Hilton R., *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, Oxford 1975.

263 Mann M., *The Sources of Social Power*, vol.I: *A History of Power from the Beginning to A.D.1760*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1986.

264 Bloka i Brodela smatraju danas klasicima istorijske sociologije; recimo u knjizi *Vision and Method in Historical Sociology*, u kojoj se daje prikaz metodoloških tehnika osam klasika istorijske sociologije, jedno poglavlje je posvećeno Bloku (osim njega zastupljeni su i K.Polanyu, S.N.Eisenstadt, P.Anderson, E.P.Thompson, Ch.Tilly, I.Wallerstein i B.Moore).

265 U Nemačkoj je 70-ih godina uobličena disciplina nazvana „istorijska socijalna nauka” (Historische Sozialwissenschaft) koja je u osnovi samo vid istorijske sociologije. Njen najizrazitiji predstavnik Jirgen Koka (Juergen Kocka) naglašava da je uspon ove discipline rezultat pomeranja težišta zanimanja u nemačkoj istorijskoj nauci, i to već od šezdesetih godina, sa događajne istorije na istoriju struktura i procesa, sa političke istorije na privredno-društvenu istoriju, sa hronološkog pripovedanja na analitičku argumentaciju koja uključuje široka kauzalna i funkcionalna objašnjenja, sa istoriografije na teoriju i metodologiju istorije itd. (najznačajniji Kokini radovi kod nas su sabrani i prevedeni u knjizi: Koka J., *O istorijskoj nauci*, „SKZ”, Beograd 1994).

266 Zahvaljujući dominaciji istorijskog materijalizma u ruskoj sociologiji nikada nije nestala tesna povezanost istorije i sociologije, a samoj istorijskoj sociologiji (naravno, ne uvek pod tim imenom) davan je suštinski značaj: „Ako uslovno predstavimo sebi oblast istorijskog znanja u vidu ogromne čaše, njena najznačajnija i pri tom središnja oblast, koja obuhvata površinske slojeve, pripada predmetu istraživanja sociologa. Osim toga, i istoričar i sociolog imaju zajedničko polje istraživanja ne samo u površinskim već i u dubinskim slojevima. To je istorijski razvoj društvenih struktura, društvenih odnosa, tj. oblast istorijske sociologije” (L.M.Drobiževa, *Istorija i sociologija*, „Mysl”, Moskva 1971, p.11). Krajem 70-ih godina, i u Rusiji se pojavljuju vodiči kroz istorijsku sociologiju (Lašuk L.P., *Vvod u istoričeskuju sociologiju* I-II, Moskva 1977), a 70-ih i 80-ih godina primetan je trend stvaranja sociološko-istorijskih timova koji preko kvantitativnih modela nastoje da pruže odgovore na neka od konkretnih pitanja iz istorijske sociologije (vidi bibliografiju u: Mironov B.N., *Istorik i sociologija*, „Nauka”, Leningrad 1984, pp.169-170).

267 Smith, *The Rise of Historical Sociology*, ib.

1. *ispitivanje sociološke teorije u svjetlu istorijskih činjenica.* Osnovni je cilj ovakvih dela da se ispita neka sociološka teorija tako što će se suočiti sa kontekstom istorijski drugačijim od onog iz koga je prvobitno izvedena. Kao tipičan predstavnik ovakvog pristupa najčešće se navodi Eriksonova knjiga o devijantnom ponašanju u puritanskoj zajednici Massachusetts Bay iz XVIII veka²⁶⁸. Erikson je pošao od Dirkemove teorije, želeći naročito da proveri dve hipoteze: 1. da je određena mera devijantnosti funkcionalna za zajednicu, jer joj pomaže da definiše moralne i društvene granice i tako očuva svoju stabilnost; 2. da upravo zbog ove funkcionalnosti, devijacija unutar neke zajednice ima tendenciju da održava konstantni nivo tokom vremena. Erikson za predmet istraživanja uzima američku puritansku zajednicu iz XVIII stoleća, nastojeći da ispita koliko istorijska svedočanstva o ponašanju ljudi u ovoj zajednici potvrđuju ili opovrgavaju Dirkemovu teoriju. Pri tom, Erikson izričito napominje da njegov cilj nije iznalaženje novog ugla za osvetljavanje prošlosti puritanske zajednice, već pronalaženje objašnjenja za neke univerzalne pojave u ljudskom društvu - po čemu je njegova knjiga sociološka a ne istorijska²⁶⁹.

2. *ispitivanje istorijskog fenomena u svjetlu sociološke teorije.* U ovakvom pristupu cilj nije ispitivanje neke teorije već njeno korišćenje kao eksplanatornog okvira za objašnjenje ili tumačenje određenih istorijskih činjenica. Najbolji je primer za ovakav pristup Senkroaova knjiga o klasnim sukobima u antičkoj Grčkoj²⁷⁰: njegov je cilj bio „da izloži a zatim ilustruje vrednost Marksove opšte analize društva u odnosu na antičko grčko društvo“²⁷¹; pošto je u prvom delu izložio Marksovu teoriju²⁷², Senkroa je u drugom delu svoje knjige pristupio ispitivanju građe iz antičke istorije u svjetlu ovog koncepta i metoda²⁷³, a njegova objašnjenja, premda ostaju u okvirima Marksove teorije, nikada nisu dogmatska već su uvek zasnovana na korišćenju goleme istorijske građe²⁷⁴, zbog čega su ih i sami istoričari visoko ocenili²⁷⁵. Naravno, istorijske činjenice ne moraju se interpretirati u svjetlu samo

268 Erikson K., *Wayward Puritans*, „Wiley“, New York 1960; cfr. Goldthorpe, „The Uses of History in Sociology: Reflections on some recent Tendencies“, ib.p.215.

269 Interesantno je da Sumpeter - po našem mišljenju sasvim neopravdano - kao da ovakav tip istraživanja isključuje iz istorijske sociologije: „Čovjeka nazivamo povijesnim sociologom samo ako sam vrši ozbiljna povijesna ili sociološka istraživanja ili barem ako je do svojih rezultata došao analizom koja se temelji na takvim istraživanjima koja su izvršili drugi. Nepovezano korišćenje povijesnih činjenica za ilustraciju ili čak i za proveru neke teorije ne čini čovjeka povijesnim sociologom“ (Schumpeter J.A., *Povijest ekonomske analize*, I-II, „Informator“, Zagreb 1975, v.II, p.660).

270 Ste Croix, G.E.M. de, *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaic Age to the Arab Conquests*, „Cornell University Press“, Ithaca NY 1982.

271 Ste Croix, ib.p.3.

272 Ste Croix, ib.pp.3-275.

273 Ste Croix, ib.pp.278-503.

274 Knjiga ima 4 istorijska dodatka, 120 stranica napomena, 40 stranica bibliografije i 33 stranice indeksa!

275 „Mnogi je antički istoričar primetio ovom prikazivaču da Senkroa zna više na polju njegove specijalizacije nego on sam!“ (Browning R., prikaz Senkroaove knjige u *Past and Present*, 100/1983, pp.147-156; p.147). „Posle ove studije istorija antičkog sveta neće više nikada biti ono što je bila!“ (Badian E., prikaz Senkroaove knjige u *New York Review of Books*, 2.12.1982, pp.47-51; Browning, loc.cit).

jedne sociološke teorije - katkada sociolog može koristiti i više različitih teorijskih modela ili metoda; tako, recimo, Hopkins u svojim *Sociološkim studijama o rimskoj istoriji*²⁷⁶ kao eksplanatorne modele koristi model strukturalne diferencijacije²⁷⁷, model veberovskog statusa²⁷⁸, model funkcionalističkog sistema²⁷⁹, kao i metode statističkog sortiranja²⁸⁰, fenomenološkog impresionizma, društvenog simbolizma i ostale metode tzv. nove „antropološke“ istorijske sociologije²⁸¹. Koliko sociološke teorije primenjene na istoriju mogu biti plodonosne - pre svega za samu istoriografiju - svedoči i činjenica da je Hopkins, posle objavljivanja ovih svojih studija, bio pozvan da pređe sa odseka za sociologiju jednog manje poznatog univerziteta (Brunel University) na katedru za antičku istoriju u Kembridžu!

3. *ispitivanje nekog sociološkog fenomena istraživanjem njegove istorije.* Ovaj pristup je ostvarenje Dirkemove klasične ideje (iz *Sociološkog metoda*) o analizi neke sociološke pojave ispitivanjem njenih istorijskih sedimenata ili praćenjem njenih metamorfoza kroz istoriju. Danas je ovaj pristup široko rasprostranjen i njime je obuhvaćen raspon od apstraktnih fenomena kakva je društvena moć²⁸² do konkretnih pojava kao što je prenošenje vesti²⁸³ ili nuklearno naoružanje²⁸⁴. U ovom pristupu, kontakt između teorije i istorije posredovan je labavom interpretativnom matricom koja je karakteristična i za socijalnu istoriju, disciplinu od koje se istorijska sociologija nastoji razlikovati upravo svojom većom impregniranošću sociološkom teorijom. Ipak, granica je čak i predmetno jasna: dok socijalna istorija izlaže povest nekog društvenog ili istorijskog fenomena, istorijska sociologija upotrebljava nje-govu povest da bi ga potpunije objasnila.

4. *komparativno-istorijsko istraživanje nekog sociološkog fenomena.* Dok je u prethodnom pristupu naglasak bio na istoriji, ovde je akcenat na komparaciji, koja je zbog prirode društvenih nauka najčešće istorijska. Naime, jedan društveni fenomen (poput, recimo, revolucije) može, u različitim vremenima i na različitim mestima, imati više pojavnih oblika, a njihovom analizom i poređenjem, putem klasičnih milovskih metoda, utvrđuju se tzv. kauzalne pravilnosti (causal regularities)²⁸⁵. Ovakva dela Tili, po metodi poređenja, deli u četiri grupe: 1. dela u kojima se koristi individualizujuće poređenje (individualizing comparison): ako se fenomen javlja u jednoj formi a mi ga proučavamo na jednom reprezentativnom primerku (recimo Bendix, *Kings or People*); 2. dela u kojima se koristi univerzalizujuće poređenje (univerzaling comparison): ako se fenomen javlja u jednoj formi a mi ga razmatramo na svim relevantnim primerima (recimo Skocpol, *States and Social*

276 Hopkins K., *Sociological Studies in Roman History*, I-II, „Cambridge University Press“, Cambridge I-1978, II-1983.

277 Hopkins, ib.v.I, pp.74-96.

278 Hopkins, ib.v.I, pp.110, 177 ff.

279 Hopkins, ib.v.I, pp. 13-14, 72-4, ch.v.

280 Hopkins, ib.v.I, ch.iii, v.II ch. ii-iii, v.I, pp.32-35.

281 Hopkins, ib.v.II.

282 Mann, *The Sources of Social Power*, ib.

283 Brown R.D., *Knowledge is Power: the Diffusion of Information in Early America 1700-1865*, „Oxford University Press“, New York 1989.

284 MacKenzie D., *Inventing Accuracy; A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance*, „MIT Press“, Cambridge Mass., 1990.

285 cfr. Skocpol, *States and Social Revolutions*, ib.

Revolutions); 3. generalizujuće poređenje (generalising comparison): ako se fenomen javlja u više formi a mi ga razmatramo na svim primerima; 4. obuhvatajuće poređenje (inclusive comparison): ako se fenomen javlja u više formi a mi ga razmatramo na zajedničkom primeru (Rokan, *Citizens, Elections, Parties*)²⁸⁶.

5. *studije o globalnim društvenim strukturama u vremenskoj dimenziji*. Većina najznačajnijih istorijskih sociologa (Bendiks, Skočpolova, Tili, itd) određuje istorijsku sociologiju upravo kao teorijsku analizu uzajamnih odnosa elemenata društvene strukture i njihovih istorijskih izmena²⁸⁷. Tili ocrtava četiri glavna nivoa na kome se analiza obavlja: 1. *svetsko-istorijski*; ovde se nastoji iznaći logički ili hronološki redosled tipova istorijskih ili globalnih društvenih sistema (kao primer možemo uzeti Marksa i njegove sledbenike); 2. *svetsko-sistemski*; na ovom nivou se nastoje opisati „suštinske veze i varijacije unutar najvećih sklopova snažno međuzavisnih društvenih struktura“ (recimo Volerstin) 3. *makroistorijski*; unutar datog svetskog sistema pronalaze se i opisuju velike strukture - kao što su države, regionalni načini proizvodnje, asocijacije, kompanije, armije itd, ili procesi - proletarizacija, urbanizacija, akumulacija kapitala, državotvorstvo, birokratizacija itd; (ovde Tili smatra da mu je mesto); 4. *mikroistorijski*; pojedinci i grupe se sagledavaju kao deo navedenih struktura i procesa, dakle „analitički“ a ne „hermeneutički“²⁸⁸.

* * *

Obnova savremene istorijske sociologije išla je uporedo sa nastojanjem da se istovremeno pruže odgovori na četiri vrste metodoloških nedoumica koje su se redovno javljale tokom istraživačke prakse: 1. problem razgraničenja sa historiografijom - i pre svega, sa socijalnom istorijom; 2. problem odnosa pojedinca i društvene strukture, odnosno problem društvenog determinizma; 3. problem društveno-istorijskih zakona, odnosno tipa kauzalnosti; i, 4. problem korišćenja istorijske građe. Kako je moderna istorijska sociologija izlazila sa njima na kraj?

1. odnos prema historiografiji

U vezi sa ovim pitanjem bilo je dosta lutanja, s obzirom da je sama obnova istorijske sociologije bila, delimično, rezultat reakcije na superteorijske sisteme (poput Parsonsovog) ili na dogmatsko-deduktivno korišćenje teorije (kao u marksizmu)²⁸⁹, što je istorijsku sociologiju guralo, i više nego što je to bilo potrebno, na

286 Tilly Ch., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, ib.p.81.

287 cfr.Lloyd Ch., „The methodologies of social history: a critical survey and defense of structuralism“, *History and Theory* 2/1991, pp.180-219; p.181.

288 Tilly, ib.pp.60-61.

289 Cfr. Abrams, *Historical Sociology*, ib.pp.106-48, 162-163; Apter D., „Comparative Studies: A Review with Some Projections“, in *Comparative Methods in Sociology*, ed.I.Vallier, „University of California Press“, Berkeley 1971, pp. 3-18; p.7; Bendix R., *Force, Fate, and Freedom*, „University of California Press“, Berkeley and Los Angeles 1984; Ragin Ch., Zaret D., „Theory and Method in Comparative Research: Two Strategies“, *Social Forces* 3/1983, pp.731-54; Ragin Ch., *The Comparative Method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, „University of California Press“, Berkeley, Los Angeles; Skocpol T., „Analising Causal Configuration in History: A Rejoinder to Nichols“, *Comparative Social Research* 9: 187-194; p.31; Stinchcombe A., *Theo-*

istoričarevu stranu kontinuuuma istorija - sociologija. Sve veće sociologizovanje klasične historiografije i uviđanje da „nema niti logičke pa čak ni metodološke razlike između društvenih nauka i istorije - shvaćene na odgovarajući način (appropriately conceived)“²⁹⁰, dovelo je gotovo do poistovećivanja sociologije i istorije: po Ebramsu, „istorija i sociologija su oduvek bile iste stvari“²⁹¹ jer su obe discipline „jedno neprekidno i raznovrsno nastojanje da se radi na onome što ja nazivam problematikom strukturiranja“, odnosno obe „nastoje da razumeju nedoumice ljudskog delovanja i obe nastoje da to urade pomoću termina vezanih za proces društvene strukturacije (process of social structuring)“²⁹², pa bi se „mnogo dobilo rekonstruisanjem istorije i sociologije kao istorijske sociologije“²⁹³.

Međutim, ne samo čisto akademska potreba razlikovanja ove dve nauke, već i predmetni i metodski razlozi navode na odbacivanje Ebramsove ideje o nekakvoj sintezi istorije i sociologije kroz istorijsku sociologiju: takođe, u modernoj prirodnoj nauci nema epistemološke niti metodološke razlike između fizike i hemije, pa ipak, nikome ne pada napamet da pomoću, recimo, fizičke hemije objedinjava ove dve nauke. Otuda su od izuzetnog značaja Kiserova i Hehterova nedavna upozorenja²⁹⁴ da zanemarivanje izgradnje opštih teorija i odustajanje od njihove primene u istorijskim istraživanjima istorijskoj sociologiji oduzima sociološki karakter: „Oni koji teže kauzalnim objašnjenjima istorijskih događaja ne mogu se nadati da mogu izostaviti generalne teorije; to je stoga što odgovarajuća objašnjenja moraju specifikovati kauzalne odnose između promenljivih (uključujući modele koji pokazuju kako su kauzalni činioci međusobno povezani), kao i mehanizme koji su odgovorni za prozivodnju tih odnosa. I dok kauzalni odnosi katkada mogu biti izvedeni i iz empirijskih posmatranja, dotle se do kauzalnih mehanizama u društvenim naukama može doći jedino preko generalnih teorija“²⁹⁵. Otuda Denis Smit s pravom ističe da „istorijski sociolog koji je odgovarajuće pripremljen mora biti sposoban da, od početka, smesti svoje iscrpno empirijsko istraživanje u okvir međusobno povezanih teorijskih pitanja o prirodi društva i procesima društvenog razvoja, pitanja na koja su Marks, Veber, Dirkem i ostali dali blistave ali i nedovoljno zadovoljavajuće odgovore. Drugim rečima, rad u istorijskoj sociologiji od samog

retical Methods in Social History, „Academic Press“, New York 1978, pp.21-22; Tilly, *Clio and Minerva*, ib., Tilly Ch., *As Sociology Meets History*, „Academic Press“, New York 1981, pp.95-109; Tilly Ch., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, ib.; na sva ova mesta upućuju: Kiser E., Hechter M., „The role of General Theory in Comparative-Historical Sociology“, *American Journal of Sociology* (97), 1/1991, pp.1-31; p.3.

290 Giddens A., *Central Problem in Social Theory*, „University of California Press“, Berkeley and Los Angeles 1979, p.230; Vidi takođe i Burke P., *Sociology and History*, „Altem&Unwin“, London 1980, pp.28-30; Stedman Jones G., „From Historical Sociology to Theoretical History“, *British Journal of Sociology*, 3/1976, pp. 295-305; Tilly Ch., „Clio and Minerva“, in: *Theoretical Sociology*, ed. J.McKinney, E.Tiryakian, „Appleton-Centry-Crofts“, New York 1970, pp.433-466.

291 Abrams Ph., *Historical Sociology*, ib.p.x.

292 loc.cit.

293 Abrams, ib.p.ix.

294 Kiser E., Hechter M., „The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology“, *American Journal of Sociology* (97), 1/1991, pp.1-31.

295 Kiser E., Hechter M., ib.p.4.

početka treba da postavlja teorijska pitanja o emirijskim činjenicama, ali priznajući da su pitanja koja su poštovani teoretičari društva postavljali mnogo važnija od pojedinačnih teorijskih sistema koje su oni izgrađivali”²⁹⁶.

Stoga je jasno da između sociologije i istorije, premda granica među njime nikako nije čvrsta, mora postojati unutrašnja podela težišta istraživačkih programa: dok u historiografiji povest ima intrinzičnu vrednost (jer je osnovni cilj istoričara utvrđivanje činjenica i narativno opisivanje individualne ili kolektivne povesti), dotle u sociologiji povest ima instrumentalnu vrednost, tj. sociolog povest upotrebljava kao sredstvo generalizacije ili stvaranja opštih eksplanatornih okvira²⁹⁷. Ali, kao što je već istaknuto, njihovi istraživački programi ne samo da nisu suparnički već ih upućenost na uzajamno dopunjavanje i potpomaganje čini - „više nego dobrim prijateljima”²⁹⁸

2. odnos pojedinac - struktura.

Drugi metodološki problem - odnos čoveka i društvene strukture (inače od suštinske važnosti za pružanje objašnjenja istorijskih i društvenih kretanja), savremena istorijska sociologija uspela je da reši znatno efikasnije od pitanja razgraničenja sa istorijom. Naime, u društveno-istorijskim teorijama u doba obnove istorijske sociologije dominirala su, pojednostavljeno rečeno, dva pristupa - oba sasvim nezadovoljavajuća.

Prvi pristup bio je *metodološki individualizam*, čiji se osnov nalazio u shvatanju da su samo individualni događaji, ljudi i njihovo delanje, stvarni a da je izraz „društvo” instrumentalnog karaktera kao zajednički imenitelj agregata odnosa, uloga i ponašanja, te, stoga, osnovni metodološki pristup mora biti usmeren pre svega na analizu poriva, ponašanja i uloga pojedinih socijalnih aktera; ovakav pristup negovali su najpre svi oblici klasične historiografije, kao i historiografske discipline poput političke istorije, ekonomske istorije, društvene istorije itd, ali i sve one discipline u kojima su preovladavali empirizam, deskripcija pojedinačnih događaja ili pojava, njihovo hronološko ređanje, zanimanje za pojedinačne aktere, njihove motive i postupke i tsl.²⁹⁹

Drugi pristup, *metodološki holizam*, počivao je na shvatanju da je društvo zatvoren, nadindividualni sistem koji poseduje moć samoregulacije i koji određuje temeljne obrasce verovanja, svetonazora i ponašanja individuuma, te je osnovni metodološki cilj sociologije otkrivanje upravo tih, totalnih struktura i obrazaca mišljenja i delovanja koji iz njih proizilaze; ovakav pristup negovale su najpre sistemsko-funkcionalističke teorije koje su 50-ih godina razvijali T.Parsons, E.Shils, M.Levy i N.Smelser, potom dogmatski marksizam koji je imao oficijelan karakter u SSSR i ostalim zemljama Istočne Evrope, frankofonski strukturalizam, ali i sve one hermeneutičko-interpretističke društvene istorije koje su za svoja objašnjenja koristile holistički koncept *Zeitgeist*-a ili „karaktera epohe”³⁰⁰

296 Smith D., „Social History and Sociology - More than Just Good Friends”, *Sociological Review* 30 (1982), pp. 289-290.

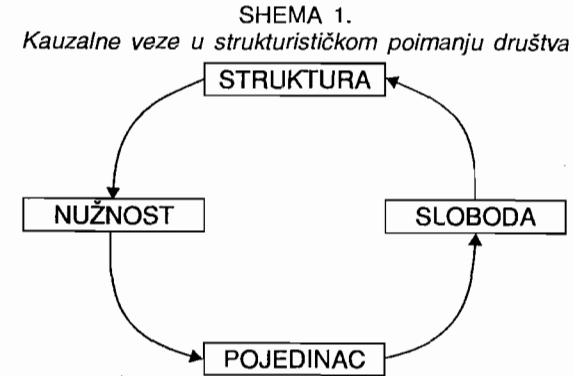
297 Cfr. Goldthorpe J.H., „The Uses of History in Sociology: Reflections on some recent Tendencies”, *The British Journal of Sociology*, 2/1991, pp.211-230.

298 Smith D., „Social History and Sociology - More than Just Good Friends”,ib.

299 Lloyd, ib.pp.198-205.

300 Lloyd, ib.pp.203-208.

Međutim i prvi i drugi pristup onemogućavali su efikasan kontakt teorije i istorije jer je u prvom pristupu bilo premalo stvarne teorije a u drugom premalo stvarne istorije. Sa Gidinsovom teorijom strukturacije (theory of structuration), formulisanom krajem 70-ih i početkom 80-ih godina³⁰¹, i njenom varijantom kod Ebramsa, uobličeni je treći, srednji put, koji Lojd naziva *metodološkim strukturizmom*³⁰². Njen središnji elemenat jeste ideja o dvojnosti strukture (the duality of structure) koja je, u odnosu na čoveka, istovremeno i tvorac i tvorevina - strukture se moraju posmatrati i kao sedimentni proizvodi ranijih ljudskih delovanja, ali i kao polje na kome se odvija sadašnja društvena delatnost i gde društveni akteri mogu uticati na preformulisanje pravila igre: „strukturne osobine društvenih sistema su i posrednik (medium) i proizvod (outcome) delovanja koja ustrojavaju te društvene sisteme”³⁰³.

Ebrams u *Istorijskoj sociologiji* iznosi sličnu koncepciju, smatrajući da je ona za ovu disciplinu od ključne važnosti. Istorijski sociolog ima pred sobom „svet u kome smo i tvorci i tvorevine, i osvajači i zarobljenici”³⁰⁴, svet u kome „ljudi stvaraju svoju sopstvenu istoriju - ali samo pod već određenim uslovima i već određenim okolnostima; mi delujemo u svetu pravila, koja se upravo našim delovanjem stva-

301 Giddens A., *Central Problems in Social Theory*, „University of California Press”, Berkeley, Los Angeles 1979; Giddens A., *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, „Polity Press”, Oxford 1984; ostala poznatija Gidinsova dela: Giddens A., *Capitalism and Modern Social Theory*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1971; Giddens A., *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretive Sociologies*, „Basic”, New York 1976 (u ovom radu korišćen je slovenački prevod: Giddens A., *Nova pravila sociološke metode*, „ŠKUC Filozofska fakulteta”, Ljubljana 1989); Giddens A., *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, „University of California Press”, Berkeley and Los Angeles 1983.

302 Lojd upozorava da treba razlikovati strukturizam (structurism) i frankofonski strukturalizam (structuralism) K. Levi Strosa i Sosira (Levi-Strauss, Saussure) koji je, po njemu, samo jedan od oblika holizma (Lloyd, ib.p.189).

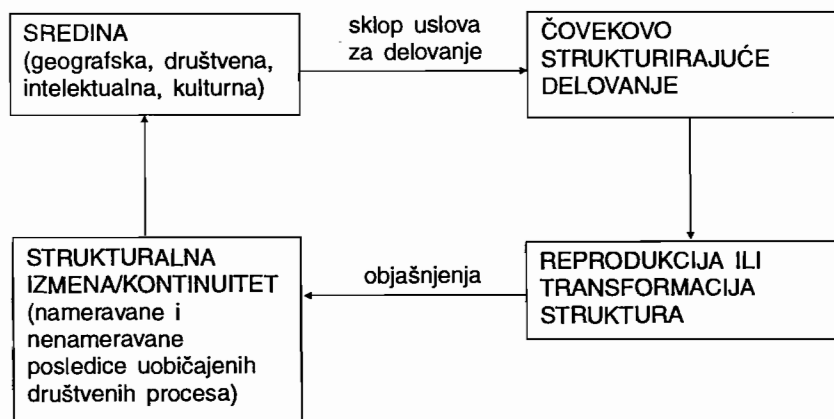
303 Giddens A., *Central Problems in Social Theory*, ib.p.69.

304 Abrams, *Historical Sociology*, ib.p.2.

raju, krše i obnavljaju - pravila nas stvaraju, mi stvaramo pravila; mi stvaramo svoj soptveni svet - svet koji nam se zatim suprotstavlja kao jedan neumoljiv i autonoman sistem društvenih činjenica³⁰⁵. Zadatak je upravo naučnika koji se bave proučavanjem istorije da pokušaju da razumeju „odnos između onoga što ljudi nameravaju svojim delovanjem da postignu i onoga što im istorijske prilike dozvoljavaju da postignu“³⁰⁶, jer svaki pojedinačni istorijski događaj zapravo „predstavlja konjunkciju delanja i strukture“³⁰⁷. Otuda Ebrams smatra da istorijska sociologija mora objediniti dva različita sociološka pristupa - sociologiju akcije i sociologiju društvenog sistema - izgrađujući treći, sopstveni pristup koji bi sačuvalao najvrednije elemente i jednog i drugog - tzv. sociologiju procesa (sociology of process)³⁰⁸.

SHEMA 2.

Shema strukturističkog objašnjenja (Lloyd, ib.p.214)

Premda nam impresioniranost savremene anglosaksonske istorijske sociologije „metodološkim strukturizmom“ može izgledati kao prilično neopravdana zadivljenost otkrićem jedne ne sasvim nove stvari - čime se još jednom potvrđuje Sorokinova opaska da nove generacije sociologa često ispoljavaju čudan oblik amnezije kada su u pitanju prethodna dostignuća na polju njihovog istraživanja (Sorokin to naziva „opsesivnim kompleksom otkrića“³⁰⁹) - teorija strukturacije omo-

305 Abrams, ib.p.xiv.

306 Abrams, ib.pp.34-5.

307 Abrams, ib.p.213.

308 Abrams, ib.p.xv.

309 Sorokin P., *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, „Regnery“, Chicago 1956, pp.3-20; prema: Maines D.R et Molsed M.J., „The obsessive discoverer's complex and the ‚discovery‘ of growth in sociological theory“, *American Journal of Sociology*, (92) 1/1986, pp.158-164; p.158. Merton, međutim, upozorava na drugu krajnost, koju predstavlja *adumbracionista*, istraživač koji svakoj teoriji nalazi „preteče“,

gućila je dalje premošćavanje metodološkog jaza između sveta istorije i sveta teorije i izbegavanje jalovih epistemoloških rasprava (pre svega oko kauzalnog prvenstva).

3. problem kauzalnosti.

Već smo videli da je sa Dirkeom i Veberom sociologija napustila ambiciju da može otkriti nekakve „istorijske zakonitosti“, a da je Poper pokazao zašto istorijski zakoni, kao što su zamišljeni, jednostavno ne mogu da postoje. Sa druge strane, analitička filosofija je, razmatrajući gnoseološke probleme bavljenja istorijom, nedvosmisleno potvrdila logičko-epistemološku neophodnost postojanja društvenih i istorijskih generalizacija i u tom smislu ključnu ulogu namenila sociologiji. Tako je otvoreno pitanje - šta se zapravo očekuje od istorijske sociologije kada je reč o istoriji i istorijskom objašnjenju, odnosno, koji je nivo generalizacije u sociološkom pristupu istoriji optimalan, ili čak neizbežan?

Premda u savremenoj istorijskoj sociologiji nailazimo i na slučajeve teorijskog skepticizma - poput Bendiksovog i Manovog odbacivanja mogućnosti iznalaženja globalnih kauzalnih veza³¹⁰ - najveći broj istorijskih sociologa veruje da se, za određene vrste društveno-istorijskih pojava ili stanja, može dati opšti eksplanatorni okvir, pre svega tako što će se preko komparativno-istorijskih metoda doći do jedne vrste induktivne generalizacije³¹¹. Međutim, upozoravaju Kiser i Hehter, čak ni izrada odgovarajućih, pojedinačnih modela koji pokazuju kako su kauzalni činioci međusobno povezani, ne može zadovoljiti istorijskog sociologa koji pre svega mora nastojati da pronađe *kauzalni mehanizam* koji proizvodi *taj* tip fenomena ili stanja³¹².

Naime, potpuno sociološko objašnjenje nekog istorijskog fenomena/stanja mora specifikovati mehanizam koji opisuje proces u kom jedna promenljiva utiče na drugu, drugim rečima, ono mora ne samo da utvrdi kauzalnu vezu između *x* i *y*, već i da objasni *kako* dolazi do toga da *x* proizvodi *y*. Kauzalni mehanizam je za sociologa od suštinske važnosti, jer mu ukazuje na to koju bi promenljivu u daljem istraživanju trebalo posebno kontrolisati u skladu sa identifikovanim uzročnim odnosima, kao i stoga što tek utvrđivanje kauzalnog mehanizma omogućava brojne precizne empirijske implikacije nužne za proveru teorije³¹³.

Zato, ono što sociologa uistinu zanima u nekom društveno-istorijskom objašnjenju, nije puko utvrđivanje odnosa uzrok - posledica, već iznalaženje kauzalnog mehanizma kojim objašnjavamo *kako* dolazi do toga da *taj* uzrok proizvodi

„anticipatore“, „prethodnike“ među ranijim teoretičarima, tako što „prikazuje i najmanji tračak sličnosti između ranijih i kasnijih ideja kao istinski identitet“ (Merton, *O teorijskoj sociologiji*, ib.p.25). Zanimljivo je da Merton kao jednog od *adumbracionista* navodi upravo - Sorokina!

310 Bendix, *Force, Fate, and Freedom, On Historical Sociology*, ib.p.xiii; Mann, *The Sources of Social Power*, p.341. Pritom je Bendiks znatno radikalniji i gotovo potpuno odbacuje mogućnost teorije u istoriji.

311 Skočpolova (*States and Social Revolutions*) je najbolji predstavnik onog nastojanja u istorijskoj sociologiji da se primenom Milovih metoda slaganja i razlikovanja na analizu višestrukih uzroka (*System of Logic*, v.III, ch.viii), iznađu istorijska objašnjenja.

312 Kiser E., Hechter M., „The role of General Theory in Comparative-Historical Sociology“, *American Journal of Sociology* (97), 1/1991, pp.1-31; p.4-6.

313 Kiser-Hechter, ib.p.5.

tu posledicu. Tako, recimo, ono što je za sociologa zanimljivo u Dirkemovom radu o samoubistvu nije korelacija između stope samoubistva i tipa verske ili porodične strukture, već *kauzalni mehanizam koji objašnjava tu korelaciju* - tzv. pucanje normative kontrole nad jastvom. Isto je i sa faktorima kojima Skočpolova objašnjava revolucije: ako je za izbijanje revolucije nužno postojanje snažne seoske zajednice, onda se kauzalni mehanizam objašnjava snažnim unutrašnjim pritiskom lokalnih zajednica na svoje članove, kako bi se do kraja solidarizali u jednom pokrenutoj kolektivnoj akciji³¹⁴.

Tako se značaj opštih socioloških teorija u istorijskoj sociologiji još jednom potvrđuje, pošto objašnjenje kauzalnog mehanizma - ukoliko nije dato *ad hoc* - dolazi upravo iz opšte teorije: da Marks nije izgradio svoju doista specifičnu opštu teoriju, njegova objašnjenja pojedinih istorijskih i društvenih uzroka ne bi imala onu snagu i značaj kakav su zapravo imala. U tom smislu, istorijska sociologija uistinu može da predstavlja onu srećnu kombinaciju teorijskog i empirijskog, koja omogućava da se istovremeno koriste i visoko-teorijske apstrakcije osnivača sociologije i današnje bogato metodološko iskustvo otkrivanja i korišćenja empirijske građe³¹⁵.

4. problem korišćenja empirijskog materijala

Ovo je bio i ostao jedan od najakutnijih metodoloških problema sa kojim se istorijska sociologija susreće. Barnes, inače i sam autor najstarije američke knjige o ovoj disciplini³¹⁶, tvrdio je da će „tačna istorijska sociologija moći da se napiše tek u dalekoj budućnosti, kada stručnjaci u pouzdanim monografijama budu sintetizovali ono što su etnolozi i istoričari kulture prethodno otkrili u određenoj oblasti ili u određenim periodima“³¹⁷. Nauprot tome, Mur je u svojoj znamenitoj knjizi poredio komparativno-istorijskog sociologa sa pilotom, pa kao što pilotu - za razliku od nekog vojnika ili geologa - nisu potrebne detaljne mape terena da bi bio uspešan, tako ni istorijski sociolog, da bi počeo da se bavi svojim poslom, ne treba da čeka na detaljističke studije istoričara o svim područjima i o svim vremenima³¹⁸.

Istoričari najčešće zameraju istorijskim sociolozima što primarna istorijska istraživanja ne preduzimaju sami već se oslanjaju prvenstveno na sekundarne izvore, zbog čega njihove studije nose pečat nepouzdanosti ili površnosti³¹⁹. Sličnu zamerku nedavno je ponovio ugledni britanski sociolog Goldtorp³²⁰ ukazujući da

314 Kiser-Hechter, ib.pp.15-16.

315 Cfr. Hall J.A., „They do Things differentley there, or, the Contribution of British Historical Sociology“, *The British Journal of Sociology*, 4/1989, pp.544-564; p.544.

316 Barnes E., *Historical Sociology*, New York 1948.

317 Barnes, *Uvod u istoriju sociologije*, ib.,v.I,p.150.

318 Moore B., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, p.xi.

319 Cfr. Appleby J., prikaz Bendiksovog dela „Kings or People“, *Journal of Interdisciplinary History* (10) 2/1979, pp.337-8; Monas S., prikaz knjige Tede Skočpol „States and Social Revolutions“, *Journal of Modern History* (52) 1/1980, pp.299-300; Cameroon R., prikaz Volerstinovog „The Modern World-System II“, *Journal of Interdisciplinary History*, (12) 2/1981, pp.343-345; Weber E., prikaz Tilijevog dela „The Contentious French“, *Journal of Modern History* (59) 4/1987, pp. 850-853; na ova mesta ukazuju Kiser-Hechter, ib.p.23-4.

320 Goldthorpe J.H., „The Uses of History in Sociology: Reflections on some recent Ten-

istorijski sociolog - ukoliko nekritički prihvati zaključke tuđih primarnih istraživanja - rizikuje da svoje zdanje gradi na sasvim nesolidnoj osnovi. Jednostavno, i u samim primarnim istraživanjima mnogi su zaključci zasnovani na nedovoljno jasnim ili potpunim podacima, tako da prebrzo ili nedovoljno utemeljeno zaključivanje primarnog istraživača može navesti istorijskog komparativistu na sasvim pogrešan put³²¹. Stoga Goldtorp upozorava da istorijski sociolog mora biti svestan da, koristeći rezultate tuđih primarnih istraživanja, njegov uvid u istoriju potiče ne samo iz druge, već možda čak iz treće ruke (jer i istoričari imaju svoja primarna istraživanja!), tako da on sam može, u najboljem slučaju, dati samo „interpretaciju interpretirane interpretacije“³²².

Međutim, istorijski sociolozi su odlučno odbacivali ovakve zamerke ukazujući da one, dosledno uzete, zapravo diskvalifikuju same istoričare - pošto svaki put sociolog mora ispočetka da obavi i njihov posao - i objašnjavajući da se odgovarajućim metodskim postupkom mogu izbeći zamke koje postavlja korišćenje tuđih primarnih istraživanja: „Sa stanovišta istorijske sociologije, dogmatično insistiranje na ponavljanju primarnog istraživanja kod svake studije bilo bi pogubno; to bi značilo kraj za većinu komparativno-istorijskih istraživanja. Ako je tema isuviše velika za primarna istraživanja, i ako već postoje mnoge izvrsne studije koje su uradili specijalisti, sekundarni izvori mogu biti prikladni kao osnovni izvor podataka za ove studije. Njihovo korišćenje ne razlikuje se mnogo od istraživačkog postupka analitičkih disciplina u kojima se rezultati ranijih ispitivanja radije koriste nego da se sva pitanja ponovo ispituju ispočetka“³²³.

Isto tako, odgovarajućim kritičkim pristupom može se izbeći ponavljanje primarnih istraživanja za koje istorijski komparativisti najčešće „niti imaju vremena niti odgovarajuće predznanje“³²⁴; bitno je da sociolog nauči kako da koristi *čirjenice* utvrđene u ranijim primarnim istraživanjima maksimalno izbegavajući istoričarevu *interpretaciju*. Naime, kao što je Goldštajn pokazao, u svakom istorijskom delu možemo razlikovati epistemološku *superstrukturu* i *infrastrukturu*: prva je piščevo tumačenje (viđenje, izlaganje) istorije, a druga sam postupak konstituisanja istorijske prošlosti na osnovu evidencije, koji obuhvata samu evidenciju kao i argumentaciju o njenom mestu i karakteru³²⁵. Istorijski sociolog, jednostavno, treba da nauči da razlikuje ova dva nivoa u svakom istorijskom delu, odnosno kako da - kao što to savetuje Goldtorp³²⁶ - svoju kritičku liniju produži i dalje, iza sekundarnih izvora (ma kako inače oni autoritarni bili) - i da, izbegavajući svaku inter-

dencies“, *The British Journal of Sociology*, 2/1991, pp.211-230.

321 Goldthorpe, ib.p.222.

322 Goldthorpe, ib.p.223.

323 Scocpol, „Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology“, ib.p.382.

324 Scocpol, *States and Social Revolutions*, ib.p.xiv; kada je reč o kvalifikacijama, to je samo delimično tačno - mnogi istorijski sociolozi imali su i klasično istorijsko obrazovanje; koliko sam uspeo da utvrdim, od poznatijih istorijskih sociologa istoriju su pouzdano diplomirali Tilly, E.P.Thompson, Abrams i D.Smith.

325 Goldstein L.J., *Historical Knowing*, Austin, Texas and London 1976, p. 141; prema: Nowell-Smith P.H., „The Constructionist Theory of History“, in: *The Constitution of the Historical Past*, „Wesleyan University Press“, Middletown 1977 pp.1-28; pp.2-3.

326 Goldthorpe, ib.p.226.

pretaciju, uspostavi što neposredniju vezu sa tzv. tvrdim činjenicama: mi, recimo, ne moramo prihvatiti Rostovcevljevu interpretaciju antičke privrede kao kapitalističke, ali sasvim slobodno možemo koristiti kvantitativne podatke koje on navodi (uz pozivanje na odgovarajuće primarne izvore) - npr. da je broj stanovnika Aleksandrije u Avgustovo doba iznosio gotovo 1 milion³²⁷.

* * *

Dakle, zaključimo: ako bismo želeli da variramo Smelserovu definiciju ekonomske sociologije kao „primenu opšteg referentnog okvira, varijabli i eksplanatornih modela sociologije na komplekse aktivnosti u vezi sa proizvodnjom, razmenom i potrošnjom retkih dobara i usluga”³²⁸, onda bismo *istorijsku sociologiju mogli definisati kao primenu opšteg referentnog okvira, varijabli i eksplanatornih modela sociologije na istorijska društva, njihove strukture, razvojne pravce i fenomene*. Kako savremena istorijska sociologija počiva na dva potporna stuba - prvi predstavljaju tzv. tvrde činjenice koje je sabrala kvantitativna istorija³²⁹, a drugi sociološke teorije i eksplanatorni modeli izrađeni u istraživačkim laboratorijama teorijske sociologije - ona danas, sredinom 90-ih godina XX veka, izgleda da je ne samo dovoljno čvrsto utemeljena već - što je mnogo važnije! - i opremljena dovoljno snažnim i podsticajnim *istraživačkim programima* da se ne mora mnogo brinuti za svoju budućnost kao akademske discipline. Trenutno, ona je još uvek u onoj plodnoj i uzlaznoj fazi u kojoj, kao naučna disciplina, uspeva da iznalazi odgovore - ili da formuliše istraživačke programe kojima će se moći iznaći odgovori - na sva otvorena pitanja teorijske paradigme.

4. APPENDIX: ISTORIJSKA EKONOMIJA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA

Naš prikaz predmetne i metodološke povesti istorijske sociologije i njenog današnjeg stanja svakako ne bi bio potpun, ako ne bismo rekli koju reč i o sličnim problemima sa kojima se susretala jedna umnogome srodna nauka - ekonomija. Najpre, i u ekonomiji je, gotovo tokom čitavog XIX veka, trajao snažan metodološki spor oko odnosa teorije i istorije, kojim su otvoreni mnogi problemi od suštinskog značaja i za sociologiju; drugo, tzv. istorijska škola političke ekonomije nije samo ispoljavala težnju

327 Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, v.I-III, „Clarendon Press”, Oxford 1941, v.II, p.1138-9. Rostovcev inače ovu procenu daje na osnovu Strabonovog izveštaja o 500.000. slobodnih građana Aleksandrije u njegovo doba.

328 Smelser N.Y., *The Sociology of Economic Life*, „Prantice-Hall”, New York 1963, p.32; prema: Bolčić S., „Parsonsov doprinos ekonomskoj sociologiji”, in: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, „Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu”, Beograd 1990, pp.87-103; p.92.

329 v. c., „Kvantitativno u istoriji”, in: Fire, *Radionica istorije*, ib.pp.69-93.

ka sociologiji već se ona danas smatra čak sastavnim delom nasleđa istorijske sociologije; i treće, ekonomija je i sama, baš kao i sociologija, doživela u ovome veku najpre potpuno odricanje od istorije, da bi zatim (takođe početkom 60-ih godina) bila zapljusnuta snažnom obnovom zanimanja za istorijske probleme, tako da danas, nakon konačnog disciplinarnog konstituisanja istorijske ekonomije i istorijske sociologije, postoji značajno metodološko i epistemološko slaganje između ove dve discipline.

Najpre valja reći da se ekonomija, od samog početka svog naučnog utemeljenja bavila problemom sa kojim se sociologija susrela znatno docnije - problemom načina na koji treba konstituisati nauku da bi se došlo do relevantnih rezultata. U tom smislu, još u prvoj polovini XIX veka iskristalisala su se dva pristupa:

Prvi pristup, koji možemo nazvati *teorijsko-analitičkim*, šire su počeli upotrebljavati fiziokrati³³⁰, Adam Smit ga je usavršio³³¹, a u čistom obliku postoji već sa Rikardom³³². Osnovna ideja ovog pristupa bila je u tome da se u ekonomskoj teoriji najbolji rezultati mogu postići ako se najpre konstruiše jedan apstrakcijom iščišćeni model nekog ekonomskog odnosa ili stanja, koji se, zatim, povezuje sa drugim takvim modelima u sistem, a onda se iz njega dedukuju određene teorijske posledice koje nisu bile vidljive u prvom momentu: recimo, najpre se apstrahuju svi drugi motivi i sistemi vrednosti koji postoje kod čoveka i pretpostavi se da se ekonomski subjekti rukovode isključivo čistim ekonomskim interesom (tzv. *economic man*); zatim se takvi subjekti smeštaju u referentni okvir koji sačinjava tržište čiste ponude i potražnje - dakle apstraktno tržište bez ikakvih društvenih običaja i posebnih tradicija; onda se učine dodatne apstrakcije kojima se bliže definišu početni uslovi (najčešća pretpostavka je da su pri sklapanju posla sve strane jednake - u smislu podjednake slobode prihvatanja, da je organski sastav kapitala u svim granama isti, da je sav predujmljeni kapital promenljivi, da se kapital jednostavno i lako seli iz grana manje u grane veće dobiti - baš kao što i radnik prelazi sa slabijeg plaćenog na bolje radno mesto, da svi ekonomski subjekti - i kapitalisti i radnici - u svome ponašanju potpuno poznaju trenutno stanje, kao i budući razvoj prilika i da se savršeno prema tome ravnaju, i tome slično); konačno, pristupa se razmatranju kako takav sistemski model reaguje na promenu elementa sistema (recimo, šta se dešava ako se uvedu ili ukinu carine, smanji ili poveća porez itd), daju se sintetičke definicije ključnih kategorija (šta je roba, cena, profitna stopa itd) i pokušavaju se iznaći teorijske posledice modela koje su uporedive sa događanjem u ekonomskoj stvarnosti (recimo, poznati Rikardov zaključak da promena profita u industrijskim granama neposredno zavisi od kretanja cene pšenice u poljoprivredi)³³³.

Drugi pristup, koji možemo nazvati *istorijsko-analitički*, formulisali su pripadnici tzv. *istorijske škole političke ekonomije* u tri generacijska talasa³³⁴: prvi je predstavljala

330 Cfr. Žid Š., Rist Š., *Istorija ekonomskih doktrina*, v.I-II, „Mirotočivi”, Beograd 1921, v.I, pp.1-57.

331 Smith A., *An Inquiry into Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1776; ovde je korišćen srpski prevod: Smit A., *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, I-II, „Kultura”, Beograd 1970.

332 Ricardo D., *On the Principles of Political Economy and Taxation*, London 1817; u ovom radu korišćen je hrvatski prevod: Ricardo D., *Načela političke ekonomije*, „CKD”, Zagreb 1983.

333 Kao što smo već napomenuli, sociologu je takav pristup poznat iz Parsonsovog dela (cfr. *supra* p.35).

334 Dok se u starijoj literaturi uglavnom pravi razlika samo između starije i mlađe škole (recimo: Ingrem Dž.K., *Istorija političke ekonomije*, Izdanje „Finansijskog pregleda”, Beograd 1901 (prevod sa engleskog izdanja iz 1888), pp.227-236), od Šumpetera nao-

tzv. *starija škola* koju su činili Rošer³³⁵, Knis³³⁶ i Hildebrand³³⁷, drugi tzv. *mlađa škola* u kojoj su se nalazili Šmoler³³⁸, Knap³³⁹, Biher³⁴⁰ i ostali³⁴¹, a treći talas predstavljala je tzv. *najmlađa škola* u koju se najčešće svrstavaju Zombart³⁴², Špiethoff³⁴³, Veber³⁴⁴ i ostali³⁴⁵.

Stari istorijski ekonomisti su najčešće iz sledeća četiri teorijsko-metodološka razloga odricali upotrebljivost modelsko-deduktivnog pristupa u analizi ekonomske stvarnosti: *prvo*, preterane apstrakcije ostavljaju teoriju bez dovoljnog informativnog sadržaja³⁴⁶; *drugo*, procesi koji dedukcijom slede iz tako dobijenih modela po pravilu se ne poklapaju sa stvarnim istorijskim procesima³⁴⁷; *treće*, istraživači koji upotreblja-

vamo, ubičajeno je da se ovim dvema školama dodaje i treća, „najmlađa” ili „kulturo-istorijska” (Schumpeter J.A., *Povijest ekonomske analize*, ib. pp.680-684). Ova podela je ušla u praksu i enciklopedijsku i udžbeničku literaturu (Dragičević A., *Leksikon političke ekonomije*, I-II, „Informator”, Zagreb 1965, v.I, pp.222; Šoškić B., *Ekonomske doktrine*, „Savremena administracija”, Beograd 1975, pp.117-121).

- 335 Roscher W., *Grundriss zu Vorlesungen ueber Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode*, (Osnova predavanja o državnim naukama prema istorijskoj metodi), 1843, *System der Volkswirtschaft*, I-V, 1854-1894; u ovom radu korićen je srpski prevod: Rošer V., *Sistema narodne privrede*, I-III, „Državna štamparija”, Beograd 1863, v.I (prevod II izdanja).
- 336 Knies C., *Die politische Oekonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode*, 1853.
- 337 Hildebrand B., *Die Nationaloekonomie der Gegenwart und Zukunft*, (Nacionalna ekonomija sadašnjosti i budućnosti) Frankfurt a.M. 1848.
- 338 Schmoller G., *Zur Literatur-geschichte der Staats- und Sozialwissenschaften*, 1888; *Geundfragen der Sozialpolitik und Volkswirtschaftslehre 1897*; *Grundriss der allgemeine Volkswirtschaftslehre*, Bd.I.1908, *Die soziale Frage* 1918.
- 339 Knapp G.F., *Staatliche Theorie des Geldes*, Muenchen und Leipzig (4.izd.1923).
- 340 Buecher K., *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1893. U ovom radu korišćen je ruski prevod Bjuher K., *Vozniknovmije narodnogo hozjajstva*, „Izdatelstvo O.Bogdanovoj”, Petrograd 1923. Ovo Biherovo delo je samo u Nemačkoj, do 1920, doživelo 15 izdanja.
- 341 A.Held, A.Wagner, J.Ingrem L.Brentano, E.Nasse, H.Roezler (Rezler), A.Schaeffle (Šefle), H. von Scheel (Sel), G.Schoenberg (Šenberg).
- 342 Sombart W., *Der Moderne Kapitalismus*, 1902; ovdje je korićen ruski prevod: Zombart V., *Sovremennyj kapitalizm*, „Gosudarstvennoe izdatelstvo”, vol.I-III, Moskva - Leningrad 1931.
- 343 Spiethoff A.A.C., *Die allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie: die Wirtschaftsstile*, (Opšta nauka o narodnoj privredi kao istorijska teorija: privredni stilovi) 1932.
- 344 Veber je problematiku ekonomske istorije tretirao u skoro svim svojim sociološkim delima, eksplicite u studiji: Weber M., *Wirtschaftsgeschichte*, „Duncker & Humblot”, Leipzig 1923.
- 345 Kosić navodi još i Maslova, Ključevskog, Bjeljajeva i Loriju (Kosić M., *Problemi savremene sociologije*, „Izdavačko preduzeće „Trud””, Beograd 1934, p.7).
- 346 Modelska „zamrzavanje” upravo onih činilaca koji su u stvarnom ekonomskom životu često najdinamičniji i najuticajniji može dovesti skoro do potpune neupotrebljivosti teorije: recimo, Rikardov već navedeni stav da promena profita u industrijskim granama neposredno zavisi od kretanja cene pšenice u poljoprivredi naprosto je morao proizaći iz načina na koji je model napravljen, jer je sve drugo bilo tako definisano tj. „pretpostavljeno” da se drugačiji zaključak i nije mogao izvući; ali, ovako dobijen rezultat gotovo je potpuno neinteresantan, jer, kao što to primećuje Sumpeter, „to je izvršna teorija koja se nikad ne može pobiti i kojoj ništa ne nedostaje - osim smisla” (Schumpeter ib.p.392).
- 347 Recimo, iz znamenite Rikardove diferencijalne teorije rente proizilazi da ljudi najpre

vaju deduktivno-modelski pristup skloni su da veruju da su njihovi modeli zapravo istinske slike stvarnosti a ne samo metodološko sredstvo za jednu vrstu misaonog eksperimenta kojim se utvrđuje značaj pojedinih činilaca³⁴⁸; i *četvrto*, kao što se u medicini do znanja o bolestima ne dolazi dedukcijom iz znanja opšte anatomije i fiziologije čoveka već na osnovu kliničkog iskustva, tako se i u ekonomiji do upotrebljivih rezultata ne može doći dedukcijom iz još opštijih teorija, već jedino analizom istorijsko-ekonomskog iskustva³⁴⁹. Zbog svega ovoga, smatali su istorijski ekonomisti, *istorijska metoda* (ili „istorijsko-fiziološka metoda” kako ju je nazivao Rošer³⁵⁰) - dakle upravo ona metoda koju je Kont smatrao najpodesnijom za sociološke studije - nesumnjivo ostaje najpodesnija i za ekonomska istraživanja: ona omogućava i sagledavanje geneze sadašnjeg stanja, i komparaciju dvaju ili više uporedivih stanja ili odnosa (iz različitih zemalja ili perioda) i induktivno zaključivanje na osnovu ovih rezultata³⁵¹.

Komparativno-istorijski pristup svoj naročiti smisao dobivao je prilikom formulisanja *stupnjeva ekonomskog razvoja*. Naime, dotadašnji deduktivno-modelski pristup dovodio je do mehaničke i sasvim neprimerene projekcije odnosa kakvi postoje u najrazvijenijoj privredi (prema kojoj je model konstruisan) na prošlost i prošla stanja - tako da je, recimo, Rikardo govorio o kapitalu i kod preistorijskih lovaca³⁵²! - a takav pristup ujedno je onemogućavao i svaku objektivnu procenu nivoa ekonomskog razvoja na kom su se nalazile privrede manje razvijene od engleske³⁵³. Otuda je istorijska škola stvorila tzv. teoriju stupnjeva (ili faza) narodne ekonomije, koja je počivala na postavci da se u privrednom razvoju svakog naroda moraju uočiti izvesne tipične faze razvitka - tzv. stupnjevi (Stufen) - koje predstavljaju upravo najbolji analitički okvir za objašnjenje konkretnih pojava u ekonomskom životu toga naroda³⁵⁴.

obrađuju bolja zemljišta, pa usled sve veće potražnje za hranom postepeno prelaze na obradu sve slabijih zemljišta sve dotle dok se ne dostigne granica isplativosti (Rikardo, *Načela političke ekonomije*, ib.pp.104-7); međutim, istorijski posmatrano stvar je sasvim obrnuta, tj. ljudi su najpre počeli da kultivšu mršavije zemljište po visovima, jer je ono bio lakše za obradu, a tek kad je proširena upotreba pluga i kad je stanovništvo ovladalo umećima isušivanja i zaštite od poplava, prešlo se na obradu znatno plodnije zemlje u dolinama.

- 348 Recimo, Rikardo je istinski verovao da njegovi modeli - ma od kako apstraktnih pretpostavki polazili - predstavljaju realnu sliku engleske ekonomije njegovog doba. Zbog toga Rošer ovakvu metodu i naziva „idealističkom”, jer vodi do koncepcije veoma slične Platonovoj teoriji ideja (Rošer, *Sistema narodne privrede*, ib.pp.46-50).
- 349 Schumpeter, ib.p.678. U ovom stavu se veoma oseća uticaj nemačke istorijske škole prava koja je odbacila ideju o postojanju nekakvog univerzalnog prirodnog prava iz koga se može dedukovati pozitivni pravni poredak, budući da su i pravo i pravni sistem kakav danas poznajemo samo rezultat istorijskog razvoja.
- 350 Rošer, ib.p.50-54.
- 351 Cfr. Ingrem ib.pp.89,218,233.
- 352 „Čak i u onom ranom stanju društva, na koje se poziva Adam Smith, potreban bi bio neki kapital, da omogući lovcu da ubije divljač, iako je taj kapital lovac sam izradio i akumulirao” (Ricardo, ib.pp.87-88).
- 353 „Ako bi bilo obitatelja na Mesecu, pa bi jedan od njih opazio ma Zemlji decu pored odraslih ljudi, a ne bi znao kako se čovek razvija, zar ne bi i najlepše dete smatrao kao nakazu sa velikom glavom, kržavim nogama i rukama, bez razuma itd. Nesmislenost takve presude svaki bi uvideo, pa opet nalazimo nebrojene takve presude o državi i narodnoj privredi itd. ne samo na nižem stepenu razvitka već i kod najslavnijih pisaca” (Rošer,ib.p.52).
- 354 Eucken W., *The Foundations of Economics; History and Theory in the Analysis of Economic Reality*, „William Hodge and Co”, London 1950, p.64.

Istina, već kod A.Smita imali smo jedno veoma grubo i implicitno stupnjevanje ekonomskih stanja³⁵⁵, pa i F.List - koji se često smatra prethodnikom istorijske škole³⁵⁶ - daje nešto eksplicitnije i diferenciranije svoju verziju faza ekonomsko-istorijskog razvoja³⁵⁷, ali tek će istorijska škola političke ekonomije postaviti faze ili stupnjeve ekonomskog razvoja u središte interesovanja: „Izgradnja takvih stupnjeva ekonomskog razvoja”, pisao je Biher, „ne samo da je neophodan zadatak, već, štaviše, jedini način na koji rezultati ekonomske istorije mogu biti na usluzi ekonomskoj teoriji”³⁵⁸.

Otuda se svaki istorijski ekonomista trudio da iznese svoje viđenje stupnjeva ekonomskog razvoja: Rošer je, recimo, razlikovao tri perioda u razvoju narodne privrede - u prvom su dominirali prirodni činioci proizvodnje (zemlja, šume, vode itd), u drugom rad (čehovi, zanatstvo, varoška proizvodnja), a u trećem kapital (mašinska proizvodnja)³⁵⁹; Hildebrand, čiji je cilj bio „da pretvori samu nauku u teoriju o zakonima privrednog razvitka naroda” razlikovao je naturalnu privredu (autarhija + trampa), novčanu privredu (tržište + novac) i kreditnu privredu (tržište + kredit)³⁶⁰; Biher nabroja kućnu, gradsku i nacionalnu ekonomiju (Hauswirtschaft, Stadtwirtschaft, Volkswirtschaft³⁶¹), Šmoler govori o seoskoj, gradskoj, teritorijalnoj i nacionalnoj privredi³⁶² a Rodbertus o kućnoj, narodnoj i državnoj ekonomiji³⁶³; konačno, i u najmlađoj školi političke ekonomije imamo Špithofovo razlikovanje inokosne privrede (Eigenwirtschaft), kućne privrede (Hauswirtschaft), regionalne privrede (Landschaftwirtschaft) i kapitalističke privrede³⁶⁴.

Jedna od najvažnijih epistemoloških posledica teorije stupnjeva bila je odbacivanje univerzalnosti ekonomskih zakona. Premda kod Rošera još uvek nailazimo na izvesne elemente naturalizma³⁶⁵, kasniji istorijski ekonomisti, protivstavljajući se klasičnoj deduktivno-modelskoj školi, podjednako izbegavaju upotrebu naziva „prirodni zakoni” kao što i izričito odriču univerzalno važenje ekonomskih zakona: ekonomski zakoni nisu ništa drugo do istorijski ili društveni zakoni čija je osnovna osobina da

355 Reč je o podeli ekonomskih stanja po načinu upotrebe kapitala; tako Smit razlikuje zemljoradnički stadijum, manufakturni stadijum i spoljnotrgovački stadijum - pri čemu svaki uključuje prethodni te se ni jedan ne može preskočiti (Smit, ib.v.I, pp.508-510);

356 Soškić, ib.pp.118-119.

357 U svom glavnom delu *Das nationale System der politischen Oekonomie* (1841) List razlikuje stanje divljaštva (lova), stanje stočarstva, zemljoradničko stanje, zemljoradničko-fabričko stanje i zemljoradničko-fabričko-trgovačko stanje (Žid-Rist, ib.p.300; Schumpeter, ib.p.367).

358 Navedeno prema: Eucken, ib.p.64.

359 Rošer, ib.&47,pp.94-5.

360 Hildebrand, *Jahrbuecher fuer Nationaloekonomie und Statistik* 1862, v.II,pp.1-24; prema: Schumpeter, ib.p.419; Dragičević, ib.v.I, pp.219-220.

361 Bjuher, ib. p.108.

362 Schmoller G., *Zur Literatur-geschichte der Staats - und Sozialwissenschaften*, 1888; *Geundfragen der Sozialpolitik und Volkswirtschaftslehre* 1897; Schumpeter, ib.p.367.

363 Dragičević, ib.v.II,pp.285-6.

364 prema: Eucken, ib.pp.75-6.

365 Rošer na više ključnih mesta govori o postojanju prirodnih zakona u ekonomiji: „I tu (u ekonomiji - A.S) ima nebrojenih zakona prirodnih (podvukao Rošer) što ne čekaju da ih mi najpre priznamo, i kojima može vladati samo onaj koji se ume njima pokoravati” (Rošer, ib.p.26); „Pod imenom narodna ekonomija - nauka o narodnoj privredi - razumemo mi nauku o zakonima po kojima se razvija narodna privreda, narodni privredni život” (Rošer, ib.p.30). „Mi ćemo raditi da razložimo prirodne zakone, nad kojima čovek ne može gospodariti, već kojima se samo on koristiti može” (Rošer, ib.p.53).

važe samo za određene periode razvitka. Ekonomija, u tom smislu, mora biti svesna da je primena njenih teorija ograničena samo na jedan određen period (to su takozvane *Zeitgenbundene Theorien*) koje su u epistemološkom smislu veoma slične Milovim *axiomata media* (posebni zakoni, poput Keplerovih zakona kretanja planeta u Sunčevom sistemu koji važe samo u ovom sistemu), ili Manhajmovim *principia media* koja predstavljaju „uopštavanja koja su ograničena na konkretan istorijski period iz kog potiču”³⁶⁶ tj. „posebna načela koja važe samo u pojedinim epohama”³⁶⁷. Ukratko, ako želi da objasni načela funkcionisanja - na primer - srednjovekovne čehovske privrede, ili manufakturne privrede XVIII veka, politička ekonomija ne sme da mehanički primenjuje svoj kategorijalni aparat izrađen na osnovu moderne mašinske tj. kapitalističke privrede, već mora izgraditi posebnu teoriju koja će u svim svojim elementima korespondirati sa tadašnjom istorijskom stvarnošću.

Tako su kod istorijskih ekonomista istorija i istorijsko istraživanje na dvostruki način postali neodvojivi deo ekonomske teorije: smatrali su, najpre, da bismo mogli da izgradimo ekonomsku teoriju moderne privrede, moramo pre toga upoznati njenu istoriju, tj. povest razvoja njenih institucija, odnosa itd, jer bez toga nećemo moći ništa razumeti ni objasniti; i drugo, ekonomska istorija može biti za ekonomiju upotrebljiva samo ako se pristupi izgradnji čitavog niza teorija srednjeg obima koje će - prateći smenjanje pojedinih ekonomskih sistema - upravo putem geneze moći da objasne sadašnji ekonomski sistem. Otuda, ekonomska nauka, pisao je u to doba Mangoldt, mora da bude ništa manje nego „filosofija ekonomske istorije”³⁶⁸.

Međutim, za današnjeg sociologa je posebno zanimljiva upućenost istorijske škole upravo na metode koji karakterišu modernu komparativno-istorijsku sociologiju: „škola je gledala sa nepovverenjem na velika uopćavanja koja su u prirodi filozofije povijesti”³⁶⁹, i stoga je insistirala kako na empirijskoj utemeljenosti istraživanja kao i na tome da njena objašnjenja budu povezana sa najznačajnijim društvenim teorijama toga doba - što ju je izuzetno približilo samoj sociologiji. U trenutku kada je, krajem XIX veka, istorijska škola političke ekonomije u institucionalnom smislu dostigla svoj vrhunac - osvojivši gotovo sve ekonomske katedre na Kontinentu³⁷⁰ - postala je tako slična

366 Mannheim K., *Man and Society in Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*, London, New York 1940, p.178.

367 Mannheim, ib.p.178.

368 Mangoldt H.K.E. von, *Grundriss der Volkswirtschaftslehre*, 1863; Schumpeter, ib.p.674.

369 Schumpeter, ib.p.676. Šmoler - neosporni vođa mlade istorijske škole (Schumpeter, ib.p.675) - bio je „veoma daleko od bilo kakvog pokušaja da cijeli povijesni proces svede na djelovanje jednog ili dva činioca”, kao što mu se i „ideja jednostavne teorije povijesnog razvoja činila pogrešnom i zapravo neznanstvenom” (Schumpeter, ib.p.677).

370 Škola je apsolutno dominirala u svim nemačkim zemljama, držala je nekoliko značajnih katedri i u Francuskoj (cfr. Ingrem, ib.pp.238-241) a imala je svoje ugledne predstavnike čak i sa one strane Lamanša (W.J.Ashley, J.K.Ingram i T.E.C.Leslie; cfr. Schumpeter, ib.pp.685-686). Zanimljivo je da je i u srpskoj ekonomskoj nauci videli polovine XIX i početkom XX veka istorijska škola bila neprikosnovena: kao što smo dužni, Rošerovo glavno delo preveo je sam Vladimir Jovanović i služilo je kao udžbenik na Velikoj školi; najugledniji srpski ekonomista XIX veka, profesor narodne ekonomije i finansija na Velikoj školi i pisac čuvenih, trotomnih *Načela narodne ekonomije* Mihailo Vujić (1853-1913) doktorirao je kod Rošera; njegovo glavno delo, prilično samostalno razvijena varijanta istorijske škole, nastalo je ne prepričavanjem nekog nemačkog udžbenika, već samostalnim radom na osnovu ogromne ekonomske i filofske literature; profesor narodne ekonomije i nauke o finansijama na Pravnom fakultetu Milić Radovanović (1860-1936) - koji je preveo Ingrema a studirao ekonomiju kod francuske

sociologiji da Šumpeter sa punim pravom veli da je „ekonomista schmollerijanac bio zapravo povijesti sklon sociolog“³⁷¹. Sa današnjeg stanovišta sociologije i ekonomije, ne samo da je istorijska škola bila deo prve više nego druge naučne oblasti, već je jedan deo predstavnika mlađe škole istorijskih ekonomista (Šmoler, Ingrem, Samter³⁷², Šel itd) - ispoljavao i otvorenu težnju ka postepenom ulivanju političke ekonomije u sociologiju. Smatrali su, naprosto, da je društvo nerazlučiva celina delova i odnosa i da će se, sa razvojem pojedinih naučnih disciplina, veoma brzo formirati jedna nauka o društvu - baš kao što više medicinskih nauka čini jedinstvenu nauku o čovekovom telu i njegovom zdravlju - a ta jedinstvena društvena nauka biće upravo sociologija. Stoga, pisao je Ingrem, „ekonomsku nauku uvek valja smatrati samo kao jednu oblast zamašnije nauke o društvu - sociologije“³⁷³.

Kada se istorijska škola političke ekonomije bližila svom zenitu, Karl Menger je 1883. godine objavio metodološki znamenita *Istraživanja o metodi socijalnih nauka s osobitim osvrtom na političku ekonomiju*³⁷⁴, gde je, kao ključnu metodu ekonomske teorije, ponovo istakao modelsko-deduktivni pristup. Time je započeo čuveni metodološki spor - tzv. *Methodenstreit* - koji se kao požar proširio daleko izvan granica Austrije i trajao preko dvadeset godina³⁷⁵: odmah nakon objavljivanja Mengerove knjige, Šmoler - stvarni duhovni vođa mlađe istorijske škole - piše sasvim negativan prikaz u svom *Jahrbuch*u, a Menger mu na to odgovara brošurama³⁷⁶ koja se, kako Šumpeter veli „pušila od srdžbe“³⁷⁷, pa su se novi krugovi polemike stalno iznova otvarali, sa različitim učesnicima i na različitim mestima.

Menger je obnovio tvrdnju da se ekonomija mora razvijati pre svega kao hipotetičko-deduktivna nauka, i da se temeljni ekonomski principi moraju „izolovati“ od svih drugih istorijskih faktora - ma koliko nam se oni činili značajnim³⁷⁸. Ekonomija se mora izgraditi kao logički čvrst deduktivni lanac koji polazi od sasvim jednostavnih iskaza o ekonomskim motivima racionalnih bića - poput jednostavne činjenice da svi žele da dođu do stvari koja će zadovoljiti neku njihovu potrebu a za uzvrat moraju dati drugu stvar koja u manjem stepenu zadovoljava neku njihovu potrebu³⁷⁹. Kako su sve ekonomske pojave u društvu samo izraz individualnih ponašanja ljudi iz privrede (*wirtschaftende Menschen*), upravo takvi elementarni iskazi koji govore o njihovim jednostavnim motivima predstavljaju najbolji osnov ekonomske teorije (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*)³⁸⁰.

Zbog toga je Menger smatrao da insistiranje istorijske škole na genetičko-razvojnoj dimenziji ekonomskih pojava zapravo nije pogrešno, ali da ono pripada jednoj

predstavnik istorijske škole Kovesa - bio je, takođe, izraziti zastupnik mlađe istorijske škole, itd. (Cfr. Blagojević O., *Ekonomika misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, „SANU“, Beograd 1980, pp.158-9, 174, 437-8 et passim).

371 Schumpeter, ib.p.677.

372 Samter A., *Social lehre*, 1875; Ingrem, ib.p.232.

373 Ingrem, ib.p.263.

374 Menger C., *Untersuchungen ueber die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere*, 1883; ovde je korišćen engleski prevod: Menger C., *Problems of Economics and Sociology*, „University of Illinois Press“, Urbana 1963.

375 qv.Dragičević, ib.v.1, pp.423-5.

376 Schmoller G., *Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationaloekonomie*, 1884.

377 Schumpeter, ib.p.679.

378 Menger, *Problems of Economics and Sociology*, ib.pp.41-49.

379 Menger, ib.pp.86-7.

380 Menger, loc.cit.

drugoj disciplini koja je izvan okvira same ekonomske teorije - ekonomskoj istoriji. Dobro je da i ekonomska istorija i ekonomska teorija imaju svaka svoj osoben pristup stvarima, ali ne može se dozvoliti da jedna drugoj nameću svoja merila i svoje pristupe - a upravo to radi istorijska škola. Šmoler je takvo razlikovanje odlučno odbio smatrajući da se njime spor samo pomera iz unutardisciplinarnog u međudisciplinarni okvir, ali ni Menger ni Šmoler nisu izričito doveli u pitanje metodološki značaj drugog metoda već su se sporili pre svega oko pitanja njihovog prvenstva i relativne važnosti za samu ekonomsku teoriju³⁸¹.

Treći talas istorijskih ekonomista (Veber, Zombart i Špithof), premda nije bio deo *Methodenstreit*-a³⁸², predstavlja teorijsku konsekvencu tendencija koje su postojale u samoj školi istorijske ekonomije, a takođe i svih dotadašnjih metodoloških sporova uključujući i sam *Methodenstreit*³⁸³: ako je najstarija škola bila i dalje čvrsto impregnirana klasičnom ekonomskom teorijom³⁸⁴ a mlađa nastojala da poveže ekonomiju sa sociologijom, onda „najmlađa“ škola istorijske ekonomije (kako je naziva Šumpeter) po svome karakteru nije bila ništa drugo do sociologija *par excellence*. Ekonomski sistem za najmlađe istorijske ekonomiste više nije određen samo svojom istorijom - kao kod njihovih prethodnika - već i vanekonomske tj. društvenim činocima koji su upravo predmet izučavanja sociologije - od institucionalnih elemenata poput vlasništva, preko civilizacijskih postignuća kao što je tehnika, do ekonomskog duha koji je neposredno povezan sa sferom običajnosti, religioznosti i morala. Otuda, za ove ekonomiste-sociologe, objasniti neku ekonomsku pojavu ili neki ekonomski sistem, znači stvoriti kompleksnu teoriju koja bi sadržala i elemente ekonomske istorije i elemente sociologije, čime se zapravo stvara disciplina koju bismo mogli nazvati privrednoistorijskom sociologijom.

Pošto će o Veberu biti još dosta reči, pogledajmo kako je ovaj pristup izgledao kod Zombarta. Zombart je, odbacivši sve sumnje o granicama stručne sposobnosti i na osnovu golemog istorijskog materijala, u *Modernom kapitalizmu* stvorio delo osobite vrste koje se razlikovalo i od uobičajenih, opšte ekonomskih istorija, i od pokušaja kombinovanja istorije i teorije kod mlađe škole istorijske ekonomije: „To je bila vizija povijesnog procesa koja ima umjetničku kvalitetu i uvučena je u krug znanosti time što je hranjena povijesnom istinom i izražena jednostavnim analitičkim obrascem“³⁸⁵. U skladu sa svojim metodološkim shvatanjem optimalnog pristupa ekonomskim pitanjima³⁸⁶, Zombart je nastojao da do objašnjenja ekonomskih pojava dođe preko

381 Schumpeter, loc.cit.

382 Sam Veber je iz više razloga (ponekad i sasvim ličnih) bio dosta uzdržan u *Methodenstreit*-u (Cfr. Cahnman W.J., „Max Weber and the methodological controversy in the social sciences“, in: *Sociology and History*, ed. W.J.Cahnman, A.Boskoff, „The Free Press“, New York 1964). Veber je starijoj školi istorijske ekonomije posvetio rad: *Weber M., „Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationaloekonomie“*, *Schmoller's Jahrbuch* 1903-5 (prema: Schumpeter, ib.p.681).

383 Smatra se da su Veberovi temeljni pojmovi poput „razumevanja na nivou značenja“ i „idealni tip“ rezultat upravo *Methodenstreit*-a (Cahnman, ib. pp.103; 108).

384 Pogledamo li, recimo, Rošerovo glavno delo, videćemo da sadrži snažan teorijski deo koji nije ispod nivoa apstrakcije tadašnjih deduktivnih političkih ekonomija, s tom razlikom što je Rošerov tekst prožet brojnim istorijskim fusnotama (koje su po obimu jednake samom tekstu ili čak veće od njega) pa se može reći da je Rošerovo načelo pisanja bilo - u tekstu teorija, u fusnotama istorija.

385 Schumpeter, ib.p.682.

386 Svoje shvatanje onovnih pristupa u ekonomskim istraživanjima Zombart je eksplicite izrazio u jednom kasnijem delu (*Die drei Nationaloekonomien*, Muenchen 1930); tu

istraživanja svih činilaca koji su delovali u ukupnosti istorijskog procesa nastanka kapitalizma kao ekonomskog sistema: od uticaja ratova i napretka vojne tehnologije, preko uticaja Jevreja, širenja etosa štedljivosti i jačanja gradova kao trgovačko-proizvođačkih središta, do otkrića novih nalazišta zlata. U tom je smislu Zombart izričito tvrdio da je njegovo razumevanje kapitalizma ne samo ekonomsko-teorijsko već i sociološko-istorijsko³⁸⁷ - pritom je koristio istorijski materijal sa takvim poznavanjem i veštinom da je njegovo glavno delo, kako veli Šumpeter, „užasnilo profesionalne povjesničare svojom često nestvarnom oštroumnosću“³⁸⁸.

Međutim, ovakvo očito disciplinarno izrođavanje jedne ekonomske škole i njeno pretvaranje u privrednoistorijsku sociologiju nije, naravno, moglo da zadovolji potrebe moderne ekonomske nauke koja je zahtevala rešenja brojnih teorijskih i praktičkih problema savremene privrede. Tako se, krajem XIX veka, matica ekonomske teorije vratila u staro, deduktivno-modelsko korito (koje su prokopali Smit i Rikardo), naročito otkako je Maršal efektno pokazao da se upravo kombinacijom Smitovih i Rikardovih klasičnih teorija i Mengerove teorije marginalne korisnosti može doći do - za ekonomiju - veoma korisnih rešenja³⁸⁹. Pošto je uočio da se samo preko mehanizma ponude i tražnje mogu iznaći pravila o kretanju i uzajamnom odnosu cena robe i faktora proizvodnje (plate, zemljišna renta, kamata i profit) koja su od ključne važnosti za moderno ekonomsko poslovanje, Maršal je ovaj mehanizam izveo iz psiholoških sklonosti apstraktnog individualnog kupca³⁹⁰. Kako je njegovo analitičko-deduktivno izvođenje bilo ne samo logički konsistentno i potpuno saglasno sa stvarnim zbivanjem u ekonomiji toga

on razlikuje: 1. metafizički tj. *vrednujući* pristup, koji pre svega određuje kako treba da izgleda ekonomska delatnost (predstavnicu - Aristotel, skolastici, Miler, Špan itd); 2. *prirodnoučni* ili *sređujući* (ordnend) pristup, u kome se pojave sređuju sa ciljem da se formulišu prirodni zakoni (Naturgesetze); 3. *duhovnoučni* (geisterswissenschaftlich) tj. razumevajući pristup ili metod shvatanja značenja (Sinnerfassen), koji pojave povezuje sa sistemom poznatih odnosa tako što smisao dobijaju na osnovu tog sistema (Cfr. Barnes, ib.v.1, pp.361-2). Treća metoda je, po Zombartu, najprimerljivija na ekonomsku oblast, što ne znači da jedna raumevajuća (verstehend) ekonomija treba da bude sasvim lišena otkrivanja zakona, ali za dati sistem, ovi zakoni mogu biti samo interni tj. primenljivi samo unutar datog sistema značenja (Barnes, ib.p.363).

387 Zombart, ib.v.1, pp.xi-xii.

388 Schumpeter, ib.p.681; Kod Barnes-a nailazimo na objašnjenje ove Šumpeterove opaske o reakciji nemačkih istoričara na Zombartovo glavno delo: „Istorijska škola Rankea i Trajčke, koja je uživala prećutno priznanje zvaničnih krugova i bavila se, skoro isključivo, međunarodnim odnosima velikih i moćnih država... podsmevala se svakome ko je bio zainteresovan za istorijske zakone ili za uporednu kulturu i ekonomsku istoriju“ (Barnes, ib.v.1,p.376).

389 Marshall A., *Principles of Economics*, „Macmillan and Co“, London 1890.

390 Reč je o zakonu opadajuće korisnosti, koji je formulisala još austrijska škola ekonomije (ukupna korisnost jedne stvari za neko lice raste sa povećanjem zaliha te stvari ali ne tako brzo kao što se povećavaju zalihe). Iz ovog zakona Maršal dedukuje pravilo na kome gradi celokupnu teoriju cena i tražnje: „Ukoliko je veća količina jedne stvari koju jedno lice ima, utoliko će, pri ostalim nepromenjenim uslovima (tj. kupovnoj snazi novca i količini novca kojom raspolaže) biti niža cena koju će ono platiti za nešto malo više (količine) te stvari, ili drugim rečima, njegova marginalna cena tražnje za tu stvar opada“ (Marshall, ib.p.99; cfr.Šoškić, ib.p.253). Na osnovu toga, Maršal dolazi do tzv. opšteg zakona tražnje: „ukoliko je veća količina dobra koja treba da se proda, utoliko mora biti manja cena po kojoj se nudi, da bi ona mogla naći kupce; ili drugim rečima, količina koja se traži raste ukoliko cena opada, a opada ukoliko cena raste“ (Marshall,ib.p.103)

doba, već je donosilo i praktične rezultate značajne za privredna preduzeća kao i za samu državu (od boljeg predviđanja kretanja ponude i tražnje do adekvatnije novčano-kreditne politike), deduktivno-modelski pristup ubrzo je ponovo osvojio sve katedre za ekonomiju na evropskim i američkim univerzitetima.

Kada je sredinom 30-ih godina Kejns istom metodom uspeo da konstruiše ništa manje uspešnu teoriju ponašanja celokupnog ekonomskog sistema³⁹¹, istorijsko-analitički pristup biva u potpunosti napušten, a nasleđe same istorijske škole potpuno zanemareno i potcenjeno³⁹². Svaka istorija i svako istorijsko istraživanje, tako, sasvim nestaju iz ekonomije i ekonomske teorije i, skoro do početka 60-ih godina, ni jedan teorijski ekonomista nije smatrao da treba da ima bilo kakve veze sa nečim kao što su ekonomski sistemi u prošlosti ili povest nekog ekonomskog fenomena.

Početak 60-ih doneće preokret u tom pitanju, i ekonomisti - baš kao i sociolozi - ponovo otkrivaju značaj istorije. Nort smatra da se ovaj preokret dogodio iz tri osnovna razloga: prvo, u ekonomskoj teoriji je povećano zanimanje za izučavanje problema ekonomskog rasta, što je na najneposredniji način bilo povezano sa poznavanjem privredne istorije; drugo, učvršćena i skoro izgrađena ekonomska teorija želela je da neke svoje hipoteze podvrgne proverbi - što se najbolje moglo postići suočavanjem modela iz kog su dedukovani proverljivi stavovi sa istorijskim materijalom; i treće, napredak tzv. kvantitativne istoriografije doveo je do koncentracije mase kvantitativnih podataka o prošlosti, što je omogućilo primenu metodoloških postupaka savremene ekonomije³⁹³. Sve je to, podseća Galenson, „dodatno bilo podstaknuto jednim dramatičnim tehnološkim napretkom u računarskoj tehnici: taj napredak korenito je snizio troškove obrade i analize podataka i učinio mogućim iscrpnu rekonstrukciju mnogih aspekata ponašanja velikih istorijskih populacija koji su bili nepodnošljivo skupi dva-deset godina ranije“³⁹⁴.

Posle pionirskog dela V.V.Rostova, s kraja 40-ih godina, u kome je on nastojao da primeni kejnsovsku teoriju na analizu britanske privrede u XIX veku³⁹⁵, i nakon što je Šumpeter, početkom 50-ih godina, akcentovao značaj istorije za ekonomiju i ekonomsku teoriju³⁹⁶, početkom 60-ih u SAD pojavljuje se grupa ekonomista (R.W.Fo-

391 Keynes J.M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London 1936; ovde je korišćen srpski prevod: Kejn Dž.M., *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, „Kultura“, Beograd 1956.

392 „Danas su te (misli na istorijske - A.S) škole očito izgubile svoje značenje. Njihov doprinos teoriji posve je neznatan, a gotovo se svi slažu u tome da je njihov neuspjeh posljedica pogrešnog shvaćanja same ekonomske nauke. Koliko se god današnji ekonomisti s poštovanjem i pažnjom odnosili prema radovima historičara ekonomije - L.Febvre, F.Braudel, E.Labrousse - oni ipak neumoljivo odbacuju iz svoje discipline sve eventualne zaostatke ‚historizma‘“ (J.Lhomme, „Politička ekonomija i ekonomska sociologija“, in: Gurvitch G., *Sociologija*, I-II, „Naprijed“, Zagreb 1966, vol.1,pp.367-403;p.373).

393 North D.C., „Economic History“, in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, „The Macmillan Co& The Free Press“, 1968, v.VI, pp.468-474.

394 Galenson D.W., „Preface“, in: *Markets in History: Economic Studies of the Past*, ed.D.W.Galenson, „Cambridge University Press“, Cambridge 1989, pp.vii-xiv; p.xiii

395 Rostow W.W., *British Economy of the Nineteenth Century: Essays*, „Clarendon“, Oxford 1948.

396 „Ono što razlikuje ‚znanstvenog‘ ekonomista od drugih ljudi koji misle, govore i pišu o ekonomskim temama je vladanje tehnikama koje razvrstavamo pod tri naslova: povijest, statika i ‚teorija‘... Želim odmah ustvrditi da, ako bih svoj rad u ekonomici počeo iznova, i bio prisiljen studirati samo jedno od ta tri po vlastitom izboru, ekonomska

gel, D.North, W.Parker, B.Thomas, R.Cameron, R. Gallman, L.Davis, i J.R.Huges³⁹⁷) koja sebe naziva *klometričarima* (cliometricians) i koja formuliše zahtev da se pristupi stvaranju tzv. *nove ekonomske istorije* u kojoj će se ekonometrijska tehnika, u skladu sa neoklasičnom ekonomskom teorijom i nomološko-deduktivističkom epistemologijom, neposredno primeniti na ekonomska stanja u prošlosti³⁹⁸.

Pogledajmo kako je to uradio Fogl - „Napoleon klometrijske revolucije u ekonomskoj istoriji”³⁹⁹ - u svom delu o ulozi železničke mreže u ekonomskom rastu SAD⁴⁰⁰, delu čiji se značaj za modernu istorijsku ekonomiju svakako može izjednačiti sa značajem koje delo Baringtona Mura ima za obnovu moderne istorijske sociologije. Fogl je želeo da ispita uobičajenu postavku po kojoj se ekonomski rast u SAD nije mogao ni zamisliti bez izgradnje snažne mreže železničkih pruga. Stoga je primenio tzv. model jednostavnih protivčinjeničkih pretpostavki (counterfactual propositions), zapitavši se da li bi isti ekonomski rast bio zabeležen i da se umesto železničke mreže koristio vodeni transport - u SAD je postojala sasvim prikladna rečna mreža koja je lako mogla biti upotpunjena dodatno izgrađenim kanalima. Pošto je na osnovu raspoloživih kvantitativnih podataka o tadašnjem nivou proizvodnje, kretanju cena i usluga itd. konstruisao funkcionalni model rečne mreže - računavajući troškove izgradnje, održavanja, prevoza itd. - Fogl je egzaktno utvrdio da u odnosu na ovu alternativu železnica omogućava povećanje nacionalnog dohotka od svega 0,06%!⁴⁰¹ Tako je ispitujući jednu, sa teorijskog stanovišta ne tako značajnu hipotezu, Fogl na najbolji način reprezentovao osnovne osobine klometrije ili „naučne istorije” - kako je docnije, u polemici sa istoriografima, voleo da istakne: za razliku od narativnog karaktera tradicionalne istorije, osnovni cilj klometrije jeste objašnjenje jedne društvene ili ekonomske strukture, i to preko ekonomsko-teorijskog modela stvorenog na osnovu tzv.

povijest bila bi ono što bih odabrao” (Schumpeter J.A., *History of Economic Analysis*, „Oxford University Press”, 1954; citiram po već navođenom hrvatskom prevodu, Schumpeter, ib.p.11); „činjenica je da su najveće pogreške koje se danas čine u ekonomskoj analizi mnogo češće posledica odsustva povijesnog iskustva, nego bilo kojeg drugog nedostatka ekonomske spremne” (Schumpeter, ib.p.12).

397 McCloskey D.N., „The Problem of Audience in Historical Economics: Rhetorical Thought on a Text by Robert Fogel”, *History and Theory* 1/1985, pp.1-22; p.1.

398 O osnovnim metodološkim tehnikama klometrije vidi: Fogel R.W., „The New Economic History: Its Findings and Methods”, *Economic History Review* 19 (1966), pp.642-656; Fogel R.W., „The Limits of Quantitative Methods in History”, *American Historical Review*, 80 (1975), pp.329-350; Fogel R.W., „Scientific History and Traditional History” in: *Which Road to the Past*, ed Fogel et Elton; D.N.McCloskey, „The Achievements of the Cliometric School”, *Journal of Economic History* 38 (1978), pp. 13-28; D.N.McCloskey, *Cliometric History*, London 1988; P.D.McClelland, *Causal Explanation and Modern Biding in History, Economics and the New Economics History*, Ithaca N.Y. 1975; L.E.Davis et S.Engerman, „Cliometrics: The State of the Science”, *Historical Methods* 20 (1987), pp.97-106; o tome i zbirka članaka u *Historical Methods* vol.17,nos 3,4; ova literatura navedena je na osnovu: Lloyd Ch., „The methodologies of social history: a critical survey and defense of structuralism”, *History and Theory* 2/1991, pp.201-2.

399 McCloskey, loc.cit.

400 Fogel R.W., *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, „Johns Hopkins Press”, Baltimore 1964.

401 Fogel, ib.p.47. Osim toga, Fogel je u narednoj glavi razmotrio i druge moguće ekonomske i društvene posledice alternative- železnički ili rečni saobraćaj, pokazavši da - premda bi regionalni razvoj SAD bio znatno drugačiji (Sent Luis bi možda bio ono što je danas Čikago) - posmatrano u celini, društveno ekonomska situacija ne bi bila bitno drugačija.

tvrdih činjenica (hard facts) - kvantitativnih podataka koji svedoče o određenim pojavama u prošlosti⁴⁰².

Nakon Fogelovog dela, došlo je do „gotovo eruptivno povećanog zanimanja ekonomista za istoriju”⁴⁰³ koje je ne samo obnovilo ekonomsku istoriju kao ekonomsku disciplinu (od 1950. do 1970. časopis *Economic History Review* je udvostručio obim i čak utrostručio tiraž!⁴⁰⁴) već je dovelo i do toga da ekonomisti danas doživljavaju privrednu istoriju kao „jedno uzbudljivo polje, sa golemom raznolikošću istraživačkih tema i većim bogatstvom pristupa nego što je to ikada bio slučaj u prošlosti”⁴⁰⁵. Metodološki problem odnosa ekonomske teorije i ekonomske istorije, različito sagledavan⁴⁰⁶, razrešen je na disciplinarno-akademskom nivou tako što se naspram *ekonomske istorije* - discipline koja je ostala bliža i tradicionalnoj historiografiji privrednog razvoja i već opisanom konceptu istorijske škole političke ekonomije - formirala *istorijska ekonomija* (historical economics) koja, po Šulcu, samim svojim nazivom nedvosmisleno označava da je reč, pre svega, o delu ekonomije (poput ekonomije poljoprivrede, ekonomije proizvodnje ili potrošnje, ekonomije rada itd.) i koji, kao i ostale ekonomske discipline, koristi analitička oruđa, izbrušena i podešena u samoj teorijskoj ekonomiji, da bi izašla na kraj sa specifičnim (istorijskim) predmetom istraživanja⁴⁰⁷.

Posebno je zanimljiva, kao rezultat delovanja istorijske ekonomije i kvantitativne istorije, afirmacija ideje o istorijskim serijama, koja je, kao što smo videli, predstavljala jedan od ugaonih blokova istorijskog pozitivizma XIX veka. Naime, istorijska ekonomija i kvantitativna istorija pretpostavljaju „postojanje i razradu dugih serija homogenih i uporedivih podataka”⁴⁰⁸ čija se evolucija procenjuje probabalističkom analizom u datim vremenskim intervalima, obično godišnjim⁴⁰⁹. Tako se formira tzv. *serijalna istorija* koja stvara ekonometrijske, ali i eksplanatorne modele nekog privrednog sistema iz

402 Fogel R.W., Elton G.R., *Which Road to the Past? Two Views of History*, „Jale University Press”, New Haven 1983.

403 Galenson, loc.cit.

404 Cannadine D., „British History: Past, Present - and Future?”, *Past and Present* 116/1987, pp.169-191; p.171.

405 Galenson, loc.cit.

406 Conrad A.H., Meyer J.R., „Economic Theory, Statistical Inference, and Economic History”, in: *The Economics of Slavery*, ed. A.J.Conrad and J.R.Meyer, Chicago 1964, pp.3-30; P.D.McClelland, *Causal Explanation and Modern Biding in History, Economics and the New Economics History*, Ithaca 1975; Murphey M.G., *Our Knowledge of the Historical Past*, Indianapolis 1973; prema: *Knowing & Telling History: The Anglo-Saxon Debate*, Ed. F.R.Ankersmit, „Wesleyan University”, Middletown 1986, p.6; *The Future of Economic History*, ed. A.K.Field, Boston 1987; Temin P., „The future of the „New Economic History””, *Journal of Interdisciplinary History* 12 (1981), pp,179-197; cfr. Lloyd, ib.p.184.

407 Schultz Th.W., „The Economics of Historical Economics”, in: *Markets in History: Economic Studies of the Past*, ed. D.W.Galenson, „Cambridge University Press”, Cambridge 1989, pp.1-4; Šulc je dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1979. godine, i predsednik Američkog ekonomskog udruženja. Ova knjiga predstavlja deo referata sa konferencije o problemima istorijske ekonomije, održane u Nju Orleansu 1986.g. pod pokroviteljstvom Američkog ekonomskog udruženja i Ekonometrijskog društva. Premda se ne može reći da su autori okupljeni oko ovog zbornika (D.N.McCloskey, D.W.Galenson, L.E.Davis, R.E.Gallman, T.D.Hutchins, C.L.Pope, L.E.Davis, R.A.Huttenback, R.J.Butler, J.J.Heckman, B.Payner) kompletna grupa američkih istorijskih ekonomista, njihove su studije svakako reprezentativne za pojedine teme i pristupe.

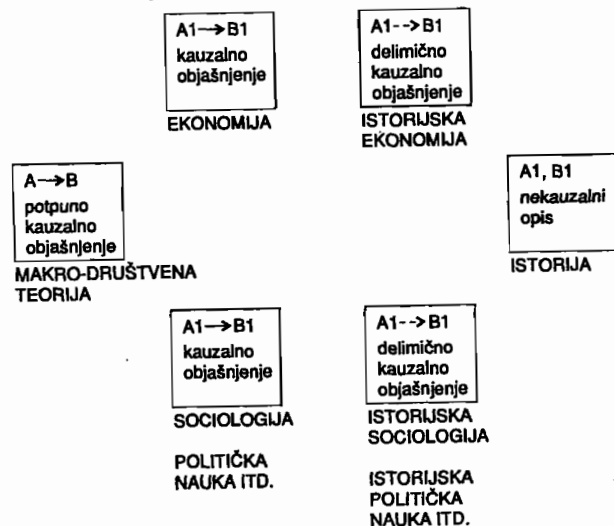
408 Fire, *Radionica istorije*, ib.p.75.

409 Fire,ib.pp.72-73.

prošlosti, koristeći godišnje ritmove i cikluse u kretanju broja ljudi, evolucije vlasništva, raspodele zemljišne rente, kretanja produktivnosti i cena itd.⁴¹⁰ Činjenica da je već više od tri decenije „serijalna istorija jedan od najplodonosnijih puteva razvitka istorijskog saznanja“⁴¹¹, na najbolji način svedoči o tome koliku snagu - nakon rekonceptualizacije - mogu dobiti i one ideje koje su u jednom trenutku proglašene definitivno mrtvim.

Sve u svemu, i istorijska ekonomija je zauzela svoje mesto u panteonu naučnih disciplina i to, može se slobodno reći, odmah pored istorijske sociologije (vidi shemu 3). I upravo sa stanovišta istorijske sociologije (koja nas u ovom radu pre svega zanima) istorijska ekonomija je, pored istorijske demografije i istorijske geografije, možda najbliža i najkorisnija susedna disciplina: onako kao što se bez moderne ekonomske teorije ne može ni zamisliti sociologija modernih društava (a da ne govorimo o ekonomskoj sociologiji), bez istorijske ekonomije - pogotovo u sociološkim paradigmatama koje insistiraju na značaju ekonomskog činioca za razvoj i oblikovanje društvene strukture - ne može se ni zamisliti ozbiljna i temeljna istorijska sociologija. Ne samo bogato nasleđe koje je sociologija dobila od istorijskih škola političke ekonomije, već i identični metodološki problemi sa kojima se sociologija i ekonomija kao teorijske discipline susreću u svome bavljenju istorijom (odnos teorije i istorije, problem korišćenja istorijskog materijala, izgradnja kvantitativnih modela, proverljivost hipoteza i logička čvrstina eksplanatorne argumentacije itd) trajno upućuju istorijskog sociologa na prošlost kao i na sadašnjost ove ekonomske discipline.

SHEMA 3.

Blalock-Samuelsonov kontinuum društvenih nauka⁴¹²

410 Fire, ib.pp.87-89.

411 Fire, ib.p.73.

412 Blalock H., *Theory Construction From Verbal to Mathematical Foundations*, Englewood Cliffs, NY 1969; Samuelson P., *Foundations of Economic Analysis*, Cambridge 1959; prema: Knapp P., „Can Social Theory escape form History? Views of History in Social Science“, *History and Theory*, 1/1984, pp.34-52; p.42.

II glava

TRI HIPOTEZE O PRETKAPITALISTIČKOM RAZVOJU

1. MARKSISTIČKA PARADIGMA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA;
2. OTVARANJE PROBLEMA EVOLUCIJE ISTORIJSKIH DRUŠTAVA U RUSKOM MARKSIZMU RANOG XX VEKA;
3. HIPOTEZE I MOGUĆNOST EMPIRIJSKE POTKREPLJENOSTI;

1. MARKSISTIČKA PARADIGMA I ISTORIJSKA SOCIOLOGIJA

Baš kao i ostale društvene nauke, pa i prirodne nauke u određenim periodima svoga razvoja, sociologija je višeparadigmatska nauka¹. Premda neke sociologe uznemirava pitanje kako sociologija istovremeno može biti i višeparadigmatska i istinski naučna², većina njih smatra da je višeparadigmatičnost činjenica sa kojom sociolog mora računati i prema tome, uvek biti svestan u koju je od savremenih suparničkih paradigmi smestio svoje istraživanje³. Stoga, pošto smo ocrtili disci-

- 1 Fajerabend pokazuje da u svim važnim periodima istorije prirodnih nauka, postoji, istovremeno, više suparničkih paradigmi u okviru istih disciplina (Feyerabend P., „Consolations for the Specialist“, in: *Criticism and the Growth of Knowledge*, ed. Lakatos and Musgrave, „Cambridge University Press“, Cambridge 1970, p.212).
- 2 Ovo pitanje je okosnica zbornika: *Multiparadigmatic Trend in Sociology*, ed. Ulf Himmelstrand, „Studia Sociologica Upsaliensia“, Uppsala 1987.
- 3 Različiti autori različito vide broj i tip paradigmi u savremenoj sociologiji; po Martindejlu, u savremenoj sociologiji postoje sledeće paradigme: funkcionalistička, marksistička, socijalno-bihevioristička (sa tri struje: pluralistički biheviorizam, simbolistički interakcionizam i teorija društvene akcije), fenomenološka sociologija, etnometodologija, neokantovski formalizam, strukturalizam i sociobiologija (Martindale D., „Trends in Sociological Theory Since World War II“, in: *Multiparadigmatic trend in Sociology*, ib.pp.35-56). Alegzander razlikuje: teorije konflikta, teorije razmene, strukturalni funkcionalizam, simbolički interakcionizam, koncepciju kulture u hermeneutičkoj tradiciji, etnometodologiju i marksizam (Alexander G., *Sociological Theory Since 1945*, „Hut-

plinarni okvir našeg rada, recimo nešto i o izboru paradigme u kojoj će se odvijati ovo istraživanje.

Naš izbor je marksistička paradigma - izbor koji pet godina nakon pada Berlinskog zida (tj. sloma istočnoevropskog socijalizma i institucionalnog marksizma) u najmanju ruku traži dodatno objašnjenje. Jer, nikada kao danas, i ovdje, nije bilo aktuelnije zapažanje A.Heler: „Danas se govori loše o Karlu Marks. Njegov sistem se obično odbacuje uz prezrive ili sarkastične primedbe. Ista lica koja su se nekada hvatala za svaku reč koju je on ikad izrekao, sada se okreću protiv njega, puni mržnje, i cepaju u paramparčad ista dela koja su im bila Sveto pismo decenijama”⁴. Ali, veli dalje Helerova, tako mogu postupati „Judi sa ulice ali ne i naučnici koji bi trebalo da su pametniji i da su svesni svojih odgovornosti”⁵. Zašto smo, dakle, odabrali marksističku tradiciju?

Najpre, pogledamo li stanje stvari u savremenoj istorijskoj sociologiji, slobodno možemo reći da je u njoj danas najjača i najuticajnija upravo ona struja koju bismo, naravno, sasvim uslovno, mogli nazvati marksističkom istorijskom sociologijom. Berington Mur, E.Tomson, T.Skočpol, I.Volerstin, P.Anderson, E.Hobbsbaum, Č.Hil, R. Hilton - samo su neka imena samog vrha savremene istorijske sociologije koja na različiti način neguju tradiciju aktivnog odnosa prema Marksovoj teoriji kao i prema mišljenju njegovih sledbenika⁶. Sve njih karakteriše krajnje el-

chinson”, London 1987; prema: Davidov A.A., „Sociologija kak metaparadigmalnaja nauka”; *Sociološki časopis* 9/1992, 85-7). Ricer vidi tri paradigme: faktualističku, koja je osnova strukturalnog funkcionalizma i teorije socijalnog konflikta (uključujući marksizam), definicionalističku (simbolički interakcionizam, fenomenologija, etnometodologija) i razne biheviorističke koncepcije (Ritzer G., *Sociology: A Multiple Paradigm Science*, Boston 1976; Davidov, loc.cit; opširnije o različitim klasifikacijama opštih teorija koje u sociologiji po pravilu teže statusu paradigmi vidi: Čaldarović O., „O pristupima klasifikaciji suvremenih socioloških teorija”, *Kulturni radnik* 2/1990, pp. 69-93; od novije literature o problemu višeparadigmatičnosti u sociologiji vidi još: Hannabus S., „Knowledge Paradigms and Change”, *International Journal of Sociology and Social Policy* 1/1988, pp.23-31; Ritzer G., *Toward an Integrated Sociological Paradigm*, „Allyn and Bacon”, Boston 1981; Afrić V., *Struktura sociološke teorije*, „Naprijed”, Zagreb 1989).

⁴ Heler, ib.p.358.

⁵ Heler, ib.p.359.

⁶ Lojd ovako vidi struje u samoj marksističkoj istorijskoj sociologiji: najpre, tu je *marksistički strukturalizam* (Volerstin) po kome svetski sistem kao struktura determiniše pojedine načine proizvodnje što se unutar njega javljaju na različitim mestima i u različitim vremenima; zatim, tu je *marksistička sociokulturna istorija* (Ch. Hill, E. Thompson i R. Williams) koja naglasak stavlja na duhovne ili kulturne strukture društvenog života u prošlosti, kao i na aktivnost društvenih klasa, ispitivanje istorijskog iskustva reprezentativnih ličnosti, manjih grupa i društvenih pokreta - pre nego na delovanje rigidnih struktura; nakon njih imamo tzv. *totalizujuću marksističku istoriju* (Totalizing Marxist History; njen vodeći predstavnik je E.Hosbaum a u ovu grupu spadaju i V.Kiernan i R.S.Neale) koju zanima pre svega istraživanje istorije društvenih, ekonomskih i političkih struktura, uz zanemarivanje događaja i delovanja pojedinaca, grupa i klasa, pri čemu otvoreno teoretisanje i poređenje igraju veću ulogu nego u prethodnoj struji, ali to još uvek nije oblik primenjene teorije (applied theory); konačno, tu je i *marksistička istorijska sociologija* u pravom smislu reči (Barrington Moore, Rodney Hilton, Perry Anderson, Theda Skockpol, Robert Brenner, Geoffrey de Ste.Croix itd) koja je izričito teoretska i komparativna, izučavajući istoriju struktura ne obazirući se mnogo na po-

stično korišćenje elemenata Marksove teorije, kojoj se ne pristupa dogmatski (da bi se iz nje prostom dedukcijom otkrivale istine kao što su to najčešće radili oficijelni istočnoevropski marksisti) već se uspostavlja najtešnji mogući kontakt sa istorijskom građom pomoću koje se osnovne hipoteze izlažu proveriti a ona sama pomoću njih nastoji objasniti. Osim toga, premda odbijaju ekonomski redukcionizam „vulgarnog marksizma”, svi oni usvajaju, manje ili više, Marksovu središnju ideju po kojoj društvena baza - ma kako je definisali - ima kauzalni primat u velikim razdobljima društvene istorije, naravno, uz preuzimanje relevantnih rezultata koji se tiču uticaja i ostalih strukturalnih činilaca iz drugih uglednih teorijsko-istorijskih pravaca (pre svega istorijske sociologije Maksa Vebera i francuskih analista).

Privlačnost marksističke paradigme za istorijsku sociologiju, svakako nije slučajna. Najpre, bez obzira na promene odnosa sociologije prema istoriji, marksisti su istoriju uvek stavljali na ono izuzetno mesto u teoriji koje joj je davao i Marks. U vreme kada su sociolozi, kao što smo videli, u najmanju ruku izbegavali istoriju, marksisti su nastavili da se bave primenom svoje paradigme na istoriju, uspevajući - u meri u kojoj nisu bili puke apologete - da sukcesivno otvaraju i rešavaju određene teorijski zanimljive probleme⁷. Pošto su gotovo čitavo stoleće zadržali aktivan odnos teorije prema istoriji, upravo su marksisti (posebno u Zapadnoj Evropi) najspremnije dočekali obnovu sociološkog zanimanja za istoriju, i tokom 60-ih i 70-ih godina imali ključni uticaj na stasavanje moderne istorijske sociologije⁸.

Uz to, Marksov pristup istoriji - koji je u sebi nosio izvorno-pozitivističke crte rane sociologije (kao što su oslanjanje teorije na empirijski materijal, potraga za uzrocima i objašnjenjima itd) - omogućavao je prilično uspešno uzajamno dopunjavanje sa drugim istorijsko-sociološkim pravcima koji su posedovali elemente teorijsko-analičkog pozitivizma. Još je svojevremeno Šumpeter primetio da se „sve činjenice i argumenti Maksa Vebera savršeno uklapaju u Marksov sistem”⁹, pa je razumljivo kako je mogla biti uspostavljena gotovo prisna teorijska povezanost neortodoksnog marksizma i pozitivističke struje veberijanske istorijske sociologije¹⁰ („Nausprot rasprostranjenom mišljenju”, ukazuje Lojd, „moguće je biti čak i veberijanski istorijski materijalist, što je pozicija sa značajnom tekstualnom potporom u pojedinim Veberovim istorijskim delima poput *Agrarne sociologije antičkih civilizacija*”¹¹). Uz to, francuski analisti visoko su cenili Marksov pristup istoriji¹² i iz-

jednosti poput stvarnih pojedinaca i svakodnevnih događaja (Lloyd, ib, pp.211; 215-216).

⁷ Najbolji primer je diskusija oko tzv. azijskog načina proizvodnje (cfr. Jakšić M., *Azijski način proizvodnje - Istorijat diskusije*, „Naučna knjiga”, Beograd 1991).

⁸ Cfr.Lloyd, ib.p.215.

⁹ Šumpeter J., *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura”, Beograd 1960, p.30

¹⁰ Inače, pored već navedenih dela Bendiksa, pa i Ajzenštata, u dela koja pripadaju veberijanskoj istorijskoj sociologiji (dakle ne samo onom njenom pravcu koga smo uslovno nazivali pozitivističkim) C.Lojd ubraja i sledeće radove: Hirschman A., *Jorneys towards Progress*, New York 1963; Hirschman A., *The Passions and the Interests*, Princeton 1977; Nelson B., *The Idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*, II ed., Chicago 1969; Nelson B., *On the Roads to Modernity*, Totowa, N.J., 1981; Gellner E., *Thought and Change*, London 1964, Gellner E., *Muslim Society*, Cambridge Eng., 1981; Gellner E., *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; Lloyd, ib.p.217.

vorno su, kao i marksisti, naglasak stavljali na objašnjenje istorijskih struktura uticajem njihovih donjih spratova (s tim, što su, osim ekonomske osnove, analisti posebno potencirali geografsku sredinu i demografiju kao fundamentalne nivoe društvenog postojanja) pa su metodološka bliskost i uzajamno dopunjavanje marksista i analista bili snažno izraženi sve do sredine 70-ih godina ovoga veka¹³ (kada je u „novoj istoriji“ počeo da prevladava jedan više socijalno-antropološki i literarni pristup)¹⁴.

Sve u svemu, može se reći da je marksizam - naravno, u najširem smislu reči - za istorijsku sociologiju od takvog značaja da opšta evakuacija sociologa iz marksističke paradigme, pokrenuta rušenjem njenih ideoloških temelja, ne može imati dobre posledice ni za marksizam ni za istorijsku sociologiju: marksizam se napušta pre nego što su ispljene sve njegove teorijske mogućnosti (pre svega na polju istorije), a istorijska sociologija ostaje bez svoje najstarije i dosad možda najplodnije struje. Ali, kada se to nakon potresa bude sleglo, moglo bi se pokazati da je istorijska sociologija upravo ono ostrvo na kom se teorijska baština marksizma očuvava na najbolji i najkreativniji način - uklapanjem u jednu znatno širu paradigmu sa elementima i drugih analitičkih odn. pozitivističkih teorija.

Osim ovog, moramo istaći da situiranje ovoga rada u marksističku paradigmu ima i jedan dodatni, metodološko-propedeutički razlog. Najpre, sociološke paradigme ipak su nešto sasvim drugo u odnosu na paradigme kakve poznaju fizika ili biologija: one su opšte teorije koje podležu stalnom testiranju i upotpunjavanju pre nego visokoizdiferencirane i koherentne teorijske strukture na kojima počiva svaki istraživački poduhvat; njihove granice su mnogo elastičnije i lakše se prelaze od čvrstih okvira fizičareve paradigme (oni ih prelaze samo u najvećoj nuždi i kada su sva druga sredstva iscrpena); one podrazumevaju mnogo niži stepen slaganja unutar naučne zajednice nego kod fizičara ili hemičara i konačno, ni jedna od socioloških paradigmi ne pledira da ispuni celokupni saznajni prostor sociologije, dok su granice prirodnijskih paradigmi, bez sumnje, granice ovih disciplina. Otuda, marksističku paradigmu upotrebićemo ovde pre svega kao *heurističko-metodološku osnovu* za ulaznje u problem i uočavanje teorijskih teškoća, ali - što će se videti - nećemo se, nužno, zadržati u njenim okvirima i nećemo pokušavati da je po svaku cenu i u svim njenim delovima spasemo, već ćemo je bez predrasuda popravljati i dopunjavati rešenjima koja nalazimo i u dugim analitički srodnim teorijama

11 Lloyd, loc.cit.

12 Brodel je, recimo, pisao: „Marksova genijalnost, tajna moći koju njegovo učenje i danas ima, sastoji se u tome što je prvi konstruisao prave društvene modele, i to polazeći od dugog trajanja u istoriji“ (Brodela, *Spisi o istoriji*, ib.p.135). Brodel, je smatrao da Marksovi sledbenici usled svog dogmatskog pristupa, nisu do kraja iskoristili sve mogućnosti koje pruža Marksova teorija - kada je reč o istraživanju istorije (ib.p.136) - i da je „u toj prvoj polovini XX veka nedostajalo samo jedno remek-delo marksističke istorije koje bi poslužilo kao uzor i stožer“; ali, dodavao je Brodel, „još očekujemo da se ono pojavi“ (ib.p.179).

13 Vidi studiju P.Vilara u zborniku: *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*, Ed.J.Le Goff et P.Nora, „Cambridge University Press“, Cambridge 1985 (reč je o prevodu eseja izabranih iz trotomnog dela *Faire de l'histoire*, Paris 1974); deo ovog rada preveden je i kod nas: Vilar P., „Marksistička istorija ili istorija u izgrađivanju“, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.359-404.

14 Cfr. Bois G., „Marksizam i nova istorija“, *Marksizam u svetu*, 12/1983, pp.67-87.

(pre svega kod Vebera, pa i francuskih analista) i onim koja ćemo sami pokušati da iznađemo.

Ovaj heurističko-metodološki tretman marksističke paradigme posebno je važan za rad koji - poput ovog - ima dvostruku prirodu: *metateorijsku* - jer ispituje metodološke probleme teorijskog zahvatanja istorije, i *teorijsku* - jer istražuje kako se ponaša teorija suočena sa istorijskom evidencijom, koji su njeni glavni nedostaci i u kom pravcu bi je trebalo popravljati. Kako je naša osnovna ideja da se teorijsko-metodološka pitanja ne mogu postavljati i razmatrati apstraktno - već da se značaj metodoloških problema i mogućnosti za njihovo rešavanje može izvesti samo iz konkretnih, praktičnih teškoća pred kojima se, u susretu sa istorijskom evidencijom, našla neka teorija - posebno je važno da se značaj i smisao ovih metodoloških problema smeste u takvo teorijsko okruženje u kome se mogu najlakše prepoznati i razumeti. Zato je posebno srećna okolnost da je marksizam, kao što smo videli, teorijski izuzetno podesna paradigma ne samo za ispitivanje metodoloških problema istorijsko-socioloških istraživanja, već je, u ovom vremenu i na ovim prostorima, izuzetno pogodna i iz *propedeutičkih* razloga: edukacija svih naših sociologa i društvenih naučnika uopšte (uključujući i autora ovoga rada) podrazumevala je, u najvećoj mogućoj meri, poznavanje upravo marksističke paradigme, pa je stoga unutarargumenaciono kretanje pri identifikaciji glavnih metodoloških i teorijskih problema „iz marksizma“ kudikamo lakše nego da se polazilo od drugih, manje poznatih teorijskih osnova¹⁵.

2. OTVARANJE PROBLEMA EVOLUCIJE ISTORIJSKIH DRUŠTAVA U RUSKOM MARKSIZMU RANOG XX VEKA

Razdoblje pre Prvog svetskog rata predstavlja u Rusiji vreme najživljih duhovnih i kulturnih događanja. Mlada i poletna, ruska inteligencija sa žarom otkriva značaj društvenih pitanja i društvenih nauka i sa pažnjom prati šta se na tom polju radi ili je već urađeno u Evropi. Mnogo se prevodi, pogotovo iz oblasti sociologije: „Svakog ko proučava društvene nauke i filozofiju u Rusiji toga doba, ova prevodilačka delatnost iznenadi svojim obimom, brzinom, pretežno dobrim izborom i širokom otvorenosti prema nauci i filozofiji raznih zemalja“¹⁶, tako da se „početkom ovog veka iz Petrograda, Moskve, Kijeva mogao lakše steći potpuniji i manje provincijalan uvid u stanje sociološke misli nego iz kulturnih središta drugih metropola“¹⁷.

15 Ni jedan teorijski problem, naglašavao je Brodel, nema samo jedan ulaz; da bi u njega ušao, istraživač najpre treba da otvori vrata koja najbolje poznaje, što ne znači da on, pošto je upoznao problem, neće morati da zakuca i na neka druga, pa i treća vrata (Brodela, *Spisi o istoriji*, ib.p.277).

16 Milić, *Sociologija saznanja*, ib.p.280-1.

17 Milić, ib.p.281; recimo, broj ruskih prevoda raznih spisa K.Kauckog koji se u to doba smatrao perjanicom evropskog marksizma, bio je veći od broja prevoda Kauckog na

Posebno je intenzivan duhovni život među ruskim marksistima: oni gorljivo, pa i vrlo žestoko, raspravljaju o gotovo svim pitanjima društvenih nauka kao i filosofije, pretresajući i najapstraktnije i najdoktrinarnije probleme sa takvom mladalačkom strašću da su iz ovih rasprava - bez obzira na svu ortodoksiju i ideološku tvrdokornost nekih njihovih učesnika - naprosto morala proisteći sasvim nova i podsticajna razmišljanja. Tako su, između ostalog, otvaranjem pitanja linije evolucije istorijskih odn. „prekapitalističkih“ društava, početkom XX veka u ruskom marksizmu formulisane tri različite hipoteze (njihovi autori su ih nazivali teorijama, mada one nikada nisu bile izložene ili potkrepljene kao što teorije - po osnovnim naučnim standardima - moraju biti), hipoteze iza kojih su stajala imena trojice vodećih marksista toga doba - Lenjina, Plehanova i Bogdanova.

2.1. Lenjinova hipoteza: niz bez alternativa

Svakom ko se školovao u nekoj od zemalja gde je marksizam bio zvanična ideologija, pružala se prilika da se na časovima istorije, sociologije, političke ekonomije ili marksizma dovoljno dobro upozna sa vizijom istorije kao nužnog, sledbenog i pravolinijskog smenjivanja sve razvijenijih tipova globalnih istorijskih društava - tzv. „društveno-ekonomskih formacija“¹⁸. Ova koncepcija evolucije istorijskih društava prevladala je u marksizmu III internacionale tek pošto je 18. januara 1929, u *Pravdi*, prvi put objavljeno jedno Lenjinovo predavanje, održano na Sverdlovjevom univerzitetu 10 godina ranije, u kom je Lenjin na izričiti način formulisao jednolinijsku koncepciju istorijskog razvoja¹⁹:

„Razvoj svih ljudskih društava tokom nekoliko hiljada godina, u svim zemljama bez izuzetka, otkriva opštu sklonost zakonu, redosledu i konzistenciji u tom razvoju:

1. tako smo prvo imali društvo bez klasa, prvobitno, patrijahalno, primitivno društvo, u kom nije bilo povlašćenih;
2. zatim smo imali društvo zasnovano na ropstvu, robovlasničko društvo;
3. ovaj oblik je smenio drugi - feudalizam. U velikom broju zemalja ropstvo se tokom svog razvoja pretvorilo u kmetstvo;
4. zatim, sa razvitkom trgovine, sa pojavom svetskog tržišta i razvitkom novčanog optičaja, pojavila se nova klasa unutar feudalnog društva - kapitalistička klasa ...itd“²⁰.

Lenjin je, međutim, jednolinijsku koncepciju zastupao i znatno pre 1919 - implicate od 1894²¹, a eksplicite od 1898. godine i njegovog prikaza knjige *Kratki*

engleski, francuski, i italijanski zajedno! (Milić, loc.cit).

18 Cfr. Antonić S., *Prilog kritici istorijskog materijalizma kao filosofije istorije*, „Fakultet političkih nauka“ (magistarski rad), Beograd 1987, pp.14-38.

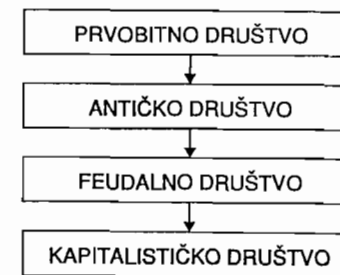
19 Čarni L., *Teorija formacije družbe*, „Mladinska knjiga“, Ljubljana 1979, p.48.

20 Lenjin, „O državi“, predavanje održano na NU *Sverdlova* 11. jula 1919. godine, in: Lenjin V.I., *Dela*, „Institut za međunarodni radnički pokret“, Beograd 1979, vol.XXXI, p.19.

21 Reč je o brošuri *Šta su „prijatelji naroda“ i kako se oni bore protiv socijaldemokrata?* u kojoj Lenjin, sa odobravanjem, navodi onaj čuveni deo iz Marksovog „Predgovora“ *Prilogu kritici političke ekonomije*, u kome se veli kako se „azijski, antički, feudalni i moderni, buržoaski načini proizvodnje mogu označiti kao progresivne epohe ekonom-

kurs ekonomske nauke. U ovoj knjizi, potpisanoj pseudonimom „A.A.Bogdanov“, po prvi put je u ruskoj marksističkoj literaturi dotadašnji istorijski razvoj prikazan kao jednolinijska smena četiri društveno-ekonomske formacije (prvobitno-rodovski komunizam, ropstvo, feudalizam, kapitalizam)²². Lenjin, sumnjajući da pseudonim „Bogdanov“ krije zapravo znatno starijeg i uglednijeg Plehanova (Lenjinu je bilo 28 a Plehanovu 42 godine), ovu knjigu - među ruskom inteligencijom ubrzo toliko popularnom da je u narednih osam godina doživela čak sedam izdanja! - najlaskavije ocenjuje („izuzetna pojava u našoj ekonomskoj literaturi...“, „najbolji ekonomski priručnik...“, „delo izvanrednih kvaliteta...“²³), posebno naglašavajući vrednost autorovog koncepta istorijskog razvoja²⁴. I dok se Malinovski (alias Bogdanov) docnije, kao što ćemo videti, odrekao ovog koncepta, Lenjin mu je do kraja ostao veran, pa se nalazimo pred zanimljivom situacijom da je jedan Bogdanovljev *Jugendschrift*, - koji je on napisao kao harkovski student medicine, sa nepunih 25 godina - na marksizam uticao kudikamo više nego sva njegova kasnija mnogo značajnija i ozbiljnija dela²⁵.

HEMA 1. Lenjinova shema istorijskog razvoja

Lenjin je ostajao veran ovom konceptu najpre zbog čvrstog uporišta koje je za njega mogao naći u tada poznatim Marksovim radovima: kombinacijom čuvene rečenice iz „Predgovora“ *Prilogu kritici političke ekonomije*, u kojoj se izričito nabrajaju „antički, azijski, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje kao *progre-*

ske formacije društva“ (Lenjin, *Izabrana dela*, I-XVI, „Kultura“, Beograd 1960, v.I, p.130). Međutim, ova brošura, ilegalno štampana i rasturana u veoma malim serijama, javnosti je praktično ostala nepoznata sve do 1923. godine, kada su otkrivene I i III sveska ove brosure (dok II sveska nije nikada ni pronađena) pa je njen uticaj u javnosti bio minimalan.

22 Bogdanov A.A., *Kratkij kurs ekonomičeskoj nauki*, „Izd. knjižare A.Murinove“, Moskva 1897.

23 Lenjin, *Dela*, ib.v.I, pp.46-52;p.46.

24 Lenjin, ib.p.47-49.

25 Na uticaj *Kratkog kursa*.. posebno ukazuje Dragičević, koji veli da je „knjiga odigrala veoma značajnu ulogu u širenju ekonomske nauke među ruskom omladinom“ i da su „u njoj primijenjenu metodu i sistem izlaganja političke ekonomije redoslijedom razvoja i mijenjanja pojedinih ekonomskih formacija preuzeli docnije gotovo svi sovjetski ekonomisti, pa se i danas pretežno upotrebljava“ (ib.v.I, p.46).

svivne epohe ekonomske društvene formacije”²⁶, i Marksovog pozivanja na svog ruskog recezenta, u pogovoru II izdanju *Kapitala* („Na društveno kretanje Marks gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svesti i namera ljudi, nego baš obratno, određuju njihovu volju, svest i namere”²⁷), Lenjin je lako mogao da formuliše teoriju po kojoj je globalna istorija jedinstveni jednolinijski niz nužnih, sukcesivnih društava (društveno-ekonomskih formacija) od kojih je svako nužna posledica prethodnog, i istovremeno, svako razvijeniji oblik društveno-ekonomskog organizovanja ljudskog života.

Posmatrano iz današnje teorijske perspektive, ova Lenjinova eksplicacija Marksove teorije predstavlja tipičan primer *teorije endogene evolucije*: društvo se razvija tako što - pokretano unutarnjim činiocima (razvoj proizvodnih snaga, klasni sukobi, promene načina proizvodnje) - po određenim pravilima prolazi kroz niz tipskih formi (društveno-ekonomskih formacija); kako je reč o dominaciji endogenih faktora u odnosu na sistem (sa stanovišta sistema uticaj spoljašnjih činilaca je zanemarljiv) sistem se razvija ostvarivanjem svojih unutrašnjih mogućnosti zapretnih u „genetskom kodu” strukture; zbog toga, u njegovoj evoluciji nema mutacija ni raznovrsnosti (nema različitog delovanja spoljnih činilaca koji bi vodili diferencijaciji vrsta), pa se svi oblici njegovog razvoja prirodno (tj. „linijski”) nadovezuju jedan na drugi.

Krajnja teorijska i metodološka konsekvencija ovakvog koncepta jeste ponovna afirmacija hegelovske istorijsko-logičke metode - s razlikom što umesto logike pojma ovde susrećemo *logiku strukture*: kako se istorijski razvoj neke strukture *en general* poklapa sa njenim logičkim razvojem (logičkim, sa stanovišta sistema i njegovih unutrašnjih činilaca), ukoliko smo u stanju da iza sadašnje forme strukture otkrijemo njenu pravu prirodu, tj. unutrašnju logiku (kao što je to Marks uradio sa kapitalističkom formom društva) možemo, istovremeno, da sagledamo i strukturalnu prošlost i strukturalnu budućnost. Otuda i proizilazi ona Marksova analoška tvrdnja da, kao što je anatomija čoveka ključ za anatomiju majmuna, tako je i evolutivno razvijenije društvo ključ za analizu prethodnih istorijskih društava²⁸, zatim ono Engelsovo specifikovanje marksističke metode pre svega kao istorijsko-logičke²⁹, i uopšte, ideja kasnijih marksista (naročito nemačkih) da je, u susretu sa istorijom, osnovni zadatak sociološke teorije identifikovanje logike strukturalnog razvoja³⁰,

26 Marks K., *Prilog kritici političke ekonomije*, „BIGZ”, Beograd 1976, p.9.

27 *Ibid.*, v.XXI, p.24; podvukao A.S.

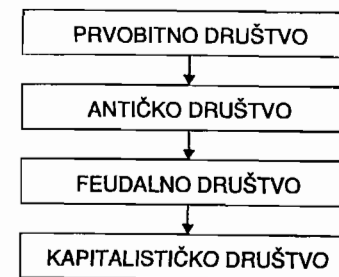
28 Marks K., *Prilog kritici političke ekonomije*, „BIGZ”, Beograd 1976, p.183.

29 Engels u prikazu Marksovog *Priloga kritici političke ekonomije*, (in: Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, ib. pp. 193-201) govori o njegovom prihvatanju „logičkog” načina tretiranja ekonomskih pojava, koji „nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju; čime počinje ova istorija time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz u apstraktnoj i teorijski konsekventnoj formi, istorijskog procesa; odraz korigovan, ali korigovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, njegovog klasiciteta”.

30 Cfr. Fleischer H., „Totalitet povijesnog procesa”, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp.11-54; pp.26-27; Habermas J., „Povest i evolucija”, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp. 120-170; pp.150-151; Habermas J., „Istorijski materijalizam i razvitak normativnih struktura”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.1-34; p.4; Eder K., „O problemu logičkog periodizovanja

kurs ekonomske nauke. U ovoj knjizi, potpisanoj pseudonimom „A.A.Bogdanov”, po prvi put je u ruskoj marksističkoj literaturi dotadašnji istorijski razvoj prikazan kao jednolinijska smena četiri društveno-ekonomske formacije (prvobitno-rodovski komunizam, ropstvo, feudalizam, kapitalizam)²². Lenjin, sumnjajući da pseudonim „Bogdanov” krije zapravo znatno starijeg i uglednijeg Plehanova (Lenjinu je bilo 28 a Plehanovu 42 godine), ovu knjigu - među ruskom inteligencijom ubrzo toliko popularnom da je u narednih osam godina doživela čak sedam izdanja! - najlaskavije ocenjuje („izuzetna pojava u našoj ekonomskoj literaturi...”, „najbolji ekonomski priručnik...”, „delo izvanrednih kvaliteta...”²³), posebno naglašavajući vrednost autorovog koncepta istorijskog razvoja²⁴. I dok se Malinovski (alias Bogdanov) docnije, kao što ćemo videti, odrekao ovog koncepta, Lenjin mu je do kraja ostao veran, pa se nalazimo pred zanimljivom situacijom da je jedan Bogdanovljevič *Jugendschrift*, - koji je on napisao kao harkovski student medicine, sa nepunih 25 godina - na marksizam uticao kudikamo više nego sva njegova kasnija mnogo značajnija i ozbiljnija dela²⁵.

SHEMA 1. Lenjinova shema istorijskog razvoja

Lenjin je ostajao veran ovom konceptu najpre zbog čvrstog uporišta koje je za njega mogao naći u tada poznatim Marksovim radovima: kombinacijom čuvene rečenice iz „Predgovora” *Prilogu kritici političke ekonomije*, u kojoj se izričito najbrajaju „antički, azijski, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje kao *progre-*

ske formacije društva” (Lenjin, *Izabrana dela*, I-XVI, „Kultura”, Beograd 1960, v.I,p.130). Međutim, ova brošura, ilegalno štampana i rasturana u veoma malim serijama, javnosti je praktično ostala nepoznata sve do 1923. godine, kada su otkrivene I i III sveska ove brošure (dok II sveska nije nikada ni pronađena) pa je njen uticaj u javnosti bio minimalan.

22 Bogdanov A.A., *Kratkij kurs ekonomičeskoj nauki*, „Izd. knjižare A.Murinov”, Moskva 1897.

23 Lenjin, *Dela*, ib.v.I, pp.46-52;p.46.

24 Lenjin, ib.p.47-49.

25 Na uticaj *Kratkog kursa*.. posebno ukazuje Dragičević, koji veli da je „knjiga odigrala veoma značajnu ulogu u širenju ekonomske nauke među ruskom omladinom” i da su „u njoj primijenjenu metodu i sistem izlaganja političke ekonomije redoslijedom razvoja i mijenjanja pojedinih ekonomskih formacija preuzeli docnije gotovo svi sovjetski ekonomisti, pa se i danas pretežno upotrebljava” (ib.v.I,p.46).

sivne epohe ekonomske društvene formacije"²⁶, i Marksovog pozivanja na svog ruskog recezenta, u pogovoru II izdanju *Kapitala* („Na društveno kretanje Marks gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svesti i namera ljudi, nego baš obratno, određuju njihovu volju, svest i namere"²⁷), Lenjin je lako mogao da formuliše teoriju po kojoj je globalna istorija jedinstveni jednolinijski niz nužnih, sukcesivnih društava (društveno-ekonomskih formacija) od kojih je svako nužna posledica prethodnog, i istovremeno, svako razvijeniji oblik društveno-ekonomskog organizovanja ljudskog života.

Posmatrano iz današnje teorijske perspektive, ova Lenjinova eksplikacija Marksove teorije predstavlja tipičan primer *teorije endogene evolucije*: društvo se razvija tako što - pokretano unutaršnjim činiocima (razvoj proizvodnih snaga, klasni sukobi, promene načina proizvodnje) - po određenim pravilima prolazi kroz niz tipskih formi (društveno-ekonomskih formacija); kako je reč o dominaciji endogenih faktora u odnosu na sistem (sa stanovišta sistema uticaj spoljašnjih činilaca je zanemarljiv) sistem se razvija ostvarivanjem svojih unutrašnjih mogućnosti zapretnih u „genetskom kodu“ strukture; zbog toga, u njegovoj evoluciji nema mutacija ni raznovrsnosti (nema različitog delovanja spoljnih činilaca koji bi vodili diferencijaciji vrsta), pa se svi oblici njegovog razvoja prirodno (tj. „linijski“) nadovezuju jedan na drugi.

Krajnja teorijska i metodološka konsekvencija ovakvog koncepta jeste ponovna afirmacija hegelovske istorijsko-logičke metode - s razlikom što umesto logike pojma ovde susrećemo *logiku strukture*: kako se istorijski razvoj neke strukture *en general* poklapa sa njenim logičkim razvojem (logičkim, sa stanovišta sistema i njegovih unutrašnjih činilaca), ukoliko smo u stanju da iza sadašnje forme strukture otkrijemo njenu pravu prirodu, tj. unutrašnju logiku (kao što je to Marks uradio sa kapitalističkom formom društva) možemo, istovremeno, da sagledamo i strukturalnu prošlost i strukturalnu budućnost. Otuda i proizilazi ona Marksova analoška tvrdnja da, kao što je anatomija čoveka ključ za anatomiju majmuna, tako je i evolutivno razvijenije društvo ključ za analizu prethodnih istorijskih društava²⁸, zatim ono Engelsovo specifikovanje marksističke metode pre svega kao istorijsko-logičke²⁹, i uopšte, ideja kasnijih marksista (naročito nemačkih) da je, u susretu sa istorijom, osnovni zadatak sociološke teorije identifikovanje logike strukturalnog razvoja³⁰,

26 Marks K., *Prilog kritici političke ekonomije*, „BIGZ“, Beograd 1976, p.9.

27 *Ibid.*, v.XXI, p.24; podvukao A.S.

28 Marks K., *Prilog kritici političke ekonomije*, „BIGZ“, Beograd 1976, p.183.

29 Engels u prikazu Marksovog *Priloga kritici političke ekonomije*, (in: Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, ib. pp. 193-201) govori o njegovom prihvatanju „logičkog“ načina tretiranja ekonomskih pojava, koji „nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju; čime počinje ova istorija time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz u apstraktnoj i teorijski konsekventnoj formi, istorijskog procesa; odraz korogovan, ali korogovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, njegovog klasiciteta“.

30 Cfr. Fleischer H., „Totalitet povijesnog procesa“, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp.11-54; pp.26-27; Habermas J., „Povest i evolucija“, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp. 120-170; pp.150-151; Habermas J., „Istorijski materijalizam i razvitak normativnih struktura“, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.1-34; p.4; Eder K., „O problemu logičkog periodizovanja

pa čak i primena logičko-retrospektivne metode (tzv. istorije unatraske) u analizi razvoja ranijih društava³¹.

Sve u svemu, Lenjinova koncepcija strukturalno-istorijskog razvoja poprimila je oblik strogog logičkog niza od pet kauzalno povezanih elemenata, od kojih svaki predstavlja logičku posledicu razvoja onog prethodnog: prvobitna zajednica se *sistemski nužno* razvija u antičko društvo, ovo pak u feudalno, feudalno se preobražava u kapitalističko, koje, najzad, smenjuje socijalistička odn. komunistička društveno-ekonomska formacija. Lenjinova jednolinijska shema dopunjavana je katkad i ubacivanjem azijskog društva pre antičkog³² ali je zadržavan njen unilinearni karakter i sve osobine koje istorijska serija (u Kontovom smislu te reči) može da ima: „ako neki istorijski niz određenih društvenih formacija označimo kao zakonit“ , dobro je primećivao jedan marksista-lenjinista, „to onda znači da ovaj niz, po zakonitosti u razvitku pojedinih formacija, predstavlja niz socioekonomske sve moćnijih formacija“³³ tako da broj članova niza nema značaja za njegovu unutrašnju logiku³⁴.

Premda je Lenjin uporište za navođenje svoje jednolinijske petostadijumske sheme imao u najvećem delu Engelsovih³⁵ i tada poznatih Marksovih radova³⁶

načina proizvodnje“, *Gledišta* 3-6/1983, pp. 68-85; p.73; Doeber R., „Metodološke i istraživačko-strateške implikacije evoluciono-teorijskih modela stadijuma“, *Gledišta* 3-6/1983, pp. 86-116.

31 Godelier M., „Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi“, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp.171-215; p.180.

32 Meloti to naziva „neounilinearizmom“ (Cfr.Melotti U., „Sadašnje stanje problema“ (prevod iz njegove knjige *Marx e il terzo mondo*), *Marksizam u svetu* 7/1980, pp.238-258; pp.246-252; isto tako, vidi: Jakšić M., *Teorija načina proizvodnje*, „Cekade“, Zagreb 1985, pp.25-26; Jakšić, *ANP*, ib.pp.255-257; Sawyer, ib. pp.224-225.

33 Tjaden K.H., „Prirodna evolucija, društvena formacija, svetska istorija; Razmišljanja o sociološkoj teoriji razvitka“, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp. 124-179;p.174.

34 Kod nekih marksista niz je dostizao i deset članova; tako je Dubrovski razlikovao sledeće sukcesivne društveno-ekonomske sisteme: privreda prvobitne zajednice, patrijalna privreda, robovlasnička privreda, kmetska privreda, feudalna privreda, privreda sitnih prizvođača, kapitalistička privreda, privreda prelaznog razdoblja od kapitalizma ka socijalizmu, socijalistička privreda i privreda svetskog komunizma (Dubrovskij S.M., *K voprosu o suščnosti „aziatskogo“ sposobu proizvodstva, feodalizma, krepstničestva i trgovogovo kapitalizma*, „Izdateljstvo naučnoj asocijacii vostokovedenija“, Moskva 1929; prema: Čarni L., *Teorija formaciji družbe*, „Mladinska knjiga“, Ljubljana 1979, p.48).

35 Veoma uticajno Engelsovo delo *Poreklo porodice privatne svojine i države* iz 1884. (koje je samo za prvih deset godina doživelo šest nemačkih izdanja i prevode na sve značajnije jezike) premda nije sadržalo eksplicitno nabranje redosleda društveno-ekonomskih formacija, celim svojim tokom direktno je podupiralo uobičajenu jednolinijsku shemu pet stadija, dok je *Anti-Diring* (1878) ne samo podupirao već i živo svedočio u prilog tezi o nužnosti dotadašnjih društvenih formacija - ropstva, feudalizma i kapitalizma: „Ne treba nikad zaboravljati da cio naš ekonomski, politički i intelektualni razvitak ima za pretpostavku takovo stanje u kome je ropstvo bilo nužno, toliko i opće priznato. U tom smislu imamo pravo da kažemo: bez antičkog ropstva ne bi bilo ni modernog socijalizma“ (Engels F., *Anti-Duehring*, „Naprijed“, Zagreb 1948, p.187).

36 Pre svega u prvoj glavi *Manifesta*, kao i u prvoj glavi *Nemačke ideologije*, ali i na drugim mestima: „Odnosi proizvodnje u svojoj cjelini čine ono što se zove društveni odnosi, društvo i to društvo na određenom historijskom stupnju razvitka. Antičko

(sam je Marks izgleda elemente ovoga niza skoro doslovno preuzeo - ne od Furijea, kao što veruje Sejverova³⁷, već od sensimonista³⁸), tek će Staljinova kodifikacija marksizma iz 1938.³⁹ proglasiti unilinearni, nužni i zakoniti sled društveno-ekonomskih formacija elementom marksističke doktrine od najvišeg deloškog značaja⁴⁰, prvenstveno zbog toga što je jamčio „naučnu” osnovu komunističke budućnosti⁴¹.

2.2. Plehanovljena hipoteza: azijska alternativa

Plehanov je, prema opštem mišljenju (uključujući i Lenjina), od svih ruskih marksista s početka XX veka bio nesumnjivo najbolji poznavalac ne samo Marksove teorije već i celokupnog evropskog filozofskog i sociološkog nasleđa⁴². I

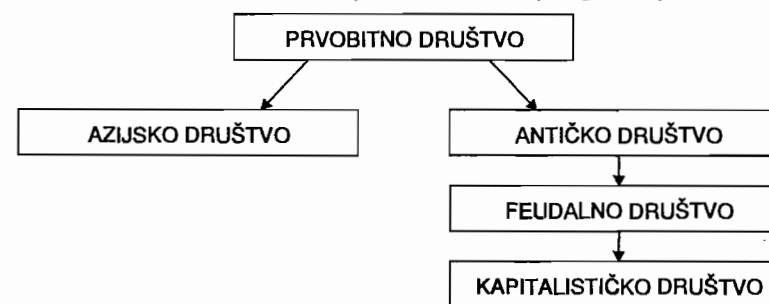
društvo, feudalno društvo, i buržoasko društvo takve su cjeline odnosa proizvodnje od kojih svaka za sebe obilježava ujedno zaseban stupanj razvitka u historiji čovečanstva” (Marx K., *Najamni rad i kapital*, „Školska knjiga”, Zareb 1975, p.62);

- 37 Sawyer M., *Marksizam i pitanje azijskog načina proizvodnje*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1984, p.214.
- 38 Čak i formulacije koje je Marks upotrebljavao izuzetno su slične onima koje su koristili sensimonisti; govoreći o nizu stanja kroz koje je prošlo čovečanstvo a koja su bila „nužni stadijumi progresivnog razvitka čovečanstva” (*Doktrina Sen-Simona*, ib.p.112), sensimonisti vele da ih karakteriše sve veće smanjivanje „esplotacije čoveka čovekom” (ib.p.135); kao stadijume navode: *stanje divljaštva*, u kom je čovek ubijao ili čak jeo drugog čoveka; *robovlasnički poredak*, u kom čovek zadržava pobeđenoga kao svoje vlasništvo tj. kao stvar; *kmetski poredak*, u kom čovek nije više svojina gospodara, već je samo pravno vezan za zemlju, dok je njegov život zaštićen i građanskim i verskim zakonom; i konačno, *građanski poredak*, u kome svi ljudi postaju slobodni, ali je „radnička klasa u materijalnom smislu samo nastavak klase robova i kmetova” (ib.pp.115-118).
- 39 Staljin J.V., „O dijalektikom i istorijskom materijalizmu, in: *Pitanja lenjinizma*, „Kultura”, Beograd 1946; Staljin ovde iznosi apodiktiku tezu da istorija zna za sledećih pet osnovnih tipova društvenih poredaka - prvobitnu zajednicu, ropstvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam (ib, pp.540-545).
- 40 „Marksističko-lenjinistička teorija smene formacija i istorijskih epoha bila je i ostaje u centru najoštrije ideološke borbe, podvrgnuta neprekidnim napadima od strane buržoaske ideologije, usmerljene svim silama na odbranu misli o večnosti kapitalizma. Stoga danas, kada se snage socijalizma sve više šire i snaže, kada njihov uticaj u svetu raste svakim danom, kada nastaje i ostvaruje se realna mogućnost nekapitalističkog razvoja država oslobođenih od kolonijalne zavisnosti, dalja razrada učenja o progresivnom razvitku društva kao prirodno-istorijskom procesu smene formacija, kao i analiza samih kategorija ‚formacija’ i ‚epoha’, ima veliki naučni i politički značaj” (Razin V.I., Ekonomova E.J., O kategorijah ‚istoričeskaja epoha’ i ‚obščestveno-ekonomičeskaja formacija’., *Vestnik Moskovskogo univerziteta*, serija 7 (filosofija), 1986/1.
- 41 „Za nas koji gradimo socijalizam, objektivna zakonitost u razvoju ljudskog društva je posebno radosna činjenica. Na osnovu ove zakonitosti saznavamo: isto tako kao što neotklonjivo, zakonito, posle zime dolazi proleće, a posle proleća leto, isto tako zakonito, neotklonjivo, smenjuje jedna društvena formacija drugu... a na kraju komunizam smenjuje kapitalističko društvo” (N.Janzen, *Die Dialektik und ihre Bedeutung fuer den Aufbau des Sozialismus*; navedeno prema: Fleischer H., „Istorijska nužnost”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.104-123; p.116).
- 42 Cfr. Kolakovski L., *Glavni tokovi marksizma*, I-III, „BIGZ”, Beograd 1983, v.II,p.393;

premda se u većini teorijskih pitanja pokazivao kao prilično krut sledbenik i tumač Marksovih ideja⁴³, u jednom je Plehanov pokazao da ume - držeći se Marksovog predloška - da izgradi prilično originalnu i interesantnu koncepciju: reč je o njegovoj teoriji društveno-istorijskog razvoja u kojoj se, po prvi put u okviru marksističke paradigme, na sasvim eksplicitan način iznosi *hipoteza o alternativnim pravcima društvene evolucije*.

Po Plehanovljevom shvatanju, predstavljenom javnosti 1908. godine⁴⁴, evolutivna istorija društva nema jednolinijski već dvolinijski oblik: prvobitno društvo, pod uticajem različitih geografskih činilaca, razvija se u dva paralelna pravca - dok na Zapadu jedan za drugim nastaju antički, feudalni i kapitalistički način proizvodnje, na Istoku se formira specifični tip društva koji Plehanov naziva *orijentalnim* (ili azijskim) društvom⁴⁵.

SHEMA 2. Plehanovljeva shema istorijskog razvoja

Osnovni razlog evolucionog račvanja na evropski i azijski pravac u globalno-istorijskom razvoju, bio je „različiti uticaj geografske sredine, koja je u prvom slučaju nalagala društvu jedan kompleks produkcionih odnosa, a u drugom slučaju drugi, veoma različiti od prvog”⁴⁶:

1. u zemljama sa retkim i nedovoljnim ili loše raspoređenim tj. sezonskim padavinama (Egipat, Mesopotamija, Kina, Indija, Persija itd), poljoprivredna proizvodnja mogla se organizovati samo pod pretpostavkom izgradnje i stalnog održavanja snažne mreže kanala za navodnjavanje i odvodnjavanje⁴⁷;

2. zato je, na ovim prostorima, poljoprivredni proizvođač mogao biti ekonomski uspešan samo ako je bio deo sistema u kom je centralna vlast redovno organizovala radove na izgradnji i održavanju irigacione mreže - za razliku od

„Plehanov”, u: *Filozofska enciklopedija*, ed D.Grič, Beograd 1973, pp.368-371.

43 Cfr. Kolakovski, ib.v.II,pp.393-415.

44 Plehanov G.V., „Osnovi marksizma”, u: *Od idealizma ka marksizmu, Izabrana dela*, „Kultura”, Beograd 1968.

45 Plehanov je radije upotrebljavao sintagme „orijentalni društveni sistem” ili „orijentalni društveni poredak”, ako i termin „azijski despotizam” nego „azijski način proizvodnje” (Cfr. Sawyer, ib.p.98).

46 Plehanov, ib.p.173.

47 Plehanov G.V., *O materijalističkom shvaćanju istorije*, „Kultura”, Zagreb 1947, p.23.

evropskog klimatskog područja gde seljaku država nije trebala da bi došao do vode za svoje useve⁴⁸;

3. u ovakvom prirodnom i društvenom okruženju nije se mogla raspasti prvobitna seoska opština na individualne proizvođače odn. privatne vlasnike zemlje, već je zajednica, u liku države (tačnije njenog suverena - cara, mogula, sultana itd.) a zahvaljujući svojoj organizaciono-privrednoj funkciji, postala formalni vlasnik svih poljoprivrednih površina iako su članovi seoskih opština i dalje nastavili da ih porodično obrađuju i „nasleđuju“ u skladu sa običajnim pravom;

4. klasa proizvođača - članova seoskih opština - isplaćivala je državi (suverenu) tzv. tribut (renta + porez) kao ekvivalent za njenu funkciju u izgradnji i održavanju irigacionog sistema i tako nikakva klasa aristokratskih zemljoposjednika (za razliku od Evrope) nije prisvajala višak vrednosti na osnovu prava vlasništva, već je klasa državnih činovnika prisvajala i, takođe, raspoređivala višak vrednosti funkcionalno: prisvajala ga je na osnovu privredno-organizatorske funkcije a raspoređivala na osnovu položaja koji činovnik zauzima u državnoj hijerarhiji⁴⁹;

5. sa razvojno-evolutivne tačke gledišta, osnovna osobina ovakvih društava bila je okamenjenost ili statičnost: glomazan centralizovani državni aparat stalno je pritiskao i lomio nezavisne elemente društvene strukture koji su mogli predstavljati pokretač razvoja (trgovci, manufakturni proizvođači, uopšte: klasa nezavisnih posjednika i proizvođača koncentrisanih u gradovima), a sa druge strane, najviše što su političke revolucije i seljački ustanci mogli da učine bila je obnova i podmlađivanje sistema - revolucije su privremeno povećavale organizacionu efikasnost državne strukture ili su privremeno umanjivale tributarni teret seljaka, ali one nisu mogle da promene sistem pošto je u njemu, umesto klasne borbe, vladala jedna vrsta klasne simbioze (ekonomski racionalna upućenost seljaštva i državnog aparata jednih na druge)⁵⁰.

Tako je Plehanov došao do modela društveno-istorijske evolucije koji je po svojim strukturalnim karakteristikama bio nešto sasvim različito u odnosu na Lenjinov model: umesto *endogene evolucije*, u kojoj se razvoj odvija kroz jedinstveni niz formi što ih tokom svoga samorealizovanja poprima istorijska kvintesencija društva, kod Plehanova nalazimo na *egzogenu evoluciju*, sličnu prirodnoj - različiti spoljašnji činioci (prirodno-geografska sredina) dovode do diferenciranja delova iste vrste, primoravajući ih da poprime različite forme kako bi se uspješnije prilagodili različitoj okolini. I kao što dugotrajna izloženost različitim ekološkim faktorima ubrzo od jedne životinjske vrste napravi više posve različitih bioloških vrsta, tako i društva iste socijalne strukture, smeštena u različite prirodne sredine, reaguju najpre poprimanjem različitih oblika, a onda i različitim strukturalnim razvojem koji će od njih stvoriti društva korenito različitih socijalnih struktura⁵¹.

48 Plehanov, op.cit, p.24.

49 Plehanov, loc.cit.

50 „Suština kineskih društvenih revolucija je u konfiskaciji zemlje od „držalaca“ (u starom sistemu) i njenom vraćanju Državi Levijatanu, a onda stara istorija počinje iznova, pojavljuju se novi „držaoci“, izbijaju nove revolucije, obnavlja se stara „kitajščina“ (Plehanov G.V., „K agrarnom voprosu v Rossii, *Dnevnik socijaldemokrata*, br.5, mart 1906, *Sočinjenja*, v.XV, p.36; prema: Sawyer, ib.p.198).

51 Plehanov je, inače, smatrao da i istorijska evolucija podleže istim zakonima kao i

Originalnost Plehanova svakako nije bila u tome što je prvi otkrio uticaj prirodno-geografske sredine na ljude i njihova društva. Međutim, Plehanov je - za razliku od starih autoriteta poput Aristotela⁵², Monteskieja⁵³ ili Hegela⁵⁴ - uspješno izbegao zamku uspostavljanja direktne korelacije između podneblja odn. konfiguracije terena sa jedne, i socijalno-političkih karakteristika naroda sa druge strane, kao što je, takođe, uspješno izbegao i monokauzalni determinizam zemljopisnog faktora tako čest u pojednostavljenim koncepcijama sociogeografske i antropogeografske škole njegovih savremenika Le Plea, E.Dmolena, P.Dekana, F.Racela, De Turvila itd.⁵⁵ I dok kod ovih autora geografski činioci (G) *neposredno* deluju na socijalne i političke odnose (O) - pa čak i na pojedinačne društvene pojave (P) - tako da je $O=f(G)$ ili čak $P=f(G)$, dotle kod Plehanova zemljopisni činioci deluju na društvene odnose *posredno*, tako što su ovi isposredovani drugim, pre svega ekonomskim (E) činiocima: $P=f(O)$, $O=f(E)$, a tek na kraju $E=f(G)$ ⁵⁶.

Time je Plehanov uspeo da zadrži izvornu Marksovu koncepciju o značaju ekonomskih činilaca u uobličavanju društvene strukture, ali ju je istovremeno dopunio uvođenjem još jednog faktora koji, kao *nezavisno promenljiva*, takođe determiniše strukturu: na istom nivou ekonomsko-tehnološkog razvoja (ili nivou razvoja proizvodnih snaga, rečeno marksističkom terminologijom) formiraju se različiti oblici društvene strukture (proizvodni odnosi, pravno-politička nadgradnja itd.) u skladu sa osušenim delovanjem prirodno-geografske sredine. Sama činjenica da se ista društvena struktura - makar i sasvim jednostavna - može razviti u dva pravca, zavisno od okruženja u kome se našla, razbijala je osnovnu koncepciju endogene, jednolinijske i gvozdene-determinisane evolucije, i otvarala čitav niz teorijskih - pa i političkih! - pitanja u vezi sa daljim društvenim i istorijskim razvojem.

Unutar marksizma ovo je bio i osnovni razlog stalnog obnavljanja diskusija o ovoj Plehanovljevoj teoriji (zapravo hipotezi, pošto njegovo izlaganje nije propraćeno bilo kakvim komparativno-istorijskim istraživanjem). Premda u prvi mah nije izazvala posebnu reakciju marksista, sredinom 20-ih godina Plehanovljeva teorija o specifičnom, azijskom društvu, doživljava renesansu u delima Varge⁵⁷, Vitfogela⁵⁸ i Mađiara⁵⁹, i - nakon što ju je staljinizam, 30-ih godina, gotovo ugušio

prirodna, i da je u tom smislu „marksizam primena darvinizma u društvenim naukama“ (Plehanov G.V., „Nekoliko reči našim protivnicima“, u: *Monistički pogled na istoriju, Izabrana dela*, ib.p.288).

52 qv. Arist., *Polit.*, 1327b; srpski prevod: Aristotel, *Politika*, „BIGZ“, Beograd 1984, p.180.

53 Vidi XVII knjigu njegovog *Duha zakona*.

54 Hegel je u odeljku „Geografski osnov svjetske povijesti“ (Hegel, *Filozofija povijesti*, ib.pp.86-105) uspostavio direktnu vezu između geografije i mentalnih osobina naroda: duh se, po njemu, ne može razviti u ekstremnim klimatskim zonama niti u beskrajinim ravninama ili pustinjama; njemu je potrebna kontinentalna razruđenost koja će stvarati individualizam, i more koje će stvarati odvažnost i lukavstvo itd.

55 qv. Kivilije A., *Uvod u sociologiju*, ib. pp.137-143; Sorokin P., *Savremeni pravci i teorije*, I-II, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona“, Beograd 1932,1933, v.I, pp. 111-153, et passim.

56 „Svojstva geografskog faktora determinišu razvoj proizvodnih snaga, koje sa svoje strane determinišu razvoj ekonomskih snaga i sve druge društvene odnose“ (Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, ib.p.165).

57 Varga E., „Ekonomičeski problemi revolucii v Kitaj“, *Planovoe hozjajstvo 1925/12*, pp.165-183; Sawyer, ib.p.96.

- ponovo se pojavljuje krajem 50-ih i početkom 60-ih i ostaje u središtu zanimanja marksista sve do današnjih dana⁶⁰.

Plehanovljevo istraživanje azijskih formi društvene strukture bilo je zapravo neposredno povezano sa drugačijim shvatanjem prirode revolucije koja se očekivala u Rusiji: Plehanov je smatrao da se u predpetrovske Rusiji, zbog specifičnih zemljopisnih i istorijskih prilika⁶¹, formirala osobena društvena struktura slična azijskim tipovima društva⁶², i da su ostaci „azijaščine“ u Rusiji njegova doba činilac sa kojim društveni revolucionari moraju najozbiljnije računati; stoga je, smatrao je Plehanov, za stvar socijalizma gotovo ubitačna Lenjinova ideja centralizovane i autoritarne države koja nakon revolucije treba da postane jedini vlasnik i upravljač - u tom slučaju dobili bismo, zapravo, samo novi, moderniji i znatno opasniji oblik azijske despotije „sa jedinom razlikom što proizvodnjom zemlje neće upravljati peruanski Sin Sunca i njegovi funkcioneri, već socijalistička kasta“⁶³; starom marksisti se takav socijalizam iskreno gadio („Socijalizam koji donose ruski policajci - kakva himera! Kuga je bolja od takvih reformi i takvih reformatora“⁶⁴) i stoga je, od samog pojavljivanja boljševizma 1903. godine, pa sve do svoje smrti 1918, bio u najoštrijem sukobu sa Lenjinom i njegovim pristalicama⁶⁵, podržavajući menjševički koncept demokratskih reformi⁶⁶ i zalažući se za završetak potpune ekonomske i političke evropeizacije Rusije⁶⁷.

58 Wittfogel K.A., „Ot pervobytnogo kommunizma do proleterskoj revolucii“, *Pervobytnij komunizm i feodalizm* (prevod s nemačkog), Harkov 1923; *Probuždajuščijsja Kitaj* (prevod s nemačkog izdanja *Das erwashende China*, Beč 1926), „Priboj“, Lenjingrad 1926; Sawyer, ib.pp.97-98.

59 Madiar L.I., *Ekonomika selskog hozjajstva Kitaja*, „Gossudarstvenoe izdatelstvo“, Moskva 1928; Sawyer, ib.p.102.

60 Srpski čitalac se o istorijatu diskusija vođenim o pitanju tzv. azijskog načina proizvodnje u okviru marksizma od 20-ih godina do danas, može obavestiti veoma iscrpno u Sawyer, ib.pp.98-121; Jakšić, *ANP*, ib.pp.163-291; Jakšić M., „Sovjetske diskusije o azijskom načinu proizvodnje“, in: *Iskušnja marksizma*, ed. D.Pirec i M.Jakšić, „Ekonomika“, Beograd 1985, pp.235-258; za izvorne tekstove vidi tematske brojeve *Marksizma u svetu* 7/1980 i 2/1983, kao i već pomenuti zbornik *Iskušnja marksizma*, ib.pp.65-368.

61 Otvorenost istočnoevropske nizije ka jugoistoku i njen neposredni dodir sa stepama Srednje Azije, omogućavali su stalni i nesmetani upad nomadskih hordi (Plehanov G.V., *Istorija ruske društvene misli*, I-II, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1974, v.I,p.39).

62 Stalna potreba da se društvo brani od nomadskih pljačkaša vodila je jačanju despotske države, koja je preko pronijarskog prava kontrolisala plemstvo a seljaka ostavljala u okvirima seoske opštine, tako da je „život ruskog seljaka bio sličan kao dve kapi vode načinu života zemljoradnika velikih istočnih despotija“ (Plehanov, *Istorija ruske društvene misli*, ib.v.I, p.75).

63 Plehanov G.V., *Socijalizam i politička borba*, Ženeva 1883; prema: Sawyer, ib.p.197.

64 Plehanovljevo pismo Engelsu, in: *Prepiska K.Marksa i F.Engelsa s ruskim političeskim dejateljima*, Moskva 1951, p.334; prema: Sawyer, loc.cit.

65 Plehanov je boljševike optuživao za „blankizam“, „jakobinizam“, „voluntarizam“, „kitajščinu“ itd; o sporu Plehanova sa Lenjinom vidi: Kolakovski, ib.pp.418-421; 497; Sawyer, ib.pp.197-198; Jakšić, *ANP*, ib.pp.157-158.

66 Po Plehanovljevom mišljenju, apsolutni preduslov istinske socijalističke revolucije u Rusiji bilo je stvaranje demokratskog uređenja koje će „radnicima garantovati 'prava građanina', 'prava čoveka' i opštim pravom glasa omogućiti njihovo aktivno učešće u političkom životu zemlje“ (Plehanov, *Socijalizam i politička borba*, ib.p.116; Sawyer, ib.p.197).

Kada su, međutim, boljševici u Rusiji uspeali da osvoje vlast i pošto su prionuli na realizaciju svog koncepta socijalizma, paralela između sistema koji su oni stvarali i Plehanovljeve slike azijskog despotskog društva bila je tako upečatljiva da je neprestano generirala obnavljanje diskusije o karakteru azijskih društava i o - kako su je protivnici nazivali - „geografskoj devijaciji“ Plehanova⁶⁸. Uz to, Kineska revolucija (1926-1927) ne samo što je još više zaoštrila problem odnosa revolucije prema ostacima azijske društvene strukture već je ruskim marksistima pružila mogućnost da se - tokom diplomatskih i revolucionarnih misija - neposrednije upozna sa konkretnom istorijskom građom koja bi mogla da potvrdi ili opovrgne Plehanovljevu hipotezu⁶⁹. I taman kada su Plehanovljevi sledbenici⁷⁰ preduzeli ozbiljnija komparativno-istorijska istraživanja⁷¹, nastupilo je ledeno doba staljinističke ortodoksije koja je, po kratkom postupku, razrešila sve teorijske sporove proglašavajući - iz sasvim razumljivih razloga - jednolinijsku shemu pet stadija jedinom dopuštenom i pravovernom⁷².

Ipak, bivši nemački komunista i Plehanovljev učenik⁷³, Vitfogel, nakon emigracije u SAD, potpuno se posvećuje potkrepljivanju Plehanovljeve hipoteze i, kao rezultat dugogodišnjeg rada, 1957. godine objavljuje veliku komparativno-istorijsku studiju *Orientalna despotija - uporedno istraživanje totalne moći*⁷⁴. Na osnovu analize širokog istorijskog materijala, ova studija je potvrdila svu ozbiljnost i relevantnost Plehanovljeve koncepcije koja više nije bila samo puka hipoteza već se mogla od tada smatrati izgrađenom i formulisanom teorijom. Tokom 60-ih godina i nezavisno od Vitfogela, ova će teorija među marksistima sticati sve više pristalica, tako da je ona danas na veoma zadovoljavajući način i sa različitih strana ispitana, osvetljena i potkrepljena empirijskom građom.

Konačno, kada je 1953. u Berlinu objavljen jedan dotad nepristupačan Marksov rukopis (*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, pisan 1857-1858)⁷⁵

67 U tom smislu, Plehanov je, kako veli Kolakovski, bio čak „ekstremni okcidentalist“ (ib.p.400).

68 Sve do 50-ih godina smatralo se nagrubljim kršenjem osnovnih principa istorijskog materijalizma pridavanje zemljopisnim činocima bilo kakvog uticaja na društvo i istoriju (cfr. Ivanov-Omskij I.I., *Istoričeskij materijalizm o roli geografičeskoj sredy v razvitii obščestva*, „Gospolitizdat“, Moskva 1950).

69 Tako je, recimo, nastala i Madiarova knjiga - tokom njegovog diplomatskog rada u Kini 1926-1927; Sawyer, ib.p.102.

70 „Azijatčici“ nisu uvek neposredno isticali Plehanovljeve zasluge u formulisanju azijske hipoteze, ali su svi - priznavši to poput Madiara (cfr. Sawyer, ib.p.104) ili prečutavši poput Vitfogela (koji u *Orientalnoj despotiji* o svom starom učitelju tako upadljivo čuti da to prosto ne može a da ne začudi!) išli njegovim stopama razvijajući misli i ideje koje su sve već bile sadržane u njegovom delu.

71 Posebno je bila značajna studija: Kokin M.D., Papajan G., *Cin-tjan: Agrarny stroi drevnogo Kitaja*, „Izdatelstvo Lenjingradskogo vostočnogo instituta A.Š. Enukidze“, Lenjingrad 1930, - u njoj su autori nastojali da opsežnim korišćenjem kineskih izvora pokažu kako je kinesko društvo Ču epohe bilo zasnovano na azijskom načinu proizvodnje (v.Sawyer, ib.pp.110-111).

72 Cfr. Sawyer, ib.pp.112-117; Jakšić, *ANP*, ib.pp.188-199.

73 Cfr. Sawyer, ib.pp.142;150.

74 Wittfogel K., *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, „New Haven“, London 1957; U tekstu je korišćen hrvatski prevod znatno proširenog i dopunjenog izdanja iz 1981: Wittfogel K.A., *Orientalna despotija*, „Globus“, Zagreb 1988.

75 Prva ruska redakcija *Grundrisse* objavljena u Moskvi 1939-1941, prošla je zbog rata

marksisti koji su podržavali Plehanovljevu teoriju dobili su ono što im je jedino nedostajalo - direktnu potvrdu u delu učitelja-osnivača. Naime, „azijatčici“ su se do tada pozivali uglavnom na izvesna mesta „Kapitala“ u kojima Marks iscrpno opisuje osobenost azijskih društava, i na neke Marksove novinske članke i Engelseva pisma u kojima su azijska društva jasno tretirana kao istorijski entiteti *sui generis*⁷⁶. Ova mesta bila su poznata i Plehanovu, koji ih je iskoristio kao elemente svoje teorije, ali nedostajala je ključna karika, tj. nije bilo ni jednog stava u kom bi Marks izričito govorio o alternativnim pravcima istorijskog razvoja.

Sa *Grundrisse*-om je i taj nedostatak prevladan jer je u njemu otkriven čitav odeljak u kojem je Marks izričito zastupao pluralističku shemu istorijskog razvoja (Epochen oekonomischen Gesellschaftsformation). U ovom poglavlju Marks je, manje više jasno, tvrdio da rimski (antički) i azijski oblik društvene strukture predstavljaju alternativne oblike mogućeg razvitka prvobitne zajednice - a koji će od ovih oblika preovladati zavisice od konkretnih zemljopisnih, etnografskih i istorijskih okolnosti: „Ako se najzad (ljudi) stalno nastane, onda će zavisiti kako od spoljnih, klimatskih, geografskih, fizičkih itd., uslova, tako i od njihove naročite prirodne naklonosti (njihovog plemenskog karaktera) kako će se ta prvobitna zajednica više ili manje modifikovati“⁷⁷. Tako su pristalice azijske alternative došle do nepobitnog dokaza „marksističke autentičnosti“ svoje teorije, premda je sledbenicima Lenjinove jednodimenzionalne hipoteze ostajala uteha u tome da se i oni, i to sa punim pravom, mogu i dalje pozivati na „svoja“ mesta u delima „osnivača marksizma“.

2.3. Bogdanovljeva hipoteza: antička alternativa

Bogdanov⁷⁸ je u odnosu i na Lenjina i na Plehanova bio kudikamo više nadaren i originalan mislilac⁷⁹. Njegova teorijska kreativnost i originalnost potiče

posve nezapaženo (Cfr. Avramović S., „Grundrisse“ i Marksov koncept antičkog tipa proizvodnje i zemljišne svojine“, Anali Pravnog Fakulteta, Beograd 1983/1-4, p.8).

76 Sva ova mesta iscrpno su navedena u: Thomer D., „Marx o Indiji i azijskom načinu proizvodnje“, *Marksizam u svetu* 7/1980, pp. 64-95; Ter-Akopjan N.B., „Razvoj pogleda K.Marxa i F.Engelsa na azijski način proizvodnje i zemljoradničku opštinu“, *Marksizam u svetu* 7/1980, pp.96-134; Krader L., „Engels o orijentalnom društvu“, *Marksizam u svetu* 7/1980, pp.135-149; Avineri S., „Karl Marx o kolonijalizmu i modernizaciji“, *Marksizam u svetu* 2/1983, pp.25-53; Turner B., „Marx i kraj orijentalizma“, *Marksizam u svetu* 2/1983, pp.54-96; Sawyer, ib.pp.51-89; 122-135; Jakšić, *ANP*, ib.pp.63-137.

77 Marks K., *Epohe ekonomske formacije društva*, „Kultura“, Beograd 1960,p.7.

78 BOGDANOV A.A. (Malinovskij); rođen 22.08.1873 u Tuli. Studirao prirodne nauke u Moskvi a završio psihijatriju na medicinskom fakultetu u Harkovu 1899. Član RSDRP od 1896. Više puta bio u zatvoru i u progonstvu. Na II kongresu RSDRP na kojem je došlo do rasepa priklonio se boljševicima. Na III, IV i V kongresu biran za člana CK RSDRP kao kandidat boljševika. Godine 1909, kao vođa frakcije *Vperjod* biva isključen iz Boljševičke partije. Za vreme I svetskog rata bio vojni lekar. Nije učestvovao u revoluciji 1917. Do 1921 bio lektor kulturno-prosvetnog odeljenja Moskovskog sovjeta radničkih deputata i Moskovskog Proletkulta, a 1921-1922 boravio u Londonu kao predstavnik i stručni savetnik Narodnog komesarijata (ministarstva) spoljne trgovine. Od 1922. se u potpunosti posvećuje naučnom istraživanju, pre svega u oblasti gerontologije i hematologije, i 1926. postaje osnivač i direktor prvog u svetu Instituta za transfuziju krvi. Umro je 1928. od posledica operacije sa transfuzijom, u kome je sam sebe podvrgao

iz dva izvora: prirodnjak po obrazovanju, doživljavao je Marksovu misao više kao klasičnu teoriju koju nadalje treba dopunjavati i razvijati, nego kao doktrinu koju valja samo dosledno slediti i primenjivati (kako su joj pristupali i Lenjin i Plehanov)⁸⁰; a drugo, želja za kreativnošću bila je zapravo jedna od konsekvenci njegovog viđenja revolucije; smatrao je da svaka klasa, pre no što izvede društvenu ili političku revoluciju, mora najpre da dokaže svoju istorijsku zrelost u jednoj naučnoj ili kulturnoj revoluciji; i kao što je poletna građanska klasa tokom Renesanse izvela pravu kulturnu, a delima Njutna, Dekarta ili Rusoa i naučnu revoluciju, tako je i proletarijat, pre nego što se upusti u revolucionisanje društva, obavezan da dokaže svoju zrelost stvarajući, na naučnom i kulturnom polju, dela koja će kreativnošću i kvalitetom nadmašiti dela građanske nauke i kulture upravo u onoj meri koliko su ova poslednja nadmašila naučna i kulturna dostignuća srednjeg veka.

I ma čega se prihvatao - a interesovanja su mu bila više no široka i obuhvatata su područja gnoseologije, epistemologije, psihologije, kibernetike, ekonomije, književnosti, hematologije itd. - Bogdanov je, bez ikakvog ustručavanja, nastojao da dopuni i popravi postojeće teorije, bilo povezujući ih sa nekim drugim, kompatibilnim teorijama, bilo tako što bi ih nadogrudio nekom svojom, originalnom teorijom. Stoga, ne treba se čuditi što je njegov *Kurs političke ekonomije*⁸¹ (I tom, napisan u koautorstvu sa Stepanovim, objavljen je 1910. godine) možda najosobijenija politička ekonomija koju je jedan marksista napisao u prvoj polovini XX veka⁸².

Ovo delo nije osobeno samo po tome što ne sadrži - premda se neposredno deklarise kao marksističko! - ni jedan citat iz Marksovih dela (ali ni iz dela bilo

pokusu. (Prema: Kline G.L., „Bogdanov A.A.“, *The Encyclopedia of Philosophy*, „Macmillan & The Free Press“, New York - London 1967, v.I, p.331; *Ekonomičeskaja enciklopedija: Političeskaja ekonomija*, „Izdavatelstvo Sovjetskaja enciklopedija“, Moskva 1972, V.I,p.169; *Boljšaja sovjetskaja enciklopedija*, „Izdavatelstvo Sovjetskaja enciklopedija“, Moskva 1970, pp.442-3)

79 „Kao filozof dominirao je nad Lenjinom u svakom pogledu: poznavanjem stvari, umijećem formulisanja problema, erudicijom, samostalnošću misli“ (Kolakovski, ib.p.518).

80 Koplston F., *Filozofija u Rusiji*, „BIGŽ“, Beograd 1992, p.310.

81 U ovom radu koristimo treće izdanje ovoga dela: Bogdanov A., Stepanov I., *Kurs političeskoj ekonomii*, I-II (3.ed.), „Gosudarstvennoe izdatelstvo“, Moskva 1920 (I izd. I sv. 1910, IIsv.1918).

82 U predgovoru ove knjige autori vele da je osnovnu ideju i arhitektoniku dela skicirao Bogdanov, koji je, uz to, napisao i opšti uvod, ceo odeljak o robovlasničkom sistemu i sve glave o ideologijama i pokretačkim silama razvitka za pojedine periode (Bogdanov-Stepanov, ib.p.xiv). Udeo Stepanova (1887-1928, pravo ime I.I.Skvorcov) koji je po struci bio ekonomista i istoričar, bio je u potkrepljivanju ove arhitektonike empirijskim materijalom i prezentiranju Marksove analize kapitalističke ekonomije. Stoga ćemo ovo delo - pogotovo u segmentima koji nas najviše interesuju - tretirati kao Bogdanovljevo. Inače, Stepanov, koji je i posle raskida Bogdanova i Lenjina ostao na strani boljševika (pa je nakon revolucije izabran za ministra finansija u prvoj sovjetskoj vladi, da bi od 1926. bio direktor Instituta V.I.Lenjina pri CK SKP(b)), nije se složio sa Bogdanovljevim viđenjem socijalizma i socijalističke ekonomije, pa na kraju knjige čitamo: „Glava ‚Novija znamenja kolektivizma‘ koju je napisao A.Bogdanov i završna ekonomska analiza novijih oblika zajedno sa klasnom analizom pokretačkih sila, nije mogla da uđe u *Kurs* usled neslaganja među autorima“ (Bogdanov-Stepanov, ib.v.II,sv.4, p.206).

kog drugog pisca), već, pre svega, zato što njegovi autori marksističkoj političkoj ekonomiji pristupaju metodom *istorijske škole političke ekonomije*: „Najjednostavniji i najcelishodniji način izlaganja naše nauke je genetičko-istorijski (posledovateljno-istoričeskij). Istinski znati bilo koju ekonomsku formu, moguće je samo ako se objasni njen nastanak i oni socijalni uslovi u kojima se ona razvijala... Otuda nas ne zanima, nasuprot tradiciji, analiza ekonomskih ‚kategorija‘ tj. opštih pojmova, kojima operišu savremena ekonomska istraživanja. Do svih tih kategorija može se doći samo kroz analizu njihovog istorijskog nastanka, od njihovog najprostijeg stupnja kao zametka, do poslednjeg i nama najpoznatijeg stadijuma razvitka. Tako ćemo izbeći uobičajenu grešku ekonomista i sociologa - prenošenje savremenih koncepcija u takve društvene komplekse u kojima one savršeno ne odgovaraju, poput predstavljanja štapa i kamena kao ‚kapitala‘ prvobitnog čoveka”⁸³.

I ne samo da je metodološki pristup Bogdanova i Stepanova bio u skladu sa konceptom istorijske škole političke ekonomije već ovo delo ima i ostale elemente karakteristične za ovu školu - minimalan ‚teorijski‘ deo (svega 26 strana I toma) i maksimalan istorijski deo (sve ostalo), stalno insistiranje na istoričnosti i sociološkičnosti ekonomske nauke (knjiga nije samo jednostavna istorija ekonomije, ona je faktički sociologija istorijskih društava jer, osim ekonomske sfere, obuhvata i njihove socijalne, kulturne i duhovne karakteristike⁸⁴), konačno, tu je i direktno podržavanje istorijskih ekonomista u *Methodenstreit*-u apostrofiranjem induktivnog metoda kao osnovnog metodološkog pristupa u ekonomiji⁸⁵ i odricanjem značaja deduktivne metode u teorijskoj konstrukciji političke ekonomije⁸⁶.

Ortodokсни sledbenici Marksa svakako da nisu mogli gledati sa odobravanjem na ovako direktno izjašnjavanje Bogdanova za analitičko-istorijski pristup. Marks je, kao što smo već rekli, u I tomu *Kapitala* svoju teoriju ne samo gradio na Rikardov način - dakle deduktivno-analitički⁸⁷ već je, i po svim drugim teorijsko-koncepcijskim karakteristikama, bio tipičan rikardijanac⁸⁸. Osim toga, na više mesta u *Kapitalu* Marks se, na svoj poznati način, izrugivao Rošeru⁸⁹, pa iako osnivača

83 Bogdanov-Stepanov, ib.V.I,pp.17-18; u poslednjoj rečenici Bogdanov i Stepanov direktno aludiraju na Rikarda (cfr. *supra* p.63)

84 Jednostavno, kako ekonomski odnosi u svakom društvu predstavljaju njegovu osnovnu strukturu (osnovnoje strojenije) politička ekonomija se, po ovim autorima, s punim pravom može odrediti i kao „nauka o osnovnoj strukturi društva” (Bogdanov-Stepanov, ib.p.3).

85 Bogdanov-Stepanov, ib.pp.5-9.

86 Dedukcija se, po Bogdanovu i Stepanovu, upotrebljava samo onda kada je neophodno da se iz opštih tendencija ekonomskog kretanja, utvrđenih prethodno induktivnom metodom, izvedu relevantna predviđanja (Bogdanov-Stepanov, ib.9-11).

87 Marks je i sam bio svestan elemenata apriorizma, naročito u prvim glavama *Kapitala*, pa se u pogovoru za II izdanje ovog dela ovako pravdao: „bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako bude izgledalo kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori” (ib.p.25).

88 „Očigledna je istina da se Marx, što se tiče čiste teorije, mora smatrati ‚klasičnim‘ ekonomistom, i, još uže, članom Ricardove grupe; on je prihvatio Ricardovo koncepcijsko izlaganje i njegovi problemi njemu su se javljali u oblicima koje im je dao Ricardo; što se teorije tiče, to Marxa čini engleskim ekonomistom. A on je to i bio!” (Schumpeter, ib.p.324).

89 Za njegove teorije tvrdio je da su „eklektičko profesorsko trućanje” (*Kapital*, ib.p.92),

istorijske škole političke ekonomije nije udostojio neke ozbiljnije kritike⁹⁰, sama istorijska škola je kod marksisata izašla na glas priglupе (u njihovoj terminologiji - „vulgarne”) političke ekonomije⁹¹. Međutim, očigledno su i Bogdanov i Stepanov smatrali da se metodologija istorijske škole - koja je u njihovo doba još uvek bila u punoj snazi - sasvim lepo može kombinovati sa Marksovom tzv. istorijsko-logičkom metodom, tako da smo u *Kursu* dobili jednu vrstu privredno-istorijske sociologije ili još bolje istorijsko-sociološke ekonomije.

Pogledajmo kako je Bogdanov - koji je bio tvorac osnovne ideje i arhitektonike dela - prikazao ekonomsko-istorijsku evoluciju pretkapitalističkih društava. Najpre je napravio tipologiju svih društveno-ekonomskih sistema (uključujući i nastupajući, socijalistički), tako što ih je podelio u tri velike grupe:

1. prvu grupu sačinjavaju sistemi *sitne prirodne privrede* (drobnoe prirodne hozjajstvo); Bogdanov ovde ubraja prvobitni rodovski komunizam, autoritarnu rodovsku opštinu i feudalizam⁹²; pojam „feudalizam”, treba odmah reći, Bogdanov upotrebljava u stipulativnom, dakle pomerenom značenju, podrazumevajući pod njim ono što se u literaturi uobičajeno naziva *protofeudalizmom*, odn. sistemom ratničko-plemenske hijerarhije koji je postojao u Homerskoj Grčkoj ili Evropi ranog srednjeg veka⁹³.

2. drugu grupu sačinjavaju sistemi *razmenske privrede* (menovoje hozjajstvo); Bogdanov u ovu skupinu ubraja sisteme ropstva i kmetstva, sitno-buržoaski sistem, kućno-kapitalistički sistem, industrijski kapitalizam manufakturnog tipa i mašinski kapitalizam; i ovde treba odmah upozoriti da Bogdanov pod kmetstvom podrazumeva prvenstveno ono što danas nazivamo „drugim kmetstvom” tj. proces uk-

puno „detinjastih pojmova” (ib.p.148), podsmešljivo ga naziva Tukididom (ib.p.195) „našim” (ib.p.1324) ili „pametnim” Rošerom (ib.p.1405), ruga mu se da posmatranja procesa kapitalističke proizvodnje vrši u dečijoj sobi (ib.p.291) itd.

90 Marks se na jednom mestu nešto opširnije obračunava sa Rošerom tako što ga, ismevajući, citira: „I Rikardova škola obično podvodi kapital pod pojam rada kao ‚prišteđeni rad’. To je neumešno (!) jer (!) je svakako (!) vlasnik kapitala (!) ipak (!) više (!) uradio, a ne samo (!) proizveo (!) i (!?) održao isti (koji?): on se upravo (!?) uzdržava od ličnog uživanja i za to on, npr. (!!!) zahteva kamatu” (*Die Grundlagen der National-oekonomie*, IIIed. 1858, p.79; Marks, *Kapital*,ib.p.187). Marks međutim gubi iz vida da se sličnom metodom može obesmisлити svaki tekst pa i njegov; uzmimo, recimo, prvu sledeću rečenicu nakon ove Marksove fusnote: „Dok (?) proizvodni rad pretvara (!) sredstva za proizvodnju u (?) elemente (!?) stvaranja (?) nekog (kog?) novog proizvoda, dotle (?) se na drugoj (kojoj?) strani zbiva seoba duša (?????) njihove (!) vrednosti”.

91 q.v.Dragičević, ib.v.I,p.222; međutim, i Engelsovo određenje političke ekonomije iz *Anti-tidiringa* u osnovi je istovetno sa shvatanjem istorijskih ekonomista: „Politička ekonomija ne može biti ista za sve historijske epohe. Ogroman je razmak od luka i strijele, od divljakova kamena noža i razmjenjivanja koje se dešava samo izuzetno, pa do parne mašine od hiljadu konjskih snaga, do mehaničkog razboja za tkanje, do željeznica i Engleske banke. Politička ekonomija je, prema tome, bitno *istorijska* nauka; ona najprije ispituje posebne zakone svakog pojedinog stupnja u razvitku proizvodnje i razmjene, i tek na kraju tog ispitivanja može da ustanovi ono malo sasvim općih zakona koji važe za proizvodnju i razmjenu uopće” (podvukao Engles; *Anti-Duehring*, ib.pp.151-152).

92 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.18.

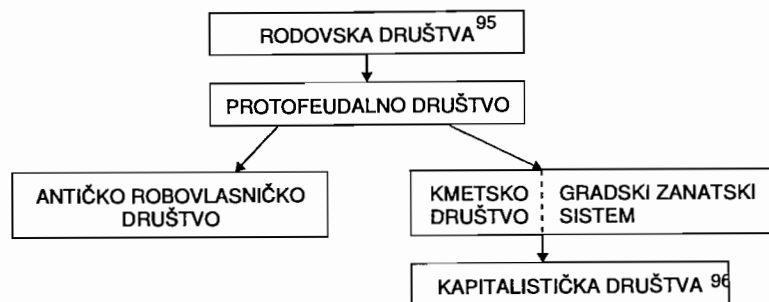
93 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.88.

mećenja seljaka, koji je u Z.Evropi poznog srednjeg veka, a na istoku Evrope i nakon tog vremena, nastupio sa razvojem robno-novčanih odnosa⁹⁴.

3. končano, u treću grupu sistema tzv. *udružene prirodne privrede* (ob"je-dinjennoe prirodnoe hozjajstvo), po Bogdanovu spada buduće socijalističko društvo, odnosno kolektivizam, kako ga on naziva.

Na osnovu ove tipologije - koja je mnoge površne interpretatore zavarala delimično podsećajući na nešto razrušeniju jednolinijsku shemu - Bogdanov je u daljem tekstu dotadašnji društveno-istorijski razvoj prikazao kao na shemi br.3:

SHEMA 3. Bogdanovljeva shema istorijskog razvoja

Po Bogdanovu, protofeudalno društvo (odn. „feudalno“, kako ga on naziva) nosi u sebi razvojne klice koje mogu voditi bilo u pravcu antičkog robovlasničkog društva, bilo u pravcu društva koje predstavlja kombinaciju kmetskog i zanatsko-trgovačkog sistema, „i samo od konkretnih uslova, od prirode koja ga okružuje i od istorijskih prilika, zavisi koje će se nove forme iz njega razviti“⁹⁷:

1. Robovlasnički sistem poznat iz klasične antike, razvio se s jedne strane u okolnostima značajne prednosti koje je, u civilizacijskom razvoju, imao neki narod u odnosu na okolne narode (bolje oružje, razvijenija vojna tehnika itd.) čime je obezbeđen konstantan priliv robovske radne snage, a sa druge strane, brzi razvoj trgovine i proizvodnje omogućio je da se ova jeftina radna snaga produktivno upotrebi⁹⁸. To je pretežno *razmenski* ili *tržišni* privredni sistem⁹⁹, u kom za tržište proizvode ne samo robovlasnička imanja¹⁰⁰ već je i seljaštvo „u znatnoj meri uvučeno u sferu razmene. U gradu su seljaci kupovali značajniji deo neophodnih zanatskih proizvoda, oruđa itd, a da bi mogli kupovati prodavali su na istom mestu

94 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,pp.256-257.

95 U knjizi su razmatrana u dva posebna stepena razvitka : 1. prvobitni rodovski komunizam i 2. autoritarna rodovska opština.

96 U knjizi su, takođe, razmatrana u dva posebna stepena razvitka: 1. trgovački kapitalizam i 2. industrijski kapitalizam.

97 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.200.

98 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,pp.210-213.

99 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,pp.217-218.

100 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.218.

proizvode svoga seoskog domaćinstva. O tome, koliko je bio značajan novčani obrt tih proizvoda svedoči ogroman razvitak gradova u starom svetu“¹⁰¹.

Kada su latifundije, svojom jeftinom robom, i država, stalnim ratovima i uvo-zom žita iz tributarnih oblasti (pre svega Egipta), upropastile seljaka, a time i sloj sitnih zanatlija koji su živeli od prodaje robe seljacima¹⁰², stvoren je antički proletarijat, pa su - uz nagomilani novčani kapital - stvoreni i *preduslovi za razvoj prema kapitalizmu*¹⁰³. Međutim, osiromašenost srednjih slojeva vodila je opštem opadanju kupovne moći, smanjenju tržišta i jačanju prirodnih tendencija: „Kapitalistička proizvodnja, bez obzira na mnogobrojnost ‚slobodnog proletarijata‘, nije mogla da iznikne. Proizvodne snage nisu rasle, već su propadale; nije bilo organizatora za nove sisteme proizvodnje: vladajuće klase, posednici kapitala, izrodile su se u čiste parazite. Trgovac pak, nije uspeo da postane *trgovački kapitalista*, tj. da objedini pod svojom vlašću sitnu proizvodnju: nju je već uspeo da uništi robovlasnički sistem; od pukih oruđa robovi nisu mogli da postanu slobodni najamni radnici, a ‚proleter‘ su se potpuno izrodili u svom dubokom parazitizmu, izgubivši svaku sposobnost i sklonost ka proizvodnom radu. Put ka kapitalizmu bio je svuda zatvoren“¹⁰⁴.

2. U drugačijim prirodnim i istorijskim okolnostima, protofeudalno društvo se, po Bogdanovu, može razviti i u društvo koje predstavlja kombinaciju kmetskog i zanatsko-trgovačkog sistema. Naime, sa propašću antičkog robovlasničkog sistema, ponovo se kao dominantni uspostavljaju protofeudalni odnosi, tako da „između robovlasničkog i kmetskog sistema nema sledbene povezanosti; u srednjem veku, istorija počinje gotovo iznova, a polaznu tačku predstavljaju feudalno-rodovski odnosi, s tim što se razvitak odvija u drugačijim prirodnim i istorijskim okolnostima, zbog čega su kmetški odnosi, nastali iz feudalnog sistema na selu, duboko različiti od drevnog ropstva“¹⁰⁵. Međutim, sam kmetški sistem, koji izolovano možemo predstaviti kao konfederaciju vlastelinstava tj. prirodno-kmetških imanja, ne može se razviti direktno iz protofeudalizma, već je neophodno da uz njega, i u hronološkom i u prostom smislu, postoji jedan drugi sistem - srednjovekovni zanatski sistem, koji se takođe može prikazati posebnim modelom¹⁰⁶ i koji se u kombinaciji sa kmetškim sistemom rađa na istoj protofeudalnoj osnovi: „Premda je na selu kmetstvo neposredno nastalo iz feudalizma, ipak, ukoliko posmatramo ekonomske odnose u celini, između ova dva sistema umeću se dve važne karike: zanatstvo i trgovački kapital. Hronološki sled tipičnih društvenih formi u srednjovekovnoj Evropi bio je: feudalizam, zanatstvo, trgovački kapital, ukmećenje. Pretpostavka kmetških odnosa bio je razvitak srednjovekovnog grada“¹⁰⁷.

Tako, s Bogdanovim, po prvi put među marksistima imamo teorijsku koncepciju konkretnog istorijskog društva kao kombinacije dva analitička modela privrednog sistema - recimo, Francuska XIV veka je kombinacija sistema kmetške

101 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.236.

102 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,pp.236-7.

103 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.245.

104 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.245; podvukao Bogdanov.

105 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.256.

106 v.Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,pp.305-357.

107 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.256.

privrede u kom važi jedan tip ekonomskih i društvenih odnosa, i zanatsko-gradske privrede u kojoj važi drugi tip ekonomskih i društvenih odnosa¹⁰⁸. Pritom, premda se ovi sistemi mogu analitički odvojiti, oni su u funkcionalnom smislu povezani jer ekonomski i socijalni odnosi unutar vlastelinstva mogu postojati samo uz pretpostavku da postoje grad i gradsko tržište i *vice versa*, postojanje gradova kao zanatsko-trgovačkih centara povezano je sa egzistencijom potrošačkog sloja velike kupovne moći, kao što je vlastela.

Međutim, za razliku od antičkog društva koje se, bez obzira na tržišni karakter svoje ekonomije i ostale preduslove, nije razvilo u pravcu kapitalizma, ovakva kombinacija privrednih sistema uspjela je da Evropu kasnog srednjeg veka izvede na put koji je vodio u kapitalistički razvoj, tako da je, po ovom Bogdanovljevom konceptu, antičko društvo zapravo jedna vrsta *evolutivnog ćorsokaka* naspram kog se nalazi evolutivno uspješnija linija koja vodi ka višim oblicima društveno-ekonomskog razvoja.

Kao što se vidi, Bogdanovljeva teorija je u osnovi slična Plehanovljevoj i počiva na ideji *egzogene evolucije*, koja se u različitim prirodno-istorijskim prilikama može razvijati u različitim evolucionim pravcima. Razlika između Plehanova i Bogdanova nije samo u tome što ovaj drugi kao alternativnu liniju bez evolutivne budućnosti ističe antičko a ne azijsko društvo, već i u tome što Bogdanov ne specifikuje dovoljno tip ili vrstu egzogenih činilaca koji uzrokuju različit strukturalni razvoj (nije do kraja jasno zašto se u jednom slučaju protofeudalno društvo razvija u pravcu antičkog a u drugom slučaju u pravcu kmetstvo-zanatskog društva). Osim ovog nedostatka, Bogdanovljeva teorija pati i od nedovoljnog korišćenja empirijske građe (koje ipak ima znatno više nego i kod Lenjina i kod Plehanova), ne razvija do kraja neke najinteresantnije ideje i nije do kraja teorijski „čista” jer se u procepu između protofeudalizma ranog srednjeg veka i kmetstva visokog srednjovekovlja nekako gubi društvo koje većina teoretičara naziva feudalnim.

Ipak, Bogdanovljeva hipoteza imala je dve značajne karakteristike koje su marksističku teoriju stavljale pred ozbiljan izazov: prvo, istakla je nesklad između snažnih elemenata tržišnih odnosa koji su postojali u antičkom društvu i njegovog uobičajenog rangiranja *ispod* klasičnog feudalnog društva kao školskog primera prirodne odn. mnogo primitivnije ekonomije; drugo, premda i kod Engelsa na jednom mestu nailazimo na izričito tvrđenje da se antičko i feudalno društvo razvijaju iz iste društvene osnove, po Engelsu feudalno društvo ipak ne može nastati a da se prethodno ne odigra drama oko uspona i pada antičkog društva¹⁰⁹; Bogdanov je ovde mnogo radikalniji i za njega strukturalno-logički razvoj koji vodi ka kapitalizmu uopšte ne mora podrazumevati antičku instancu, čime se odbacuje koncept

108 Bogdanov-Stepanov, ib.v.I,p.266.

109 „Svi istorijski narodi prošli su kroz stupanj patrijahalnog ropstva... Da li će se patrijahalno ropstvo razvijati dalje u robovlasnički društveni poredak antičkog tipa ili pak u feudalizam, to zavisi od okolnosti, mesta i vremena; tamo gde postoje široke mogućnosti trgovine, gde se brzo razvijaju zanati i robna razmena, tamo se patrijahalno ropstvo pretvara relativno brzo u robovlasnički poredak, gde tih uslova nema ono se trajnije zadržava u prvobitnoj fazi. Tamo gde je patrijahalno ropstvo zateklo takve rezultate raspadanja klasičnog robovlasničkog sistema, kao što je bio rimski kolonati, ono se razvijalo dalje u pravcu feudalizma” (*Anti-Duehring*,ib).

nužnog prolaska istorijske matice kroz sve dotadašnje društveno-ekonomske tipove društva.

Konačno, Bogdanovljeva hipoteza je bila sasvim kompatibilna i sa Plehanovljevom hipotezom, štaviše, pravo je čudo što Bogdanov ideju starog marksiste o azijskom društvu kao posebnom tipu socijalno-ekonomskog sistema nije iskoristio kao potvrdu svoje osnovne teze o ključnom izvoru moći vladajućih klasa. Naime, Bogdanov je uporno tvrdio da vladajuća klasa svoj dominirajući položaj u društvu duguje pre svega svojoj privredno-organizatorskoj funkciji koju obavlja u nekoj zajednici, a da tek iz te funkcije, kao njen društveno-istorijski derivat, nastaje privatna svojina¹¹⁰. I baš Plehanovljevo azijsko društvo, u kome je očividno da se duboka klasna diferencijacija ne zasniva na privatnoj svojini već na funkcijskoj hijerarhiji, predstavljalo je najbolju potvrdu ove Bogdanovljeve teze, ali Bogdanov, pišući prvo izdanje *Kursa* (1910), verovatno nije mogao imati u vidu Plehanovljev rad iz 1908, a u docnijim izdanjima nije stigao - ili nije smatrao potrebnim - da izvrši ikakve promene.

4. Palingeneze Bogdanovljeve ideje

Bogdanovljeva teorija ostvarila je mnogo manji uticaj na kasnije marksiste nego Plehanovljeva, iz dva osnovna razloga: najpre, bila je manje politički aktuelna, jer se - nasuprot hipotezi o azijskoj alternativi - nije odnosila na društva koja su umnogome bila živa i za koja se među marksistima očekivalo da im predstoji socijalistička revolucija (pa ih je valjalo do kraja teorijski apsolvirati)¹¹¹; i drugo, u periodu staljinističke hibernacije Bogdanov je bio ne samo delimično politički prokažen (poput Plehanova) već i potpuno teorijski anatemisan kao nemarksista, pa i otvoreni antimarksista.

Naime, Lenjinu se Bogdanovljevo „kreativno nadopunjavanje” marksizma - pogotovo u *Empiriomonizmu* (I-III, 1904-1906) gde je Bogdanov nastojao da marksističku gnoseologiju oslobodi naturalističke metafizike kao i antimetodske dijalektike povezivanjem sa modernim pravcima filozofskog pozitivizma i pragmatizma - nikada nije odveć dopadalo, ali je, prema sopstvenom priznanju¹¹², tolerisao ove Bogdanovljeve teorijske izlete sve dok je ovaj spremno igrao ulogu „vicelidera” boljševizma¹¹³, tj. najbližeg Lenjinovog političkog sledbenika. Međutim, kada je Lenjin napravio jedan od onih svojih čuvenih političkih zaokreta prihvativši, posle 1907, stanovište menjševika o potrebi uključivanja socijaldemokrata u rad parla-

110 Cfr. Bogdanov-Stepanov, ib.v.I, pp.121-125.

111 Konceptija azijskog načina proizvodnje je i kasnije za marksiste imala izuzetan teorijski pa i ideološki značaj - ukoliko se dopusti da društva bez privatne svojine mogu biti klasna, otvara se makar teorijska mogućnost da se isto ustvrdi i za tzv. socijalistička društva, a to je oficijelni istočnoevropski marksizam neprestano nastojao da izbegne.

112 Lenjin, „Pismo A.M.Gorkom od 25. januara 1908”, in: Lenjin V.I. *Izabrana dela*, I-XVI, „Kultura”, Beograd 1960, v.VI, pp.382-6.

113 Po rečima M.N.Pokrovskog; v. Pljuttu P.A., „Obščestvo i arhivy (iz istorii ličnogo arhivnogo fonda A.A.Bogdanova)”, *Sociologičeskie issledovanija*, 6/1993, pp.143-154; p.147.

menta (dakle upravo ono stanovište koje je bilo u središtu spora sa njima), Bogdanov jednostavno nije bio u stanju da ga prati, pa je ostao na - kako ih je sam nazvao - „staroboljševičkim pozicijama“¹¹⁴ (ili, kako ih Lenjin naziva, pozicijama „otzovista“) zahtevajući nastavljanje bojkota III državne Dume i povlačenje iz svih legalnih organa. Različen, Lenjin odlučuje da se teorijski obračuna kako sa Bogdanovim tako i sa celom njegovom levičarskom frakcijom, a za to će mu odlično poslužiti upravo objavljeni zbornik (*Ogledi o filosofiji marksizma*, 1908) u koji su svoje priloge, pored Bogdanova, priložili i V.Bazarov, Berman, A.Lunačarski, P.Juškevič, I.Golkfond i S.Suvorov - dakle najznačajniji predstavnici socijaldemokratske levice¹¹⁵.

Tako se 1909. pojavljuje knjiga *Materijalizam i Empiriokriticizam*, u kojoj se Lenjin, filosofiji sasvim neuobičajenim žargonom (koji je bio tim oštrije što je njegovo nerazumevanje pojedinih filosofskih pitanja bivalo veće¹¹⁶), obrusio na ruske neopozitiviste, neposredno pritom optužujući Bogdanova da je „samo još jednom pokazao svoje apsolutno nepoznavanje materijalizma i dijalektike“¹¹⁷, da njegov pokušaj nadopunavanja marksizma pozitivizmom nije ništa drugo do „sprdnja s marksizmom“¹¹⁸ i da se Bogdanov, premda i dalje „želi da ga u filozofiji smatraju marksistom“, više ne može smatrati marksistom već samo „mahistom“¹¹⁹. Ipak, *Materijalizam i Empiriokriticizam* nije imao neki veći uticaj na ruski intelektualni život sve dok ga Staljin - motivisan pre svega Lenjinovim apodiktičkim tvrdnjama o nužnosti postojanja partijnosti i u filosofiji, iznetim u ovom delu¹²⁰ - nije tridesetih godina proglasio za temeljac marksizma i glavni izvor sveg filosofskog znanja¹²¹. Time je Bogdanov postao za marksizam definitivno mrtav, a s njim i sve ideje koje su mogle biti povezane sa njegovim imenom¹²².

114 Bogdanov u „Otvorenom pismu drugu Buharinu“, preštampano u Pljutto P.A., „Dokument o tražajšćij epohu“, *Sociologičeskie issledovanija*, 9/1990, pp.112-117, p.115.

115 Simptomatično je da Lenjin u svom pismu Gorkom - dakle, čak i pre nego što je bilo ko uopšte i mogao izneti optužbu da je njegov *Materijalizam i Empiriokriticizam* napisan prvenstveno sa željom da se politički osveti otzovistima! - uporno naglašavao da je njegov osnovni motiv uverenost u nemarksistički karakter ove knjige („pri svakom članu upravo sam besneo od negodovanja - Ne, to nije marksizam!“; ib.p.383), a ne politički sukob sa Bogdanovim, koji, više nego napadno, nastoji da prikaže kao jednu sasvim sitnu i benignu nesuglasicu - „koja se nikad nije zaoštrila među nama“ (ib.p.385). Međutim, Bogdanov je upravo zbog te „sitne nesuglasice“ iste godine kada je objavljen *Materijalizam i Empiriokriticizam* isključen iz partije.

116 Za najbolju ocenu ovog Lenjinovog dela vidi: Kolakovski, ib.pp.544-545.

117 Lenjin V.I. „Materijalizam i Empiriokriticizam“, in: *Izabrana dela*, I-XVI, „Kultura“, Beograd 1960, v.VII, pp.120.

118 Lenjin, op.cit.p.312.

119 Lenjin, op.cit.p.54.

120 „Van partijni ljudi u filozofiji isto su tako beznadežni glupaci kao i u politici... Bespartijnost u filozofiji samo je prezreno maskirano lakejstvo pred idealizmom i fideizmom...“ (Cfr. Lenjin, ib.pp.319-330).

121 Kolakovski, ib.pp.545-546.

122 U *Historiji marksizma* P.Vranickog, koja je skoro tri decenije - sve do pojave *Glavnih tokova* Kolakovskog - važila za možda najbolji i najkorektniji pregled marksističke misli, Bogdanov je pomenut samo na tri mesta i to sasvim uzgred (Vranicki P., *Historija marksizma*, I-III, *Odabrana djela*, „Liber-Naprijed“, Zagreb 1978, v.II, pp.23; 26; 200.

Osim toga, Bogdanov je u godinama staljinizma bio omiljena meta napada i kao predstavnik levičarskih ideja tzv. *proletkulta*. Već smo rekli da je Bogdanov smatrao da svaka klasa pre nego što izvede društvenu ili političku revoluciju mora da dokaže svoju spremnost za preuzimanje poslova organizacije društvene reprodukcije¹²³ tako što će izvesti naučnu ili kulturnu revoluciju; stoga se Bogdanov - u okviru znamenite frakcije *Vperjod*¹²⁴ - odlučno suprostavljao Lenjinovoj tezi da je zaostao i nepismeni ruski proleterijat već spreman za revoluciju. Lenjinov oktobarski prevrat 1917. Bogdanov je doživeo kao prirodan rezultat „komunističkog iskrivljavanja boljševizma“¹²⁵, ocenjujući da nije vođen „načelom socijalizma već vojnog komunizma“¹²⁶. No, ma koliko loše mislio o boljševičkoj revoluciji i njenim protagonistima¹²⁷, kada je revolucija već izbila, Bogdanov je smatrao neophodnim da se što pre pristupi samoprosvećenju ruskog proleterijata, kako se kapitalistički monopol nad organizacijom proizvodnje jednostavno ne bi mogao zameniti državnim ili partijskim monopolom. Stoga, Bogdanov 1918. postaje idejni vođa masovnog pokreta samoobrazovanja i izgradnje autentične proleterske kulture, pokreta koji će do 1920. pridobiti oko 400.000 članova¹²⁸. Međutim, kako je Proletkult težio potpunog nezavisnosti u odnosu na Partiju i njeno rukovodstvo, krajem 1920. Lenjin oštro kritikuje pokret¹²⁹ dekretom ga stavljajući pod neposrednu upravu CK RKP(b) i Narkompros-a, pa se Bogdanov i ostale njegove vođe povlače iz pokreta¹³⁰.

123 Ideja po kojoj proleterijat mora da preuzme organizaciju proizvodnje podstakla je Bogdanova da pristupi izgradnji nove nauke, nauke o organizaciji proizvodnje - tektologije (Bogdanov A.A., *Tektologija - opšta organizaciona nauka*, I-1913, II-1925, III-1929). U ovom delu Bogdanov je dao niz ideja - pre svega u oblasti sistemskog pristupa - koje su kasnije našle širu primenu u Wienerovoj kibernetici.

124 *Vperjod* (oktobar 1909 - avgust 1917) činili su: G.A.Aleksinski, K.A.Aleferov, I.T.Batišev, A.A.Bogdanov, M.Gorki, V.A.Desnicki, Izrailjeva, F.I.Kaljinjin, V.Kosirjev, P.I.Ljebedeve-Holjanski, J.Lobanov, A.V.Lunačarski, M.N.Ljadov, D.Ž.Manciljski, V.R.Menžinski, M.N.Pokrovski, A.V.Sokolov, I.Trajinin, N.Ustinov, M.G.Chakaja, V.L.Sancer, M.J.Jakovljevič itd. (Pljutto P.A., „Obščestvo i arhivy (iz istorii ličnogo arhivnogo fonda A.A.Bogdanova)“, ib.p.148).

125 Bogdanov u „Otvorenom pismu drugu Buharinu“, preštampano u Pljutto P.A., „Dokument o tražajšćij epohu“, *Sociologičeskie issledovanija*, 9/1990, pp.112-117, p.116.

126 Bogdanov, loc. cit.

127 „Ne, ja vaše delo ne smatram prljavim već tragičnim. Na njega se nalepilo isuviše krvi i prijavštine, više nego što je zahtevala njegova suština... a tragizam je u tome što je na pleča istorijski najmlađe radničke klase - ruskog proleterijata - istorija položila najteže i najveće breme, zadatak koji nadaleko prevazilazi granice njegove sopstvene klasne prirode. Tu leži velika opasnost. Ja se nadam i mislim da vi nećete izgubiti ni vaše glave ni vašu vlast. Ali postoji strahoviti rizik da izgubite nešto drugo. A kada Vi duže Buharine počinjete da optužujete da čovek bez obzira što se posvetio velikom delu proleterske kulture predstavlja ‚bankrot‘ i ‚zabušanta‘ (revolucije - prim.A.S.) - i to upravo Vi duže Buharin koji ste do sada predstavljali primer živog idealizma u Vašoj partiji - to meni samo svedoči da je to ‚nešto‘ već počelo da se gubi!“ (Bogdanov u „Otvorenom pismu drugu Buharinu“, ib.p.117).

128 Gotovo 80.000 ljudi neposredno je bilo uključeno u rad umetničkih studija i klubova, a pokret je izdavao 20 novina.

129 U predgovoru za drugo izdanje svoga *Materijalizma i Empiriokriticizma*, 1920. godine, Lenjin optužuje Bogdanova da „pod vidom ‚proleterske kulture‘ sprovodi buržoaska i reakcionarna shvatanja“ (Lenjin, ib.p.9).

130 Ali, boljševicima to nije dovoljno, i sledeće godine (22.11.1921), Buharin na prvom

Za članove SKP(b) Bogdanov je time potpuno prokazan i u političkom smislu i, od tada, za marksiste-lenjiniste postaje živi primer ispravnosti Lenjinove teze po kojoj se teorijske devijacije u marksizmu ne smeju tolerisati manje od političkih, jer skretanje sa linije čak i u najapstraktnijim teorijskim pitanjima uvek vodi napuštanju partijske linije i u političkim pitanjima¹³¹.

Međutim, *Kurs političke ekonomije* Bogdanova i Stepanova ipak je, kao najtemeljniji udžbenik marksističke političke ekonomije toga doba, bio pune dve decenije (dakle sve do početka 30-ih godina) čitan i proučavan - posebno četiri sveske II toma koje su o kapitalizmu govorile držeći se prilično verno Marksa¹³². Tako, njegove osnovne ideje nisu bile nepoznate u ruskom međuratnom marksizmu, a neobičnim sticajem okolnosti upoznao ih je i jugoslovenski marksizam. Naime, početkom XX veka srpska vlada je slala talentovane mladiće na studije u inostranstvo - između ostalog i u Sankt-Petersburg, gde od 1899. i Filip Filipović (1878-1939) studira matematiku¹³³. Stekavši diplomu 1904, Filipović nalazi profesorsku službu i ostaje u Rusiji. Zaražen revolucionarnim idejama, 1905. postaje član Ruske socijaldemokratske radničke partije upravo u Sankt-Petersburškoj organizaciji u kojoj je u to doba Bogdanov bio „prva violina“¹³⁴. Kad se 1912. vratio u Srbiju, Filipović je već dovoljno dobro poznavao, ako ne Bogdanova lično, ono njegove ideje, pre svega iz *Kursa političke ekonomije*.

Tako Filipović, svojom knjigom čiji je zadatak prvenstveno bio da populariše marksističku doktrinu razvoja društva¹³⁵, u našu sredinu počinje da unosi Bogda-

drugoj strani *Pravde* objavljuje članak u kom oštro napada Bogdanova tvrdeći, već u podnaslovu, da je „neophodna borba protiv svojevrnog bogdanovskog menševizma“. Optužuje ga da u revoluciji stoji po strani jer se plaši nužnog nasilja koje uz nju ide, i da je time zapravo došao na menševičke pozicije; poredi ga sa monahom koji beži od sveta da se ne bi uprljao u susretu sa zlom i zaključuje da Revolucija od Bogdanova ima koristi „koliko i od jarca mleka“. „Otvoreno pismo drugu Buharinu“, koje je Bogdanov poslao kao odgovor, nikad nije objavljeno, ali je na stranicama ovog lista usledila još žešća kampanja (cfr. Pljuttu P.A., „Dokument o tražajšćij epohu“, *Sociologičeskie issledovanija*, 9/1990, pp.112-117).

131 Bogdanov je, u SSSR, bio „na ledu“ skoro do samog sloma socijalizma. Zahvaljujući povećanom zanimanju zapadnoevropskih sociologa za Bogdanova (vidi literaturu u: Vodolagin A.B., „Političeskaja sociologija A.A.Bogdanova“, *Sociologičeskie issledovanija*, 6/1990, pp.132-140; p.140), aprila 1989. u SSSR je održana međunarodna konferencija o Bogdanovu kao revolucionaru i misliocu (Pljuttu P.A., „Obščestvo i arhivy (iz istorii ličnogo arhivnogo fonda A.A.Bogdanova)“, ib.p.151) a početkom 90-ih ruski sociolozi i političkolozi pripremili su za štampu zbornik dokumenata „A.A.Bogdanov i socijalizm. Utopija i realnost“ (Pljuttu P.A., „Dokument o tražajšćij epohu“, ib.p.113). Međutim, potpuniju sliku o ovom, više nego zanimljivom čoveku i teoretičaru, možemo očekivati tek od predstojećih istraživanja u Rusiji.

132 Cfr. Kolakovski, ib.p.518. Sudeći po zaglavljju na koricama III izdanja upravo ove četiri sveske II toma, u kome je, ispod imena Ruske komunističke partije boljševika, slogan „Proleterii svih zemalja ujedinite se!“, ova knjiga je, čini se, i tokom 20-ih godina imala status jednog od partijskih udžbenika.

133 Cfr. predgovor J.Veselinova, u: Filip Filipović F., *Izabrani spisi*, I-II, „Kultura“, Beograd 1962, v.I, pp.vii-viii.

134 Kolakovski, ib.p.517.

135 Filipović F., *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona“, Beograd 1924.

novljeve ideje. Filipovićevo *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma* zapravo je veran sažetak *Kursa*¹³⁶ u kom se doslovno ponavlja Bogdanovljeva koncepcija dokapitalističkog razvoja, unoseći samo izvesne izmene za epohu kapitalizma¹³⁷. Filipović je, što se vidi iz spiska literature na koju upućuje, dobro poznavao i drugačije poglede na pretkapitalistički razvoj - i onu jednolinijsku koncepciju, i Plehanovljevu dvolinijsku, „azijsku“ koncepciju¹³⁸; zašto je, i pored toga, odabrao baš Bogdanovljevu koncepciju, teško je reći - možda je stvarno smatrao da je najbolja, možda nije ni uviđao razlike ili im, jednostavno, nije pridavao neki veći značaj - tek, Filipovićevo *Razvitak društva*, sa u njemu izloženom Bogdanovljevom teorijom antičke alternative, bio je u Kraljevini Jugoslaviji najčitaniji rad iz oblasti istorijskog materijalizma¹³⁹.

Ipak, izuzev Filipovića, Bogdanovljeva koncepcija nije ostvarila primetniji uticaj na međuratni marksizam iako se, još tokom liberalnijih 20-ih godina, uvidelo da antičko društvo nije baš najbolje uklopljeno u marksističku priču o jedinstvenom strukturalnom razvoju: uviđalo se da postoje čitavi narodi - poput slovenskih ili skandinavskih - čija društveno-ekonomska struktura ne samo da nikada nije bila kao antička, već je oni nisu ni posredno upoznali (kao, recimo, Germani, nakon osvajanja Zapadnorimskog carstva); međutim, ti su se narodi ipak, neposredno iz rodovskog društva razvili u pravcu feudalizma. Dva su najčešća načina razrešenja ovoga problema u liberalnim fazama ruskog marksizma: *modo tatarico*, tj. jednostavno izbacivanje antičkog društva (kao posebnog društveno-ekonomskog tipa) iz istorijske strukture i njegovo svodenje na jedan oblik kmetstva¹⁴⁰ i *ad hoc*, tj.

136 Ovo direktno apostrofira Zihel B., *Osnovi marksističke opšte sociologije*, „Rad“, Beograd 1977, pp.41-2; Međutim, neki naši komentatori Filipovića to ne mogu da primete naprosto zato što u rukama nisu imali Bogdanovljevo *Kurs*. Tako, recimo, Blagojević, govoreći o uticaju na Filipovićevo delo, navodi Marksa, Engelsa, Lenjina, Rozu Luksemburg, Kauckog, Bauera, Trockog, Radeka, Zombarta, Buharina i, tek na poslednjem mestu, Bogdanova (Blagojević O., *Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, „SANU“, Beograd 1980, p.856), premda Filipović u predgovoru izričito navodi Bogdanovljevo *Kurs* kao „dobro došao...naročito pri izlaganju dokapitalističke epohe“. Zanimljivo je da ni priređivači izbora iz Filipovićevo *Razvitka društva* (za časopis *Naše teme*, 1/1979, pp.179-215) nisu uspeali, kako sami priznaju, da dođu do *Kursa* (p.181), pa *Razvitak društva* ocenjuju kao „originalno delo sa snažnim Filipovićevim autorskim pečatom“ (p.181), što je zapravo lep kompliment - ali za Bogdanova.

137 Ubacio je manufakturni kapitalizam između trgovačkog i industrijskog, i finansijski i državni kapitalizam, kao i socijalizam, između industrijskog kapitala i kolektivizma.

138 Filipović navodi Buharinovu *Teoriju istorijskog materijalizma*, Lenjinovu *Državu i revoluciju*, *Materijalizam i empiriokritičizam*, Marksov *Das Kapital*, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, *Theorien ueber den Mehrwert*, kao i Plehanovljeve *Osnovne probleme marksizma* i *K pitanju o razvitku monističkog pogleda na istoriju*.

139 „veoma poznat i popularan udžbenik iz koga je niz generacija naše omladine učio marksizam“ (Blagojević, ib.p.855); „najčitaniji rad Filipa Filipovića između dva rata“ (Pogovor za Filipovićevo *Izabrana dela*, ib.v.II, p.611); „knjiga na kojoj su se odgajale generacije boraca za socijalizam“ (E.Kardej u referatu na XI kongresu SKJ; prema: *Naše teme*, ib.p.180).

140 Uz Kunova (Cunow H., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, 1930; srpski prevod: Kunov H., *Opšta privredna istorija*, I-IV, „Kultura“, Beograd 1957-1959), robovlasničku formaciju su, još 20-ih godina, izostavljali, odnosno utapali u feudalizam i: Kušner P., *Očerk razvitiya obščestvennyh form*, Moskva 1929 i Andreev N., *Istorija razvitiya obščestven-*

formiranje priručnih hipoteza koje dodatnim razlozima objašnjavaju slovensku devijaciju¹⁴¹.

Bogdanovljeva ideja o antičkoj alternativi tek 60-ih godina ponovo oživljava u marksizmu, i to zahvaljujući objavljivanju Marksovog *Grundrisse*-a. Čitanjem ovog rukopisa nameće se utisak da Marks ne zastupa ni jednolinijski ni dvolinijski već višelinijski koncept istorijskog razvoja, i da se, po Marksu, prvobitno društvo može razviti u najmanje tri paralelna i međusobno alternativna pravca: azijski, rimsko-antički i germansko-feudalni¹⁴². Čak i prema strožijoj egzegezi ovog teksta, antički oblik proizvodnje nije nužna stepenica ili preduslov feudalnog društva (koje se može razviti i neposredno, iz plemenske zajednice) već treći, nezavisni i alternativni put kojim, u osobenim etno-geografskim okolnostima, čovečanstvo može krenuti¹⁴³. Osim toga, po onome što je Marks napisao na jednom drugom mestu u *Grundrisse*-u, kao i na osnovu njegovog eksplicitnog iskaza iz *Pisma ruskoj javnosti* iz 1877. godine, lepo se moglo zaključiti da je Marks bio uveren da antika, u društvenom smislu, nije bila baš tako daleko ni od praga kapitalističkog razvoja¹⁴⁴.

nyh form, Leningrad 1926 (prema: Čarni L., *Teorija formacije družbe*, „Mladinska knjiga“, Ljubljana 1979, p.48). Kasnije je tako postupio i Mandić (Mandić O., *Opća Sociologija*, „Informator“, Zagreb 1975, pp.240-253), ali time je problem samo gurnut pod tepih jer u okviru „feudalno-robotovlasničke formacije“ nalazimo i „istočno ropstvo“ i „zapadno ropstvo“ i „rani feudalizam“ i „razvijeni feudalizam“ - ovoga puta kao posebne „strukture“ odn. „substrukture“ (ib.pp.247-248), koje, opet, valja dovoditi u međusobnu vezu. N.Rožkov u prikazu *Kursa Bogdanova i Stepanova* (objavljenom u časopisu *Sovremennyj mir* 1911), takođe je ovim autorima predlagao da, u narednim izdanjima, robotovlasnički sistem izbace (budući da se može svesti na kmetstvo ili na kapitalizam prvobitne akumulacije), ali Bogdanov i Stepanov su to odlučno odbili, naglašavajući da je između roba sa jedne, i kmeta ili ranokapitalističkog radnika sa druge strane, ogromna razlika (Bogdanov-Stepanov, ib.v.1,pp.ix-x).

- 141 Objašnjenje zašto Sloveni nisu poznavali robotovlasništvo najčešće se svodilo na tvrdnju da je to zbog snage njihove seoske opštine, ili na argument da su Sloveni preuzimanjem gvozdjenih oruđa od drugih civilizovanijih naroda time direktno prešli na viši stapanj razvoja proizvodnih snaga koji je i omogućavao feudalne društvene odnose (Grekov, Garmovskij K.N., „Predposylki voznikovenija feodalizma u vostočnyh slavjan“, *Voprosy istorii*, 6/1957, p.113; prema: Čarni,ib.p.53) Međutim, iz takvog objašnjenja ostaje sasvim nejasno zašto, onda, na tom prethodnom nivou Sloveni nisu razvili ropstvo, ako su na njemu imali ista oruđa za proizvodnju kao i antički Grci ili Rimljani?
- 142 Marks čak ostavlja mogućnost da konačna shema bude zapravo četvorolinijska, jer pominje i tzv. slovenski oblik kao osobenu mešavinu azijskog i rimskog tipa. Vidi shematski prikaz u: Saver, *ibid.*, p.124.
- 143 Marks u ovom tekstu govori zapravo o različitim oblicima vlasništva prema kojima se može razviti prvobitna zajednica, ali se - na osnovu nekih drugih radova, u kojima izjednačava oblike vlasništva i načine proizvodnje - pretpostavlja da i ovde Marks misli na različite načine proizvodnje (cfr. Jakšić M., „Konceptcija artikulacije načina proizvodnje“, *Marksizam u svetu*, 1-2/1982, pp.5-17; p.8.
- 144 „Ali puko postojanje novčanog imetka, pa čak i postojanje neke vrste *supremacy* s njegove strane nipošto nije dovoljno za to da se on pretvori u kapital. Inače bi stari Rim, Vizantija itd. sa slobodnim radom ili kapitalom završili svoju istoriju, ili bolje reći otpočeli novu istoriju. I tamo je raspadanje starih svojinskih odnosa bilo povezano sa razvitkom novčanog imetka - trgovine itd. Ali umesto industrije, ovo je raspadanje *in fact* vodilo do vladavine sela nad gradom“ (*Epohe ekonomske formacije društva*, ib.pp.55-56). „Na različitim mestima u *Kapitalu* pravim aluziju na sudbinu koja je zadesila plebejce u starom Rimu. To su bili prvobitni slobodni seljaci, koji su, svaki za svoj

Prema se rasprava o antičkoj alternativi, 60-ih godina (pa i docnije), obnavlja još uvek u senci spora oko azijskog načina proizvodnje - dok se sam Bogdanov i njegova hipoteza uopšte i ne pominju! - već su učinjeni neki važni pomaci:

1. U *Britaniji*, u okviru diskusije koju o višelinijskoj koncepciji iz *Grundrisse*-a vode, tokom 1961. i 1962. godine, marksisti okupljeni oko časopisa *Marxism today*, osim pitanja azijske alternative¹⁴⁵ i pitanja nastanka kapitalizma baš na feudalnoj podlozi¹⁴⁶, načeto je, uzgred, i pitanje antičkog načina proizvodnje. Odbacujući postavku da je ropstvo prvi nužni stupanj razvoja klasnog društva, Sajmon¹⁴⁷ i Brouning¹⁴⁸ iznose mišljenje da se antička formacija može smatrati jednim od alternativnih pravaca razvoja iz tzv. protofeudalnog društva: „Ropstvo se razvija unutar okvira protofeudalnih odnosa, i samo u posebnim uslovima postaje preovlađujući način proizvodnje“¹⁴⁹. U svojoj studiji o pretkapitalističkim društvima, ovom mišljenju pridružuje se i Hobsbaum, ističući, takođe, da su antičko i klasno društvo dve alternativne linije razvoja kojima valja dodati i treći, orijentalni put, a možda i četvrti - slovenski¹⁵⁰.

2. U *Rusiji*, Mejman i Skazin ukazuju da su antičko i feudalno društvo dva paralelna puta raspada opštinske zajednice, i da samo od konkretnih prirodno-istorijskih uslova zavisi koji će oblik preovladati (recimo, tamo gde je lako doći do robova, gde postoji mogućnost robne proizvodnje i trgovine zbog odgovarajućeg geografskog položaja razvije se robotovlasništvo)¹⁵¹. Ovo će mišljenje još direktnije izraziti Vasiljev i Stučevski - po njima, feudalizam i antika nisu sukcesivne već paralelne linije razvoja, stoga odgovor na pitanje razvija li se prvobitna zajednica u jedan ili u drugi oblik ne zavisi od vremenskog perioda u kom ona prelazi u klasno društvo, već od prirode njenog prethodnog razvoja¹⁵². Sa ovom koncepcijom

račun, obrađivali sopstveni komad zemlje. U toku rimske istorije oni su eksproprisani. Isti razvitak koji ih je lišio sredstava za proizvodnju i održavanje, sadržavao je u sebi stvaranje ne samo velikih zemljoposeda nego i stvaranje velikih novčanih kapitala. Tako se našto jednog lepog dana na jednoj strani slobodnih ljudi koji su bili lišeni svega osim svoje radne snage, a na drugoj strani za eksploataciju toga rada sposobnih posednika svih stečenih bogatstava. Šta se dogodilo? Rimski proleterii nisu postali najamni radnici, nego jedna lenjiva svetina... i na njihovoj strani nije se razvio kapitalistički način proizvodnje nego robotovlasnički“ (*MED*, Pismo Veri Zasulić).

- 145 U godištu za 1961: Mann B.R., „Stages of social Development“, *Marxism today*, No.8, pp.252-253 i Shapiro M., No.9, pp.282-284.
- 146 U istom godištu: Hobsbawm E., „From Feudalism to Capitalism“ No.8,pp. 253-256; Dobb M., „From Feudalism to Capitalism“, No.9,pp.284-286.
- 147 Simon J., „Stages in Social Development“, *Marxism today*, vol.VI, no.6, pp.183-188.
- 148 Browning R., „Stages of Social Development“, *Marxism today*, vol.VI No.7, pp.218-19.
- 149 Simon J., *ibid*.p.188. „Posebne uslove“ Sajmon, međutim, sasvim naivno objašnjava - po njemu su to „blizina društava nižeg nivoa tehničkog i socijalnog razvoja“ iz kojih se jeftino mogu dobavljati robovi i činjenica da su „ove zemlje okružene visokim planinama koje veoma otežavaju bekstvo“ (*loc.cit.*).
- 150 Hobsbawm E., *Pre-capitalist Modes of Production*, „Lawrence and Wishart“, London 1964,p.32.
- 151 Mejman M.N., Skazin S.D., „K voprosu o neposredstvenom peregode k feodalizmu na osnovu razloženija pervobytno-obščinnogo sposobna proizvodstva“, *Voprosy istorii*, 1/1960.
- 152 Vasiljev L.S., Stučevski I.A., „Tri modeli voznikovenija i evolucii dokapitalističeskikh obščestev“, *Voprosy istorii*, 1966/7,p.83.

složiće se i G.A.Melikašvili, koji naglašava da je razvoj od plemenskih zajednica ka feudalizmu „magistralna linija istorijske evolucije” a razvoj prema antičkoj formaciji izuzetak, „skretanje sa normalnog puta”¹⁵³.

3. U *Jugoslaviji*, nizom članaka objavljenih 60-ih godina, istoričar i akademik B.Đurđev¹⁵⁴ - uporedo i nezavisno od engleskih i ruskih marksista - pridružio se kritici petostadijurnog marša čovečanstva („svako ko zna makar kao dete istoriju, svako čak i dečije upoređenje, može pokazati da feudalni poredak ne znači ni razvijeniji društveni oblik, niti napredak u odnosu na antički poredak”¹⁵⁵), direktno podržavajući višelinjsku shemu u kojoj je antičko društvo samo jedna od mogućih linija razvoja čovečanstva¹⁵⁶.

Međutim, opšta odlika rasprave 60-ih godina - bar kada je reč o antičkoj alternativni, jeste upotreba isključivo doktrinarne argumentacije - pozivanje na Marksov *Grundrisse* kao ključni dokaz u raspravi, uz minimalno oslanjanje na istorijske činjenice ili konkretnu ekonomsku analizu. Tako su zaključci o stvarnom društveno-istorijskom karakteru ova tri alternativna pravca razvoja posve različiti, i kreću se od Sajmonove i Hobsbaumove tvrdnje da je feudalizam u krajnjoj instanci ipak razvijenije društvo - jer poseduje veću razvojnu potenciju¹⁵⁷ - do Đurđevljevog postavljanja antike u čak istu ravan sa ranim kapitalizmom¹⁵⁸.

Prvi koji se nije zadovoljio samo doktrinarnim pozivanjem na *Grundrisse* već je pokušao da hipotezu o antičkoj alternativni potkrepi i konkretnom istorijskom građom, bio je Z.Bauman. On je već u svojoj *Marksističkoj teoriji društva* (1964)¹⁵⁹ izneo tezu, identičnu Bogdanovljevoj, da antičko društvo - za razliku od feudalnog - počiva na razmenskoj ili tržišnoj ekonomiji, i da samo od mogućnosti za razvoj tržišnih odnosa zavisi kojim će se od ova dva pravca uputiti društveno-strukturalni razvoj¹⁶⁰. U studiji *Kultura i društvo* (1966)¹⁶¹, Bauman preduzima i jednu konkretnu

153 Melikašvili G.A., „K voprosu o karaktere drevnejših klassovyh obščestv”, *Voprosi istorii*, 7/1966.

154 B.Đurđev je već na X Kongresu istoričara u Stokholmu, 1960. godine, odbacio jednolinjski shematizam (cfr.Đurđev B., „Zur Streitfrage über die Periodisierung der Weltgeschichte”, in: Đurđev B., *Razvitak čovečanstva i društva*, „Filozofski fakultet u Novom Sadu”, Novi Sad 1980, pp.329-337) da bi se ubrzo po upoznavanju sa *Grundrisse*-om, već 1963, izričito izjasnio protiv teorije o smeni pet društveno-ekonomskih formacija (cfr. ibid. p.42.). Članci Đurđeva iz 60-ih godina sabrani su u navedenoj knjizi.

155 ib.p.27.

156 ib.p.20.

157 Simon, loc.cit; Hosbawm, ib.pp.46-7;63.

158 ib.p.83.

159 Bauman Z., *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*, „Panstwowe wydawnictwo naukowe” Warszawa 1964; ovde je korišćen srpski prevod: Bauman Z., *Marksistička teorija društva*, „Rad”, Beograd 1969.

160 „Prvobitna zajednica i feudalizam oslanjali su se na naturalnu privredu, a robovlasništvo na odnose intenzivne robne razmene... Prelaz od prvobitne zajednice ka robovlasništvu odigrao se svuda gde je raspadanje zajednice pratio intezivan razvoj robnih odnosa... Kada nije dolazilo do stvaranja robnih odnosa, kada je rodovska privreda ostajala naturalna i samodovoljna - sledeća faza razvoja posle prvobitne zajednice bili su feudalni odnosi... Skrenimo pažnju da je i u ovim slučajevima, kada se feudalizam izdvajao iz robovlasničkog sistema, ovaj proces bio praćen opadanjem, narušavanjem robne razmene” (Bauman, *Marksistička teorija društva*, ib. pp.157;144;148).

istorijsku analizu privredne i društvene strukture ova dva alternativna tipa razvoja, pri čemu se opsežno i znalački koristi postojećom istorijskom literaturom¹⁶². Premda, poput Bogdanova, azijska društva ne računa kao poseban tip društveno-ekonomske strukture (već kao varijantu feudalizma¹⁶³), Baumanov rad je, po svojim karakteristikama a pre svega po konsistentnosti i činjeničkoj utemeljenosti, u posleratnom marksizmu svakako bio najvrednije ostvarenje iz ove oblasti. Nažalost, sa stanovišta ostvarenog uticaja, Bauman će doživeti sudbinu Bogdanova (kog, uzgred, ni Bauman ne spominje), pa će zapadnom marksizmu Baumanovo delo ostati nepoznato zbog jezičke prepreke i prilično neočekivanog konteksta jedne kulturološke studije, dok će u istočnom marksizmu biti nepopularno pre svega zbog Baumanovog prebega na Zapad 1968. godine¹⁶⁴.

Sredinom sedamdesetih, marksizam će dobiti prvu značajniju studiju posvećenu odnosu antičke i feudalne društvene strukture. Reč je o Andersonovoj knjizi *Prelasci iz antike u feudalizam*¹⁶⁵ koja će imati izuzetan uticaj na sve rasprave koje su se o ovom pitanju vodile unutar marksizma 70-ih i 80-ih godina¹⁶⁶. No premda je Anderson nastojao da svoje izlaganje utemelji na činjenicama više no doktrini, opšti ishod, i pored brojnih pronicljivih i vrednih zapažanja, bar u pogledu teorije antičke alternative bio je, po kvalitetu, ispod i Baumanovog i Bogdanovljevog. Anderson se priklanja već pominjanom Engelsovom stanovištu iz *Anti-Diringa* po kome je tzv. patrijahalno ropstvo plemenske zajednice polazna tačka razvitka i antičke i feudalne strukture, ali se feudalizam ipak ne može razviti neposredno iz patrijahalnog ropstva ako prethodno nije odigrana cela drama oko nastanka i propasti antike. „Nasuprot ‚kumulativnih’ odlika nastanka kapitalizma, piše Anderson, rađanje feudalizma u Evropi zavisi od ‚propasti’, jednog kolapsa koji je spojio dva prethodna načina proizvodnje, te je on *rekombinacija* čiji odvojeni sastavci otvaraju prostor za odgovarajuću feudalnu sintezu, koja, štaviše, uvek zadržava hibridne oblike”¹⁶⁷.

U istorijsko-analitičkom smislu razočarenje će biti i knjiga B.Hindesa i P.Hirsta *Prekapitalistički načini proizvodnje* (1975)¹⁶⁸. Premda su neke njihove pojmovne distinkcije veoma korisne u metodološkom smislu, izraziti antiempirizam ovih autora („Marksizam ništa ne dobiva oslanjanjem na istorijske radove i istorijska istraživa-

161 Bauman Z., *Kultura i społeczeństwo*, „PWN”, Warszawa 1966; U ovom radu je korišćen srpski prevod: Bauman Z., *Kultura i društvo*, „Prosveta”, Beograd 1984.

162 Bauman, *Kultura i društvo*, ib.pp 237-260.

163 Bauman, *Kultura i društvo*, ib.p.243.

164 Univerzitetsku karijeru Bauman je nastavio na University of Leeds.

165 Anderson P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, „New Left Books”, London 1974; u ovom radu korišćeno je izdanje „Verso Edition”, London 1978.

166 Knjiga je 1977.g. prevedena u Francuskoj a 1978. u Italiji i naročito je uticala na italijanske marksiste - cfr. „Antički svijet i marksizam” (prevod rasprave objavljene u zborniku *Marxismo, mondo antico e Terzo mondo*, „Liquori editore”, Napoli 1979., u kojoj su učestvovali E. Flores, M.Vegetti, F. De Martino, V.Dini, O.Longo, D.Gallo, D.Lanza), *Naše teme*, Zagreb 1982/9, pp.1586-1598.

167 Anderson P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, ib.p.18. (podvukao Anderson).

168 Hindess B, Hirst P., *Pre-Capitalist Modes of Production*, „Routledge and Kegan Paul”, London 1975; deo ove knjige preveden je i na srpski: Hindess B, Hirst P., „Da li postoji opšta teorija načina proizvodnje”, *Marksizam u svetu*, 1-2/1982, pp. 127-141.

nja¹⁶⁹) učinio je ovu knjigu manje korisnom za marksističku paradigmu no što je ona morala da bude. Na to će se još nadovezati i - za ozbiljne autore - začudno brza revizija nekih temeljnih stanovišta¹⁷⁰, tako da teorija antičke alternative od ove monografije nije imala baš preterane dobiti. Nešto je bolje prošla sa M.Sejver koja (u svojoj znamenitoj studiji o azijskom načinu proizvodnje¹⁷¹) priznaje antičkoj formaciji status alternativnog pravca razvoja¹⁷², ali uz standardno obrazloženje koje se svodi na pozivanje na *Grundrisse*, dok Meloti, kog obično smatraju izrazitim pristalicom multilinearizma, u svojoj višelinjskoj shemi ne dostiže čak ni nivo već navođenih marksista iz 60-ih godina, pošto robovsko i feudalno društvo prikazuje samo kao sukcesivne faze istorijskog razvoja¹⁷³.

Nažalost, 80-e godine su prema teoriji antičke alternative bile škrtije i od 70-ih i od 60-ih. Osim jedne studije, više egzegetske nego teorijsko-analitičke¹⁷⁴, i jednog kvalitetnog rada sa početka 70-ih koji je publikovanje morao da čeka petnaestak godina¹⁷⁵, koliko je poznato autoru ovoga rada, nije bilo pokušaja da se ozbiljnije pristupi problemima koji još od Bogdanova čekaju da ih marksistička paradigma iscrpnije razmotri. Sve u svemu, bez obzira na izvestan napredak za koji je, pre svih, zaslužan Bauman, diskusija o antičkoj alternativni vođena je u marksizmu prilično trajavo i bez ozbiljnije istorijske i ekonomske analize, i nije ni čudo što je dala kudikamo slabije rezultate od znatno ozbiljnije vođene rasprave o azijskom putu pretkapitalističkog razvoja.

3. HIPOTEZE I MOGUĆNOST EMPIRIJSKE POTKREPLJENOSTI

Tretirajući Lenjinovu, Plehanovljevu i Bogdanovljevu koncepciju pretkapitalističkog razvoja kao hipoteze (u daljem tekstu zvaćemo ih redom: *hipotezom L*, *hipotezom P* i *hipotezom B*), želeli smo da istaknemo ne samo njihovu nedovoljnu empirijsku potkrepljenost već i njihov suparnički karakter u okviru iste teorijske paradigme. Već smo rekli da između hipoteze P i hipoteze B postoji značajna mera kompatibilnosti (zbog čega ove hipoteze i ne možemo smatrati rivalskim u

169 Hindess B, Hirst P., *Pre-Capitalist Modes of Production*, ib.p.312.

170 v. Hindess B, Hirst P., *Mode of Production and Social Formation; An Auto-Critique of „Pre-Capitalist Modes of Production“*, „Macmillan“, London 1977; deo iz ove knjige preveden je i na srpski jezik: Hindess B, Hirst P., „Geneza i teorijska ograničenja „Pretkapitalističkih načina proizvodnje“, *Marksizam u svetu*, 1-2/1982, pp.142-161.

171 Sawyer M., *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, „Martnus Nijhoff“, Hague 1977; u ovom radu koristimo već navođeni prevod.

172 Sawyer,ib.p.254.

173 Melotti U., *Marx e il terzo mondo*, Il Saggiatore 1972; deo iz ove knjige preveden je kao: Melotti U., „Sadašnje stanje problema“, *Marksizam u svetu*, 7/1980, pp. 238-258; Melotijeva „alternativna multilinearina shema“ nalazi se na strani 256.

174 Lekas P., *Marx on Classical Antiquity; Problems of Historical Methodology*, „St.Martin's Press“, & „Wheatshe at Books“, New York et Sussex 1988.

175 Koranašvili G.V., *Dokapitalističeskie sposoby proizvodstva*, „Mecniereba“, Tbilisi 1988.

pravom smislu reči) dok je hipoteza L nespojiva sa hipotezom P kao i sa hipotezom B. Jasno je da se u okviru opšte teorije ili paradigme u kojoj su formulisane rivalske hipoteze mora ispitati svaka od njih i odabrati jedna, dovoljno potkrepljena, koja bi imala status dela teorije. Problem u vezi sa proverom ove tri hipoteze jeste u tome što je ovde reč o tzv. *post factum* hipotezama.

Već smo videli da je epistemološki status *post factum* hipoteza - dakle hipoteza koje objašnjavaju neki događaj u prošlosti - u izvesnom smislu drugačiji od statusa „pravih“ hipoteza koje se odnose na povratne procese, odn. od hipoteza iz kojih dedukujemo empirijski lako proverljive iskaze¹⁷⁶. Načelno posmatrano, kod socioloških *post factum* hipoteza čini se da je onaj međukorak (tzv. teorijsko procenjivanje suparničkih hipoteza¹⁷⁷) između formulisanja hipoteza i njihovih empirijskih provera znatno važniji nego u prirodnim naukama. Međutim, i *post factum* hipoteze mogu da se podvrgnu empirijskoj proveri ukoliko se iz silogizma - koji čine velika premisa (dedukovana iz šire teorije ili paradigme) i mala premisa (dedukovana iz hipoteze) - izvede empirijski proverljiva implikacija koja se odnosi na drugu grupu empirijskih činjenica, odnosno na empirijske činjenice koje *nisu* bile predmet hipoteze ili nisu služile kao njeno potkrepljenje.

Recimo (uzećemo najjednostavniji mogući primer), kod našeg deteta su se pojavile ozbiljne stomačne tegobe i mi postavljamo dve *post factum* hipoteze: 1. otrovalo se u obdaništu; 2. otrovalo se u kući; za obe hipoteze imamo odgovarajuće razloge potkrepljene empirijskom evidencijom: za prvu - to se i ranije dešavalo a i hrana je u obdaništima, zbog sankcija UN, sve lošija; za drugu - salama koju je dete juče pojelo po svoj prilici nije bila sveža, a stomak deteta je znatno osetljiviji od našeg. Potom, iz opšteg pravila: „Ako više dece jedu istu neispravnu hranu, kod većine (ili kod svih) će se javiti stomačne tegobe“ i prve hipoteze dedukujemo implikaciju: „Ako su i Marko, Jelica i Miša u obdaništu pojeli neispravnu hranu, onda su se i kod njih morale javiti stomačne tegobe“, i ovu implikaciju proveravamo jednostavnim telefonskim razgovorom sa njihovim roditeljima; kao što se vidi, Marko, Jelica i Miša uopšte nisu bili deo prvobitnog empirijskog potkrepljenja hipoteza 1. i 2, i zato su nam i mogli poslužiti za njihovo uspešno testiranje.

Isto možemo da postupimo i sa hipotezama L, P i B.¹⁷⁸ No, pre nego što ih podvrgnemo ispitivanju na opisani način, nužna su i izvesna metodska preciziranja:

1. Pošto nas prvenstveno zanima pitanje antičke alternative, tri hipoteze svešćemo na dve: hipotezu L, koja antičku i feudalnu formaciju tretira kao evolutivno sukcesivne, i hipotezu B, koja ove formacije tretira kao evolutivno paralelne ili alternativne.

176 Cfr. *supra* p.34.

177 v. Novaković S., *Hipoteze i saznanje; Uloga hipoteza u rastu naučnog saznanja*, „Nolit“, Beograd 1984, pp.83-126.

178 To je, sasvim uzgred i ovlaš, uradio Sergejev u knjizi koja se bavila jednim drugim pitanjem (Sergejev D., *Otuđeni čovjek*, „Suvremena misao“, Zagreb 1974, pp.63-66). Kako se ova ideja može oceniti kao izuzetno zanimljiva i vredna, u daljem radu biće precizno formulisana i potkrepljena empirijskim svedočanstvima.

2. Pošto svaka empirijska provjera podrazumeva precizan i usklađen kategorijalni aparat, radi predupređenja mogućih zabuna koje često stvara sinonimna upotreba sintagmi kao što su „način proizvodnje”, „društveno-ekonomska struktura” ili „društveno-ekonomska formacija”, mi ćemo ove termine utanačiti:

- pod *načinom proizvodnje* podrazumevamo tip društvenog prisvajanja ekonomskog viška na osnovu odnosa u proizvodnji; recimo: model robovskog načina proizvodnje predstavlja odnos rob - gospodar, model kmetskog načina proizvodnje predstavlja odnos kmet - vlastelin, model tributarnog načina proizvodnje predstavlja odnos seoska opština - država itd¹⁷⁹. Hipoteze L i B se *ne odnose* na način proizvodnje, jer je način proizvodnje apstraktan model odnosa koji se može javiti u sasvim različitim društveno-ekonomskim strukturama - recimo, robovski način proizvodnje postoji i na rimskim latifundijama, i na brazilskim plantažama XVII veka, i na plantažama Južnih država SAD XVIII i XIX veka itd.

- pod *društveno-ekonomskom strukturom* podrazumevamo teorijski model koji objašnjava/prikazuje kako je strukturirano društvo kojim dominira određeni način proizvodnje - recimo: antička društveno-ekonomska struktura prikazuje kako je antički način proizvodnje uklopljen u ekonomsku, pravnu, političku strukturu društva, kako je stvorena takva struktura i kako sve to skupa funkcioniše¹⁸⁰; Hipoteze L i B *pretežno* se odnose na društveno-ekonomsku strukturu, osim kada njihov derivatni karakter - recimo, zasnovan na načelu a - ne onemogućava njihovo uporedno ispitivanje na osnovu načela b.

- pod *društvenom formacijom*¹⁸¹ podrazumevamo model konkretnog, vremenski i prostorno određenog istorijskog društva iz kog možemo apstrahovati određeni

179 Ovim se opredeljujemo za tzv. užu odredbu ove kategorije (cfr. Wolpe H., „Artikulacija načina proizvodnje”, Marksizam u svetu, 1-2/1982, pp.30-69; pp.36-37; Jakšić M., *Teorija načina proizvodnje*, ib., pp.52-53); pristalice šire odredbe ovog termina toliko pomeraju granice njegovog značenja da on, faktički, postaje neupotrebljiv; recimo, B.Kovač pod načinom proizvodnje podrazumeva i „metodološko sredstvo analize” i „teorijski sistem odn. model” i „povijesno konkretnu vremensku geografsku sredinu” (Kovač B., *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije*, „Naše teme”, Zagreb 1988, pp.27-28). Ali, sa tako višeznačnim kategorijama ozbiljan naučnik prosto ne može ništa da uradi (što se i vidi iz Kovačeve knjige).

180 Ovde potpuno prihvatamo Kohenovo gledište: „Način proizvodnje ne može biti isto što i ekonomska struktura, jer način jeste put ili manir, a ne skup odnosa. Ekonomska struktura ne predstavlja način na koji se proizvodi, već okvir moći u kojem se proizvodnja odvija. Bez obzira kakvi uzajamni odnosi postoje između ekonomske strukture i načina proizvodnje, oni ne predstavljaju jedno te isto” (Kohen G.A., *Obrana Marksove teorije istorije*, „Zamak Kulture”, Vrnjačka Banja 1987, p.54; radi se o prevodu svakako najbolje knjige iz ove oblasti: Cohen G.A., *Karl Marx's Theory of History - A Defence*, „Clarendon Press”, Oxford 1978).

181 Mi odabiramo naziv „društvene formacije” a ne „društveno-ekonomske formacije” ne samo zato što je on kraći, već i stoga što ne vidimo potrebu da se jedan element strukture (ekonomija) naglašava u imenu koje treba da pokrije celokupni strukturalni sadržaj jednog istorijskog entiteta; osim toga, po Luporiniju, i sam Marks je najčešće koristio upravo izraz *Gesellschaftformation* (znatno ređe i nedovoljno jasno i *oekonomische Gesellschaftformation*), dok Lenjinova *obščestvenno-ekonomičeskaja formacija* - čija će se upotreba docnije proširiti na ceo marksizam - predstavlja, po ovom autoru, osetno semantičko pomeranje u odnosu na prvobitnu Marksovu koncepciju (v. Luporini C., „Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomske formacije”, *Marksizam u svetu*,

tip društveno-ekonomske strukture; recimo: iz antičke društvene formacije (nadalje: formacija A), koja je u delu Sredozemlja postojala od V v.p.H. do III v.n.e, apstrahujemo model antičke društveno-ekonomske strukture u čijem je središtu robovski način proizvodnje, iz feudalne društvene formacije (nadalje: formacija F) koja je postojala u Zapadnoj Evropi od VIII do XIII v.n.e, apstrahujemo model feudalne društveno-ekonomske strukture kojom dominira kmetski način proizvodnje, itd; „Jedina stvar koja stvarno postoji je istorijski determinisana društvena formacija, tj. društvena celina u najširem smislu reči i to u datom trenutku svog istorijskog iskustva”¹⁸²; otuda se hipoteze L i B testiraju *isključivo* pomoću društvenih formacija A i F iz kojih su apstrahovani modeli njihovih društveno-ekonomskih struktura, a u krajnjoj liniji, i modeli načina proizvodnje; važno je razumeti da je, u saznajnom smislu, formacija teorijsko-analički determinisana upravo ovim modelima (takvo formacije nisu prosti uzorci istorijskih društava) a modeli su, sa svoje strane, istorijsko-analički determinisani konkretnim formacijama.

Još nam je preostalo da bliže odredimo segment opšte teorije iz koje ćemo dedukovati empirijski proverljivu implikaciju. Biće to onaj deo marksističke paradigme koji je, kao što smo rekli, opšte mesto svih marksista (i ne samo njih), i po kom društvena baza ima, u velikim vremenskim celinama istorije društva, kauzalni primat nad društvenom superstrukturom. Postoji nekoliko varijanti ove formulacije, pošto je marksizam, tokom svoje istorije, lutao od veoma strogih Marksovih odredbi - po kojima *karakter* ekonomske osnove određuje *karakter* društvene nadgradnje¹⁸³ - preko Engelsovog ubacivanja delovanja povratne sprege i „kranje instance”¹⁸⁴ do tvrdokornog insistiranja oficijelnog marksizma prve polovine XX veka

9/1979, pp.246-273).

182 Poulantzas N., *Political Power and Social Classes*, „New Left Books”, London 1973, p.15; prema: Wolpe, ib.p.38; isto misli i Godelije: „Pojam „društveno-ekonomska formacija” je prije svega pojam namijenjen analizi *konkretne* povijesne stvarnosti, jedinstvene, shvaćene u stvarnom vremenu, to je neizmjenjiv pojam *određenoga* povijesnog razdoblja” (Godelier M., „Pojam „društveno-ekonomska formacija”: primjer Inka”, in: Godelier M., *Marksizam i antropologija*, „Školska knjiga”, Zagreb 1982, pp.133-141; p.133; podvukao Godelije).

183 Osim dobro poznatog pasusa iz „Predgovora” *Prilogu kritici političke ekonomije*, karakteristične su i sledeće Marksove formulacije: „Isti ljudi koji društvene odnose uređuju saobrazno načinu svoje materijalne proizvodnje, proizvode i principe, ideje i kategorije, saobrazno svojim društvenim odnosima” (*Beda filozofije*, MED, v.VII, p.104); „Pretpostavite određeno stanje razvitka proizvodnih snaga ljudi i dobićete odgovarajući oblik prometa (comerce) i potrošnje. Pretpostavite odgovarajući stupanj razvitka proizvodnje prometa i potrošnje i dobićete odgovarajući oblik društvenog uređenja, određenu organizaciju staleža porodice ili klasa, jednom rečju - odgovarajuće građansko društvo. Pretpostavite takvo građansko društvo i imaćete odgovarajuće političko uređenje koje je samo oficijelni izraz građanskog društva” („Pismo Anenkovu od 28 decembra 1846”, ib. p.463); „Sve vaše ideje jesu proizvod buržoaskih odnosa proizvodnje i vlasništva, kao što je vaše pravo samo u zakon pretvorena volja vaše klase, volja čiji je sadržaj dat u materijalnim uslovima vaše klase” (*Manifest*, ib.p.55).

184 „Prema materijalističkom shvatanju istorije, određujući trenutak u istoriji je u poslednjoj instanci produkcija i reprodukcija stvarnog života” (Pismo Jozefu Blohu, London 21. septembar 1890); „Nije tako da je ekonomsko stanje jedino aktivan uzrok a sve ostalo da je samo pasivna posledica; ne, nego postoji uzajamno dejstvo na osnovi ekonomske nužnosti koja se u poslednjoj instanci ipak probija” (Pismo V.Borgijusu, London 25.ja-

na nadgradnji kao direktnom odrazu baze¹⁸⁵. Ovde ćemo uzeti najširu i najprihvatljiviju formulaciju po kojoj *razvijenost društvene suprestrukture nekog društva predstavlja funkciju razvijenosti njegove društveno-ekonomske baze* ($RS_d=f(RB_d)$).

Jednostavno, ovim iskazom se kaže da - posmatrano u širokim vremensko-prostornim okvirima - u društvenoj nadgradnji postoje određeni pokazatelji (mogu čak biti i kvantitativni) koji svedoče o približnom stupnju razvijenosti društveno-ekonomske osnove - recimo: stepen urbanizovanosti nekog društva, stepen kodifikacije pravnog sistema, razvijenost funkcija države, rasprostranjenost pismenosti, intenzitet kulturnog života, postojanje naučnih institucija i racionalnost naučnog diskursa itd. Dakle, ekonomski razvijenija društva nemaju nužno i bolje pesnike ili slikare, ali - *grosso modo* - imaju veće i lepše gradove, manje nepismenih, više biblioteka, pozorišta itd.

Sada možemo formulisati silogizam:

p₁. Od dve društvene formacije, ona na višem stupnju razvoja mora imati i razvijeniju društvenu superstrukturu;

p₂. društvena formacija F je razvijenija od društvene formacije A;

c. ako je društvena formacija F razvijenija od društvene formacije A, tada mora imati i razvijeniju društvenu superstrukturu;

Preostaje nam samo da empirijski proverimo implikaciju c. Na osnovu gore navedenih kriterijuma, upoređićemo obe formacije, otprilike tri veka pre njihovog nestanka (empirijska argumentacija se nalazi u fusnotama):

nuar 1894); „Ekonomski odnosi, ma koliko na njih uticali ostali politički i ideološki odnosi, ipak su u poslednjoj instanci odlučujući” (ib.loc.cit.). O ostalim mestima kod Engelsa vidi: Antonić, ib.pp.32-33.

- 185 „Ako je priroda, biće, materijalni svet primarno, a svest, mišljenje - sekundarno, izvedeno, ako materijalni svet predstavlja objektivnu realnost koja postoji nezavisno od ljudske svesti, a svest je odraz te objektivne realnosti, onda iz toga sledi da je materijalni život društva, njegovo biće, takođe primarno, a njegov društveni život - sekundarno, izvedeno, da je materijalni život društva objektivna realnost koja postoji nezavisno od volje ljudi, a duhovni život društva - odraz te objektivne stvarnosti, odraz bića... Dakle, ako se u raznim periodima istorije društva opažaju razne društvene teorije, shvatanja, političke ustanove, ako u robovskom poretku susrećemo jedne društvene ideje, teorije shvatanja, političke ustanove, u feudalizmu - druge, u kapitalizmu - treće, onda se to ne objašnjava ‚prirodom’, ‚svojtstvom’ samih tih ideja, shvatanja, teorija, političkih ustanova, nego različitim uslovima materijalnog života društva u različitim periodima društvenog razvitka” (Staljin J.V., „O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu, in: *Pitanja lenjinizma*, „Kultura”, Beograd 1946, pp.544-545). O ostalim karakterističnim mestima kod Lenjina, Labriole, Merlinga i Plehanova vidi: Antonić, ib.pp.30-31.

Antika (I vek naše ere)	Feudalizam (XI vek)
Gradovi brojni ¹⁸⁶ , veliki ¹⁸⁷ i dobro uređeni ¹⁸⁹ .	Gradovi malobrojni ¹⁸⁸ , mali ¹⁹⁰ i zapušteni ¹⁹¹ .
Pravne i političke ustanove razvijene: kodifikovano javno ¹⁹³ i privatno ¹⁹⁴ pravo, pravno regulisan svojinski i robni saobraćaj ¹⁹⁶ , državne funkcije razvijene ¹⁹⁸ .	Pravo uglavnom običajno ¹⁹² , bez pravne regulacije svojinskih i robnih odnosa ¹⁹⁵ , državne funkcije rudimentarne ¹⁹⁷ .
Kulturni život razvijen ¹⁹⁹ , pismenost rasprostranjena ²⁰⁰ , nauka u usponu ²⁰² .	Kulturna učmalost, opšta nepismenost ²⁰¹ , nauka rudimentarna i utonula u mistiku ²⁰³ .

- 186 Rimsko je carstvo niska od 5627 gradskih središta (Mumford L., *Grad u historiji*, „Naprijed”, Zagreb 1988, p.206) od kojih je samo na Italskom poluostrvu 350 gradova i još 50 u Severnoj Italiji (ib.p.211); u Istočnoj polovini Carstva nalazi se preko 900 gradova (Jones A.H.M., *The Decline of the Ancient World*, „Longmans”, London 1966, p.237) a u Galiji, jedinoj oblasti na Zapadu za koju postoje pouzdani podaci, 114 gradova i 8 kastruma (*loc.cit.*). Preko 30% stanovništva Apeninskog poluostrva stanovalo je u gradovima (Garsney P. & Saller R., *The Roman Empire; Economy, Society and Culture*, „Duckworth”, London 1987, p.6).

- 187 Izuzmemo li Rim i njegovih milion stanovnika u doba Avgusta (Carcopino J., *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, „Naprijed”, Zagreb 1981, p.29), - jer se, možda, može primetiti da je kao središte svetske imperije narastao veštački, brojnost stanovništva ostalih antičkih gradova za koje su sačuvani podaci kreće se, prema procenama: za Aleksandriju u I v. od 500.000 (na osnovu Diodorovog stava o 300.000 slobodnih građana krajem Republike - cfr. Duncan-Jones R., *The Economy of the Roman Empire*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1977, p.60) do skoro 1 milion (na osnovu docnijeg Strabonovog izveštaja o 500.000 slobodnih građana u Avgustovo doba - cfr. Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, v.I-III, „Clarendon Press”, Oxford 1941, v.II, p.1138-9); jednako brojno stanovništvo imaju i Kartagina početkom III v. i Antiohija - oko 1/2 miliona (Duncan-Jones, *ib.pp.*260-1; Rostovtzeff, *ib.v.I*, p.498); Seleukija broji 600.000 duša (Rostovtzeff, *loc.cit.*), Efes i Smirna, pod Avgustom, po 200.000 (Thompson J.W., *Economic and Social History of the Middle Ages* (300-1300), I-II, „Frederick Ungar Publishing Co”, New York 1966, vol.I, p.19), Milet, Korint i Atina po 100.000 (Mumford, *ib.p.*132), Pergam 180.000, Apameja (Apamea) - grad u Siriji za koji je verovatno malo ko čuo - brojao je pod Avgustom 117.000 slobodnih stanovnika (dakle, bez robova!; Duncan-Jones, *loc.cit.*), a od ostalih gradova, postoje podaci za Ostiju - 50.000 (Mumford, *ib.p.*212), za Aedorum u Galiji (u nešto docnije doba) 50.000-55.000 (Duncan-Jones, *loc.cit.*); broj stanovnika Pompeje se procenjuje na 20.000 (Finley M.I., *The Ancient Economy*, „Chato & Windus”, London 1973, p.140), itd.

- 188 Feudalna Evropa je tipična seoska civilizacija: Engleska XI veka ima otprilike nekih 80 naselja sa statusom grada, no „većina njih su naprosto veća sela koja se od ostalih razlikuju samo po zemljanom zidu što ih okružuje” (Ashley W., *An Introduction to English Economic History and Theory* (one volume edition), „Augustus M.Kelley Publishers”, New York 1966, p.68). Izuzetak je jedino Italija gde krajem XIII v. 26 gradova ima stanovništvo veće od 20.000 duša (*The Cambridge Economic History of Europe*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1966, vol.I, p.347), no, sa jedne strane, antički gradovi u Italiji nikada nisu bili potpuno razoreni, a sa druge strane, feudalizam u Italiji nije pustio dublje korene i već se od XI veka povlačio.

- 189 Rim je, svakako, nedostižan vrhunac - što i priliči svetskoj metropoli - i krasi ga 8 mostova, 11 javnih kupatila, 19 vodenih kanala, 2 cirkusa (*Circus Maximus* ima 255.000 mesta), 2 amfiteatra, 3 pozorišta, 28 biblioteka, 4 gladijatorske škole, 5 nautičkih centara za pomorske bitke, 36 mramornih lukova, 37 kapija, 290 trgovačkih skladišta, 254 javne pekare, 1.790 palata, 46.602 stambene zgrade (*insulae*), 926 privatnih kupatila (u kojima se istovremeno moglo kupati 62.800 građana), 18 foruma (javnih trgova), 8 *campus*-a (javnih travnatih površina za igru loptom), 30 parkova i vrtova, 700 javnih bazena, 500 vodoskoka i 10.000 spomenika (Mumford, *ib.p.*237-8). Oko 130 rezervoara, pomoću cevi od 2 pa i 3 inča, snabdeva Rim (Jones, *ib.p.*233) ukupnom količinom vode od 992.300 m³ za 24 časa (Grimal P., *Rimska civilizacija*, „Jugoslavija“, Beograd 1968, p.296), a izgled velikih stambenih zgrada (*insula*) koje su mogle imati i do 10 spratova (Mumford, *ib.*222) zaprepašujuće je sličan modernim višespratnicama (vidi rekonstrukciju dve *insulae* koju je izvršio arh. I.Gismondi u Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, vol.I-II, „Clarendon Press“, Oxford 1957, v.l. pp.144-145). Izgled i uređenost manjih provincijskih gradova ni malo ne zaostaje za carskom prestonicom. Opisujući Pompeje, Mamford se pita „kako se moderan grad od dvadesetak-tridesetak tisuća stanovnika može pohvaliti tako lijepo razmeštenim javnim zgradama, raspoređenim oko tako privlačnog trga, i tolikim kupatilištima, kazalištima, odeonom, arenom, vježbalištem...? (ib.p.129). Iskopavanje rimskog Timgada u Africi svedoči da je tako bilo i u ostalim provincijama: „Pravilni četverokutni blokovi stambenih zgrada, šetališta pod arkadama, forum, kazalište, arena, kupališta, javni nužnici - sve su to bili standardni dijelovi grada... od Chстера u zapadnoj Engleskoj pa do Antiohije i Efeza u Maloj Aziji“ (*ib.p.*210).
- 190 Čak i u kasnom srednjem veku (kada su podaci o brojnosti gradskog stanovništva pouzdaniji) i „najugledniji trgovački gradovi nisu imali više od 8.000 do 10.000 stanovnika; samo je u usamljenim slučajevima broj stanovnika dosezao 20.000. Pretežna većina gradova brojala je sigurno manje od 5.000 stanovnika“ (Kulischer J., *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, „Kultura“, Zagreb 1957, I-II, v.l.p.172). Tako, u XV stoleću Nürnberg broji 22.800 duša, Strazburg 20.722, Libek 20.000-25.000, Dancing 20.000, Keln ne više od 30.000, Frankfurt 10.000-12.000, koliko imaju Bazel i Cirihi - a reč je o najznamenitijim prekoalpskim trgovačkim gradovima! (Kulischer, *ib.p.*173-4). U Engleskoj XIV stoleća London broji 40.000, Jork i Bristol po 12.000, Plimut 9.000, Norvič 7.000, a najviše toliko imaju i Lin, Kolčester, Linkolin i Solzberi, dok ostali broje svega oko 1.000-2.000 ljudi (Ashley, *ib.*, part II, p.11). Granicu od 100.000 stanovnika London prelazi tek 1593. no tada još ni jedan drugi engleski grad nema više od 15.000 stanovnika (Chaunu P., *Civilizacija klasične Evrope*, „Jugoslavija“, Beograd 1977, p.285). Slično vredi i za gradove u Belgiji i Nizozemskoj (cfr. Mumford, *ib.p.*317). Sa po nekim od antičkih mogu da se mere jedino italijanski gradovi - Firence, Milano i Venecija početkom XIV veka broje i preko 80.000 duša, no već smo rekli da je Italija izuzetak.
- 191 „Popločanih puteva nije bilo čak ni u tadašnjim velikim gradovima već samo kolskih puteva i pešačkih staza, često raskvašenih od kiše i pokrivenih kaljugama, kojima je pešak teško mogao da prođe. Isto tako noću nije bilo nikakvog osvetljenja. Kuće koje su se prostirale duž puteva bile su bedne, slamom pokrivena niske zemnice. Dućana, radnji, većih javnih kamenih zgrada nije bilo. Kako se skoro svaki stanovnik bavio zemljoradnjom i stočarstvom, većinom kao glavnim zanimanjem, u skoro svim kućnim dvorištima nalazile su se zgrade, šupe, ambari. Po tim dvorištima između gomila đubreta muvala se stoka, krave, svinje, guske, kokoši, istrčavala kroz otvorena kućna vrata i kapije na javne kolske puteve i staze i ostavljala na njima izmet. Ukoliko je grad ležao na reci ili se usred njege nalazila bara, ona je obično služila stoci kao pojilo i kupatilo, a ponekad se u neposrednoj blizini kupala i omladina. Između kućica nalazile su se bašte, šupe i drvljanici sa zalihama građe i ogrevnog drveta, taljigama, pokvarenim proizvodima i svakojakom starudijom“ (Kunov H., *Opšta privredna istorija*, I-IV,

- „Kultura“, Beograd 1957-59, v.II, p.414; setimo se samo popločanih ulica sa povišenim pločnikom za pešake i kamenih ploča za prelazanje prometnih saobraćajnica, sačuvanih u Pompeji, ili noćnog uličnog osvetljenja Efeza i Antiohije itd. - Mumford, *ib.p.*217;215). U Londonu su, i u XIV stoleću, samo temelji od kamena; „u Hamelnu, Hieuportu, Amiensu pa čak i u Firenci bilo je i slamnih krovova; u Gottingenu je onima, koji bi slamne krovove zamijenili šindrom, gradska uprava nadoknadila četvrtinu troškova“ (Kulischer, *ib.v.l.*, p.181-2).
- 192 Činjenica „da većina sudaca nije znala čitati sigurno je bila veoma loša okolnost za održanje pisanog prava“ (Bloch M., *Feudalno društvo*, „Naprijed“, Zagreb 1958, p.138; Vidi poglavlje „Carstvo običajnog prava“, *ib.*, pp.138-142). Funkciju prava ima običaj, a funkciju suda ima mesna vlastela, koja je istovremeno i izvršitelj i poslednja apelaciona instanca.
- 193 *Tzv. ius publicum*, skup pravnih pravila koja se odnose na pravni položaj države (od *statum rei romanae spectant*); o državnom uređenju, o izvorima prava, o delovanju državnih organa, o državnim i javnim finansijama, o organizaciji vojske, o svešteničkim kolegijumima, kao i o krivičnim delima i krivičnom postupku (Puhan I., *Rimsko pravo*, „Naučna knjiga“, Beograd 1977, p.2).
- 194 *Tzv. ius privatum*, pravne norme kojima se regulišu sva lična prava i lični odnosi (cfr. Puhan, *ib.p.*2-3).
- 195 Najbolji primer je pravo svojine nad zemljom: „Za cijelog trajanja feudalnog doba veoma se rijetko govori o vlasnosti nad nekom zemljom ili o vlasničkom posjedovanju neke zapovjedničke vlasti. A još je rjeđe - ako je igdje izvan Italije uopće i bilo takva slučaj - da se vodio neki proces o toj vlasnosti. Ono što parbene stranke traže to je gotovo bez izuzetka pravo držanja ili pravo sluzenja vlasništvom (francuski *saisine*, njemački *Gewere*). Čak je i u XIII stoljeću parlament kapetovskih kraljeva koji je bio potpuno podložan rimskim uticajima uzalud nastojao da u svakoj presudi o zahtevanju vlasništva pridrži pravo da se povede rasprava i o samoj vlasnosti (*petitoire*); ustvari, nigdje nema traga da se tako predviđena procedura ikada poduzela“ (Bloch, *ib.p.*145-6).
- 196 Kako je antika „društvo robnih proizvođača“ odn. „društvo u kome je vladalo čisto privatno vlasništvo“ (Puhan, *ib.*120), rimska je jurisprudencija dovela do savršenstva upravo pravne norme koje se odnose na svojinu i robni saobraćaj. Stoga je shvatljivo da se „rimsko pravo u svom najsavršenijem vidu - u obligacijama - ukoliko se radi o izvedenim ustanovama kojima se regulišu pravni saobraćaj između nezavisnih proizvođača robe, u osnovnim linijama, odražava i u najmodernijim zakonodavstvima“ (Puhan, *ib.p.*4). Otuda, raspadom feudalizma i razvojem robno-novčanih odnosa i privatne svojine, recepcija rimskog prava dobija na značaju, budući da je „rimsko pravo već sadržavalo u gotovom vidu sve ono čemu je građanstvo kasnog srednjeg veka samo nesvesno težilo“ (Engels F., *O propadanju feudalizma i nastanku buržoazije*, „Kultura“, Beograd 1951, p.14-15). Stoga je u evropskim državama, sve do XIX v, rimsko pravo bilo opšte ili supsidijerno (cfr. Puhan, *ib.*124). Po Marksovom objašnjenju samo zato što je njihov način proizvodnje ostao isti, „u Rimljana razvitak privatne svojine i privatnog prava ostade bez daljnjih industrijskih i trgovačkih posledica“ (*Nemačka ideologija*, „Kultura“, Beograd 1964, p.67).
- 197 Kao što ćemo kasnije videti, feudalno pravno-političko biće nastaje upravo u uslovima ekstremne državne dezintegracije, odn. u okolnostima u kojima je nemoguće organizovati pravno-političku nadgradnju, te je neophodno da vojne, sudske i minimalne administrativne funkcije preuzmu mesni uglednici, koji, zauzvrat, od suverena dobijaju pravo uživanja nad određenim zemljištem i ljudima koji ga obrađuju. Stoga feudalni suveren ne poseduje nikakvu vojnu ili administrativnu vlast koja bi bila personalno ili funkcionalno nezavisna (cfr. *infra* ch.III).
- 198 Rimska država, bar sa administrativnog stanovišta, poseduje sve elemente moderne države - od zakonodavne, sudske i izvršne vlasti (koje, naravno nisu do kraja izdiferencirane) do efikasne centralne i mesne administracije koja je i danas pojam dobre organizovanosti i racionalnosti.

Indikatore koji su na skali društveno-ekonomskih kategorija bliže njenom društvenom delu svrstavamo u grupu pokazatelja koje izostavljamo iz konceptualnih razloga. Ovo smo prinuđeni da uradimo upravo zbog očuvanja logike dosadašnje argumentacije koja se drži kauzalnog mehanizma: ekonomska baza - društvena nadgradnja. Izostavićemo poređenje demografskih pokazatelja razvijenosti nekog društva (prosečna dužina života, stopa smrtnosti, struktura morbiditeta, prostorni raspored stanovništva itd), stepen urbanizacije, stepen društvene integracije, stepen društvene diferencijacije, zdravstvenu i prosvetnu institucionalizaciju (broj lekara na 100.000 stanovnika, stopa pismenosti, stopa upisa u škole) itd.²⁰⁵ Time se neće mnogo izgubiti, jer smo neke od ovih pokazatelja - onoliko koliko su nam to istorijski podaci dozvoljavali - već dotakli u tabeli u kojoj smo poredili nadgradnju društava A i F, dok će ostali pokazatelji biti delimično razmotreni u sklopu analize ekonomskih indikatora.

Kada je reč o izrazito ekonomskim pokazateljima razvijenosti nekog društva, razume se da moramo izostaviti najpre one striktno vezane za industrijska društva - poput kapitalne opremljenosti rada (potrošnja energije *per capita*, potrošnja čelika, stepen automatizacije itd.) ili strukture privredne aktivnosti (odnos industrije, poljoprivrede i tercijarnih delatnosti u stvaranju društvenog proizvoda)²⁰⁶. Što se tiče klasičnog pokazatelja ekonomske razvijenosti nekog društva - a to je društveni proizvod *per capita* - on je neprimenljiv zbog svog izrazito monetarnog karaktera²⁰⁷ koji isključuje domen prirodne privrede - a ona je upravo bila dominantna u značajnim delovima (pa i tipovima) prekapitalističkih društava.

Tako stižemo do sledećih kriterijuma ekonomske razvijenosti prekapitalističkih društava primenljivih u njihovoj globalnoj komparaciji:

Prvo, *stepen razvijenosti tržišne privrede* tj. stepen razvijenosti *robno-novčanih odnosa*. Kada god ekonomisti (bilo koje škole) porede privrednu razvijenost dva predindustrijska društva, kao po pravilu čine to upravo pomoću kriterijuma razvijenosti robno-novčanih odnosa. Naravno, u tom pogledu stvari ne mogu biti baš sasvim jednostavne, jer je između polazne tačke razvoja (prirodne privrede), i završne tačke razvoja (potpune tržišne privrede) čitav niz prelaznih stanja u kojima se prirodni elementi pojavljuju skupa sa tržišnim, tako da njihova procena zavisi od stepenovanja, ali, od toga koji od ova dva elementa preovlađuje, odnosno kako su oni u celini privrednog sistema raspoređeni, zavisice i naša ocena privredne razvijenosti nekog predindustrijskog društva. Značajno je napomenuti, da upravo pomoću kriterijuma stepena razvijenosti tržišne privrede možemo da „pokrijemo” i neke druge kauzalno povezane pokazatelje razvijenosti: jasno je da veća proizvodnja za tržište vodi široj *podeli rada*, odnosno višem stepenu *društve-*

205 Ranković, loc.cit; Bogdanović, loc.cit.

206 cfr. Bolčić S., „Sociološko proučavanje posleratnog društvenog razvoja Jugoslavije”, in: *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, ed.M.Ranković, „Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu”, Beograd 1981, pp.149-184; p.151.

207 Društveni proizvod Bajec definiše kao „sumu materijalnih dobara i proizvodnih usluga u određenom vremenskom periodu, ponderisanu sistemom cena koji odražava specifičnost tržišnog mehanizma, u datoj zemlji, odnos snaga na tom tržištu, mera ekonomske politike i sl.”; Bajec J., *Društveni razvoj i mogućnosti njegovog merenja*, „Savremena administracija”, Beograd 1977, p.3.

no-ekonomske diferencijacije, ovo pak otvara mogućnost veće *socijalne pokretljivosti* itd.²⁰⁸

Drugi kriterijum koji možemo upotrebiti u globalnoj komparaciji ekonomske razvijenosti prekapitalističkih društvenih formacija jeste *produktivnost njihovog osnovnog proizvodnog odnosa*. Ako svakom društvenom formacijom dominira neki način proizvodnje, onda ih možemo porediti upravo posredstvom njihove ekonomske produktivnosti. Naravno, to otvara izvesne metodološke probleme oko izbora relevantnih pokazatelja, ali, kao što ćemo videti, oni nikako ne moraju biti nerešivi.

I treći osnovni kriterijum poređenja može da bude *tehnološka razvijenost proizvodnje*. On se, takode, može specifikovati izvesnim pokazateljima tehnološke razvijenosti poljoprivredne proizvodnje, načina i strukture dobijanja energije, tehnologije zanatske i manufakturne proizvodnje itsl.

Stoga, svako ozbiljnije ispitivanje implikacije c', mora da odgovori na sledeća pitanja: (1) koliko elemenata prirodnog odnosno tržišnog ima u ekonomskim strukturama F i A, zašto je njihov odnos baš takav kakav jeste, i da li su tržišni elementi zaista u društvu F zastupljeni više nego u društvu A, kao što proizlazi iz implikacije c'; (2) da li je osnovni način proizvodnje društva F doista produktivniji od dominantnog načina proizvodnje društva A; i (3) da li je tehnološka razvijenost proizvodnje društva F zaista veća od tehnološke razvijenosti proizvodnje društva A.

Kako će u daljem toku ove studije njen glavni zadatak biti upravo da ozbiljno ispita implikaciju c' - uz dalju refleksiju svih teorijsko-metodoloških problema koji se u istorijskoj sociologiji javljaju pri susretu teorije i istorije - na prvo pitanje odgovor ćemo pokušati da damo u III i IV glavi, a na drugo i treće pitanje u V glavi ovog rada.

208 Ranković,ib.p.267.

III glava

ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI MODEL FEUDALNOG DRUŠTVA

1. STRUKTURA I MODEL U ISTORIJSKOJ SOCIOLOGIJI;
2. FEUDALIZAM I NATURALNA PRIVREDA;
3. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKA DIMENZIJA FEUDALIZMA;
4. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKE GRANICE FEUDALIZMA;
5. SPOR OKO PIREN-VEBEROVOG MODELA

1. STRUKTURA I MODEL U ISTORIJSKOJ SOCIOLOGIJI

Radi jasnijeg uvida, pre nego što pređemo na ispitivanje implikacije c' nužno je da makar načelno raspravimo nekoliko metodoloških nedoumica koje se po pravilu javljaju prilikom teorijskog zahvatanja u istoriju, i to prilikom konstruisanja opštih (teorijskih) iskaza na osnovu činjeničkog materijala, kao i prilikom njihovog naknadnog empirijskog proveravanja ili potkrepljivanja.

Već smo rekli da za svaki opšti iskaz možemo u istorijskoj građi naći primer koji ga u izvesnom smislu potvrđuje. Reč je o tzv. *ilustrativnoj metodi* kojom se, uistinu, može dokazati svaka, pa i sasvim suprotna teza (recimo, i teza da su Jevreji nosioci sveg napretka u istoriji, kao i ona suprotna, da su Jevreji odgovorni za svo zlo u istoriji itd), tako što iz činjeničkog materijala navodimo samo one primere koji našu tezu potkrepljuju¹. Naprosto, uvek postoji izvesna suma činjenica

¹ „Ako posmatramo fenomene sa željom da pronađemo slaganje sa teorijom, samo je pitanje ingenioznosti i marljivosti koliko ćemo ih pronaći” (Merton, *O teorijskoj sociologiji*, ib.p.163). „Gotovo za svaku teoriju se može reći da je saglasna sa mnogim činjenicama; jer ako smo nekritični, uvek ćemo naći ono što želimo: tražićemo i naći primere koji je potvrđuju a skrenućemo pogled i nećemo videti bilo kakvu opasnost koja preči našim omiljenim teorijama” Poper, *Beda istorizma*, ib.pp.230-231).

koja može posvedočiti u korist određene teze - pri čemu ne možemo reći da takve činjenice, u izvesnom smislu, nisu i relevantne².

Predložena su tri rešenja ovog problema. Po prvom, koji je formulisao Poper, opšte iskaze ne potvrđuje otkrivanje primera koji im idu u prilog, već nenalaženje primera koji bi ih opovrgao: „Za teoriju možemo da kažemo da je potvrđena jedino ukoliko nismo u stanju da nađemo činjenice koje je opovrgavaju”³. Međutim, ovo rešenje, široko prihvaćeno u prirodnim naukama, ne može se doslovno primeniti i u društvenim naukama zbog drugačijeg karaktera većine njihovih iskaza. Naime, društvene nauke pretežno barataju iskazima koji počivaju na verovatnoći, tendencijama ili su, jednostavno, formulisani manje precizno od većine iskaza u prirodnim naukama (pošto za preciznijim formulacijama i nema posebne potrebe). Tako, već pominjano pravilo da podanici ne vole vladare koji im nameću nove ili veće poreze, lako može biti opovrgnuto navođenjem primera nekoliko vladara koji su materijalno sasvim upropastili narod ali su - zahvaljujući svojoj umešnosti da ga ubede u neophodnost žrtvovanja u ime „viših” ciljeva - i dalje uspevali da mu ostanu pri srcu; naravno, ovo pravilo možemo maksimalno da preciziramo uvođenjem novih, ograničavajućih uslova njegovog važenja, ali ono - kao i većina drugih opštih iskaza u društvenim naukama - i nije formulisano sa željom da se definiše zakon „o obrnutoj srazmeri visine poreza i ljubavi podanika prema svome vladaru” (sa svim epistemološkim karakteristikama koje svaki zakon mora da poseduje), već samo kao jedan opšti tendencijski okvir koji pokazuje najverovatnije ponašanje ljudi u određenim prilikama. Otuda, gotovo ni jedan opšti iskaz u sociologiji - izuzev analitičkih iskaza u Kantovom smislu te reči⁴ - ne može biti potkrepljen Popperovim kriterijumom nepostojanja protiv primera, tako da nam Popperovo rešenje nažalost ne pomaže mnogo.

Druga strategija podrazumeva razlikovanje *izvesne* sume činjenica koje potkrepljuju neku postavku, i *dovoljne* sume činjenica da bi se postavka smatrala prihvatljivom - razlikovanje koje razdvaja paranauku od nauke, odn. *ilustrativnu* od *induktivne* metode. Međutim, ni primena klasične milovske indukcije ne može biti rešenje ovog problema zbog opšteteorijskih slabosti induktivne metode (koje su u društvenim naukama posebno izražene⁵), a tako, ni zbog specifičnog otpora istorijskog materijala⁶: recimo, milovski induktivni metod⁷ podrazumeva da zavisne promenljive imaju uvek isti uzrok - što je u vanlaboratorijskim, a pogotovu istorijskim uslovima izuzetno redak slučaj; osim toga, milovska indukcija polazi od pretpostavke da primeri na osnovu kojih se vrši generalizacija predstavljaju posve ne-

2 cfr. Pratt V., *The Philosophy of the Social Sciences*, „Methuen” London-New York 1978, pp.83-84.

3 Poper, loc.cit.

4 v.Kant I., *Kritika čistoga uma*, „BIGZ”, Beograd 1976, pp.31-45;

5 Arandelović J., *Uloga indukcije u naučnom istraživanju*. „Naučna knjiga”, Beograd 1967; Mićunović D., *Logika i sociologija; Induktivno zaključivanje u sociologiji*, „Filozofske studije”, Beograd 1971; Koen M., Neigel E., *Uvod u logiku i naučni metod*, ib.pp.289-206.

6 Kiser E., Hechter M., *The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology*, ib.pp.13-15.

7 Mill, *A System of Logic*, ib, v.III, ch.viii.

zavisne slučajeve, dok su društva izuviše povezana socijalnim širenjem i oponašanjem da bi se takva indukcija mogla primeniti (tako, francuska revolucija je uticala na rusku, ruska na kinesku, kineska na vijetnamsku itd); uz to, u komparativno-istorijskim istraživanjima proporcija slučajeva u odnosu na promenljive najčešće je isuviše niska za relevantno zaključivanje, a ako je ova proporcija i adekvatna, mi najčešće odabiramo samo reprezentativne primerke na osnovu kojih izvodimo generalizaciju (od 1.622 revolucije, koliko ih je, po Sorokinu, bilo tokom istorije, Skočpolova je, recimo, u svojoj komparativnoj studiji o revolucijama odabrala i obradila samo tri - francusku, rusku i kinesku⁸).

Ali, tako se opet vraćamo gde smo i bili jer, možemo se zapitati, u čemu je razlika između tako shvaćene indukcije - u kojoj, iz gomile slučajeva, sami odabiramo samo par njih koje ćemo kao „reprezentativne” uključiti u uzorak - i ilustrativne metode u kojoj, takođe, iz mnoštva slučajeva biramo samo one koji potkrepljuju našu tezu? Istina, Mill je tvrdio kako je „u nekim slučajevima i jedan jedini primerak dovoljan za potpunu indukciju, dok u drugim mirijade podudarnih primeraka, bez i jednog poznatog ili zamišljenog izuzetka, doprinose tako malo utvrđivanju univerzalnog stava”⁹, ali ova, tzv. analitička indukcija (u kojoj na osnovu jednog primerka zaključujemo o osobinama cele klase) moguća je samo u slučaju veoma homogenih i stabilnih klasa kakve su najčešće samo one u prirodi i to na elementarnom nivou (mali broj ogleđa koji su pokazali da je bakar dobar provodnik struje zbog strukturalne homogenosti bakra kao hemijskog elementa dovoljan je da se izvede zaključak o dobroj provodljivosti svih bakrenih predmeta)¹⁰. Međutim, klase društvenih pojava nisu ni približno u toj meri homogene, tako da je - pogotovo u istoriji - stalno otvoreno pitanje kriterijuma reprezentativnosti, pitanje koje je ključno i za samu ilustrativnu metodu.

Teoretičari su predlagali različite monističke ili pluralističke kriterijume reprezentativnosti i značajnosti (aristotelovski esencijalizam, pragmatizam, estetizam, moralizam, abnormalizam, enciklopedizam¹¹), ali, uvek je ostajao utisak da se činjenice odabiraju na osnovu meta-teorijskog kriterijuma (po čemu znamo da je u primerku x *suština* neke pojave zastupljena više nego u primerku y?, po čemu je

8 Skočpol, *States and Social Revolutions*, ib.

9 Mill, *A System of Logic*, ib.v.I,p.363; Mill u ovom svom stanovištu nije usamljen; tako recimo Dirkem veli: „Čak i u mnogim slučajevima biće dosta jedno dobro izvršeno ispitivanje, kao što je često dobro izveden ogled dovoljan za utvrđivanje jednog zakona” (Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, ib.p.80); isto tako i Merlo-Ponti: „Ono što daje konačno vjerovatnu vrijednost indukciji, ono što čini da idealizirajuća fikcija doista ima svoj temelj u stvarima, nije broj činjenica na koje se pozivamo radi opravdanja indukcije, već je to unutrašnja jasnoća koju bacaju tako iskovane ideje na pojave koje želimo razumjeti. Isto tako kao što će Brunchhvis u 'Iskustvu i fizičkom kauzalitetu pokazati da je dovoljan ponekad jedan jedini eksperiment pa da se postavi neki zakon, na primjer kad je Davy utvrdio postojanje potaše na osnovi jednog jedinog eksperimenta elektrolize, tako sada i Husserl dopušta da indukcija ne počiva nužno na velikom broju slučajeva” (Merleau-Ponty M., *La science de l'homme et la phenomenologie*, „Gallimard”, Paris 1953; prema: Supek R., *Zanat sociologa*, „Školska knjiga”, Zagreb 1983, pp.99-100; podvukao Merlo-Ponti).

10 Mićunović, ib.pp.48-49.

11 Cfr. White, *Foundations of Historical Knowledge*, ib.pp.227-259.

generalizacija na osnovu uzorka x,y,z *uspešnija* od generalizacije na osnovu uzorka a,b,c?, šta čini generalizaciju *sveobuhvatnijom* od ostalih? itd) a sve je to ozbiljno dovodilo u pitanje naučni status celog postupka¹².

Treće rešenje, naročito razvijeno u istorijskoj sociologiji, počiva na ideji izgradnje *modela* i zadržava delatne elemente analitičke i nepotpune indukcije, a oslobađa se obaveze preterane epistemološke ambicije induktivne metode ka generalizaciji. Modelovanje se vrši na dva nivoa:

1. *konkretni model* ili *realni tip* neke pojave (strukture, odnosa itd)¹³, podrazumeva apstrahovanje osobina, odnosa ili odlika iz jednog ili nekoliko realnih fenomena (A,B,C), s tim da ova vrsta apstrakcije važi samo za pojave na osnovu kojih je i izvršena (važi samo za A,B,C); recimo, na osnovu istorijskih svedočanstava o privredi Hamburga između XII i XV veka, izgrađujemo model (strukturnalni ili kvantitativni) gradske ekonomije Hamburga od XII do XV stoleća; model se, dalje, može proširivati i na fenomene D,E,F (Hamburgu možemo priključiti i ostale hanzeatske gradove), ali obim realnog modela uvek je određen granicom uzorka (model ekonomije hanzeatskog grada važi samo za hanzeatske gradove).

2. *apstraktni model* ili *idealni tip* podrazumeva potpuno drugačiji metodski postupak u odnosu na indukciju kao i u odnosu na izgradnju realnih modela; naime, koncept pojave klase Q ne stvaramo niti generalizacijom na osnovu indukcije iz uzorka a_q,b_q,c_q, niti podvrgavanjem cele klase modelskom apstrahovanju, već obratno, koncept neke pojave - svejedno kako smo do njega došli (intuitivno, indukcijski, ili preko realnog modela) - tek konstituiše ili omogućava formiranje klase Q (odnosno klasifikaciju pojava na a_q,b_q,c_q... i a_{-q},b_{-q},c_{-q}...) koju sada, kao klasu, možemo dalje ispitivati ili upoređivati¹⁴. Ili, pojednostavljeno: ako smo, na osnovu realnog modela privrede pet hanzetskih i pet srednjovekovnih italijanskih gradova, formirali idealni tip srednjovekovne gradske ekonomije (važno je primetiti da, za razliku od indukcije gde se ovaj skok od uzorka a_q,b_q,c_q, na celu klasu Q mora *opravdati*, ovde za tim nema potrebe - jer smo do idealnog tipa srednjovekovne gradske ekonomije mogli doći i intuitivno - ako smo baš toliko pametni!); sada pristupamo ispitivanju privrede ostalih (nemačkih, italijanskih, francuskih ili engleskih) gradova *upoređujući* ih sa idealnim tipom; gradske privrede za koje smo utvrdili da *odgovaraju* našem modelu svrstavamo u klasu „tipičnih srednjovekov-

12 Cfr. Walsh, *An Introduction to Philosophy of History*, ib.p.47, et passim.

13 Razlikovanje realnog i idealnog tipa preuzeli smo od Ojkena (Eucken W., *The Foundations of Economics; History and Theory in the Analysis of Economic Reality*, „William Hodge and Co”, London 1950, p.69).

14 Veber je stalno insistirao na tome da su njegovi idealni tipovi samo *nomina*, heurističke konstrukcije, a ne *realia*: to je „pojmovna konstrukcija koja ima karakter svojevrzne *utopije*” (podvukao Veber) čiji je osnovni zadatak da „unese red u kaos onih činjenica koje smo uvukli u krug naših interesa”. Pritom, Veber se posebno poziva na Kantovu teoriju saznanja, po kojoj su pojmovi samo „misaona sredstva sa svrhom duhovnog ovladavanja empirijskom datosti i samo to mogu biti” (Weber, *Metodologija društvenih nauka*, ib.pp.61;76;78; cfr. Watkins J.W.N., „Ideal types and historical explanation”, in: *The Philosophy of Social Explanation*, ed. A.Ryan, „Oxford University Press”, Oxford 1973,pp.82-104).

no-gradskih privreda”, a ostale, koje ne odgovaraju modelu, klasifikujemo kao „netipične”¹⁵.

Situacija je, dakle, sa epistemološkog stanovišta i kod konkretnog i kod apstraktnog modela (odn. i kod realnog i kod idealnog tipa) savršeno čista: u prvom slučaju nema induktivnog skoka već samo direktne korespondencije model-uzorak, jer je model jednostavna slika ili shema uzorka i ništa osim toga; u drugom slučaju, takođe, nema induktivnog skoka, jer je model samo sredstvo za formiranje tipova i klasifikaciju, i ništa više od toga. Pitanje opravdanja modelskog postupka je, kod realnog tipa, pitanje vernosti korespondencije, tako što veći uzorak vodi većoj verovatnoći da će realni tip moći bolje da posluži konstruisanju idealnog tipa. Opravdanje idealnog tipa postaje praktično pitanje njegove upotrebljivosti, odnosno analitičke uspešnosti u okviru teorije čiji je deo¹⁶ - teorija zasnovana na proizvoljno izgrađenim konceptima naprosto će biti manje upotrebljiva od teorije sastavljene od koncepata koji počivaju na realnim tipovima odn. konkretnim modelima¹⁷.

Tu se krije i najozbiljniji nedostatak ovog rešenja - istraživač njime više rizikuje: za razliku od drugih istraživačkih metoda, u kojima tokom samog postupka možemo da proveravamo ispravnost pravca kojim smo se uputili, ovde se tek na kraju, kada je teorija izgrađena, vidi da li je put kojim smo išli bio dobar ili ne¹⁸. Kako uspešnost modela zavisi od uspešnosti teorije, a uspešnost teorija čiji je predmet istorija zavisi od njihove celovite korespondentnosti sa stvarnošću (u smislu epistemološke teorije koherentnosti¹⁹), to tek po završetku celokupnog istraživanja modeli bivaju potpuno opravdani drugim modelima iz teorije odnosno *teorijom kao celinom*.

Ili, da čitavu stvar prikažemo slikovito, zamislimo da se na velikom stolu nalaze između delovi više slagalica i da je naš zadatak da makar jednu slagalicu složimo ne koristeći šemu (dakle, bez znanja o tome kako ona treba da izgleda). Tek pošto smo - na osnovu logike ili intuicije, svejedno - sastavili slagalicu,

15 „U svojoj pojmovnoj čistoći ta se pojmovna slika ne može naći nigde u zbilji; ona je utopija a povijesnom istraživanju postaje zadatak da u svakom pojedinačnom slučaju utvrdi koliko je zbilja blizu ili daleko od tih idealnih slika (podvukao A.S.), koliko dakle, karakter gospodarskih odnosa nekog određenog grada nalikuje ‚gradskoj privredi’ u pojmovnom smislu riječi” (Weber, *Metodologija društvenih nauka*, ib.p.62).

16 Skidmor napominje da u sociologiji „nažalost ne postoji jasno razgraničenje između modela i teorija. Ideja modela se često brka sa idejom teorije, a katkada se ta dva pojma upotrebljavaju izmešano bez pridavanja pažnje razlikama između njih”. Međutim, modeli su delovi teorija koje i same mogu da se upotrebe kao modeli nekih drugih, još opštijih teorija (Skidmore W., *Theoretical thinking in Sociology*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1975, pp.4-5).

17 „Postoji samo jedno mjerilo, mjerilo uspešnosti u spoznaji konkretnih kulturnih pojava u njihovim povezanostima, njihovoj uzročnoj uvjetovanosti i njihovu značenju” (Weber, *Metodologija društvenih nauka*, ib.p.64-5).

18 Brodel daje interesantnu sliku kako, praktično, izgleda primena istorijskih modela: „Nekoliko puta uporedio sam modele sa brodovima. Po mom mišljenju, pošto sagradim brod, važno je da ga porinem u vodu, da vidim da li se drži na njoj, a zatim ga, po svom nahođenju, upravim da plovi uz reku vremena ili niz nju. Trenutak u kome on doživljava brodolom uvek je najznačajniji” (Brodel, *Spisi o istoriji*, ib.p.123).

19 Cfr. Hegel G.F.W., *Fenomenologija duha*, „BIGZ”, Beograd 1979, pp.1-41; Nojrat O., „Protokol - rečenice”, *Vidici*, 253-254/1987, pp.231-236.

znaćemo i da su svi naši prethodni postupci bili ispravni, odnosno *tek će celina opravdati* da je svaki delić slagalice na svom, a ne na pogrešnom mestu.

Premda i u ostalim granama sociologije, sve češće, u poslednje vreme, su srećemo mišljenje da je izgradnja modela jedina prava orijentacija u sociološkoj teoriji²⁰, istorijska sociologija, ipak, metodu modelovanja koristi na drugačiji i dosta specifičan način. Najpre, u istorijskoj sociologiji modeli su mnogo ređe kvantitativni, i strogo matematički formalizovani, nego što je to slučaj u nekim drugim delovima sociologije²¹, naprosto stoga što se suma kvantitativnih podataka smanjuje daljim odlaženjem u prošlost, kao i zbog širine zahvata većine komparativno-istorijskih studija koje ispituju velike prostorno-vremenske celine.

Drugo, u istorijskoj sociologiji modeli su najčešće u vezi sa objašnjenjem neke strukture²², pri čemu se pojam strukture upotrebljava znatno šire od značenja koje ova kategorija ima u klasičnom strukturalizmu, denotirajući izvesnu unutrašnju arhitektoniku, organizovanost i međusobnu povezanost različitih elemenata društveno-istorijske stvarnosti. Kako istraživačka strategija u istorijskoj sociologiji većim svojim delom počiva na uverenju da se objašnjenje kauzalnog mehanizma temeljnih društvenih fenomena može dati samo iz strukture, odn. pomoću teorijske sheme čitavog niza kauzalnih relacija, upravo tome obično najbolje mogu da posluže modeli odn. njihove grupe.

I treće, u istorijskoj sociologiji modeli zavise od milsovski shvaćene sociološke imaginacije znatno više nego što je to drugde slučaj. Imaginacija je vezivno tkivo istorijsko-sociološkog modela čiji su elementi istorijske činjenice. I premda su dedalovska krila bolja što je manje voska a više perja u njima, a modeli uspešniji ako je u njima manje imaginacije a više činjenica²³ - krila se ne mogu načiniti samo od perja, pa tako, ni modeli u istorijskoj sociologiji nisu samo puklo „povezivanje činjenica“²⁴ već osobeno strukturiranje materijala prema određenoj ideji, pri čemu je upravo imaginacija od ključnog značaja. Ako imamo na umu da je društveno-istorijska stvarnost gusto tkanje stotina tankih, isprepletenih niti uzročno-posledičnih odnosa, onda je jasno da analitička strategija istorijske sociologije počiva na svojevrsnoj teorijskoj vivisekciji, živom rastavu spoljnih ljuštura istorijskih društava da bi se ispod njih - uz pomoć činjenica koje grade telo i imaginacije koja udahnjuje dušu - rekonstruisala slika pulsirajućeg života društva.

20 Turner J.H., *The Structure of Sociological Theory*, „The Dorsey Press“, Homewood Ill. 1974, p.9; prema: Čaldarević, *ib.pp.*73-74.

21 Cfr. Bogdanović M., *Metodološke studije*, „Institut za političke studije“, Beograd 1993, pp.39-48.

22 „Model je naizmenično pokušaj objašnjavanja strukture, instrument za njeno proveravanje i upoređivanje sa drugim strukturama, ono pomoću čega se proverava postojanost i samo opstajanje neke date strukture“ (Brodell, *Spisi o istoriji*, *ib.p.*124).

23 cfr. Hindess B., *Philosophy and Methodology in the social sciences*, „Harvester Press“, London 1977., p.158.

24 Coolligation of facts - cfr. Arandjelović J., *Uloga indukcije u naučnom istraživanju*, „Naučna knjiga“, Beograd 1967. pp.12,14.

2. FEUDALIZAM I NATURALNA PRIVREDA

Kako je oko ekonomske strukture feudalnog društva stepen slaganja znatno veći nego kada je reč ekonomskoj strukturi antike, razmatranje implikacije c' započetom od feudalne društvene formacije.

Kakav je, dakle, odnos elemenata naturalne i tržišne privrede u evropskom feudalnom društvu koje po Bloku - neospornom autoritetu u ovoj oblasti - obuhvata „ono razdoblje naše povijesti, što seže otprilike od sredine IX do prvih desetljeća XIII stoljeća“²⁵? Naše razmatranje započemo na teorijski najelegantnijem nivou - ispitivanjem osnovnih podataka o *vrstama plaćanja*. Kao što je Cipola pokazao, srednjovekovna dokumenta sadrže izveštaje o tri vrste plaćanja: 1. naturalnim; 2. opcionim (izraženim i u naturi, i u novcu); i 3. novčanim²⁶. Naturalna i opciona plaćanja nedvosmisleno su preovladavala ne samo u kmetskim davanjima vlastelinstvu već i kod ugovornih obaveza svih drugih vrsta transakcija: recimo, srednjovekovni statuti severnoitalijanskih gradova propisivali su da brijanje treba platiti ili 1 srebrni peni ili 1 *sextarius* žita²⁷, što znači da je opcion sistem prihvatljiv čak i u sasvim malim i svakodnevnim transakcijama. Očigledno, ugovorna raširenost ne samo naturalnog već i opcionog sistema, neku privredu mora karakterisati kao prilično siromašnu i primitivnu.

Naravno, bilo je i isprava u kojima su iznosi dažbina označavani isključivo u novcu, ali, upozorava Cipola, ovde moramo biti izuzetno obazrivi pošto se u srednjem veku često prećutno podrazumevalo da iznos određen kovanicama može biti plaćen i svakom drugom robom jednake vrednosti - što se u praksi, otkrivamo iz drugih dokumenata, najčešće i dešavalo²⁸. Isto misli i Legof: „Iskazivanje u novcu nije bilo nužno vezano za plaćanje u novcu... Kao u mnogim drugim oblastima taj ostatak antičkog nasleđa u krajnjoj liniji samo je svedok jednog nazadovanja. Ne treba takođe uzeti „zdravo za gotovo“ pominjanje novca u srednjovekovnim tekstovima većma nego što se uzimaju paganski izrazi zaostali u srednjovekovnoj hrišćanskoj literaturi“²⁹. Novac, koji se pominje u ovim tekstovima, služio je više

25 Bloch, *Feudalno društvo*, *ib.p.*11.

26 Cipolla C.M., *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World (V to XVII century)*, „Princeton University Press“, Princeton 1956., pp.3-12.

27 Cipolla, *ib.p.*4.

28 Francuska povelja iz novembra 1108. godine pominje potraživanje od 20 solida, koje je, kao što saznajemo iz docnijeg dokumenta, isplaćeno jednim konjem (Bloch M., „Economie nature ou economie argent“, *Annales d'histoire sociale*, 1959/1, p.13; prema: Cipolla, *ib.p.*5). U Španiji, 905. godine, potraživanje od 25 solida isplaćeno je suknom, volom i srebrom, potraživanje od 4 solida, 962. godine, suknom, hranom i pićem, a godine 933. dugovanje od 600 solida namireno je posuđem, konjskom opremom, konjima, finim suknom i kovanicama. Uopšte, u Španiji toga doba dug je, načelno, određivan u solidima, a isplaćivan žitom ili ovcama, tako da je u X veku solid često ekvivalent jednog modija žita ili jedne ovce (Sanchez-Albornoz C., *Estampes de la vida en Leon durante el signo X*, Madrid 1926, p.29; prema: Cipolla, *ib.p.*5.).

29 „Kada se za more kaže da je Neptun, ili kada je konj - kog su monasi iz St-Pere-de-Chartresa 1107 g. obećali nekom Milonu de Levesu - procenjen u aktu na dvadeset solida, u prvom slučaju je reč o govornoj navici a u drugom o oznaci vrednosti konja, predmeta transakcije. Jednostavno, kako se crkva nije borila protiv novčanih procena

kao procena, mera vrednosti (standard of value) nego kao sredstvo razmene (means of exchange)³⁰.

Opšte je mišljenje istoričara da je novac - bilo zlatni ili srebrni - tokom perioda u kom je evropski feudalni sistem dostigao svoj vrhunac (IX-XII vek) skoro nestao iz optičaja ili je u njemu bio sasvim retko: „od početka IX stoleća nestao je zlatnik u karolinškoj monarhiji koja je postala poljoprivredna država bez trgovine”³¹; u optičaju je ostao srebrni novac vrlo male vrednosti³², a jedini zlatni novac koji je do XII veka kolao evropskim prostorom poticao je iz arapskih i vizantijskih kovnica³³; čak i kada je kovan zlatni novac, kao što su činili merovinški vladari, „reč je više bila o ispoljavanju prestiža, o želji da se koriste vladalački prerogativi nego o činu koji zadovoljava neku ekonomsku potrebu”³⁴; čak ni, nešto docnije zabeleženo, umnožavanje kovnica „nije bilo u vezi sa aktivnom razmenom, već upravo povlači usko područje rasprostiranja novca, koji se u neku ruku mora proizvoditi na licu mesta kao i druge potrebne stvari u jednom rasparčanom privrednom životu”³⁵.

Očigledno, usled nedostatka novca, čak i postojeća, sitna trgovina - za koju Piren, možda preterujući veli da je bila više razonoda ili zadovoljenje osećaja društvenosti nego ozbiljan posao³⁶ - obavljana je posredstvom novčanog surogata (krave³⁷, konji, svinje³⁸, odeća, oružje, laneno platno, sukno³⁹, kokoši⁴⁰, jaja, drvo, začini⁴¹, nakit, žito⁴², pivo⁴³), koji je - različito prema krajevima - dobijao značaj opšteg platežnog sredstva i služio kao rudimentarno sredstvo vrednosti. I ne samo da je postojanje surogata novca bio „neosporan znak arhaizma, izraz jedne privrede koja teško uspeva da pređe iz naturalnog u novčani stadij”⁴⁴, već je i sama priroda postojećeg metalnog novca u feudalnoj privredi zadugo ostala ar-

sa istom revnošću kao i protiv izraza koji podsećaju na paganstvo, one su duže preživle” (Le Goff J., *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Jugoslavija, Beograd 1974, pp.293-43.).

30 Cipolla, ib.p.5.

31 Pirenne H., *Privredna povijest Evropskog Zapada u srednjem vijeku*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1958., p.91.

32 Pirenne, ib.p.92-3.

33 Bloch, ib.p.16.

34 Le Goff, ib.p.54.

35 Le Goff, loc.cit.

36 Pirenne, p.13.

37 Le Goff, p.56.

38 Grdić G., *Privredna istorija Evrope - pozna antika i srednji vek*, „Naučna knjiga”, Beograd 1952., p.115.

39 Još u XIII veku, za kovnicu novca u Moravskoj zakupnina se kralju plaćala u skrletnom suknu; Kulischer J., *Opća ekonomska povijest*, I-II „Kultura”, Zagreb 1957, v.I.p.314.

40 U Brandeburškoj marki kokoši se kao i žito, vosak i papir u stanovitom smislu nazivaju „komadom novca” - lat. frustrum; Kulischer, ib.p.314.

41 Čak i u poznom srednjem veku, kad je Đenovci, 1378. godine, zatrebala veća svota novca za opremu nekog poslanstva, objavljeno je da traži zajam u biberu, pri čemu se posuđeni iznos vraćao po želji - u zlatu ili biberu; Kulischer, loc.cit.

42 Čak je postojao izraz „zrnat novac” (Korngeld) nasuprot metalnom novcu (Pfenninggeld); Kulischer, loc.cit.

43 U Frigiji se računalo bačvama piva; Kulischer, loc.cit.

44 Le Goff, p.294.

haična: „Novac se, ustvari, cenio u funkciji svoje vrednosti ne kao oznaka, već kao roba, njegova vrednost nije bila teorijska vrednost urezarija na njegovom licu ili naličju (nije ni urezavana!) već realna vrednost dragocenog metala koji sadrži. Mere ga da bi znali šta vredi... Tek sasvim pri kraju XIII veka, francuski legisti počinju da razlikuju njegovu unutrašnju vrednost - njegovu težinu u zlatu - i njegovu nominalnu vrednost, to jest njegov preobražaj u monetarni znak, u sredstvo razmene”⁴⁵.

Ipak, opšta nestašica novca, sama po sebi, ne mora da bude znak naturalne privrede - načelno, može se zamisliti tržišna privreda u kojoj je sredstvo razmene kakav drugi ekvivalent vrednosti a ne metalni novac. Očigledno, u sledećem koraku mora se šire zaseći privredno tkivo feudalne Evrope, da bi se videlo kako izgleda i po kome načelu funkcioniše osnovna ekonomska jedinica - vlastelinstvo.

I ovde istoričari kao da nisu u nedoumici: „osnovna odlika vlastelinstva, posmatrano sa ekonomske tačke gledišta, bila je *samodovoljnost* (self-sufficiency) odn. njegova društvena nezavisnost (social independence)”⁴⁶; „osnovna crta u privrednom nastojanju bila je sačuvati pojedinačno gospodarstvo toliko neovisnim od prometa koliko je god to bilo moguće”⁴⁷; „uopšte, sveukupna potreba za dobrima, koja je nastala unutar vlastelinske potrošačke ekonomije, morala je biti pokrivena prinosima sa sopstvenog poseda putem sopstvene proizvodnje”⁴⁸. Osnovni privredni cilj vlastelinstva - onako kako ga mi danas vidimo - nije bila proizvodnja za tržište, već proizvodnja za zadovoljenje sopstvenih potreba: idealni tip vlastelinstva bio je ono što je Veber nazivao *oikos* - „krupno domaćinstvo nekog monarha, vlastelina, patricija, čiji glavni cilj nije kapitalistička novčana dobit već organizovano prirodno podmirenje potreba gospodara”⁴⁹, ili ono što je Biher nazivao *zatvorenom kućnom privrednom* (geschlossene Hauswirtschaft⁵⁰) u kojoj dobra bivaju potrošena u istom gospodarstvu u kome su i proizvedena.

Razume se, reč je o apstraktnom modelu, idealnom tipu, što ne znači da u stvarnosti nije postojala, u izvesnoj meri, i razmena sa spoljnim svetom: valjalo je doći do soli neophodne svetu koji tokom pet meseci u godini živi od usoljenog mesa; do gvožđa za oružje i plugove; kvalitetnog kamena za vodenicu itd⁵¹, ali kao što veli Biher, ova sitna razmena dodiruje zatvorenu kućnu privreda samo na površini i ne menja unutrašnju strukturu privrednog života⁵². Da je i nadalje zadovoljavanje sopstvenih potreba osnovni cilj proizvodnje i da celokupna organizacija privredavanja ostaje podređena ovoj svrsi, vidi se iz činjenice da veleposednici svoja dobra radije grupišu tako da se uzajamno dopunjuju po proizvodnji - iako je to ponekad značilo da proizvode valja prenositi na veoma udaljena odredišta! - nego da proizvodnju planiraju tako da do nužnih potrepština dolaze razmenom na tržištu⁵³. U tom smislu Bauman s pravom primećuje da bi vlastelinstvo „teorijski

45 Le Goff, pp.294-5.

46 Ashley, ib.p.33; podvukao Ešli.

47 Sander, *Geschichte des deutsch Staetwesens*, 1922, p.73; prema: Kulischer, p.10.

48 Zombart, *Sovremennyj kapitalizm*, ib, v.I, p.23.

49 Veber M., *Privreda i društvo*, „Prosveta”, Beograd 1976, I-II, v.I, p.318.

50 Bjuher, *Voznikovenije narodnogo hozjajstva*, ib.p.58.

51 Ashley, pp.35-6.

52 Bjuher, ib.

uzev moglo samostalno da postoji kao privredna i politička celina čak i na sasvim pustom zemljištu⁵⁴.

Ako znamo da je faktički sva obradiva zemlja bila podeljena na vlastelinstva⁵⁵ među kojima je, kao što smo videli, razmena bila svedena na najmanju moguću meru⁵⁶, jasno je zbog čega je u istorijskoj ekonomiji duboko uvreženo uverenje o izrazitom naturalnom karakteru feudalne privrede: „Nasuprot očekivanju čitaoca, najviši nivo privrednog razvika ne nalazimo na završetku ovde opisanog perioda (misli se na srednji vek - A.S.), nego u samom njegovom početku, tačnije za vreme prvih stoleća Rimskog carstva... Relativno visoko razvijena novčana privreda, zasnovana na širokoj međunarodnoj podeli rada na prostranom području Rimskog carstva, zamenjena je primitivnom naturalnom privredom, čija se proizvođačka delatnost odvijala u okviru malih porodičnih celina u granicama njihovih potreba potrošnje⁵⁷; „S koje god strane promatrali, zapadna Evropa pokazuje nam se, od IX stoleća nadalje, kao društvo u biti zemljoradničko, u kojem su razmjena i promet dobara svedeni na najniži stupanj koji mogu dostići⁵⁸; „Na Zapadu je feudalizam nastao kao posledica naturalne privrede i predstavljao je jedino mogući oblik stvaranja vojske⁵⁹; „I mi pristajemo uz obilježavanje ranog Srednjeg vijeka, uobičajeno počevši od Buechera, kao doba zatvorenog kućnog gospodarstva⁶⁰, itd.

Na kraju valja reći da su i marksisti, pa i oni najortodoksiji, prihvatili ovakvo uverenje (uostalom, kako je moglo biti drugačije ako je i sam Marks izričito pisao da je „prava naturalna privreda“ postojala „više ili manje kroz celi srednji vek“⁶¹): „Feudalna privreda većim svojim delom, a naročito u početnom periodu svoga razvika, bila je privreda neutralnog tipa... Lenjin ovako karakteriše feudalni način proizvodnje: ...prvo, gospodstvo naturalne privrede. Feudalno gazdinstvo moralo

53 „Dobra u Anapu, u blizini Lila, bila su povezana sa jednim takvim spoljnim posedom u blizini Pariza, odakle su se snabdevali vinom. Takode su opatije u Flandriji često držale imanja u dolini Mozela ili Loare radi vina, dok bi neka druga opatija iz unutrašnjosti gledala da stekne imanje na obali radi snabdevanja solju. Tako je opatija San-Medar u Soasonu dobijala so sa jednog imanja udaljenog 240 kilometara“ (Grierson P., „Karlo Veliki i karolinško dostignuće“, in: *Rani srednji vek*, ed. D.T.Rice, „Jugoslavija“, Beograd 1976., pp.269-298;p.293).

54 Bauman, ib.p.249.

55 Ashley, p.6.

56 „Razmjena je ljudima općenito još bila tuđa. Prema Lamprechtu, u XI se stoljeću još uvijek kupovalo samo u nevolji; izuzetak su bili tek neki samostani. Općenito se smatralo mnogo pristojnijim primiti odnosno poklanjati darove ili pak pljačkati. Prema tome je kao nadomjestak za trgovinu prije svega služilo darivanje. Za VIII-X st. nalazimo u izvorima brojne podatke o darovima, što su ih pape, kraljevi, biskupi, opati davali jedni drugima... Obično se za dar očekivalo uzdarje, čak je i otvoreno izražavana molba u tom smislu. Tako je rimski đakon Gemulus dobio od biskupa Bonifacija srebrn vrč i komad sukna, a za to mu je poslao cimeta, papra i krznene robe. U drugom slučaju sadrže pisma odašiljačeve želje za određenim predmetima, a primalac se prema tome upravlja“ (Kulischer, p.95).

57 Grdić, p.271. Vidi i strane 69,70,73, itd.

58 Pirenne, p.14. Vidi takode pp.10-12,15,89,91.

59 Veber, ib.v.II,p.113.

60 Kulischer, p.10. Jednako misli i Bloch, pp.88-90.

61 Marks, *Kapital*, ib.p.1789

je predstavljati samoj sebi dovoljnu, zatvorenu celinu, koja je bila u vrlo slaboj vezi sa ostalim svetom⁶². „Izuzetno važnu ekonomsku pretpostavku ukmečivanju seljaštva a samim tim i razviku feudalizma predstavljala je naturalnost privrede... Naturalno-kmetki sistem senioralne proizvodnje bio je njena suštinska odlika“⁶³. „To je bio način proizvodnje kojim vladaju zemlja i naturalna privreda“⁶⁴. „Feudalna privreda je naturalna; uvek kada je u okviru feudalne formacije u pitanju značajan razvoj odnosa robne razmene - to je već manifestacija njenog odmaklog raspada“⁶⁵, itd.

3. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKA DIMENZIJA FEUDALIZMA

Kao što smo videli, feudalnu privredu odlikuju snažne crte naturalne privrede i na nivou razmene, i na nivou osnovne ekonomske jedinice. Ipak, možemo li društveno-ekonomsku strukturu feudalne formacije prikazati samo kao mehanički zbir feudalnih vlastelinstava i nije li *struktura ipak nešto više od sume privrednih jedinica?* I možemo li o elementima naturalnosti ili tržišnosti neke privrede govoriti ako ih ne sagledavamo upravo sa stanovišta strukture?

Očigledno je neophodno da još jednom naglasimo već ustanovljeno razlikovanje feudalnog/kmetskog načina proizvodnje i feudalne društvene formacije⁶⁶. Već je rečeno da u pojedinim delovima nekog velikog društveno-ekonomskog poretka mogu prevladavati kmetki ili robovski način proizvodnje a da poredak kao celina ima sasvim treći - recimo, kapitalistički karakter⁶⁷. Volerstin tako slika svetski ka-

62 Ostrovitjanov K. B., *Kratak pregled ekonomike pretkapitalističkih formacija*, „Kultura“, Beograd 1947, pp.107-8; citat iz Lenjina: Dela, knj. III, str. 140 (na ruskom).

63 Poljanskij F.J., *Ekonomičeskaja istorija zarubežnih stran - epoha feodalizma*, „Moskovskij universitet“, Moskva 1954., pp.45;232.

64 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, ib.p.146.

65 Bauman, *Marksistička teorija društva*, ib.p.155.

66 Cfr. *supra* pp.106-107.

67 Ovdje je od izuzetne važnosti razlikovanje između ekonomskog poretka (*Wirtschaftsordnungen*) i ekonomskog sistema (*Wirtschaftssysteme*), koje je - na osnovu razlikovanja realnog i idealnog tipa - u svojoj znamenitoj studiji napravio Ojken: *Wirtschaftsordnungen* predstavlja pozitivnu i konkretnu sliku privredne stvarnosti jedne ekonomske celine (recimo Nemačke 1930-ih godina ili Francuske sredinom 1880-ih), dok *Wirtschaftssysteme* reprezentuje čiste idealne tipove (*echte Idealtypen*) koje neka ekonomija dobija u svom pravnom ili društveno-normativnom izrazu (recimo, ekonomija slobodne kurencije ili slobodnog tržišta, centralno-planska ekonomija itd); Eucken, *The Foundations of Economics; History and Theory in the Analysis of Economic Reality*, ib.pp.77-84). Ekonomski poredak konkretne privrede po Ojkenu je definisan upravo načinom na koji su zastupljeni i isprepletani različiti ekonomski sistemi (ib.pp.106-110). Pomalo je začuđujuće zašto marksisti u diskusiji o tzv. artikulaciji načina proizvodnje - u kojoj su na kraju došli do rešenja načelno istovetnog Ojkenovom - nisu imali u vidu ovu prilično uticajnu studiju (Ojkenova knjiga *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, od prvog izdanja 1940. do 1950. - bez obzira na ratne prilike - čak šest puta doživela je preštampavanje).

pitalističkog sistem XVIII veka: u središtu sistema bile su oblasti sa kapitalističkim oblicima proizvodnje *par excellence* (Engleska, Nizozemlje itd.) a na periferiji su bile oblasti u kojima su robe, namenjene prodaji centralnim oblastima, proizvodili kmetovi (Rusija i Istočna Evropa u proizvodnji pšenice) ili robovi (Brazil i Karibi u proizvodnji šećera i pamuka)⁶⁸. Tako je činjenica da su na ruskim spahilucima radili kmetovi bila za opštu karakteristiku sistema podjednako beznačajna kao i činjenica da su na brazilskim plantažama radili robovi: ekonomski poredak ove formacije određuje način proizvodnje dominantan u njegovom privrednom središtu, dok su ostali ekonomski oblici jednostavno inkorporirani u sistem kao koegzistentni ili podređeni⁶⁹.

U tom smislu, posmatrano istorijsko-sociološki, feudalni sistem valja razlikovati od pukog postojanja kmetskih odnosa na pojedinim veleposedima - čak i ako bi takvi posedi sačinjavali apsolutnu većinu. Feudalni sistem je mnogo više od prostog zbira autarkičnih vlastelinstava i predstavlja osobenu društveno-ekonomsku strukturu izgrađenu od različitih elemenata - čiji su vlastelinstva samo jedan deo (naravno, izuzetno bitan). Otuda se može reći da tek sa *stanovišta strukture* elementi naturalnosti i tržišnosti neke ekonomije dobijaju svoj pravi smisao - tek sa tog stanovišta mi možemo da procenimo da li je naturalnost neke privrede noseći ili periferni deo sistema, i kako se taj element odnosi prema ostalim delovima strukture i prema strukturi kao celini.

Koji nam pristup može doneti najviše uspeha u određenju neke istorijsko-sociološke strukture odn. u izradi njenog modela? U istorijskoj sociologiji odgovor je najčešće - *genetički pristup*. Za razliku od fizičkih struktura koje su u teorijskom smislu posve određene sadašnjom grupom svojih članova (tako da njihova povest, premda može biti zanimljiva, ne doprinosi boljem razumevanju načina na koji funkcionišu), u istorijskoj sociologiji geneza nije samo inherentna strukturi (čak i formalno identične strukture nisu identične ako imaju različitu genezu!) već upravo uslovi pod kojima je određena društveno-istorijska struktura nastala kauzalno određuju razmeštaj i ulogu temeljnih delova strukture čak i onda kada su sami filogenetski uslovi prestali da deluju⁷⁰. Otuda i Veberovo insistiranje na tome da se do tzv. sintetičko-istorijskih kategorija (Veber navodi upravo primer feudalizma) može doći isključivo genetičkim postupkom, tj. pomoću genetičke definicije i genetičke metode⁷¹.

Dakle, da bismo razumeli feudalnu društveno-ekonomsku strukturu i odnose naturalnih i tržišnih elemenata u njoj, moramo ispitati kako je, i pod kojim uslovima, nastala, odnosno koji su istorijski činioци uslovlili upravo takvo društveno-ekonomsko strukturiranje srednjovekovne Evrope. Razmotrimo stoga *tri glavne hipoteze o nastanku feudalizma*: Pirenovu, Hince-Kolbornovu i Veber-Nort-Tomasovu.

68 cfr. Wallerstein I., *Suvremeni svjetski sistem*, „Cekade“ Zagreb 1986.

69 Sa tzv. teorijom artikulacije načina proizvodnje, čitalac se može bolje upoznat posredstvom već navođene studije: Jakšić, *Teonija načina proizvodnje*, ib.pp.101-111, zatim, u tematskom broju časopisa *Marksizam u svetu* 1-2/1982, kao i u knjizi: Kovač, *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije*, ib.pp.209-235.

70 Upravo je to smisao već razmatranog Dirkemovog naglašavanja genetičke odn. istorijske metode u sociologiji (cfr. *supra* p.22.).

71 Weber, *Metodologija društvenih nauka*, ib.pp.64-5.

1. Po Pirenovoj hipotezi, feudalizam nastaje upravo u trenutku opšteg sloma međunarodne a tako i međumesne trgovine⁷². Trgovinska razmena (istina, nešto slabijeg intenziteta) nastavljena je - bez obzira na propast Zapadnog rimskog carstva - i tokom V, VI i VII veka, plovidbom Sredozemnim morem i rekama koje se ulivaju u Atlantik i Severno more. No, svetski trgovački poredak, preživевši germanska osvajanja, pada pod najezdom Islama: nakon Sirije (634-636), Egipta (640-642), Persije (637-644), i Severne Afrike, Muhamedovi ratnici osvajaju Španiju (711. godine), Sardiniju, Siciliju, Korziku i Balearska ostrva, čime ne samo što presecaju vekovne trgovačke veze zemalja južnog Sredozemlja sa Italijom i Francuskom već, praktično, odlamaju istočno, Vizantijsko krilo hrišćanstva od Zapadnih germanskih kraljevina. Arapski će gusari, sve do X i XI veka, neprekidno pljačkati obale Italije i Francuske (Piza je opljačkana i 935. i 1004. godine, Barselona 985, itd)⁷³, tako da će Sredozemnim morem, (do tada kičmom civilizacije), Evropljani skoro prestati da plove. Na presecanje južnih puteva uskoro se nadovezuje i prodor severnjačkih pljačkaša - Vikinga - koji će severna i zapadna mora i sve plovne reke pretvoriti u puteve kojima stižu postošenja i smrt⁷⁴. Nakon pljačkanja Lindisfarna, 793. godine, kada je Evropa prvi put čula za njih, Vikinzi su svojim lakim ali čvrsto konstruisanim brodovima, opustošili, u talasima, sve severne obale karolinškog Carstva, prodirući i dalje rečnim dolinama Rajne, Meze, Sene, Loare, Garone, Rone, Mene i sistematski pljačkajući i uništavajući sva prometna središta i njihovo stanovništvo⁷⁵. Odsečena od južnih i severnih mora, rečnih dolina i prirodnih saobraćajnica, mrtvih i opustošenih gradova, Zapadna Evropa ostaje bez mogućnosti spoljne i unutrašnje trgovine, i privredni život lokalnih zajednica okupljenih oko vlastelinskog zamka tone u potpunu naturalnu samodovoljnost. Feudalni vojno-upravni sistem, javivši se prvi put u elementarnoj formi u doba Karlovog pokušaja kontinentalne obnove, sa vikinškim najezdama kao katalizatorom, doživljava buran razvoj i postaje glavno i trajno obeležje celokupne društvene strukture⁷⁶.

72 Pirenne H., *Medieval Cities - Their Origin and the Revival of Trade*, „Princeton University Press“, Princeton 1974, pp.3-25.

73 Godine 846. arapske bande prodiru do Rima, a još u X veku postavljaju zasede u Alpima, gde pljačkaju putnike koji iz Francuske dolaze u Italiju.

74 Pirenne, *Medieval Cities...* ib.pp.26-55.

75 Hamburg je razoren 845. godine, Flandrija i Pikardija su opustošene između 879. i 891, Paiz odoleva opsadi od 885. do 886.godine, Lijež i Ahen su opljačkani 891-892.g. itd.

76 Da bi pokazao da naturalni feudalizam Karolinškog doba nije bio rezultat unutrašnje evolucije već posledica odsecanja Sredozemlja, Piren pravi poređenje sa povešću Kijevske Rusije. Južna je Rusija, sa svojim golemim rečnim saobraćajnicama, u X veku bila jedina slobodna tranzitna veza između Skandinavije i Severne Evrope na jednoj, i Carigrada i Bagdadskog kalifata na drugoj strani. Odlučni i preduzimljivi kijevski i novgorodski trgovci uspostavljaju vezu sa prostranim severnim i južnim tržištima, organizuju gradove kao usputne stanice i proizvodna središta trgovačkog prometa, i svojim lakim brodovima redovno dospevaju do Carigrada i arapskih trgovaca na obalama Kaspijskog mora. I premda je pošla sa slične tačke društvenog razvoja, društvena struktura tadašnje Rusije postala je sasvim različita u odnosu na Karolinško carstvo: umesto zemljišnog plemstva ovde nalazimo trgovačko plemstvo, umesto kmetova vezanih za tlo - jednu vrstu proizvodnog ropstva, umesto stanovništva koje živi na selu - stanovništvo okupljeno u gradovima, i konačno, umesto jednostavne ekonomije po-

2. Drugu hipotezu o nastanku feudalizma daju Hince⁷⁷ i Kolborn⁷⁸. Uoprednom analizom pojavljivanja feudalizma kao celovitog društvenog sistema (Zapadna Evropa i Japan) kao i pojedinih elemenata feudalizma (srednjovekovna Rusija, Vizantija, Persija, drevna Mesopotamija, Egipat u doba između VI i XII kao i između XX do XXVI dinastije, Muslimanska Indija, Kina u doba dinastije Ču i nakon Han dinastije) može se, po Kolbornu, uočiti određena pravilnost u načinu nastajanja: pod naletima varvara i unutrašnje anarhije, društvena struktura golemih carstava razbijena je na arhipelag malih, jednostavnih društvenih zajednica u okeanu bezvlašća i nasilja. Ovim, krajnje jednostavnim i u civilizacijskom pogledu unazađenim zajednicama, osnovna funkcija postaje društveno preživljavanje, kako bi, sa smirivanjem haosa, postale središta oko kojih se postepeno re-konstituiše sve širi politički milje⁷⁹. Ako duh propalog carstva prevagne i dođe do obnove - što se desilo u slučajevima Egipta, Mesopotamije, Persije, Indije, ili Kine - feudalni elementi biće ugušeni ili će zakržljati; ako pak feudalne institucije imaju dovoljno vremena da se do kraja razviju pre nego što ojačaju snage sa obnoviteljskim ambicijama (u feudalnoj Evropi srednjeg veka takve obnoviteljske ambicije imalo je Sv.Rimsko carstvo), tada se feudalizam uobličuje u celoviti i trajni društveni sistem⁸⁰. Ukratko, feudalizam je, po Kolbornu, jedan od načina oživljavanja društva u okolnostima ekstremne državne dezintegracije i očuvanja i obnavljanja političke strukture⁸¹.

Shvatanje feudalizma kao forme političkog organizovanja postplemenskih društava nakon osvajanja golemih teritorija, slično izražava i Hince. Naime, u nemogućnosti da se nakon osvajanja i u uslovima prirodne ekonomije stvori centralna politička vlast sa izdiferenciranim funkcijama uprave, po Hinceu, političko-upravne vlasti se teritorijalno razdrobljavaju na sitne jedinice - vlastelinstva. U tom smislu, feudalizam nije nikakav rezultat unutrašnjeg, „nacionalnog” razvoja ili privredno-socijalne evolucije, već pomoćno političko-upravno sredstvo pravno-institucionalne izgradnje društva u osobenim istorijskim okolnostima⁸².

3. Treću hipotezu formuliše Veber, uz izvesna konkretnija objašnjenja koja dodaju Nort i Tomas⁸³. Po Veberu, evropski tip feudalizma zasniva se na lenu,

trošnje - ekonomiju razmene, sa redovnom i postojanom trgovačkom aktivnošću. Ali, najezda Pečenega, u XI veku, na prostore oko Kaspijskog i Crnog mora, ubrzo će na društvenu strukturu Kijevske Rusije ostaviti iste posledice kao i islamsko odsecanje Sredozemlja na Zapadnu Evropu: Rusija je sasvim odvojena od bogatih južnih tržišta, gradovi izumiru, vladajući sloj svoj interes usmerava na zemlju i seljaka, Kijev - poput ranije Marseja na Zapadu - gubi svoju važnost, a središte države se pomera u Moskvu, itd; ukratko, formiranjem sloja zemljišne aristokratije i od nje zavisnih seljaka, istorija se ponavlja a sa njom i sve institucije prirodne proizvodnje i njoj odgovarajuće državne organizacije (Pirenne, *Medieval Cities...*, pp.47-55).

77 Hintze O., *Wesen und Verbreitung des Feodalismus*. „Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften”, Philosophisch-Historische Klasse, Leipzig 1929; korektni prikaz Hinceove teorije daje Barg, ib.pp.81-4.

78 *Feudalism in History*, ed.by R.Coulborn, „Princeton University Press”, Princeton 1956.

79 Coulborn R., „A Comparative Study of Feudalism”, in: *Feudalism in History*, ib.pp.185-210.

80 Coulborn, ib.pp 236-269.

81 Coulborn, ib.p.364.

82 Hintze, ib.; Barg loc.cit.

zemljišnom posedu koji vladar daje vazalu na korišćenje „u naknadu za specifične, normalno prvenstveno vojne usluge, a pored toga i za upravne funkcije”⁸⁴. Ugovorom o vernosti, uspostavlja se primarno individualni, slobodan odnos lične lojalnosti vazala i gospodara i na toj se osnovi stvara čitav splet prava i obaveza, pre svega u vojno-upravom, a ne u fiskalnom domenu, kao kod azijskog tzv. prebendalnog feudalizma⁸⁵. „Nastalo kao masovna pojava, leno je u svim ovim vidovima primarno svuda bilo vojnog porekla: franački feudalni sistem razvijen je pre svega s ciljem da se pruži otpor arapskoj konjici na posvećenoj crkvenoj zemlji”⁸⁶.

Prema Veberu, u zapadnoevropskim zemljama ranog srednjeg veka mnoštvo nekadašnjih ratnika - osvajača, došavši do malog zemljišnog poseda postepeno se pacifikovalo, izgubivši naviku i potrebu da učestvuje u vojnim pohodima. Uz to, sa tehnološkim razvojem naoružanja, većina sitnih posednika jednostavno više nije ni imala materijalnih mogućnosti da nabavi konja i teški oklop primeren novom načinu ratovanja: „stoga je za specifičan značaj potpuno razvijenog feudalnog sistema na Zapadu presudna komponenta okolnost da je taj sistem stvorio osnovu za službu u konjici... Feudalni sistem stvara lica koja su kadra da sebe opremaju i da profesionalno rukuju oružjem, i koja u ratu u ugledu gospodara vide sopstveni ugled, u ekspanziji njegove moći mogućnost da obezbede leno za svoje potomstvo, i pre svega u očuvanju njegove lične vlasti nalaze jedinu osnovu legitimnosti svog vlastitog lena. Ovaj poslednji momenat koji je od eminentne važnosti za prelazak na feudalni sistem, jeste pre svega svuda bio značajan i za prenošenje tog sistema iz oblasti u kojoj je nastao tj. iz vojne službe, na javne službe”⁸⁷.

Vojno-organizacioni koreni evropskog feudalizma konkretno su oslikani i u analizi Norta i Tomasa. Jedina efikasna zaštita od neprestanih i besomučnih pljački i pustošenja stranih upadača (Arapa, Vikinga, Mađara⁸⁸) a tako i vihora stalnog građanskog rata tokom IX i X veka⁸⁹, bio je kameni ili zemljani zid oko zamka mesnog vlastelina, jer se unutar zida lokalna seoska zajednica mogla skloniti. Utvrđeni zamkovi i teško naoružani konjanici čiji je jedini zanat bilo ratovanje,

83 North D.C. and Thomas R.P., *The Rise of the Western World - A New Economic History*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1976.

84 Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.I, p.203.

85 Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.I, p.203-10.

86 Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.II p.166.

87 Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.II. p.167.

88 Najbolju sliku razmera i posledica strahovitih i dugotrajnih razaranja, čitalac može steći iz brilijantog i upečatljivog prikaza koji daje Bloch, *Feudalno društvo*, ib.pp.11-37; zapravo, i samog Bloka bi slobodno mogli svrstati u pristalice ove hipoteze.

89 Građanski ratovi, koji započinju tokom poslednih dvanaest godina vladavine Karlovog naslednika Ludviga, nastavljaju se, sa manjim prekidima, narednih 50 godina. Najpre je Carstvo Verdenskim ugovorom, avgusta 843, podeljeno na tri dela, onda je 884.g. ponovo ujedinjeno pod Karlom Debelim, da bi, samo tri godine docnije, na saboru u Triburu ponovo bilo podeljeno - Istočni Franci sebi za kralja biraju Arnulfa, unuka Ludviga Nemačkog, Zapadni Franci Oda, franačkog grofa, oko Italije se otimaju Berengar od Friulija i Gij od Spoleta, Burgundija za kralja izabira Rudolfa. Oko vlasti nad ovim delovima nekadašnjeg Carstva nastavljaju se stalne uzajamne borbe sve moćnije vlastele, tako da je, recimo, u Francuskoj već nakon Odove smrti 898.godine, moć krune praktično iščezla a stvarna vlast prešla u ruke grofova (cfr. Grierson, ib. pp.295-298.).

pružali su znatno veću bezbednost od bilo koje skupine neobučanih i slabo naružanih seljaka⁹⁰; štaviše, protiv neprijatelja poput pljačkaških četa upadača koje, morem ili kopnom, iznenada prodiru daleko u unutrašnjost, mesni gospodar i zamak kudikamo su uspješnija zaštita od udaljenog kralja i njegove glomazne, teško pokretljive vojske⁹¹. Proizvodna samodovoljnost vlastelinstva kao zatvorene privredne jedinice, omogućuje k tome još i veće izgleda na preživljavanje čak i ukoliko je čitava okolina, u krugu od stotinu kilometara, opustošena ratnim razaranja⁹².

I pojavu kmetovskih odnosa unutar vlastelinstva Nort i Tomas slično objašnjava: alternativni oblik podložništva - ropstvo, nije se mogao primeniti jer bi se u slučaju opsade gospodar suočio sa opasnošću da mu sopstveni robovi dođu glave⁹³, a bez centralne državne vlasti, koja bi obezbeđivala društveni poredak, robovi bi se znatno lakše odvažili da odbegnu; kmetovi su vlastelinu, naprotiv, obezbeđivali utvrđeni iznos naturalnih davanja, bili su vezani za sam posed osećanjem bezbednosti, a sa druge strane, svojim komadom zemlje i porodičnim životom jamčili su odanost vlastelinu⁹⁴. Feudalni posed je, tako, lokalnoj zajednici bio najbolje jamstvo minimalne bezbednosti privatnog vlasništva i seljana i vlastelina, što je, u uslovima opšteg nereda i stalnog nasilja, obezbeđivalo kakvu-takvu privrednu delatnost⁹⁵.

Istim prilikama kojima se objašnjava pojava vlastelinstva, mogao bi se objasniti, po Nortu i Tomasu, i nastanak feudalnog sistema kao osobene vojne i političke organizacije društva: opšta slabost i iscrpljenost privrede isključivala je moguće angažovanje profesionalnih, tj. plaćenih trupa ili centralizovanu koordinaciju i upotrebu opremljene i dobro snabdevene stajajuće vojske, a nepostojanje središnje političke vlasti - koja bi mogla da pruži adekvatnu vojnu zaštitu - uslovlila je vojno-političku decentralizaciju države i društvene strukture, stvarajući sistem autonomnih političko-privrednih jedinica na nivou lokalnih zajednica - vlastelinstava.

90 Blok navodi slučaj seljaka između Sene i Loire, koji su se, u očajanju zbog stalnog pustošenja, zakletvom udružili i poletom očajnika jurišali na pljačkaše, ali su, pritom, njihove loše organizovane čete svaki put doživljavale pokolj (Bloch, ib.p.59).

91 North & Thomas, ib.p.19.

92 Cipola ističe da je naturalnost privrede redovna posledica ratnog meteža: lokalne zajednice pustošenjem fragmentiranog društva prirodno više cene sve što se odmah može jesti ili upotrebiti nego predmete koji potrošnju odlažu za neko drugo vreme. U smutnim vremenima, novac gubi vrednost na račun hrane i odeće, a ljudi, prirodno, prelaze na trampu osnovnih proizvoda koji imaju neposrednu upotrebnu vrednost. Ako je tako, podseća Cipola, bilo i u Evropi za vreme II svetskog rata - dakle, u uslovima neuporedivo razvijenije privrede, ne treba se čuditi da je društvo sa primitivnom ekonomijom, kakvo je bilo srednjovekovno, nakon nekoliko stoleća ratnih razaranja regresiralo u pravcu izrazite naturalne privrede (Cipolla, ib.pp.11-12).

93 Koliko je ta opasnost bila realna svedoči i zakon iz 409. godine koji nalazimo u Teodosijevom kodeksu, po kome je u pograničnim provincijama vojne zarobljenike zabranjeno pretvarati u robove (v. Lebedeva G.E., *Socialnaja struktura rannevizantijskogo obščestva*, „Izdateljstvo Leningradskogo universiteta“, Leningrad 1980, p.41); osnovni razlog tome, i po Lebedevoj, jeste da će se robovi pobuniti prilikom varavarskih upada, zbog čega Lebedeva zaključuje da „spoljni faktori nisu igrali ništa manju ulogu od unutrašnjih u razvitku tendencije odustajanja od primene robovskog rada“ (ib.p.42).

94 North & Thomas, ib.p.20.

95 North & Thomas, ib.p.22.

Tako je, na kraju, potpuno uobličeni specifičan sistem neposrednog ličnog podložništva i zaštitno-privredne uzajamnosti, koji je, u postojećim istorijskim uslovima i jedino bio moguć⁹⁶.

Kao što se vidi, u svim trima hipotezama⁹⁷ naturalnost privrede nije jedna od posledičnih pojava sistema već upravo *konstituiše* sistem: prva hipoteza neposredno naglašava propast tržišne i obnovu naturalne privrede, druga upozorava na političku dezintegraciju koja nužno vodi vojno-privrednoj samodovoljnosti, dok treća autarkičnost poseda izvodi iz vojno-organizacione strukture. Od posebnog značaja jeste njihova kompatibilnost, budući da svaka od njih definiše jedan od nužnih ali, svakako, ne i dovoljnih uslova za formiranje feudalne društvene formacije; objedinjujući ih, možemo reći da feudalizam, kako se čini, predstavlja osobeni društveni i ekonomski sistem koji se, po pravilu, javlja u uslovima učestalih i dugotrajnih ratnih razaranja, i koji se odlikuje krajnjom političkom, vojnom i ekonomskom fragmentacijom na privredno samodovoljne i vojno-upravno autonomne zemljišne posede (vlastelinstva): suveren, kao naknadu za vojne i upravne funkcije, dodeljuje vlastelinu zemlju (leno), a ekonomsku osnovu za vojno-upravne funkcije vazala obezbeđuju podložnici - kmetovi. U tom smislu, naturalni elementi feudalne privrede imali bi *strukturalni značaj*, za razliku od tržišnih koji se mogu smatrati sistemski slučajnim: izvedemo li jedan od već pominjanih Veberovih misaonih ogleđa, možemo s lakoćom zamisliti feudalnu strukturu bez ikakvih tržišnih sastavaka, ali, čini nam se da je teško dosledno zamisliti feudalnu društveno-ekonomsku strukturu bez elemenata naturalne privrede⁹⁸.

96 North & Thomas, ib.p.32; valja napomenuti da je ovom gledištu i Bogdanov veoma blizak; po njemu, seljaci višak proizvoda daju vlastelinu „kao nagradu senjora za to što je ustrojio i zaštitio opšte uslove neophodne za zemljoradničku proizvodnju: zaštitio je od spoljnih najezi, obezbedio je unutrašnji mir, pripremio neophodan materijal za doseljena ili novonastala seoska domaćinstva itd“ (Bogdanov-Stepanov, ib.v.I.p.125). Renta se, dakle, po Bogdanovu, u feudalizmu nije plaćala na osnovu vlasništva nad zemljom, već kao nagrada za obezbeđenje „jednostavne mogućnosti (B) da se proizvodno iskoristi zemlja“ (loc.cit).

97 Ovo su bile tri - za istorijsku sociologiju - karakterističnije hipoteze o nastanku feudalizma; onu, tipično marksističku hipotezu, po kojoj je nastanak feudalizma posledica tehničkog usavršavanja materijalnih proizvodnih snaga i rezultat klasne borbe, razmotrićemo u V glavi ovog rada.

98 Ovo ne znači da kmetstvo ili druge feudalne ustanove nisu kompatibilne sa tržišnim sistemom: mnoge su se feudalne ustanove, uporedo sa tržišnom privredom sačuvali u pojedinim evropskim zemljama sve do kasnog XVIII, pa i XIX veka („Feudalni sistem, sa nekim modifikacijama, nastavio je da egzistira čak i do XIX veka“; Bosl K., „La societé allemande moderne, ses origines medievales“, *Annales E.S.C.*, 1962, 17 annee, No. 5, p.851; citirano prema: Barg M.A., „Konceptija feudalizma v sovremenoj buržoaznoj istoriografii“, *Voprosy istorii*, 1965/1.p.94), a poznat je i fenomen kmetstva na istoku Evrope, koje, tokom XVI, XVII i XVIII stoleća, beleži svoj puni procvat baš sa razvojem tržišne proizvodnje u ostalom delu Evrope, ali već smo rekli da je kmetški način proizvodnje u tim slučajevima bio sastavni (tačnije periferni) deo svetskog kapitalističkog sistema, i da, u tom smislu, nije bio deo klasične feudalne društveno-ekonomske strukture (cfr. Wallerstein, ib.p.58).

4. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKE GRANICE FEUDALIZMA

Međutim, ako ovako modelujemo feudalnu strukturu, možemo se zapitati kako da objasnimo pojavu, pa i snažan uspon (naročito od XI veka) srednjovekovnih trgovačkih gradova⁹⁹? I otkud su se, uopšte, trgovački gradovi pojavili u okruženju ekonomije koju smo opisali upravo kao suštinski naturalnu? Kako objasniti to što su se pojedina vlastelinstva (pre svega u južnoj Engleskoj i severozapadnoj Francuskoj, Belgiji i Nizozemlju) sve češće okretala robnoj proizvodnji, i zašto se neki od ovih, samodovoljnih i privredno zaokruženih poseda, tokom XIII veka pretvaraju u prave robne proizvođače koji najveći deo svoje proizvodnje namenjuju tržištu¹⁰⁰? Uopšte, u kojoj meri je razvoj trgovine bio inicijalni impuls preobražaja feudalizma i nastanka kapitalističkog načina privređivanja, i koliko je trgovina spoljašnja a koliko unutrašnja činilac u odnosu na sam feudalni sistem? Nije li tržište, ipak, na određeni način ugrađeno u sistem, i nije li postojani razvoj tržišnog privređivanja (a potom i kapitalizma) upravo na tlu feudalne formacije posredan dokaz da se između feudalizma i naturalne ekonomije ipak ne može postaviti znak jednakosti?

U odgovoru na ova pitanja najviše nam mogu pomoći upravo studije o ovom problemu koje su ostavili Piren¹⁰¹ i Veber¹⁰², studije koje su, inače, presudno uticale na sve rasprave koje će se o ovom pitanju voditi u XX veku. Piren je u svom čuvenom radu o srednjovekovnim gradovima ostao dosledan već prikazanoj koncepciji feudalizma kao naturalnog društveno-ekonomskog sistema, određujući

99 Reč je, pre svega, o italijanskim trgovačkim varošima (Firenca, Đenova, Milano, Venecija itd), kojima će se tokom sledećih stoleća pridružiti pre svega nemački hanzeatski gradovi.

100 Osobito je karakterističan primer vlastelinstva u jugozapadnoj Engleskoj XIII veka: od ukupnog dohotka više desetina imanja za koja su sačuvani podaci, 25-50% novčanog prihoda sticano je prodajom pre svega žita, vune i stoke, i ova vrsta prihoda uvećava se do sredine XIV stoleća za 30% do 50% (Tokarev S.A., *Torgovlja engleskoga manora v XIII i 1-aj polovine XIV veka*, sine anno et loco, pp.46-7). Vinčesterska imanja 1208-1209 godine proizvela su 3.679 kvortera pšenice, od čega je prodato 1767,5 ili 48,1%! - ogroman procenat ako se uzme da je 44,2% žetve zbog malog prinosa moralo biti ostavljeno za seme, dok je svega 8,8% bilo namenjeno potrošnji episkopa i njegovih slugu (Hall H., *The Pipe Roll of the Bishopric of Winchester 1208-1209*, London 1903, p.XXVII; prema: Tokarev, ib.,p.53). Ječma je prodato 27,9%, raži 38,9%, ovsa 17%, mahunastih proizvoda 38%, dok je najveći procenat prodaje zabeležen za vunu: od 18.670 ostrženih runa prodato je 17.019, dakle 90,6%! Još rečitiji podaci dobijaju se poređenjem sa situacijom koju na istim imanjima zatičemo 90 godina dočnije (1299-1300 godine): ukupna količina prodate pšenice sada iznosi 3.170,75 kv., dakle 80% više nego u prethodnom periodu, pri čemu je od ukupne količine proizvedene pšenice prodato 70%! Isto je i sa ostalim žitaricama: ječma je prodato 39,6%, ovsa 34,3%, raži 66,8% itd (Gras N.S.B., *The evolution of the English Corn Market from the 12-th to the 18-th Century*, Cambridge 1915; prema: Tokarev, 56-57).

101 Pirenne H., *Medieval Cities - Their Origins and the Revival of Trade*, „Princeton University Press”, Princeton 1974.

102 Weber M., „Die Stadt”, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd.47:1921; Kod nas je objavljeno kao sastavni deo *Privrede i društva*, ib.v.II, pp.297-422. O ovoj studiji vidi i u: Mirović N., „Veber o zapadnom gradu: politička autonomija, vlast zanatlija i radna etika”, *Sociološki pregled*, Beograd 1985/1-2, pp.63-71.

gradove kao *tržišne enklave* koje nisu organski deo sistema, već su, sa stanovišta feudalne strukture, *egzogeni* činilac koji može predstavljati *primum mobile* razvoja trgovačko-kapitalističkih odnosa. Po Pirenu, Zapadna Evropa IX veka bila je, u suštini, poljoprivredna civilizacija koja, zapravo, nije ni znala za gradove - u smislu autonomnog naselja čije stanovništvo živi pretežno od komercijalne aktivnosti¹⁰³. Postojala su, istina, utvrđena središta svetovne ili crkvene administracije, no ona su, po Pirenu, bila sastavni deo zemljišnog poseda, a njegovi stanovnici bili su podložnici zemljišnog gospodara ili lica u njegovoj neposrednoj službi¹⁰⁴.

Ali, isti oni činoci koji su uslovlili formiranje jednog sistema čisto naturalne privrede, po Pirenu, u jednom su momentu, počeli da deluju u suprotnom pravcu: Sredozemlje, čiji je gubitak tako duboko uticao na strukturu evropskog društva, okončanjem arapske najezde u X veku i sa hrišćanskim protivudarom (tokom I krstaškog pohoda na zemlje Istočnog Mediterana u XI stoleću), sve više se otvara za evropske a pre svega italijanske trgovce. Takođe, tokom X i XI veka lagano se smiruju stalna pljačkaška pustošenja na severu, i postepeno se razvija skandinavski trgovina u oblasti Severnog mora i Baltika. Tako kontinentalna Evropa od XI stoleća naovamo nije više svet pod stalnom opsadom, već svet smešten između dve trgovinske osovine - Sredozemnog mora na jugu, i Baltika i Severnog mora na severu.

„Prvi poticaj je došao izvana: sa juga od Mletaka, sa sjevera od Skandinavaca. Ne bi bilo shvatljivo, kako bi Zapadna Evropa koja je bila ukočena u svojem zemljoradničkom gospodarstvu, mogla sama od sebe tako brzo početi novi život, da nije bilo poticaja izvana”¹⁰⁵. Taj prvi podsticaj koji će dovesti do radikalne transformacije sistema bila je upravo međunarodna trgovina: luksuzna roba poput svile, začina, slonovače itd, nabavljena prvenstveno sa Istoka, postaje statusni simbol plemstva koje deo svog tezaursanog bogatstva sve više troši za njenu kupovinu. Iako marginalna u odnosu na strukturu feudalne proizvodnje, međunarodna trgovina koja se slegla u nekoliko središta omogućila je rađanje istinskih trgovačkih gradova. Što ovi gradovi najpre niču u Italiji, zaslužan je ne samo povoljan geografski položaj poluostrva već i činjenica da „velika rascepanost feudalnih poseda na male parcele u Italiji, sem manjih izuzetaka, nikad nije omogućila razvijanje feudalne organizacije kao severno od Alpa”¹⁰⁶. Usled toga, gradovi čiji kontinuitet sa antičkim varošima, uprkos varvarskim poharama, nikada nije - bar što se Italije tiče - do kraja prekinut, uspevaju ili da, kao Venecija¹⁰⁷, ostanu izvan društvene strukture feudalnog sistema, ili da se, kao Đenova¹⁰⁸, veoma brzo oslobode feudalnih stega.

103 Pirenne, *Medieval Cities*, ib.p.56.

104 Gradsko stanovništvo biskupskih gradova čine, tako, pretežno: sveštenici sabornih i drugih susednih crkava, kaluđeri iz manastira koji se od IX v. sve više osnivaju u parohijama dijeceza, učitelji i daci crkvenih škola, slugu i zanatlije neophodni u održavanju crkvenih velikodostojnika itd. (Pirenne, *Medieval Cities*, ib.p.66).

105 Pirenne, *Privredna povijest Evropskog Zapada*, ib.p.44.

106 Doren, ib.p.194; prema: Grdić, ib.p.157.

107 Kmetstvo je u Veneciji bilo od samog početka uzdizanja grada nepoznato (Pirenne, *Privredna povijest Evropskog Zapada*, ib.p.19.).

108 Đenova već 1056 g. Statutom potvrđuje oslobađanje svih podložnika od njihovih zemljišnih gospodara, potvrđuje im pravo svojine na njihov posedu i odriče pravo gospo-

Odmah iza trgovačkog, u varošima niče i snažan zanatlijski sloj, koji najpre zadovoljava gradske a s vremenom i šire mesne potrebe za zanatskim proizvodima¹⁰⁹. Tako italijanski gradovi¹¹⁰ svojom produktivnošću i tržišnim usmerenjem razaraju ne samo okolno - i inače ne odviše čvrsto - feudalno tkivo naturalne proizvodnje¹¹¹ već, uporedo sa postojanim prodorom trgovačke mreže severno od Alpa¹¹², započinju, unutar kompaktne feudalne mase kontinentalne Evrope, fermentirajuće procese čiji će rezultat biti rascvetavanje gradskih jezgara od Napulja do Londona i od Tuluza do Rige¹¹³.

Osim ovog, genetičko-istorijskog, mogu se, po Pirenu, navesti još najmanje dva sociološka razloga zbog kojih se srednjovekovni trgovinski grad ne može posmatrati kao organski deo feudalnog sistema: *poreklo njegovog građanstva* i njegova *pravno-politička eksteritorijalnost*.

Putujući trgovci i sitne zanatlije izvan vlastelinskih radionica isprva su bili upravo ljudi bez zemlje koji su živeli na samom rubu jednog suštinski zemljoradničkog društva (dakle izvan feudalne hijerarhije): najmlađi sinovi mnogočlanih kmet-skih porodica, rasčinjeni sveštenici, begunci i lutalice, skitnice koje nisu baš jasno

darima da od njih traže ma kakve dažbine. Kako Statut utvrđuje samo činjenično stanje, to se čini da je ova praksa bila poznata već u X veku (Grđić, p.158).

109 U zanatskoj proizvodnji je sve do XIV veka preovladavala proizvodnja za mušteriju odn. proizvodnja po porudžbi (Kulischer, ib.v.I, p.212). „Stolare, tesare, kolare, šivače, sedlare itd. najčešće su zvali svojoj kući oni koji su želeli da im se svrše neki poslovi iz njihovih struka, dajući ujedno i svoje sirovine, na primer grupce, daske, kožu, koje su bile potrebne za izradu željenog predmeta. Kući su ponekad pozivani čak i tkači... Neke zanatlije su, doduše, u jedanaestom veku već radili za pijacu, ali ono što se iznosilo na pijacu baš je i bila jevtina pijačna serijska roba opšte potrošnje: tiganji i dugmeta, drvena korita i drvena vedra, kačice i čabrovi, jevtini noževi, limeno posuđe itd. Tadašnji zanatlija uopšte nije mogao rizikovati da za pijacu proizvodi bolju robu, i zato on čeka dok se za nju ne nađe platežno sposobni kupac” (Kunov, ib.v.II, pp.416-17).

110 Među prvima, već krajem X stoleća, podižu se primorski gradovi: Bari, Brindizi i Otrant na istočnoj, i Amalfi, Napulj, Salerno i Piza na zapadnoj obali, u XI i XII veku vodstvo preuzimaju Venecija i Đenova, a od XIII i XIV stoleća snažno se razvijaju gradovi u unutrašnjosti zemlje: Milano, Pavija, Firenca, Bolonja, Peruda, Luka... (Grđić, p.179).

111 Grubi i rdavi izdelci kmetova na vlastelinskom imanju ne mogu se, niti po kvalitetu niti po ceni, meriti sa proizvodima gradskog zanatlije. No da bi kupovao gradsku robu vlastelin najpre mora da proda nešto od svojih proizvoda, što, opet, može učiniti samo u susednom gradu čije je nepoljoprivredno stanovništvo potencijalni kupac žita i mesa. Tako započinje pretvaranje vlastelinstva od samodovoljnog imanja u imanje okrenuto tržištu a sa time i rušenje feudalne strukture.

112 Trgovina se, počev od XI veka, probija preko alpskih prevoja na sever: „Preko Brennera kreće iz Mletaka u Njemačku, preko Septimera i Sv. Bernarda u dolinu Saone i Rajne, preko Mont-Canisa u dolinu Rhone. I Sv.Gothard, dugo godina neprolazan, postaća takođe tranzitni put...” (Pirenne, *Privredna povijest...*, ib.p.32). Tako trgovačka mreža, koja u X stoleću prekriva Apeninsko poluostrvo, tokom XI veka obuhvata i Zapadne nemačke zemlje, u XII stoleću prodire na istok, u Prusku, i na zapad, u Francusku, u XIII stoleću zahvata i Englesku itd. (Duby G., *L'economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident medieval*, Paris 1962, pp.228, et ctr; prema: Bauman, ib.p.306).

113 Pustolovi i torbari, skitnice i lutajuće zanatlije, dotad izvan stroge hijerarhije feudalnog sistema, počinju se nastanjivati u podnožju kakvog utvrđenja koje se nalazi u blizini značajnije prometnice i formirati autonomne zajednice trgovaca i zanatlija.

razlikovale pljačku, prošnju i trgovinu itd¹¹⁴. Njihov pustolovan i preduzimljiv duh bio je posve suprotan mentalitetu feudalnog sveta koji je insistirao na poštovanju poretka, tradicije, društvene uloge itd. Kada su, s napretkom trgovine, počeli da se udružuju i naseljavaju u podnožju kakvog utvrđenja ili na značajnijoj prometnici, od samog početka su nastojali da svoje zajednice sačuvaju od inkorporiranja u postojeću feudalnu strukturu, koja ih - budući da je zasnovana na vojno-zemljišnom načelu - ionako nije mogla dosledno absorbirati¹¹⁵.

Što se tiče pravno-političke eksteritorijalnosti srednjovekovnih gradova, ovaj Pirenov argument ima snažnu potporu u Veberovoj veoma ubedljivoj studiji o gradu, koja pokazuje kako su srednjovekovne gradske grupe (udružene bratimljenjem zakletvom - *conjuratio*), uprkos legitimnoj vlasti i protiv nje, čitavim nizom borbi stekle pravnu autonomiju i sudsku autokefalnost¹¹⁶: „Jedno od prvih političkih postignuća, ostvarenih nasilno ili dobijanjem iznudenih ili kupljenih privilegija od careva i biskupa bilo je rušenje gradskih utvrđenih zankova cara, biskupa i gospodara grada, njihovo premeštanje izvan gradskih zidova i sprovođenje načela da se u okviru određenog područja oko grada utvrđeni zankovi ne smeju graditi, i da car i drugi gospodari grada ne bi trebalo da se nastanjuju u gradu. Pravno postignuće se međutim sastojalo u stvaranju posebne gradske sudske procedure uz isključenje iracionalnih dokaznih sredstava naročito dvoboja, zatim zabrana da se građani izvode pred sudove koji nisu gradski, i kodifikacija jednog posebnog racionalnog prava za gradske stanovnike koje je sud konzula morao da primenjuje. Tako je od grupe zaklete čisto na ličnoj osnovi - stvarane najpre od slučaja do slučaja ili na kratko vreme - postajala trajna, politički organizovana grupa, čiji su pripadnici bili, kao pravno jednaki, podređeni jednom posebnom staleškom pravu gradskih stanovnika. Ovo pravo, međutim, formalno znači iskorenjivanje starog principa personaliteta prava, a materijalno znači razaranje feudalnih grupa i staleškog patri-monijalizma”¹¹⁷.

Pravni poredak gradskih enklava bio je ne samo drugačiji, već i potpuno naspraman onome u feudalnom okruženju: dok kmetstvo počiva na vezanosti za vlastelinstvo - trgovina ne može postojati bez slobode kretanja; dok feudalno pravo zna za državinu ali ne i za svojinu - dotle trgovina počiva na pravu raspolaganja i otuđivanja dobara; dok je tradicionalno pravo opterećeno uskogrudnim formalizmom, božjim sudom, pravnim dvobojima i vlastelinima u ulozi sudija, dotle trgovački sporovi zahtevaju brži postupak, opštu pravnu normu, dokaze na osnovu slučaja,

114 Pirenne, *Medieval Cities*, pp.106-110; Kao dobar primer Piren navodi životopis sv. Godrika, koji je veći deo života proveo kao trgovac. Rođen krajem XI veka u porodici siromašnih seljaka, bio je ubrzo prisiljen da napusti rodno selo tražeći načina da se izdržava. Najpre je sakupljao predmete sa obale nakon brodoloma, potom je bio sitni torbar. Stekavši manju sumu novca, pridružuje se jednom grupi trgovaca i tako stiče prvi kapital. Nakon toga, u zajednici sa drugim trgovcima, iznajmljuje brod kojim plovi do obala Engleske, Škotske, Flandrije i Danske, prodajući retke namirnice, u zamenu za robu traženu na drugim mestima. Sličnu su karijeru imali i mnogi drugi trgovci (Pirenne, *Medieval Cities*, pp.116-18).

115 Pirenne, *Medieval Cities*, pp.119-129.

116 Veber, ib.p.330.

117 Veber, ib.p.333.

kao i sudije iz istog staleža jer stvari poznaju dovoljno da mogu rešavati sporove itd¹¹⁸.

U osnovi, ukazuje Veber, za razliku od antičkog grada koji bio ne samo deo društvene strukture već je, zapravo, *konstituisao* strukturu, srednjovekovni grad niče *izvan* postojećeg feudalnog tla: antička civilizacija rađa se u polisu i širi njegovim umnožavanjem - deobom i kolonizacijom; središte vlasti nalazi se u gradu, najpre u kraljevoj ličnosti, zatim u gradskoj aristokratiji, a istorijski proces završava se tako što su na kraju svi ratnici - zemljoradnici iz gradskog zaleđa punopravno upravljali gradom: zbog značaja koji je imao u vojnoj službi, antički je seljak u demokratskim gradovima često bio dominantan politički činilac - što je sasvim nezamislivo u srednjovekovnim varošima koje su iz gradskih povlastica sasvim isključivale seljake. Otud, glavne linije društvenog sukobljavanja unutar grada imaju različite i korene i nosioce u antici i u srednjem veku: dok se u antici ne-urbane klase (seljaci i zemljoposednici) bore oko nove podele zemlje u gradu kao medijatoru, u srednjem veku sukobljavaju se zemljoposedničke sa izrazito građanskim klasama, a glavni predmet borbi jesu gradske slobodine¹¹⁹.

Tako je, od samog početka, razvoj srednjovekovnih gradova značio emancipaciju urbanog stanovništva od manorijalne i zakonske zavisnosti prema ne-urbanim autoritetima, i to, nabraja Veber, na pet nivoa. Prvi nivo bila je politička samostalnost, koju su posebno uspevali da izbore gradovi u severnoj i srednjoj Italiji, švajcarski, flandrijski i severnonemački gradovi - članovi Hanze. Drugi nivo bio je autonomno stvaranje prava, kojim se isključuju iracionalna i magijska dokazna sredstva (dvoboj, ordal, zakletva grupe srodnika) u korist racionalnog pribavljanja dokaza. Treći nivo bila je autokefalnost, tj. obezbeđenje sopstvenih sudskih i upravnih organa vlasti; četvrti - oslobođenje građana od dažbina i poreza koji nisu bili gradski, a peti nivo bilo je pravo „držanja trga”, tj. pravo na autonomnu trgovačku i komercijalnu policiju i monopolisanje vlasti prinude¹²⁰.

Tako su, po Veberu i Pirenu, u srednjovekovnoj Evropi uspostavljena nezavisna političko-pravna ostrva unutar sistema feudalnog posedničkog prava: „Srednjovekovni je građanin naprotiv čovjek drugih kvaliteta nego svi oni koji obitavaju izvan gradskih zidina. S onu stranu zidina i jarka prodiro se u drugi svijet ili tačno drugo pravno područje. Sticanje građanskih prava ima slično značenje kao promaknuće u viteza ili tonzura svećeništva jer daje poseban pravni položaj”¹²¹.

118 Pirenne, *ib.pp.*46-7.

119 „Kad su nastajali, antički sredozemni gradovi uopšte nisu bili suočeni sa negradskom političkom vojnom moći koja bi bila od nekog značaja i pre svega na visokom tehničkom nivou. Sami oni bili su naprotiv nosioci najrazvijenije vojne tehnike... Nasuprot tome, zanatski kontinentalni gradovi i pre svega gradovi na kontinentalnom delu severne Evrope bili su u srednjem veku suočeni sa vojnom i upravnom organizacijom kraljeva i sa njihovim vazalima - riterima koji su stanovali u utvrđenim zamkovima na širokom kontinentalnom području... Ti gradovi su počev od samog osnivanja počivali na ustupcima političkih i vladstelskih vlastodržaca svrstanih u feudalnu vojnu i službenu organizovanu grupu. Što je više vreme odmicalo, oni su se sve više konstituisali kao ‚grad’, ne u političkom i vojnom interesu lokalne vojne grupe, nego pre svega iz ekonomskih motiva osnivača” (Veber, *ib.p.*406-7).

120 Veber, *ib.pp.*385-390.

121 Pirenne, *Privredna povijest...*, *ib.p.*50.

Otuda se, dakle, svet srednjovekovnih evropskih gradova, po Veberovom i Pirenovom mišljenju (s kojim će se složiti i neki drugi istorijski sociolozi¹²²), mora posmatrati kao strano telo, egzogeni činilac, i - sa stanovišta feudalnog sistema kao celine - parazitirajući i razarajući element. Unutar naturalnog i samodovoljnog sistema, u dodiru sa okolnim ekonomskim celinama i na poluparazitskoj osnovi, postepeno se stvaraju embrioni tržišne privrede i građanskog društva, koji sve više narastaju, uzajamno se povezuju i osamostaljuju prožimajući i razarajući okolno feudalno tkivo, na koncu ga posve zamenivši sopstvenom privrednom i društvenom strukturom. Po Piren-Veberovom modelu, građansko-kapitalističko društvo nije, dakle, rezultat prirodnog izrastanja feudalizma usled unutrašnjih dinamičkih sila koje su organski deo sistema, ili usled antagonizma u samoj strukturi sistema, već se ono, od samog početka, javlja kao uporedni i nezavisni sastavak koji postepeno zamenjuje i rekonstituiše deo po deo strukture, i, konačno, ustrojava ceo sistem.

Dakle, sa stanovišta odnosa elemenata naturalnosti i tržišnosti unutar društveno-ekonomske strukture feudalizma - što nas i inače najviše zanima - možemo reći da, prema Piren-Veberovom modelu, u srednjovekovnoj Evropi (naravno od XI do XV stoleća) uporedno postoje dva privredna, pravna i socijalna sistema, dve društveno-ekonomske strukture - istina međusobno snažno užlebljene ali, ipak, suštinski različite i neprijateljske: naturalna struktura feudalizma i tržišna struktura gradskog zanatsko-trgovačkog sistema. Slika ekonomskog poretka (da se poslužimo Ojkenovom terminologijom) od IX do XV veka pokazuje stalnu promenu odnosa dvaju ekonomskih sistema - od prevlasti prvog na početku, do prevlasti drugog na kraju ovog perioda, ali i u jednom i u drugom slučaju, procvat jednog značio je svenučje drugog sistema. Feudalizam, po svojoj kvintesenciji, ostaje u suštini naturalan privredni sistem - pa čak i u okruženju tržišne (pa i kapitalističke!) privrede to je samo glečer zaostao iz ledenog doba koji sunce novog vremena još nije sasvim rastopilo.

122 Zombart je, recimo, tvrdio da su u srednjovekovnoj Evropi uporedno postajala dva različita ekonomska sistema: naturalno-autarkijski, karakterističan za sela i zemljišne posede, i zanatski, koji se pojavio sa razvojem srednjovekovnih gradova, da bi do poznog srednjeg veka preovladao - naročito u Nemačkoj (Zombart, *Sovremennyj kapitalizm*, *ib.*, v.I). Tojnbu uz srednjovekovnu Zapadnu civilizaciju postavlja i civilizaciju koju naziva „srednjovekovni kosmos gradova država”, a koju sačinjavaju „gradovi-države (svetovi u svetu) koji su se u severnoj Italiji i Flandriji izdvojili iz društvenog tela zapadnog hrišćanstva” (Tojnbu, *Istraživanje istorije*, *ib.v.I.p.*270; v.II.pp.42; 77; 109-110; 194; 398). Brodel, takođe, prihvata određenje mreže gradova kao posebnog sistema unutar feudalnog društva: „Oni su se pojavili, ili se ponovo javili, počev od X i XI veka, države za sebe, društva za sebe, civilizacija za sebe, ekonomija za sebe... oni su obrasci modernog i onda kada nastaju moderna država i nacionalna ekonomija oni im služe za uzor; ostaju u pravom smislu te reči na štetu ostalih društava, mesta akumulacije i bogaćenja” (Brodel F., „Društvo ili ‚skup skupova’”, *Vidici*, Beograd 230-1/1984, pp.169-170; prevod iz Braudel F., *Civilisation materielle, economie et capitalisme, XVe-XVIIIe siecle*, tome II, „Les jeux del echance”, „Armand Colin”, Paris 1979, pp.407-432).

koliki bili zahtevi gospodara kmetovi nisu mogli napuštati imanja, sve dok nisu imali gde da odu... Problem u celini, međutim, izgleda sasvim drugačiji kada uzmemo u obzir činjenicu da je do bekstva kmetova došlo uporedo sa razvitkom gradova, naročito u 12. i 13. veku... Na osnovu ovoga, odlaženje seljaka sa zemlje koje bi inače bilo neshvatljivo, može se sagledati kao prirodna posledica uspona gradova” 133.

Dobova teorija o unutrašnjim uzrocima sloma feudalizma, nastavlja Svizi, još uvek bi mogla da se održi ako bi se pokazalo da je uspon gradova kao proces bio unutrašnja karakteristika feudalnog sistema. Međutim, budući da je i sam Dob u tom pogledu veoma uzdržan „pošto nema načina da se trgovina shvati kao oblik feudalne provrede, sledi da bi Dob teško mogao tvrditi da je uspon urbanog života bio posledica onih uzroka koji leže u samom feudalizmu” 134.

Što se tiče tri navedena protivrazloga Piren-Weberovom modelu, Svizi posebno pažnju usmerava na treći argument koji insistira na nepostojanju strukturalne prinude na vlastelina da umesto „pritiskanja” seljaka odabere povećanje produktivnosti ili uvođenje kapitalističkih odnosa kako bi bila stvorena dodatna sredstva za potrošnju. Svizi smatra da upravo postojanje gradova, koji su neprestano nastojali da privuku radnu snagu, nije vlastelinu ostavljalo nikakvu mogućnost izbora: ukoliko bi pooštrio zahteve prema seljaku, ovaj je uvek mogao da prebegne u grad; ukoliko bi pokušao da u okviru starih proizvodnih odnosa proizvodi za tržište, feudalni posed bi se pokazao suštinski neefikasan i neprilagođen svrsi¹³⁵. Dakle, pre ili kasnije, vlastelin je morao uvesti novi tip proizvodnih odnosa, tj. nove oblike organizacije proizvodnje.

Svizijevu argumentaciju dopunio je Volerstin svojim modelom svetskog tržišta koje, tek, kapitalizam konstituiše kao sistem proizvodnje (prodaja na tržištu uz maksimiranje profita). Na svetskom tržištu, ustrojavanom od XVI stoleća, obrazuje se centar (Nizozemlje i Engleska) koji najamnim radom i kapitalom proizvodi industrijsku robu, i periferija odn. poluperiferija, koja svetsko tržište snabdeva prehrambenim proizvodima dobijenim pre svega radom kmetova (Rusija i Istočna Evropa) i robova (Brazil i Karibi). I upravo konstituisanjem svetskog privrednog i tržišnog sistema može se objasniti involucija društvenih odnosa na periferiji sistema i uvođenje tzv. drugog kmetstva u zemljama Istočne Evrope XVII i XVIII veka - što je zapravo i suština drugog argumenta koji Dob, Hilton i Brenner navode protiv Piren-Weberovog modela. „Postoji temeljna razlika između feudalizma srednjovekovne Evrope i feudalizma istočne Evrope i španjolske Amerike šesnaestog stoleća. U prvom slučaju zemljoposjednik (feudalac) proizvodio je prvenstveno za lokalnu

privredu i crpio moć iz slabosti centralne vlasti. Ekonomske granice njegovog eksploatatorskog pritiska bile su određene njegovom potrebom da opskrbi svoje kućanstvo ograničenim stupnjem luksuza koji se smatrao društveno optimalnim, i troškovima ratovanja (koji su se mijenjali tokom vremena). U drugom slučaju, zemljoposjednik (feudalac) proizvodio je za kapitalističku svjetsku privredu. Ekonomske granice njegovog eksploatatorskog pritiska bile su određene krivuljom potražnje--ponude određenog tržišta. Njega je na vlasti držala snaga a ne slabost centralne vlasti, tj. barem njena snaga u odnosu na poljoprivrednog težaka” 136.

No, otkuda je feudalčev pritisak na seljaka u istočnoj Evropi bio tako plodotvoran? Odgovor će dati Anderson, pokazavši da upravo različit razvoj gradova u Zapadnoj, odnosno Istočnoj Evropi, predstavlja ključ razrešenja ovog pitanja. Naime, u Istočnoj Evropi „slabi razvoj gradova omogućava plemićima da krizu reše na način posve suprotan od onog na Zapadu: posednici su postepeno lomili otpor seljaka i sistematski ih pretvarali u kmetove” 137. Kako su baltički gradovi bili znatno slabiji, a osnovani i docnije od onih na Zapadu, jačanjem potražnje za žitom, drvima, kožom itd. sa Istoka, plemići preuzimaju primat u trgovini, istodobno gušeći svaku gradsku autonomiju. Tako su, u Istočnoj Evropi razaranje autonomije gradova i zakrepošćenje kmetova išli ruku pod ruku. Na Zapadu, međutim, snažni i nezavisni gradovi predstavljali su sigurna pribežišta za seljaka i sistematski su pružali pomoć seljacima-ustanicima „Veliki seljački ratovi na Zapadu tokom srednjeg veka... izbijali su u onim oblastima koje su bile u blizini moćnih gradova i koji su objektivno pogodovali njihovom izbijanju” 138.

Odlučujuća uloga gradskih enklava, smatra Anderson, još bolje se može videti ako Dobov scenario raspada feudalizma primenimo na Kinu epohe Ming, seldžučku Tursku, džinginskanovsku Mongoliju, sefaviidsku Persiju, mogulsku Indiju ili Egipat u doba Tulunuda - svugde nailazimo na krupne zemljišne posede, podložničke odnose, vanekonomsko oduzimanje viška, nerazvijenu robnu proizvodnju i ograničenu mobilnost radne snage, - ali nigde ni traga razvoju kapitalizma¹³⁹. Pa čak ni Japan u doba Tokugawe, sa feudalnim sistemom do kraja izgrađenim i posve sličnim onome u Zapadnoj Evropi¹⁴⁰, ne razvija se samostalno u pravcu kapitalizma: i ovde je spoljni činilac - uticaj evropskog kapitalističkog sistema - bio neophodan da bi se feudalna struktura počela preobražavati u građansko društvo¹⁴¹.

Anderson je međutim, za razliku od Svizija i Volerstina, spreman da ide i korak dalje u određenju strukturalnog karaktera gradskih enklava, ističući da one nisu nekakva apstraktna eksterna sfera nastala ni iz čega, već rezultat ponovnog oživljavanja nekih od ključnih pretpostavki antičke civilizacije: „Prednost Evrope

133 Sweezy, ib.pp.8-9.

134 Sweezy, ib.p.9.

135 „Sa administrativnog gledišta, feudalnim posedom se nije moglo upravljati: naročito nije postojala jasna granica između proizvodnje i potrošnje, tako da je bilo nemoguće odrediti cene proizvoda. Štaviše, na posedima je bilo sve regulisano običajima i tradicijom. To se odnosilo ne samo na metode obrađivanja zemlje, već i na količinu uloženog rada i njegovu podelu na potreban rad i višak rada: kmetovi su imali obaveze ali i prava. Sva ta običajna pravila i propisi predstavljali su isuviše prepreka racionalnom korišćenju ljudskih i materijalnih resursa u naknadama za novčanu zaradu” (Sweezy, ib.p.14.).

136 Wallerstein, ib.p.71.

137 Anderson, *Passages...*, ib.p.205.

138 Anderson P., *Lineages of the Absolutist State*, „New Left Books”, London 1974, p.252.

139 Anderson. *Lineages...*, ib.pp.402-408.

140 „Japan sa svojom čisto feudalnom organizacijom zemljišne svojine i razvijenom sitnom seljačkom privredom, pruža nam mnogo vemiju sliku evropskog srednjeg veka nego sva naša istorijska dela, koja su većinom diktovale buržoaske predrasude”, pisao je Marks u *Kapitalu* (ib.p.633). Sličnu ocenu daje i većina istoričara; cfr. Melotti U., „Marksizam i azijska društva”, *Marksizam u svetu*, 1983/2, pp.169-173.

141 Anderson, *Lineages...*,ib.p.420.

nad Japanom bila je u njenoj klasičnoj prošlosti, koja ne samo da nije „zaostajala“ za srednjim vekom nego je, u mnogo čemu, bila i ostala i „ispred“ njega¹⁴². Reč je o stvaranju sistema autonomnih gradova na antičkim tradicijama, recepciji rimskog prava (koja je omogućila prelaz sa uslovnog na apsolutno privatno vlasništvo) i o ponovnom prisvajanju celokupne baštine antičke nauke: „Klasika se ponovo probudila u feudalnoj eposi i pomogla kapitalističku budućnost“¹⁴³.

Gradovi su, po Andersonu, iznikli upravo u pukotinama sistema koji je počivao na „parcijalizaciji suvereniteta“ time što, za razliku od orijentalnih despotija azijskog načina proizvodnje, nije posedovao „jedno jedinstveno središte vlasti“¹⁴⁴. Složeni hijerarhijski sklopovi, sa mnoštvom suparničkih sastavaka, koji su postojali u srednjovekovnoj Evropi, omogućili su da, u procepima između feudalnih suverenosti, oživi antička prošlost u liku gradova, koji će vremenom toliko ojačati da će i sami uzrokovati širenje naprsline i dalju destrukciju sistema¹⁴⁵.

Sve u svemu, Svizi, Volerstin i Anderson veoma su uspešno parirali Dobovim, Hiltonovim i Brenerovim primedbama, pokazujući da Piren-Weberov model može da posluži za objašnjenje konkretnog istorijskog razvoja. Na taj način, koncepcija feudalizma kao suštinski naturalnog sistema ostaje neuzdrmana i time je, po našem mišljenju, potpuna njena plauzibilnost za dalju argumetaciju koju iznosi ova studija. Sa naše strane, možda bi se, trima navedenim protivrazlozima Piren-Weberovom modelu, mogle dodati ove primedbe :

Ad 1. Argument da se i trgovina i gradovi moraju uzimati i kao interni elementi sistema jer su akteri feudalizma (plemstvo i crkva) podsticali razvoj trgovine i osnivanje gradova zbog neposredne fiskalne dobiti usled povećanja prometa - predstavlja klasičan primer projektovanja vlastitih vrednosnih stavova u druge ideološke sisteme. Stav da se ekonomskoj dobiti podvrgavaju sve ostale društvene vrednosti, jeste samoočevidan motiv u građanskom društvu, ali može biti sasvim tuđ u drugim ideološkim sistemima: recimo, razvoj tzv. male privrede tj. ekonomije lične inicijative i privatnog vlasništva, nesumnjivo je lokalnoj birokratiji u socijalističkim zemljama otvarao izgled na značajnu fiskalnu dobit i sa tog se stanovišta moglo očekivati da je lokalna birokratija široko podsticala njen razvoj; međutim, svako ko je bio te sreće da živi u socijalističkim društvima odlično se seća da je upravo lokalna birokratija bila najžilaviji protivnik tzv. male privrede - baš stoga što je celokupna ideološka superstruktura bila zasnovana na postulatima sasvim suprotnim privatnom vlasništvu i ličnoj inicijativi. Isto tako, kao što ćemo kasnije opširnije pokazati¹⁴⁶, ključni društveni postulati feudalizma imali su antitržišni i antigradanski karakter, a celovita ideološka nadgradnja oličena u vladajućoj crkvenoj doktrini bila je rigidno antitržišna¹⁴⁷. U tom smislu, čak i u slučajevima kada vlastelinovo

142 ib.p.421.

143 ib.p.422.

144 Anderson, *Passages...*,ib.p.148.

145 Anderson, *Lineages...*,ib.pp.421-422.

146 cfr. infra pp.231-234.

147 „U srednjovekovnoj teoriji privrede nije bilo mesta za privredne delatnosti koje nisu bile povezane sa moralnim ciljem... Čovek treba da teži bogatstvu koje mu je potrebno da obezbedi prihod saobrazan njegovom staležu. Želeti više nije preduzumljivost već gramzivost, a gramzivost je smrtni greh... Toma Akvinski uznosi državu kojoj gotovo

dragovoljno davanje povlastica građanima nije bilo rezultat potrebe da se jednostavno ozakoni postojeće stanje¹⁴⁸, možemo reći da je ova pojava, od XIII veka pa nadalje, bila pre simptom raspadanja feudalne strukture i slabljenja feudalne ideologije, nego pokazatelj „internog karaktera“ gradskih enklava.

Ad 2. Argument po kom nema jasne korelacije između razvoja tržišne privrede i razaranja feudalnih odnosa takođe teško može odgovarati istorijskoj stvarnosti: tržište i novac moraju logično ne samo vremenski da prethode zameni kuluka novčanim davanjem (odn. prelaznju sa naturalne na novčanu rentu) već je hronologija širenja trgovinske mreže apsolutno korespondentna raspadu feudalnih odnosa: već od XI veka novčana renta i zemljišni zakup potiskuju radnu obavezu duž trgovačke kičme srednjovekovne Evrope - od Italije¹⁴⁹, preko francuskih, nemačkih i nizozemskih zemalja u slivu Rajne i Sene¹⁵⁰, do Engleske¹⁵¹ - da bi je u XIV stoleću skoro potpuno zamenili¹⁵².

i nisu bili potrebni trgovci, jer je svoje potrebe mogla zadovoljiti proizvodnjom sa sopstvenog tla... Summa periculosa est vandonionis et emptionis negotiatio = Vrhunac opasnosti je bavljenje kupovinom i prodajom... „Ko god kupuje neku stvar ne zato da bi je takvu i nepromenjenu prodao, nego da bi je iskoristio za nešto drugo, taj nije trgovac. Ali čovek koji kupuje da bi stekao dobit prodajući je opet neizmenjenu i onakvu kakvu je kupio, taj čovek je jedan od onih trgovaca i cenjkala koji su isterani iz božijeg hrama'-Gracijen“ (Toni R.H., *Religija i uspon kapitalizma*, „Prosveta“, Beograd 1979, pp.34;35;36;37;38). „Izuzmemo li pohlepu, ne postoji razlog za dobit, a ukoliko nema razloga za dobit i trgovina je nepotrebna“ (Tertullian, *De Idolatr.*, 11; prema: Ashley,ib.p.128). „Poslovanje je zlo po sebi, jer okreće čoveka od potrage za istinskim smirenjem a to je Gospod“ (Augustin, in: *Corp. Jur. Canonici*, Decr.I, dist.88, c.12; prema: Ashley, ib.p.129). „Čudna zgoda je život sv.Gerolda iz Aurillac (†909) koja sjajno pokazuje vidljiv nesklad crkvenog morala s težnjom za dobiti, tj. s poslovnim duhom. Kad se pobožni opat vraćao s jednog hodočašća iz Rima, susreo je u Paviji dva mletačka trgovca koji su ga potakli da kupi istočnjačke tkanine i mirodije. On je u Rimu kupio prekrasni ‚pallium‘, koji im je pokazao i rekao cijenu. Oni su mu čestitali na jeftinoj cijeni tog predmeta koji bi po njihovim riječima i u Carigradu bio skuplji. Gerold je predbacivao sebi da je prodavača prevario i požurio se da mu pošalje razliku, jer je vjerovao da bi inače zbog te dobiti upao u grijeh škrtosti“ (Pirenne, *Privredna povijest...*, p.27).

148 Weber, ib.v.II,p.330.

149 Razaranje feudalnih odnosa i njihova zamena zakupom osobito se brzo razvijala u okolini brojnih severnoitalijanskih gradova (cfr. Grdić, ib.pp.153-160) tako da je oko 1300 g. sloj seoskih kmetova (servi) praktično nestao, dok su u najvećem delu Severne Italije svi drugi oblici zavisnosti - lične kao i predijalne - svedeni na zanemarljivu meru (*The Cambridge Economic History of Europe*, ib.v.I,p.405).

150 Krajem XII i početkom XIII veka novčana renta na ovom području obuhvata ne manje od 80% seljačkih davanja (Bessmertnyj J.L., *Feodalnaja derevnja i ryok v Zapadnoj Evropi XII-XIII vekov*, (na osnovu izvora sa područja između Sene i Rajne), „Nauka“, Moskva 1959.p.28). U Luksemburgu početkom XIV veka više od 50% seljaka plaćalo je preko deset solida novčane rente godišnje, što znači da se aktivno služilo pijacom, dok je maksimalno novčano plaćanje (u iznosu od dvadeset i više solida) obuhvatalo 25-30% seljaka i bilo jednako je vrednosti 20-30 kokošaka ili 12-17 prasića ili 240-360 komada sira (Bessmertnyj, ib.pp.41-42). „Stoga činjenicu da su, znatno uvećana novčana davanja seljaka možemo smatrati dokazom višestrukog (ne manje no petostrukog) povećanja njihovih robnih veza u periodu od IX do XII veka, i njihovog udvostručenja tokom stotinu godina - od početka XIII do početka XIV veka“ (loc.cit). Uporedo sa razvojem robnih veza, od XII veka nadalje, zemlja na vlastelinskim ima-

Ad 3. Konačno, ni argument po kom nema strukturalne prinude na vlastelina da umesto pooštravanja eksploatacije podložnika usvoji novu organizaciju proizvodnje i povećanje produktivnosti, ne može se, kao što je Svizi pokazao, smatrati korespondentnim istorijskoj stvarnosti. Primer engleskih vlastelinstava u XIII veku jasno pokazuje kako su upravo tržišno orijentisani posedi reorganizacijom proizvodnih odnosa (postepenim oslobađanjem podložništva) povećavali produktivnost¹⁵³, pristupajući nakon toga daljoj izmeni proizvodne strukture itd.

njima Francuske i jugozapadne Nemačke (domaine proche, Salland) koja je do tada obrađivana prinudnim radom kmetova (Frondienst, corvee) biva isparcelisana i poverena seljacima na obradu u zamenu za deo uroda utvrđen kao danak (campi pars, Champart, terrage, agrier) ili za novčanu rentu (ib.pp.211-344). Poljoprivredna radna obaveza nestala je sasvim već početkom XI v. na imanjima opatije Saint-Bartin, dok je od 120 sela, u kojima je druga velika flamanska opatija, Saint-Vaast od Arras-a, imala podložnike, poljoprivredna služba u XII v. očuvana samo u deset slučajeva, od čega je u šest slučajeva predviđala svega tri dana rada godišnje (*The Cambridge Economic History of Europe*,ib.p.315). Na imanjima Benediktinske opatije Affligem, osnovane krajem XI stoleća na granici Flandrije i Brabanta, nema tragova da je radna obaveza uopšte bila ustanovljena (ib.pp.315-15). Na zemljama opatije Marmoutier u Alzasu, obaveza trodnevnog nedeljnog kuluka (servitium triduanum) - inače dosledno primenjivana u X i XI v. - vremenom počinje da se gubi, da bi 1117.g. bila posve zamenjena novčanom obavezom (ib.p.316), itd.

151 U Engleskoj, neposredno nakon Osvajanja a osobito u XIII veku, brz je porast broja slobodnih seljaka - zakupaca; radna obaveza zamenjuje se novčanim plaćanjem i postepeno se javlja klasa ljudi koji sasvim, ili delimično, zavise od nadnice za poljoprivredni rad (Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, ib.pp.20-21). Ešli navodi brojne primere (ib.pp.23-4) koji pokazuju postojanost i raširenost ovih promena sve do početka XIII stoleća kada se proces radikalno ubrzava (ib.p.29) pogotovu na vlastelinstvima koja prelaze na proizvodnju za tržište (ib.30-32). Iz tog doba datira i pojava upravničkih delovodnih knjiga, najboljeg pokazatelja značaja zamene kuluka novčanim davanjima: umesto tlake i isplate u naturi, kod kojih nije bilo potrebno vođenje zasebne evidencije, novčano plaćanje, uz izvesne dodatne obaveze zakupaca, nameće - skupa sa beleženjem prihoda od realizovane robe - i složen sistem ulazno-izlaznog knjigovodstva (ib.p.33). Razgradnja feudalnih odnosa u Engleskoj okončaće se, uglavnom, krajem XIV stoleća, tako da se pod kraljicom Jelisavetom, polovinom XVI veka, još samo 1% stanovništva nalazi u podložničkom položaju (Grđić, ib.p.164).

152 „Kmetstvo je u Engleskoj”, pisao je Marks u *Kapitalu*, „bilo stvarno iščezlo krajem XIV veka. Tada, a još više u XV veku, ogromnu većinu stanovništva sačinjavahu slobodni seljaci sa samostalnim gazdinstvom, ma kakva da je bila feudalna forma po kojoj se prikriivala njihova svojina” (ib.p.633). Krajem 1882, tri meseca pre Marksove smrti, Engels je napisao rad koji se odnosi na *mark*, stari nemački zemljišni sistem. Rukopis je poslao Marksu napominjući: „Tačka o gotovo potpunom - pravnom ili faktičkom - iščezavanju kmetstva u XIII i XIV veku jeste ono do čega mi je najviše stalo jer si ti o tome imao ranije drugo mišljenje” (Marks-Engels, *Prepiska* IV, „Kultura”, Beograd 1960,p.644). Dva dana docnije Marks je vratio rukopis: „Vraćam rukopis; vrlo dobro!” (ib.p.645). Na to Engels odgovara: „Drago mi je da se u odnosu na istoriju kmetstva slažemo” (ib.p.649). Navedeni odlomci pokazuju da su Marks i Engels zastupali stavovište po kom su u matici evropske privrede feudalni odnosi već početkom XV veka bili prevazidani (cfr.Sweezy, ib.pp.16-17).

153 U već pominjanom primeru Vinčesterskih imanja (cfr. *supra* p. 134), gde smo naveli da je tokom XIII stoleća ukupna količina prodanog žita uvećana, zavisno od vrste žitarica od 34,3 do 70%, treba reći da je u isto vreme veoma smanjena površina

Sve u svemu, da rezimiramo: feudalna formacija nastaje u uslovima učestalih i dugotrajnih ratnih razaranja tokom kojih dolazi do tektonskih lomova u tadašnjem socijalnom ustrojstvu (slamanje centralne vlasti i razbijanje tržišnog sistema), te se, u borbi za opstanak, društveno-ekonomska struktura politički, vojno i ekonomski fragmentira na autonomne i samodovoljne privredne i vojno-upravne jedinice - zemljišne posede¹⁵⁴. Kao što će i privredni sklop feudalnog ustroja počivati na prirodnoj proizvodnji vlastelinstva za sopstvene potrebe, tako će se i njegovo celokupno pravno-političko zdanje temeljiti na zemljišnom posedu na kom će se ispreplesti čitava mreža socijalnih odnosa: suveren dodeljuje vlastelinstvo u nasledni posed kao naknadu za vojne i upravne funkcije, dok se privredna samodovoljnost vlastelinstva obezbeđuje radom pravno vezanih podložnika. Sa nastupanjem mirnijih vremena, sistem - čiji je *raison d'être* konzerviranje i hiberniranje društvene strukture - nije u stanju da unutrašnjim snagama započne promenu, i nastavlja da egzistira linijom socijalne inercije. No, u procepima između teritorijalnih i hijerarhijskih činilaca sistema, stvaraju se jezgra novog privrednog i društvenog ustrojstva, jezgra tržišne privrede i građanskog društva - gradovi. Zasnivajući svoje postojanje najpre na poluparazitskoj funkciji posrednika među okolnim privrednim sistemima, gradovi vremenom jačaju, osamostaljuju se i uzajamno povezuju, te će početi privredni prodor i razaranja okolnog feudalnog tkiva, zamenjujući i rekonstituišući deo po deo strukture, što, konačno, dovodi do fermentirajućih procesa u celini sistema i pokretanja njegove strukturalne izmene.

zasejanih ovim kulturama - pšenice sa 6.838 akri na 3.353 (više nego dvostruko!) ovsa sa 7.317 na 3.665 (dvostruko), ječma sa 1.891,5 na 1.201,75 (36%), raži sa 547 na 173,5 (više nego dvostruko), itd. Povećanu proizvodnju ova su imanja zapravo ostvarila skoro revolucionarnim povećanjem produktivnosti: prinos pšenice porastao je sa 4,3 na 10,8 bušela po akru, raži sa 4,5 na 8,7, ječma sa 7,4 na 12,5, ovsa sa 8,2 na 9,1 itd. (Tokarev, ib.p.56). Nema sumnje da je za ovakvo ogromno povećanje produktivnosti najzaslužnija revolucionarna izmena organizacije proizvodnje i karaktera veleposeda, učinjena tokom XIII veka.

154 „Evropski se feudalizam javlja kao rezultat surova raspadanja starijih oblika društva... Feudalizam se konačno obrazovao u atmosferi poslednjih barbarskih nasrtaja. Pretpostavljao je duboko usporenje saobraćajnog života, suviše presahnuo novčani opticaj, a da bi bilo moguće plaćeno činovništvo, i mentalitet, privržen čulno zamjetljivom i posve blizom... Primivši iz prethodnih razdoblja već od ranije kao vlastelinstvo organizirano seosko imanje (villa) rimskoga svijeta i gospoštiju germanskoga sela, feudalni režim je proširio i sudio te oblike eksploatacije čovjeka po čovjeku i združivši u nezrazmrsivi splet pravo na zemljišnu rentu s pravom zapovijedanja i vladanja, sve to pretvorio u pravo vlastelinstvo”; Bloch, *Feudalno društvo*, ib.p.520.

IV GLAVA

ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI MODEL ANTIČKOG DRUŠTVA

- 1. ANTIKA I TRŽIŠNA PRIVREDA; 2. SPOR OKO „ANTIČKOG KAPITALIZMA”; 3. TEMELJNI ELEMENTI ANTIČKOG MODELA; 4. ISTORIJSKA DIMENZIJA ANTIČKOG MODELA**

1. ANTIKA I TRŽIŠNA PRIVREDA

Istim postupkom kojim smo ispitivali odnos naturalnih i tržišnih elemenata u feudalnoj privrednoj strukturi, ispitaćemo odnos naturalnih i tržišnih elemenata i u strukturi antičke ekonomije: najpre ćemo istražiti vrste plaćanja i prisustvo novca i tržišta uopšte, potom ćemo ispitati karakter osnovne privredne jedinice i na kraju ćemo odnos ovih elemenata pokušati da sagledamo sa stanovišta celovite društveno-ekonomske strukture.

Usmerimo li pažnju na civilizovane oblasti evropskog Sredozemlja u antičko doba, videćemo da je razvoj civilizacije uvek išao ruku pod ruku sa pojavom i širenjem novca: već u VII stoleću pre Hrista grčki trgovački gradovi sa maloazijske obale kuju ga - najpre od elektrona, prirodne legure zlata i srebra koja se nalazila u pesku reka Herm i Paktol, a docnije i od čistih metala¹; uskoro, pridružuju im se i ostali grčki gradovi, a sa širenjem antičke civilizacije duž obala Sredozemlja u optičaju će biti sve više srebrnih i zlatnih kovanica². Jedinствена monetarna emisija Rima - redovna i izdašna u doba Principata - stvoriće, u I stoleću posle Hrista, jedinstveno monetarno područje od Škotske do Persije³.

¹ Heichelheim F.M., *An Ancient Economic History (from the Paleolithic Age to the Migrations of the Germanic, Slavic, and Arabic Nations)*, I-III, „A.W.Sijthoff-Leyden”, Leyden 1958;1968;1970;vol.II, pp.7-15.

² Da bi se uveo kakav takav red na tržištu, gradovi su često donosili posebne konvencije: jednim dekretom iz 96.godine, u Delfima je određena tarifa ekvivalencije raznih vrsta novca na tržištu (Gazivoda G., „Pronalazak novca”, *Latina et Graeca* 1978/11, p.7)

Da je u opticaju novca bilo sasvim dovoljno, svedoči i činjenica da su se gotovo sve transakcije obavljale isključivo posredstvom gotovinskog ili kreditnog plaćanja. Izuzetno je malo beležaka o razmeni u naturi⁴ i novčano plaćanje obuhvata sve vrste poslovanja - od najkrupnijih, kao što je kupovina zemlje i robova⁵, do najsitnijih, poput kupovine vekne hleba ili usluge prostitutke⁶. Premda su sačuvali izvori o upotrebi novca prvenstveno oni iz grada, zalih novca pronađene na selu, pogotovu u najbolje očuvanim domaćinstvima, kao i činjenica da Kolumela (u doba Principata jedan od najuticajnijih pisaca dela iz poljoprivrede) misli pretežno u terminima gotovine - nesumnjivo odražavaju srazmernu rasprostranjenost novca i u seoskim područjima⁷. Tržišne karakteristike rimskih gradova navode na zaključak da je i najvećem delu sitnih seoskih proizvođača novac bio pristupačan⁸, a njihova upućenost na gotovinsko poslovanje morala je biti jača tim pre ako se ima u vidu da je državni porez bio propisan najčešće u novcu, i da su i obaveze prema zemljoposjednicima takođe bile određene iznosima u gotovini⁹.

Rasprostranjenost novčanog poslovanja dobilo je svoj izraz i u pravnoj regulaciji: obligaciona prestacija, po rimskom pravu, čak i kada je obuhvatala činidbe koje na tržištu nisu mogle biti unovčene po zakonima ekonomskog prometa, uvek je procenjivana u novcu, i putem presuda rimskih sudova svođena na novčani izraz¹⁰. „Svaka presuda morala je biti izražena u sumi gotovog novca”, beležio je Gaj u svojim *Institucijama*¹¹.

Učestalost i rasprostranjenost trgovinske razmene na makro nivou, drugi je značajan pokazatelj snažne prisutnosti elemenata tržišnog sistema. Premda nije raspolagao preciznim statističkim podacima, Beloh je na osnovu iznosa carinskih dažbina prikupljenih 401-400 g.p.H., promet kroz Pirejsku luku procenio na 2.000 talenata godišnje, što je - preračunato u zlatne franke s početka XX veka - vredelo 1/10 celokupne spoljne trgovine ondašnje Kraljevine Grčke¹². Ova suma, svakako, više je nego impresivna ako imamo u vidu da se podaci odnose samo na Pirej, u vreme neposredno nakon Peloponeskih ratova koji su privredno gotovo upropastili Atinu, i da je reč o transakcijama obavljenim isključivo u gotovom novcu¹³.

3 Za istoriju antičkog novca i kovanja monete, Hajhelhajm daje izuzetno uputnu literaturu: Heichelheim, ib.pp.158-165.

4 Recimo, tribut pojedinih provincija uziman je u žitu a ne u novcu (Duncan-Jones R., *The Economy of the Roman Empire - quantitative studies*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1977,p.6).

5 cfr.Duncan-Jones, ib.pp.48-54.

6 Duncan-Jones, ib.p.246.

7 Duncan-Jones, ib.pp.6-7.

8 Duncan-Jones, loc.cit.

9 Reljef iz Najmegena (Novimagus) prikazuje seljake kako - u tipičnom ogrtaču sa kapuljačom - donose novac ubiraču poreza okruženom činovnicima (Grimal, *Rimska civilizacija*, ib.slika 79.).

10 Puhan, *Rimsko pravo*, ib.p.269.

11 *Condemnatio autem vel certae pecuniae in formula proponitur vel incertae* (Gaj 4,49; Puhan, ib.pp.424-5).

12 Weber M., *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, „Foundations of History Library N.L.B.” London 1976,p.40.

13 Veber veli da prema Belohovom proračunu ipak valja biti uzdržan jer je suma od 2000 talenata možda obuhvatala i još neku taksu osim uobičajene carinske dažbine od 1/15 = 6,2%; Weber, loc.cit.

Drugi posredni pokazatelji intenziteta tržišne razmene u okrilju antičke privrede jesu brojnost i specijalizacija trgovaca: kada je pontski kralj Mitridat objavio Rimu rat, naredio je da se ubiju svi Italici u Maloj Aziji - samo u jednom danu pobijeno je 80.000 trgovaca i članova njihovih porodica¹⁴, a na ostrvu Delosu, inače središtu trgovine robljem, 20.000 nadgrobnih spomenika italskih trgovaca svedoči ne samo o sprovođenju Mitridatovog naređenja već i o rasprostranjenosti trgovine u istočnom Sredozemlju¹⁵.

Značenjski sedimenti koji postoje u jeziku takođe su svedočanstvo snage i značaja trgovine; grčki je jezik brižljivo pravio razliku između različitih vrsta trgovaca: recimo, postoje posebni izrazi kao što su *autopolai* za trgovce koji povremeno prodaju ono što sami proizvedu, *naukleroi* i *emporoi* za profesionalne trgovce-moplovce, *kapeloi* za sitne trgovce koji prodaju robu svojih suseda iz okoline, *palinkapeloi* ili *palimprates* za preprodavce koji robu kupuju od trgovaca na veliko (a ne od proizvođača) i kasnije je prodaju na malo itd¹⁶. Treba samo pogledati Hajhelhajmov spisak 115 termina kojima je grčki jezik obeležavao najrazličitije vrste trgovaca na veliko i malo da bi se stekla približna slika izdiferenciranosti antičke trgovine¹⁷.

Konačno, arheološke iskopine antičkih tržnica, pogotovo u najrazvijenijim gradskim središtima, takođe ubedljivo svedoče o širini i specijalizaciji ondašnje trgovine: u Atini postoje specijalizovane pijace robova, tržnice gvozdene robe, tržnice stočne hrane, tržnice ribe (sa posebnim odeljcima za sušenu ribu, jeftinu morsku ribu itd.), tržnice povrća (sa odeljcima za beli luk, grašak, sušeno povrće itd.), tržnice voća (sa odeljcima za suve smokve, sve vrste maslina, oraha itd.), tržnice maslinovog ulja, vina, svežeg sira, cveća, mirisa, lekovitih trava, grnčarije, vune, odeće, ženskih rukotvorina, knjiga itd¹⁸. Na Trajanovom forumu u Rimu nalazila se veličanstvena petospratna tržnica sa 150 prodavnica (tabernae), koju savremeni autori, zbog njene impresivnosti, upoređuju sa „kakvom modernom burzom”¹⁹.

14 Mommsen T., *The History of Rome*, I-IV, „J.M.Dent & Sons, Ltd”, London 1920,vol. III,p.386; Mommsen pominje drugi izvor koji navodi cifru od 150.000 (ib.p.278).

15 Mommsen, ib.pp.280;387.

16 Heichelheim, ib.v.II,pp.54;65-66; Ksenofon početkom IV v.p.H. pravi terminološku razliku između pet specijalizovanih grana spoljne trgovine - izvoznika žita, vina, slatkog vina, ulja i stoke (Heichelheim, ib.p.55).

17 ib.p.192; spisak obuhvata posebne nazive za trgovca opremom za ribolov, preprodavca razne robe, trgovca grnčarijom, prodavca običnih kobasica, prodavca specijalnih vrsta kobasica, trgovca solju, trgovca purpurnom bojom, trgovca hlebom, uljem, žitom, ječmenim brašnom, pšenicom, iglama, krznom i kožama, galanterijom, poljovnom robom, vunom, odećom, starom odećom, smokvama, knjigama, ugljem, ribom, novim vinom, mesom, robovima, sušenom ribom, orasima, vinom, voćem, povrćem, mahunarkama, začinima, gradom, prodavce pozorišnih karata, češagija, čorbe od graška, tamjana, svinjetine, meda, sirceta, očišćenih malih ptica, ptica uopšte, svetiljki, štitova, oružja, tutkala. Postojali su takođe i *kapeloi* za prodaju ratnog plena, prodavci malih kašika, noževa, čelika, rasada, gvoždarije, belog luka, jaja, semena, pogrebne opreme, živovine, sredstava za čišćenje, sira, amajlija, bronzane robe, vezova i korpi, rešeta, žitne kaše, struna za sviranje, grnčarije, ukrasa i suvenirna itd. (Heichelheim, ib.p.67).

18 Heichelheim, ib.pp.65-6.

19 Luzzatto G., *Ekonomska povijest Italije - Stari i Srednji vijek*, „Naprijed”, Zagreb 1960,p.69.

„modernim supermarketom”²⁰, ili čak i „njujorškim Brodvejom”²¹. U prizemlju ovog „čuda korisne koncentracije na malom prostoru”²² prodavalo se voće i cveće, na prvom spratu vino i ulje, na drugom i trećem uvozna roba, na četvrtom se nalazilo stalno središte carskih činovnika (stationes arcariorum Caesarianorum), a na petom su najrazličitije vrste ribe plivale u akvarijumima bilo slatkovodnim, koji su se kanalima punili vodom iz akvadukta, ili onima sa morskom vodom dopremanom iz Ostije²³.

Što se kvalitativne strukture antičke trgovine tiče, iz svega što smo rekli očigledno je da je luksuzna roba predstavljala samo manji deo trgovinskog prometa - glavni predmet trgovine bili su, od poljoprivrednih proizvoda, pre svega vino, koje se u antici, uz obrok svakodnevno pilo u svim slojevima društva²⁴, maslinovo ulje, koje se nije upotrebljavalo samo za jelo već i kao gorivo za svetiljke i izradu sapuna²⁵, žito²⁶ i stoka²⁷, a u mesnom prometu i ostale vrste prehrambenih proizvoda - povrće²⁸, voće²⁹, mlečni proizvodi³⁰, med³¹ itd. Od zanatskih i manufakturnih proizvoda nadaleko se trgovalo pre svega grnčarijom - vazama, krčazima i svim drugim vrstama keramičkog posuđa³², svetiljkama³³, staklarijom³⁴, tkaninama³⁵, bronzanim i metalnim rukotvorinama³⁶ itd.

20 Mumford, ib.p.160.

21 Thompson, ib.p.4.

22 Mumford, loc.cit.

23 Carcopino, ib.pp.17-18; „Italski gradovi (čiji se broj penjao i do 1.200), po svome ekonomskom razvoju značajno su prevazilazili zapadnoevropske gradove sve do XI i XII veka” (Koranašvili, ib.p.202).

24 Godišnje sledovanje namirnica za robove, po Katonovim preporukama, uključivalo je i 180 litara vina za običnog roba i 260 litara za roba u okovima (Cato, *De Agricultura*, 56-58; Duncan-Jones, ib.p.147). Cena vina u I stoleću iznosi za obično vino 12-15 sesteraca po amfori (26,2656 l) dok čuvenija vina, poput Falerijanskog, mogu stajati i 3-4 puta više (Duncan-Jones, ib.p.46). Radi poređenja, treba reći da je godišnja plata legionara iznosila 1.200 sesteraca (Duncan-Jones, p.12) što mu je omogućavalo kupovinu više od 8 l vina dnevno. Trgovina vinom donosila je ogromne profite: Petronijev junak Trimalhion izgubio je u brodolomu pet brodova natovarenih vinom u ukupnoj vrednosti od 30 miliona sesteraca (trecenties sestertium) što odgovara vrednosti od oko 30.000 kg čistog srebra - i nije se osobito potresao jer je štetu ubrzo nadoknadio (Petr. *Cena Trimalh.* 76: naš prevod ib.p.77).

25 Samo je u Rimu postojalo 2.300 prodavnica ulja (Jones A.H.M., *The Decline of the Ancient World*, „Longmans”, London 1966, p.234), a o srazmeri trgovine uljem i vinom svedoči i 30.000 golemih glinenih amfora-spremišta ukopanih na ostrvu Rodosu (Heichelheim, ib.v.III,p.53).

26 Cena žita u Rimu iznosila je 2-4 sesteraca modij (1 modius = 8,754 l, 1 l žita = 0,72 kg; 1 modius = 6,303kg); ako Katonov propisani žitni obrok primenimo na legionara, pomenuta godišnja plata od 1.200 sesteraca omogućavala mu je da svega 10-12% novca troši na ishranu (Duncan-Jonson, ib.p.12). Veća manufakturna i politička središta žito uglavnom uvoze: Atina je, prema Demostenu, 355. godine p.H. uvezla iz oblasti Ponta 400.000 *medimnoi* žita, što je jednako antičkoj godišnjoj proizvodnji (Weber, ib.p.215). Rim žito dovodi iz Egipta, Afrike, Sicilije i Sardinije.

27 Govedima, ovcama, kozama, magarcima, mulama, konjima, svinjama i živinom trgovalo se na veliko širom Carstva. Premda se i njihovo meso jelo, goveda, ovce i koze služile su uglavnom za vuču i dobijanje vune i kože, dok je u ishrani najčešće meso bila svinjetina - samo za rimsku trepu još je u poznom carstvu državnim snabdevanjem nabavljano 3.628.000 funti svinjetine (Jones, ib.p.234). Svinje su se za rimsku pijacu gajile uglavnom u šumama Južne Italije, ovce su dopremane iz Hispanije, središnje

Male Azije, severne Galije i jugoistočne Italije (Jones, p.300). Rimsko tržište hranom bilo je tako živo da se isplatio voziti guske u Rim čak sa druge strane Alpa, kao i donositi poljoprivredne proizvode sa farmi i do 150 milja udaljenih od Rima (Plin. *Natur.Hist.* 10.53; Plin. *Ep.* 5.6.12: 10.8.6; prema: Duncan-Jones p.346). U helenističko doba svinje su iz Južne Rusije uvožene čak i u Egipat (Heichelheim, vol.III,p.51).

28 Stari su najrađe jeli kupus, sočivo, pasulj, salatu, tikvice, špargle, šargarepu, crni i beli luk (cfr. Carcopino,ib.p.272).

29 Pored domaćih krušaka, jabuka, smokava, šljiva, najpre u Italiji a onda i u ostalim sredozemnim zemljama, aklimatizuju se kajsije (tzv. jermenska šljiva - *mala Armenika*), breskva (persijska šljiva - *mala Persika*), višnja (poreklom sa obala Crnog mora, doneta u Italiju u doba Cicerona), datulja (uvezena sa Istoka i gajena od III,v.p.H. iz ceremonijalnih razloga) jedna vrsta agruma (*citrus medica risso* - limunovo drvo se aklimatizuje tek krajem carstva a pomorandže u Evropu dospevaju sa Mavrima u XII i XIII v.), grožđe itd. (Mommensen,ib.v.II,p.341; Rostovtzeff, *SEHWW*, ib.vol.II, p.1166). Zarade od voćarstva mogle su biti izuzetne: jedna je vočka u okolini Rima mogla je donositi godišnji prihod i do 2.000 sesteraca, dok su najcenjenije bile breskve, čija je cena dostizala i do 30 sesteraca komad! (Plin.*Nat.hist.*, 17. 8;15.40; Duncan-Jones, ib.p.345).

30 Kozje mleko donosilo je u Rimu dnevni prihod od četiri sesterca po kozi (Varo,*r.r.2.3.10*; Duncan-Jones, ib.p.346.).

31 Kako u antici nije bilo šećera, pčelarstvo je bilo izuzetno unosno: zabeleženi su slučajevi posedovanja 1.000 pa i 5.000 košnica (Rostovtzeff, *SEHWW*, ib.pp.295-6); med se trošio u velikim količinama - samo Rim je, 173 g. p.H, kao danak sa Korzike uvezao 200.000 funti voska i isto toliko meda (65.490. kg - Heichelheim, III,p.61). Osobito je bio na glasu atički med.

32 Crnoglazirana antička grnčarija kao i ostale vrste keramičkog posuđa, izvoze se (već od VI v.p.H.) u sve zemlje Sredozemlja. U helenističko doba, u modi je fino posuđe sjajne crvene glazure, koje pod nazivom „pergamske” i „seljanske” robe postaje najrasprostranjenija roba boljeg kvaliteta (Rostovtzeff, *SEHWW*, II, 1206). U doba Principata, grčkim, maloozijskim i sirijskim keramičkim izradevinama pridružuju se proizvodi iz Kapue, Mecene i čuvenog Areca (Arretium) koji čitavo zapadno i severoistočno tržište snabdevaju finim crvenoglaziranim posudom (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.vol. I, p.70). U I stoleću sa njima počinje da se takmiči južna Galija, koja će ubrzo istisnuti italijansku robu iz Galije, Britanije, Germanije i dunavskih pokrajina (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.pp.94;173). Helenistička i rimska grnčarija bila je široko rasprostranjena, sudeći po nalazištima, ne samo u Sredozemlju već i daleko izvan granica antičke civilizacije (vidi opsežnu arheološku literaturu koju navodi Heichelheim, ib.vol.II.pp.175-9).

33 Premda su svetiljke, kao neophodna kućna potrepština, proizvodene u mesnim keramičkim radionicama, specijalizovane radionice pravile su lampe za prekomorska tržišta. Takva je čuvena radionica *Fortis* u blizini Mutine (Italija) koja je u I stoleću proizvodila lampe izvanrednog kvaliteta, i to - sudeći po ostacima svetiljki sa oznakom *Fortis* nadenih širom mediteranskog basena - za celo sredozemno tržište (Rostovtzeff, ib.p.70).

34 Središte manufakture stakla bila je Aleksandrija. Kako su većinu duvanja stakla početkom hrišćanskog doba otkrili egipatski majstori, na osnovu prirodnih pretpostavki kao što su soda, papirusni koren (za gorivo) i, što je najvažnije, pesak odn. staklasta gлина (za koju Strabon kaže da u Egiptu već postoji u tako dobrom prirodnom stanju da omogućava izradu skupocenog stakla svih boja i preliva bez mešanja, neophodnog u drugim zemljama - Strabo, *Geograf.*,XVI,758), razvila se snažna aleksandrijska manufakturna duvanog i bojenog stakla. Aleksandrijski su majstori oponašali sve oblike grnčarije u staklu, stakleni nakit, drago kamenje, izrađivali maštovite posude i bočice za pomade i mirise, staklene kockice za mozaik i tsl. Aleksandrijsko staklo nalazeno je širom Evrope, Afrike, Zapadne Azije kao i u Indiji (Johnson A.Ch., „Roman Egypt”, in: *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. T.Frank, „The Johns Hopkins Press” I-V, Baltimore 1936; vol.II,p.336). Aleksandrije se ubrzo pridružuje Sirija, a ovaj Kampanija čija staklarija doista prefinjene izrade u Avgustovo doba dosepeva - uz sirijsko staklo - čak do mnogih grobnica južne Rusije (Rostovtzeff. loc.cit.).

Od sirovina, u prometu su se najčešće nalazili: drvo³⁷, mermer³⁸, opeka³⁹, koža⁴⁰, kudelj⁴¹ i tsl. Otuda Rostovcevljeva ocena da je antička trgovina zadovoljavala pre svega primarne potrebe gradskog stanovništva, kao i nešto luksuznije potrebe imućnijeg seoskog življa, svakako izgleda sasvim prihvatljiva⁴².

Što se međunarodnih tržišnih veza evropskog Sredozemlja tiče, nesumnjivo je da tako intenzivna razmena sa izvan-evropskim civilizacijama, poput one u I i II stoleću naše ere, nije bila dostignuta sve negde do XIV ili čak ni do XV veka⁴³: u rimsko se doba za Evropu svet proširio od Škotske na severu do Zanzibara na jugu, i od Kanarskih ostrva na zapadu do Kine i Indonezije na istoku⁴⁴. Od kraja

- 35 Iako je dobar deo potreba za tekstilom (kao i u svim predindustrijskim društvima) zadovoljavan u kućnoj radinosti, viši, srednji pa i niži gradski slojevi stanovništva bili su upućeni na tržište. Nekoliko gradova se specijalizovalo za pojedine visokocenjene tekstilne proizvode. Manufakture svile bile su usredsređene u Beritu (Berytus) i Tiru (Tyre); Tars (Tarsus), Bibl (Byblus), Laodikeja (Laodicea) u Siriji, kao i Skitopolj (Scythopolis) i Aleksandrija, bili su središta visokokvalitetnih lanenih izradovina; Antinopolj (Antinopolis), Tral (Tralles) i Damask specijalizovali su se za lanene dušeke i jastuke; visokokvalitetna sukna proizvodila se u zapadnim krajevima: Amijenu (Amiens), Turneu (Tournai), Burgu (Bourges), Trijeru (Trier), kao i frigijskoj Laodikeji (Laodicea), Novikumu (Novicum) i Retiji (Raetia). Srednjekvalitetna odeća za vojne uniforme proizvodila se na mnogim mestima a bilo je, u izborju, i jeftine svakodnevne odeće za robove, čija je cena bila upola manja od one za vojnu uniformu (Jones, ib.p.316).
- 36 Po izradi finih bronzanih rukotvorina, u italijanskim oblastima pored Taranta bila je poznata Kampanija, koja je negovala i veštinu izrade predmeta od zlata (Rostovtzeff, *SEHRE*, v.I,p.71; za izvoz helenskih i italijanskih bronzanih oruđa i drugih metalnih predmeta Hajhelhajm navodi brojnu literaturu - Heichelheim, ib.v.I, pp.179-180).
- 37 Drvo je bilo široko upotrebljavano pre svega za izradu krovnih konstrukcija, a brodogradnji i za ogrev. U klasično doba, po izvozu drveta bili su poznati Krit, Amfipolis, Mala Azija i Velika Grčka (Magna Graecia), a osobito Olint (Olynthus), a u rimsko doba Španija (Heichelheim, I,p.53; J.J.Van Nostrand, „Roman Spain”, in: *An Economic Survey of Ancient Rome*, ib.vol.III,p.179). Zemlja pod šumom mogla je po Ciceronu donositi više prihoda od zemlje pod vinogradom - u odnosu na uloženi rad i pouzdanost prinosa (luxuriosus est nepos, qui prius silvas vendet quam vineas; Cic.de leg.ag.2.18.48; Duncan-Jones, ib.p.34).
- 38 Mermer i druge plemenite vrste kamena, bili su - pored opeke - najvažnija građa za hramove, kupatila, amfiteatre i druga javna zdanja, te je razvijena trgovina kamenom bila jedna od važnijih preduslova široke građevinske delatnosti zabeležene u antičkom Sredozemlju (cf. Heichelheim, v.III,p.222).
- 39 Opeka i crep su brodovima prevoženi i na veće udaljenosti - recimo iz Sinope do gradova na severnoj crnomorskoj obali (Rostovtzeff, *SEHWW*, v.I,p.109) ili iz Korinta do Eleusine (Heichelheim, v.I,p.58). Živa građevinska delatnost u Rimu zahtevala je proizvodnju stotina hiljada opeka, o čemu su brinule državne i privatne manufakture iz gradske okoline; cena opeke zavisila je od kvaliteta izrade i od toga da li se kupuje na veliko ili malo (Heichelheim, v.III,p.101).
- 40 U helenističko doba značajni izvoznici govedih koža bili su Pont, Velika Grčka i Libija (Heichelheim, v.II,p.53); godine 327. i 326. pre Hrista, iz Ponta je u Atinu uveženo 1.000 životinjskih koža (Heichelheim, ib.v.III,p.61). U rimsko doba značajni snabdevači kožama su Galija, Britanija i Germanija.
- 41 Zemljotres na Rodosu otkrio je, u antičko doba pohranjenih, 3.000 talenata kudelje i isto toliko lanenih traka namenjenih prodaji, koje su bili svojina egipatskog kralja (Heichelheim, ib.p.65).
- 42 Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.I,p.69.
- 43 Heichelheim, ib.vol.III, p.238.
- 44 Casson L., *Travel in the Ancient World*, „George Allen & Unwin Ltd”, London 1974., p. 122.

ptolomejskog i početkom rimskog doba, kada je Hipal (Hippalus) Aleksandrijski otkrio mousunske vetrove⁴⁵, uspostavljaju se redovne godišnje veze sa Indijom⁴⁶; krajem II stoleća rimski aleksandrijski brodovi već se nalaze u vodama Bengalskog zaliva, dospevaju do Malaje, Sumatre i Jave⁴⁷, a za vladavine Marka Aurelija rimski trgovci dospeli su i do samog izvora svile - do Kine⁴⁸. Rimski će trgovci u Africi uspostaviti i redovnu vezu sa Zanzibarom⁴⁹, dok će na severu trgovati sa narodima koji su naseljavali područja današnje Škotske, Norveške, Švedske i Baltičkih zemalja⁵⁰. Svila sa istoka nije plaćana samo zlatnim i srebrnim novcem⁵¹, već i

- 45 Sve do Hipalovog otkrića, posrednici između aleksandrijskih i indijskih trgovaca bili su Arabljani; nakon toga, arabljanske luke gube svoj značaj u korist Aleksandrije, da bi ih u jednom trenutku zaposeli i Rimljani (Adanu, a možda i Sokotru - cf. Rostovtzeff, *SEHRE*, v.I,p.96).
- 46 Aleksandrijsko staklo je još u helenističko doba izvoženo do Indije (Rostovtzeff, loc.cit.); Aleksandriji su u Strabonovo vreme u Crvenom moru imali flotu od 120 trgovačkih brodova za promet sa Istokom (Strabo,II,120; Johnson, ib.p.344). Sudeći po zanimljivom priručniku aleksandrijskog trgovca Perpla (Perplus Maris Erythraei), neposredna veza sa Indijom posve je utvrđena u doba Domentijana (Rostovtzeff, loc.cit.). Izgleda da su se zastupnici grčko-rimskih trgovinskih kompanija trajno nastanjivali u Indiji, zidajući svoje kuće tradicionalnog stila u odvojenim četvrtima za strance (Casson, ib.p.124). U II stoleću rimska vlast formira eskadriu ratnih brodova radi zaštite trgovaca u Crvenom moru (Rostovtzeff, loc.cit.), što je još jedan od dokaza snage prekomorske trgovine sa Indijom.
- 47 Casson, ib.p.125; U Sijamu su pronađene rimske bronzane svetiljke iz II i III stoleća, izrađene u nekoj maloazijskoj radionici (Heichelheim, ib.vol.III,p.237).
- 48 Jedan kineski izveštaj pominje da je „devete godine Yen-hsi doba, za vreme vladavine cara Huan-tija, kralj Ta-tsina po imenu An-tun, poslao jedno poslanstvo koje je, dolazivši od granice Jih-nana (Ahnama), donelo kao ponudu slonovaču, rogove nosoroga, kornjačine oklope; od tog vremena postoji veza sa ovom zemljom”. Ta-tsin je kinesko ime Rimskog carstva, An-tun je Antonije, porodično ime Marka Aurelija. Izveštaj ne pominje uobičajnu ponudu carskih poslanika kao što je nakit, što navodi na pomisao da nije reč o zvaničnom poklisanstvu, već o grupi trgovaca koja je, nastojeći da izbegne posrednike, dospela do samog izvora svile - do Kine (Casson, ib.p.125). Inače, aleksandrijska roba izvožena je u Kinu još u helenističko doba: ljupka aleksandrijska staklena vaza iz grobnice u provinciji Honan, potiče najverovatnije iz II veka pre Hrista; staklene oči jednog bronzanog zmaja iz Han-perioda svakako su aleksandrijski rad, itd. (Rostovtzeff, *SEHRE*, vol. II,p.576).
- 49 Iz Zanzibara su rimski trgovci donosili kornjačevinu, slonovaču i tamjan, u zamenu za jeftine tkanine i bižuteriju (Casson, ib.p.126). Inače, Neron je u Sudan poslao vojnu ekspediciju, koja je dospela do goleme mase vodenog rastinja što zagrađuje Nil nekih 9 stepeni severno od ekvatora, dakle do tačke koju Evropljani nisu dosegli sve do 1839 g. (Casson, loc.cit.).
- 50 Rostovtzeff, *SEHRE*, v.I,p.96.
- 51 U I stoleću zabeležen je ozbiljan odliv kovanica na Istok - Plinije daje podatak o 100 miliona sesteraca godišnje (Plin, NH 12. 84; Duncan-Jones, ib.p.9) što se uzima kao verodostojno svedočenje s obzirom da je Plinije kao član ekvestarskog reda i bliski saradnik Vespazijana mogao imati uvid u izveštaje o prikupljenim carinskim dažbinama na graničnim lukama carstva (Johnson, ib.p.345). Plinijevu procenu posredno potvrđuju i brojna nalazišta rimskog novca u Indiji - novac koji je kovao Tiberije bio je tako popularan u Indiji da su ga njegovi naslednici kovali kao istinski komercijalni novac („Handelsmunze”; Rostovtzeff, *SEHRE*, v.II,p.576). Krajem I veka, sudeći po nalazištima rimskog novca u Indiji, dolazi, međutim, do opadanja novčanog odliva na Istok (Duncan-Jones, ib.p.9), najverovatnije kao rezultat zamene novčanog plaćanja robnom razmenom.

robovima, purpurnim bojama, tkaninama, čistokrvnim konjima, papirom, lekovima, metalnim, staklenim i grnčarskim proizvodima itd.⁵², dok je, put severa, uglavnom izvožena manufakturna bronzana i ostala metalna roba⁵³. Sve u svemu, antička privreda nam se otkriva kao prilično dinamičan tržišni sistem, najtešnje povezan sa drugim privrednim sistemima.

Ovakva razvijenost tržišta i novčanog poslovanja morala je biti praćena i odgovarajućim razvojem osnovnih finansijsko-monetarnih i kreditnih ustanova - banaka. Premda se neki oblici bankarskog poslovanja javljaju u Grčkoj još u VI v.p.H.⁵⁴, krajem V i početkom IV stoleća atinske banke već obavljaju iste transakcije kao današnje: primaju i čuvaju depozite⁵⁵, isplaćuju novac po nalogu ulagača⁵⁶, daju kredite trgovcima na veliko i malo⁵⁷, primaju nepokretnu i ličnu imovinu kao garanciju i preuzimaju ulogu posrednika između vlasnika kapitala i stranke koja zahteva kredit⁵⁸. Već u helenističko doba javljaju se prave centralne državne banke⁵⁹, a poslovanje se usavršava diferenciranjem otvorenog i zatvorenog depozita⁶⁰

- 52 Heichelheim, III, 237; Aleksandrijci su izradu robe prilagođavali ukusima tržišta, te su, recimo, proizvodili lanene tkanine posebnog dizajna za arapsko i indijsko, a posebnog za špansko, italijansko i dalmatinsko tržište (Johnson, ib.p.338).
- 53 Glavni predmet trgovine bez sumnje je bila kampanijska roba (Rostovtzeff, pp.97-98; Rostovcev navodi opsežnu literaturu o trgovini sa severnim narodima (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.II,p.577).
- 54 Prvo pisano svedočanstvo grčkog bankarstva potiče iz vremena oko 520.g.p.H. kada je Bizant (Byzantium) ustanovio monopol na promenu novca u svom polisu (Heichelheim, vol.II,p.74).
- 55 Delimično, ovu su funkciju preuzimali i grčki hramovi, osobito pogodni zbog svoje nepovredivosti: istovremeno su predstavljali i narodnu banku, budući da su u njima bile smeštene državne riznice, i depozitnu banku i štedionicu za sve vrste komitenata; tipičan primer je Apolonov hram u Delfima gde su čak i robovi deponovali svoju ušteđevinu, sve dok ne skupe dovoljno za svoj otkup od gospodara (Veber,ib.vol.II,p.270).
- 56 U Demostenovoj III besedi sačuvan je dobar primer takvog bankarskog poslovanja. Neki Likon iz Herakleje, spremajući se da otplovi za Libiju, odlazi sa svedocima svom bankaru Pasionu, računa koliko novca ima u banci (1.640 drahmi) i nalaže Pasionu da novac isplati njegovom ortaku Kefistadu iz Skira, koji je bio na poslovnom putu. Pošto Pasion nije poznavao Kefistada, Likon sa sobom vodi i dva svedoka koji treba da potvrde njegov identitet kada Kefistad dođe u Atinu (Kito H.D.F., *Grci*, „Matica srpska“, Novi Sad 1963, pp.262-263).
- 57 Heichelheim, ib.II,pp.79-80; baveći se i rizičnijim kreditnim poslovima, bankar je godišnje mogao ostvarivati profit od 20-40% početnog poslovnog kapitala (ib.p.82).
- 58 Sačuvana su 23 imena velikih i malih bankara (trapezoi) u Atini IV veka (Heichelheim, ib.p.75); udruženi trapezisti i u monetarnoj politici polisa igraju veliku ulogu, uzimajući u zakup poreze, izvođenje javnih radova ili dajući zajmove državi kada bi zbog obaveza prema magistratima ili ratnoj siročadi državna kasa ostala prazna (Szlechter, „Le contrat de societe en Babilobie, en Grece et a Rome“, Paris 1946,pp.120-122; prema: Stanojević O. *Zajam i kamata*, „Institut za pravnu istoriju“, Beograd, 1966, pp.114-15).
- 59 Cfr.Rostovtzeff, *SEHWW*, v.I, pp.404-408; Tako su u helenističko-rimskom Egiptu postojale sledeće vrste banaka: 1. državna banka (*demosia* ili *basilike trapeza*) koja je primala i raspodeljivala državni fond, odnosno u kojoj su sasređivane dažbine i iz koje su, zatim, raspoređivani izdaci državnog budžeta; njom su upravljali bogati građani u vidu javnih liturgija; 2. beležnička banka (hrematistike trapeza), kombinovala je, u korist države, poslove beležničkog ureda i banke; 3. menjačna banka (kollybistike trapeza), kao što joj i ime kaže, bila je javna banka za zamenu novca; 4. privatne banke (idiotike trapeza) primale su depozite od privatnih lica i isplaćivale novac po njihovom zahtevu (Johnson, ib.p.455).

pa i uvođenjem elemenata meničnog poslovanja⁶¹. Rimski bankari, poput italijanskih porodičnih banaka XV i XVI veka, stvaraju familijarne bankarske korporacije⁶² radi sabiranja kapitala i ulaganja u različite finansijske špekulacije⁶³, obavljajući i druge bankarske poslove kao što su primanje depozita (*depositum irregulare*), posredovanje u kreditu (*diagraphae*, *constitum*, *receptum argentarii*), čuvanje deponovanog novca (na koji plaćaju kamate i dalje ga plasiraju sa većim interesom itd⁶⁴. Sličnu funkciju prikupljanja i ulaganja kapitala imale su i poslovne korporacije (*societates publicanorum*, *societates argentariorum*) koje su po svojoj strukturi i karakteru bile prava deoničarska društva!⁶⁵

- 60 Kamata se davala samo na otvoreni depozit, budući da se zatvoreni sastojao u primanju određene sume novca uz jamstvo da se škrinja sa novcem neće otvarati niti dirati (Heichelheim,ib.p.114).
- 61 U jednoj sačuvanoj ispravi sa prelaza iz III u II vek p.H. izvesni Teon (Theon) ovlašćuje nekog Tamija (Thamius) - verovatno bankara i njegovog dužnika - da isplati 100 drahmi trećem licu - Nikandru (Nikandros), bez odlaganja. Sačuvana je i isprava (s početka I v.p.H) u kojoj je mesto kreditora ostalo prazno. Kao i istoričar koji je prvi obelodanio ovu ispravu o izvesnom dugovanju, Hajhelhajm smatra da je ona morala prelaziti iz ruke u ruku kao punovažno platežno sredstvo. Po ovoj pretpostavci, samo bi poslednji kreditor stavljao svoj potpis na izvornu ispravu pre nego što bi zatražio isplatu od dužnika. Isprave o dugovima koje su morale biti slične ovoj, eskontirale su i rimske banke. No, ova vrsta bankarskog poslovanja, u antičko doba, ipak nije bila tako rasprostranjena kao u poslovima trgovaca tokom XIV i XV v. (Heichelheim, ib.p.117).
- 62 U Ciceronovim pismima zabeležene su bankarske kuće: Opij, Egratius, Castaritus, Plantius, Rabirius, Sittius, Decianus, Cluvius itd, u kojima su članovi porodice suvlasnici banke ili je predstavljaju u okolnim zemljama. Opij su bili bankari Pompeja (Cic.*ad Att.*VI,1,3) i Cezara (Cic.*ad Quint.* III,1,3); Egnatius banka je poslovala u Frigiji i tokom građanskog rata načinila je finansijski skandal (nije vraćala depozite premda je imala dovoljno kredita); Plantius je ulagače privlačila dobrim interesima; Castritius posluje u Aziji i na Siciliji (Verr.II,III,80) i uzajmljuje uz stopu i do 48%; banka Sittius, koja je imala mnogo ulagača u samom Rimu, prikuplja kapital u Italiji radi ulaganja u spekulacije u Maroku i Ciliciji - obim njenog poslovanja sa inostranstvom računa se u milionima sesteraca (Cic. *Pro Sulla*, 20); Cluvius posluje u Maloj Aziji, Decianus u Pergamu a Rabirius u Egiptu; svakako najčuveniji bankar je Atik (Atticus) koji je poslujući u Grčkoj, Makedoniji, Maloj Aziji i Meziji za pet godina postigao „omnis potestas rei frumentariae toto orbe terrarum“ (Cic. *ad Attic.*IX,1); cfr.Salvioli G., *Il capitalismo antico, Storia dell economia Romana*, „Gius.Laterza & Figli“, Bari 1929, pp.26-29.
- 63 Zelenošćenje, hipotekarni zajmovi, kupovina konfiskovane zemlje, otkup ratnog plena itd.
- 64 Cfr. Stanojević, ib.pp.117-119.
- 65 Ova su društva izdavala jednu vrstu akcija (*partes*, *particulae*), koje su važile na ime (Salvioli, ib.p.30) i koje su se najverovantije prodavale i kupovale na Forumu (Rostovcev M., *Istorija staroga sveta*, „Matica srpska“, Novi Sad 1974, p.358). Njihova unutrašnja organizacija bila je sledeća: „Imala su skupštinu ili zbor članova, izabrane rukovodioce i plaćene službenike. Zbor članova bio je ovlašćen da daje opšte smernice pravnog lica. Rukovodstvo i plaćeni službenici brinuli su se da opšte smernice zbora članova u skladu sa statutom pravnog lica sprovedu u život. Na čelu službenika nalazio se tzv. actor ili syndicus (direktor), kao najviši funkcioner pravnog lica“ (D3,4,1,1; Puhan, ib.p.155). Postojale su i druge vrste poslovnih zajednica (*societas questus*, *societas negotiationis*, *societates unius rei*; Puhan, ib.pp.323-325) takođe osnovane radi privređivanja, ili kakvog novčanog preduzeća - zakupa poreza, snabdevanja i transportovanja vojske, izgradnje ratnih i teretnih brodova, kupovine zemlje ili robova, trgovine sa Istokom itd. (cfr. Luzzatto, ib.p.69).

No, kao što smo razmatrajući feudalno privredno ustrojstvo istakli, prisustvo ili odsustvo novca i tržišne razmene ne mora, samo po sebi, biti pokazatelj tržišnog karaktera sistema - recimo, arapski gradovi srednjeg veka nesumnjivo su obilovali i novcem i trgovcima, ali su, takođe, bili okruženi jednim duboko naturalnim zemljišnim zaledem a njihove tržišne karakteristike zasnivale su se na monopolu posredništva između evropskih i azijskih civilizacija a ne na tržišnom karakteru domaće privrede⁶⁶.

Stoga je i ovde od izuzetnog značaja privredna usmerenost osnovnih proizvodnih jedinica - pre svega zemljišnih poseda. Videli smo da je srednjovekovno vlastelinstvo počivalo na idealu samodovoljnosti, naturalnoj proizvodnji planiranoj prema sopstvenim potrebama. Šta je u tom smislu bilo sa antičkim zemljoposedom?

Kod Starih je postojala jedna vrsta agronomskih priručnika ili udžbenika namenjenih zemljovlasnicima, pa premda ništa od bogate helenističke literatute te vrste nije sačuvano⁶⁷, do nas su, ipak, dospеле knjige triju rimskih poljoprivrednih pisaca - Katona, Varona i Kolumela, iz kojih možemo steći dosta celovitu predstavu o karakteru antičkog zemljoposeda. Zemljoposedi su za ove autore relevantni isključivo sa aspekta dobiti koju obezbeđuju, i njihova proizvodnja se u najvećoj meri usmerava prema tržištu i prodaji. Najpre, zemljište nije smatrano porodičnim nasleđstvom već je kupovano radi neposredne poslovne koristi koja se iz njega može izvući⁶⁸. Stoga je od presudne važnosti da imanje bude povezano sa tržištem - bilo morem, plovnom rekam ili kakvim dobrim putem⁶⁹. Na njemu se uzgajaju pre svega one kulture koje imaju najbolju prođu na tržištu: vinova loza⁷⁰, masline⁷¹, stoka i živina⁷², voće i povrće⁷³, kao i žito⁷⁴. Ovi priručnici daju savete o najra-

66 cfr. Amin S., „Područja pretkolonijalnog arapskog svijeta”, *Marksizam u svetu*, 1980/7, pp.385-398.

67 Varon u svojoj bibliografiji (koju potkrepljuju Kolumela i Plinije) navodi imena četrdesetak grčkih pisaca o poljoprivredi na čija se izlaganja neposredno oslanjao (cfr. Rostovtzeff, *SEHHW*, v.II, p.1183-4; Heichelheim, ib.v.III, p.149). Jedina knjiga kartaginske literature za koju znamo, jeste rasprava o poljoprivredi zemljoposrednika Magona koju je rimski Senat u II v.p.H dao da se prevede za potrebe rimskih veleposednika, ali, nažalost, sačuvan je samo njen manji deo (Luzatti, ib.p.32). Poređenja radi, u srednjovekovnoj književnosti nema pomena o bilo kakvom bavljenju poljoprivrednim pitanjima - prve agronomске rasprave (od kojih je najpoznatija *Husbandry* koja se pripisuje Walteru od Henleya) javiče se u Engleskoj XIII veka, dakle u doba i na prostoru jedne već snažne tržišne ekspanzije i razaranja feudalnih odnosa, dok se življi interes za agronomska pitanja javlja tek od XV stoleća objavljivanjem ponovljenih izdanja rimskih pisaca (cfr. Schumpeter J.A., *Povijest ekonomske analize*, ib.v.I, p.

68 Katon u I knjizi rasprave *De Agricultura* savetuje kako valja kupiti zemljište: kupac ga ne sme uzeti samo zato što mu se naročito dopada, već ga najpre mora pažljivo pregledati i obavestiti se o komšijama, klimi, mogućnostima nalaženja radne snage, o prilazima, o tome da li u neposrednoj blizini postoji kakva veća varoš, more, plovna reka ili kakav prometni drum (Cato, *de Agr.*; Luzatto, ib.52). Kolumela savetuje da se za zemlju, ako se podiže vinograd, plati do 1.000. sesteraca po jugeru (1/4 ha), što nije baš mala cena (Kolumela ima u vidu pre svega prilike u okolini Rima, gde je zemljište znatno skuplje; u Egiptu, međutim, juger zemlje u I v. staje 141, a u II v. 183 sesteraca; u Tripolitaciji cena jugera kreće se od 390 do 920 sesteraca; Duncan Jones, ib.p.53).

69 Cato, I; Varro, *De re rustica*, III, 2; Columella, *De re rustica* I,3,3; VII, 8,1; VII,3,22; Plin, *Ep.V.6.12*; Cic. *ad Att.* XIII,33; Horat. *Carm.* II,3,18; cfr. Salvioli, bi. pp.98;113.

cionalnijim metodama uzgajanja - tradicionalnim i novim, eksperimentalnim⁷⁵ - preporučuju da se proizvodi uskladište u očekivanju većih cena⁷⁶ i da se pre setve pažljivo proračuna kolika se dobit može ostvariti za svaku od kultura⁷⁷. O samo-

70 Proizvodnja vina je, po stopi profitabilnosti uvek stavljana na prvo mesto; tako čini Katon u svojoj listi isplativih kultura, pod pretpostavkom da je urod dobar i kvalitetan (Cato, 1.3); Kolumela smatra da upravo vinogradi mogu doneti najbolju zaradu, i daje iscrpan proračun prema kom, nakon tri godine uzgoja, godišnja dobit iznosi 21,7% uloženo kapitala (Duncan-Jones drži ovaj proračun preteranim, i brižljivim ispitivanjem pojedinih stavki dolazi do prosečne stope dobiti od 12,32%, no, i to je izuzetno visoka stopa ako znamo da je u Italiji kasnog srednjeg veka srednja poljoprivredna dividenda iznosila 4-6%; Duncan-Jones, ib.pp.34;40;48;33); Plinije, nakon što je izložio primere izuzetnih zarada u proizvodnji vina, kaže da vinogradarstvo može biti isplativije čak i od trgovine sa Indijom! (Plin. *NH.* 14.47-52; Duncan-Jones, ib.p.34).

71 Masline su manje isplative od vinograda zbog vremena neophodnog da dostignu punu zrelost no, istovremeno, zahtevaju i manje intenzivan rad, a prostor između stabala je pogodan za dopunski uzgoj žita ili mahunarki. Katon maslinjake stavlja na IV mesto liste devet isplativih kultura; Kolumela ne pokazuje veći interes za proizvodnju ulja, a Plinije Stariji još je skeptičniji prema maslinjacima - ša druge strane, jedna fiskalna povelja iz poznorimske Sirije određuje pet puta veći iznos dažbina na maslinjake nego na vinograde! U svakom slučaju, maslinjaci su - pored vinove loze - druga poljoprivredna kultura na kojoj je antička civilizacija izgradila voj prestiz (Duncan-Jones, ib.p.36).

72 Varon veli - prvenstveno na osnovu sopstvenog iskustva - da se od uzgoja živine u susjedstvima većih varoši može ostvariti dobit veća nego u drugim uobičajenim poljoprivrednim poslovima (Varro, *r.r.* 3.2.7; 3.2.14; 3.2.15; 3.2.17; 3.6.1; 3.6.3; 710; 3.16.10; Duncan-Jones, ib.p.36). On navodi primer triju gazdinstava koja - zahvaljujući povoljnom položaju (jedno je kod Ostije drugo na putu za Salariju, treće kod Albe) - donose godišnji prihod od 50.000, 60.000 i 20.000. sesteraca (*r.r.* 3.2.7; 3.2.14; 3.2.15; 3.2.17; Duncan-Jones, ib.p.345). U Kolumelino doba ova proizvodnja je očigledno donosila još veće zarade (Col. *de r.r.* 8.8.9-10; Duncan-Jones, ib.p.59).

73 Proizvodnja svežeg povrća, voća i cveća, donosila je imanjima u blizini većih gradova znatne profite: Varon navodi primer Apiona koji je sa svoje bašte u Albanu (na prilazu Rimu) dobijao više nego sa veleposeda u unutrašnjosti (Varro, *r.r.* 3.2; Salvioli, ib.p.177). Isto važi i za sela Sabine, Aričija, Signa, Tivolija, Tuskule koja su se nalazila duž plovnog Tibra (Mart. *Ep.* IX, 61; XIII, 19,21; Colum. 11,12; Salvioli, loc.cit.) i gde je baštovanstvo donosilo goleme zarade (Plin. *NH.* 18.8; loc.cit.). Već smo rekli da je jedna voćka u blizini Rima mogla donositi godišnji prihod i do 2.000 sesteraca, a da je cena breskve u Rimu dostizala i 30 sesteraca po komadu (cfr. *supra* p. 153).

74 Gajenje žita slabo se kotiralo najviše zbog državnog uvoza žita, ali i zbog sezonskog intenziteta rada: robove je valjalo izdržavati celu godinu da bi korisno radili svega dva meseca, a i onda se, kao pripomoć, za žetvene radove morala uzimati najamna radna snaga. Stoga Katon žitnu njivu (campus frumentarius) stavlja tek na VI mesto svoje liste (Cato. 16; Varr. 1.7.9; Colum. 2.12; Salvioli ib.p.102). U Italiji je verovatno žito većinom gajeno kao međuuzgoj u maslinjacima, na običnom zemljištu, dok je na zemljištu veće plodnosti uzgajano i samo, ako je donosilo izvesnu dobit (Colum. 2.12; Duncan-Jones, ib.p.36).

75 Katon savetuje zemljovlasniku da se drži proverenih iskustava i racionalnih eksperimentalnih metoda (experientiam tentare quaedam, sequetes non aleam sed rationem aliquid; Luzatto, ib.p.77). Novi metodi obuhvataju: sistematski plodored, redovno i obilno dubrenje, veštačko navodnjavanje važnijeg zemljišta (pa čak i livada!), uzgoj stočne hrane i napuštanje pastirskog stočarstva tamo gde je to moguće, ukrštanje uvoznih plemenitih pasmina stoke sa domaćim sojevima, specijalizovano vočarstvo i povrtarstvo itd. (cfr. Mickwitz G., „Economic Rationalism in Greco-Roman Agriculture”, *English Historical Review*, 1937/52, pp.577-589). Već smo videli koliku je popularnost uživala stručna poljoprivredna literatura koja je iscrpno iznosila i razradivala nove metode racionalne eksploatacija zemlje, zasnovane na ogledima i ličnom iskustvu.

dovoljnosti imanja skoro da i nema govora⁷⁸; za većinu manufakturne i zanatske robe veli se da ju je najbolje kupovati u gradu, i nema ničega što bi podsećalo na kućno-seosku radinost⁷⁹. Imanja su najvećim delom upućena na tržište i stoga je u pravu Lucato kada kaže da „seljačko gospodarstvo ovog tipa pretpostavlja vrlo razvijenu robnu razmjenu i industriju potpuno odvojenu od poljoprivrede”⁸⁰.

No imanja koja pominju Katon, Varon i Kolumela spadaju u veće posede⁸¹. Šta je sa sitnim gazdinstvom i njegovom proizvodnjom? Jedna grupa ruskih istoričara i matematičara, stvarajući model grčke privrede u vreme Peloponeskih ra-

76 Varon savetuje vlasniku imanja da obavezno uskladišti proizvode koji se mogu duže očuvati, jer već za godinu dana - ukoliko naredna berba ili žetva budu podbacice - može udvostručiti dobit. Varon kao dugotrajne proizvode nabraja žito, vino i med i osobito savetuje špekulacije sa cenama vina i meda, a Katon preporučuje izgradnju vinskog spremišta dovoljnog za pet berbi, sa očitom namerom da se prodaja odloži do vremena viših cena (Varro *r.r.* 1.22.4; Cato 11.1; Duncan-Jones, 38). Varon sa svoje strane opisuje skladišta u kome se žito, bez opasnosti, može držati čak i 50 godina! (*r.r.* 1.57.2; loc.cit.).

77 Luzzatto, ib.p.77.

78 Premda je Perikle celokupnu godišnju proizvodnju svoga imanja prodavao da bi zatim kupovao sve što mu je neophodno (Plut.*Per.*16), morala je postojati izvesna mera zaokruženosti imanja u agronomskom pogledu: uzgoj stoke bio je neophodan zbog đubrenja zemljišta, livade su bile neophodne za stoku a žito za robove. Kao i danas, ni onda se zemljovlasnik koji kupuje poljoprivredne proizvode nije smatrao odviše dobrim domaćinom. Stoga antička gazdinstva nikada nisu razvila monokulturnu proizvodnju, te ih je pogrešno upoređivati sa plantažama (premda su se ona više okrenuta tržištu opredeljivala u većoj meri za određenu vrstu proizvoda; Duncan-Jones, ib.pp.37-8).

79 U jednom poglavlju svoga dela, Katon nam daje potrebne podatke o mestima gde se mogu kupiti odevni predmeti i alati neophodni jednom domaćinstvu. Tako, na primer, savetuje da se u Rimu kupuju toge, tunike, kabanice i obuća; u Kalesu (Kampanija) i u Minturnu - kukuljice, gvozdeni alat (srpovi, lopate, motike, sekire), nakit, kopče i lančići; U Venafru - sekire i crepovi; u Seussi i nekim drugim mestima koja se ne mogu identifikovati - kola i mlatila; u Albi i Rimu - burad i bačve; za tvrdo zemljište je bolje kupiti rimske plugove a za mekše one iz Kampanije; takođe, najbolji su rimski jarmovi; cediljke za vino i ulje najbolje je kupovati u Noli i Pompejima; ključeve i zasunke u Rimu; u Kapui vedra za gašenje požara, žare za ulje i vino, krčage za vodu i drugo bakreno posuđe; u Noli - košare iz Kampanije; u Kapui - jače konopce i pletenu robu itd. Na kraju, Katon čak poimenice preporučuje određene proizvođače specijalnih konopaca za cediljke vina i ulja - Lucija Tunija iz Kassina i Kaja Memmija iz Venafru (Luzzatto,ib.p.54.).

80 Luzzatto, ib.p.53.

81 Premda ni ona nisu osobito velika: Katonov model gazdinstva koje proizvodi vino obuhvata 25 *ha* površine, dok je ono pod maslinjcima nešto veće - 60 *ha*. Kolumelin model imanja pod vinogradom obuhvata 7 jugera (što je manje od 2 *ha*) no moguće je da Kolumela to uzima kao jedinicu vrednosti najpogodniju za računicu (Duncan-Jones, ib.p.41.); ovakva imanja valja razlikovati od mnogo većih latifundija, koje su - obuhvatajući i po nekoliko stotina hektara zemlje - bile bliže Veberovom određenju ojkosa; međutim, kao što su pokazala mnoga istraživanja (među marksističkim istoričarima i E.M.Štajermana, M.E.Sergejenka, V.I.Kuziščina, itd), latifundije su značajnije zastupljene u strukturi poljoprivredne proizvodnje tek od II veka naše ere (Koranašvili, ib.p.200). I novija Dokeova interpretacija naglašava da su, prema snimcima vršenim iz vazduha, *villae* bile mnogo rešenije u Carstvu nego što su to istoričari do sada verovali (Dockes P., *Medieval Slavery and Liberation*, „University of Chicago Press”, Chicago 1982).

tova⁸², izradila je i model sitnog seljačkog gazdinstva sa Atike, polazeći od sledećih istorijski utemeljenih pretpostavki: veličina gazdinstva je dva hektara, na njemu živi četvoročlana porodica koja ga sama obrađuje, zemlja je pod žitom, vinovom lozom i maslinama u srazmeri 37:16:11,5. Pošto su na osnovu istorijskih izvora izračunali prinos⁸³, kao i godišnje potrebe porodice⁸⁴, pokazalo se da gazdinstvu - nakon prodaje viška proizvoda po standardnim cenama i po namerenju kućnih i amortizacionih rashoda⁸⁵ - ostaje 430,8 obola čistog dohotka, što je ravno godišnjoj zaradi sitnog zanatlije u Atini⁸⁶. Ukoliko površinu imanja povećamo na tri hektara, čisti dohodak se utrostručava i iznosi 1.370. obola, što znači da se veliki deo proizvodnje jednostavno *morao* prodavati na pijaci⁸⁷. Prema istom proračunu, na Atici je u to doba bilo 3.500 domaćinstava čije je imanje iznosilo dva hektara ili manje, te su morali uzimati zemlju pod arendu, dok je međutim, broj domaćinstava koja poseduju četiri i više hektara zemlje, iznosio 6.875, dakle, skoro dvostruko više⁸⁸. Iz toga sledi da je više od 60% seoskih atičkih domaćinstava moralo biti tesno povezano sa tržištem, dok je preostalih 40% moglo da jedan deo proizvodnje lako plasira na tržište.

Konačno, valja dodati da se, takođe, po specijalizaciji zanatske i manufakturne proizvodnje može posredno zaključivati o stupnju tržišne razmene i podele rada: mnoštvenost i raznovrsnost cehova u velikim gradskim središtima⁸⁹, brojnost

82 Gusejnova A.S., Pavlovskij J.N., Ustinov V.A., *Opyt imitacionnogo modelirovanija istoričeskogo processa*, „Nauka”, Moskva 1984; sličan pokušaj ekonomske analize funkcionisanja antičkog grčkog gazdinstva modelovanjem i računarskom tehnikom, nedavno je preduzeo I: Gallant T.W., *Risk and Survival in Ancient Greece*, „Politi Press”, Cambridge 1991; (prema prikazu u: *History*, Cambridge, USA, 1993, No.252, pp.73-4) nažalost, zbog poznatih prilika koje su nastupile u vreme pisanja ove studije, nismo mogli da konsultujemo i ovu knjigu.

83 Prinos žita izračunat je po načelu četvorostrukog uroda u odnosu na zasejanu količinu (što je minimum - cfr. *infra* pp. 222) i iznosi 15 medimna (1 medimn = 52,4 l = 40 kg žita); Prinos vina računat je po Kolumelinom izveštaju (što je optimum) i iznosi 1.360 l; Budući da nema podataka o prinosu maslina u antici, na osnovu današnjih brojki (230-400 l ulja po *ha*), uzeta je minimalna cifra od 200 l po *ha*, te se tako došlo do prinosa od 72 l ulja; za prinos mesa i vune, krenulo se od godišnjeg proseka po ovcu od 2 kg vune i 5 kg mesa, što je pomnoženo sa 7 ovaca pa se dobija 14 kg vune i 35,6 kg mesa (ib.pp.96;100;102.).

84 Potrebe u žitu računane su na osnovu Polibijeve norme za legionara (5,5 medimna godišnje) što za četvoročlanu porodicu daje 22 medimna; za vino je uzeta Katonova norma od 180 l godišnje po osobi, što pomnoženo sa 4 iznosi 720 l; jednakim putem došlo se i do količine ulja od 28 l, mesa od 20 kg i vune od 8 kg (ib.pp.96-97;102.).

85 Račun je sledeći: višak je 640 l vina, 44 l ulja, 15,6 kg mesa, 6 kg vune; minimalne cene u to doba su - za vino = 1 obol, ulje = 6 obola, meso = 3 obola kg, vuna = 20 obola kg, što ukupno čini 1.070,8 obola; rashodi su: 84 obola za 7 medimna žita, 256 obola za 4 predmeta svakodnevnog života, 300 obola za 2 oruđa neophodna za imanje, što ukupno čini 640 obola. (loc.cit.).

86 loc.cit.

87 loc.cit.

88 Opyt..., ib.pp.105-6.

89 Popis rimskih cehova u carsko doba, koji donosi Waltzing, obuhvata preko 150 grana zanatskih i uslužnih delatnosti. Tako se razlikuju poslastičari (siliginarii) i bombondžije (pastillarii), tanjioči zlata (brattarii inauratores) i zlatari (aurifices), čizmari za muškarce (caligarii) i čizmari za žene (fabri solari baxiarii), postoji poseban ceh ogledara (specularii) a samo u rečnom saobraćaju postoji devet posebnih cehova - od lađara do dokera (cfr. Carcopino, ib.pp.178-181.).

radiocina⁹⁰ kao i veličina koju su ove radionice povremeno dostizale⁹¹, nedvosmi-
sleno svedoče o snažnim tržišnim karakteristikama antičke privrede.

Sve u svemu, na osnovu ova dva kriterijuma (vrste plaćanja i usmerenosti osnovne privredne jedinice) imamo sasvim dovoljno razloga da, poput Dankan-Džonsona (koji je, kao što ćemo kasnije videti, jedan od onih autora koji su veoma oprezni kada je reč o tumačenju i uopštavanju privredno-istorijskih činjenica), o antičkoj ekonomiji na njenom vrhuncu zaključimo: „Jasno je da je rimska privreda u vreme Principata bila u osnovi novčana ekonomija”⁹². Obilje novca, novčano poslovanje, pravna regulacija, brojnost i specijalizacija trgovaca i zanatlija, veličina antičkih tržnica i karakter robe u prometu, intenzitet unutrašnje i spoljne trgovine, bankarsko poslovanje i prave deoničarske korporacije, i konačno, tržišna usmerenost antičkih zemljoposeda kao i srednjih gazdinstava, sve to dovoljno svedoči u prilog ocene tržišnog karaktera antičke ekonomije⁹³.

2. SPOR OKO „ANTIČKOG KAPITALIZMA”

Ipak, saglasnost naučnih autoriteta oko ocene globalne strukture antičke pri-
vredne znatno je manja nego kada je reč o feudalnoj ekonomiji. I dok - izuzmemo
li Dopša⁹⁴ - među privrednim istoričarima nema mnogo sumnji u naturalni karakter

feudalne privrede, oko antičke ekonomije se otvorio spor koji je ekonomiste i isto-
ričare podelio u dve protivstavljene grupe: na jednoj strani našli su se Momzen⁹⁵,
Majer⁹⁶, Zombart⁹⁷, Rostovcev⁹⁸, Hajhelhajm⁹⁹ i Frank¹⁰⁰ kao i njihovi sledbeni-
ci¹⁰¹, a na drugoj Biher¹⁰², Marks¹⁰³, Veber¹⁰⁴, Salvioli¹⁰⁵ i Finli¹⁰⁶ sa svojim
pristalicama¹⁰⁷. Prva grupa naučnika, ističući tržišnu utemeljenost antičke privrede,
nije se libila da, opisujući je, primeni pojmove kao što su „kapital” , „kapitalistički”
pa čak i „kapitalizam”. Njihovi su protivnici pak ovakav postupak ocenjivali kao
neprihvatljivi anahronizam i hipermodernizam, često svodeći antičku privredu na
istu ravan tržišne razvijenosti na kojoj se nalazila i Evropa u doba feudalizma,
zbog čega ih je, zauzvrat, prva grupa naučnika optuživala za neprimereni reduk-
cionizam.

- 90 Mommsen T., *Roemische Geschichte*, I-III, Leipzig-Berlin 1854-1856; u ovom je radu korišćen ranije navođeni engleski prevod: *The History of Rome*, I-IV,ib.
- 91 Meyer E., *Die Wirtschaftliche Entwicklung der Altertums*, Kleine Schriften I., Halle 2nd ed., 1924. U ovom radu korišćen je ruski prevod Mejer E., *Ekonomičeskoje razvitije drevnjago mira*, „Izdanije M.I.Vodovozovoj”, S.-Peterburg 1898.
- 92 Sombart W., *Der Moderne Kapitalismus*, 1902; ovde je korišćen već navođeni ruski prevod: Zombart V., *Sovremennyj kapitalizm*, „Gosudarstvennoe izdatelstvo”, vol.I-III, Moskva - Leningrad 1931.
- 93 Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I-III,ib.; *The Social and Economic History of the Roman Empire*, I-II,ib.; *Istorija staroga sveta*, ib.
- 94 Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I-II, 1938; u radu je korišćen već navođeni engleski prevod: *An Ancient Economic History*, I-III,ib.
- 95 Frank T., *An Economic History of Rome*, Baltimor 1927; ed. *An Economic Survey of Ancient Rome*, I-V, ib.
- 96 Poehlmann R., *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, I-II, 1893-1901; Francotte, *L'industrie dans la Grece ancienne*, I-II,1900; Reichardt, „Die Gewerbe in alten Griechenland und das Kapitalistische Gewerbe”, in: *Jahrbuecher f. Nationaloekon.* CXVI, 1927; Barbagallo C., „Economia antica e moderna”, *Nuova Riv. Stor.*, 12/1928, pp.415-85; 13/1929; id. „Dalla economica antica alla irrazionalita della storia”, *ibid.* 13/1929, pp.385-97; Cicotti E., „Il problema economico nel mondo antico”, *Nuova Riv. Stor.*16/1932, pp.1-51;145-87; (cfr. Salvioli, *ib.*pp.4-5; Rostovtzeff, *SEHRE*,v.II,p.693). Slično stanovište zastupaju i Grimal, *ib.*p.223; Thompson, *ib.*v.I,pp.3-55, kao i grupa okupljena oko navedenog Frankovog projekta.
- 97 Buecher K., *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1893. U ovom radu korišćen je već navođeni ruski prevod: Bjuher K., *Voznikovenije narodnogo hozjajstva*, „Izdatelstvo O.Bogdanovoj”, Petrograd 1923 (ovo Biherovo delo je samo u Nemačkoj, do 1920. godine, doživeo 15 izdanja). Buecher K. „Zur griech. Wirtschaftsgeschichte”, *Beitrage zur Wirtschaftsgesch.* 1922.
- 98 Marks, *Kapital*, ib.
- 99 Veber M., „Agrarverhaeltnisse im Altertum”, *Handwoerterbuch der Staatwissenschaften*, 1909, v.I,pp.52-138; „Die sozialen Gruende des Untergangs der antiken Kultur”, *Die Wahrheit*, v.6, may 1896,pp.57-77; ove dve studije objavljene su u prevodu na engleski u već citirnoj knjizi: Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, ib.
- 100 Salvioli, *Il capitalismo antico*, ib.
- 101 Finley M.I, *The Ancient Economy*, „Chatto & Windus”, London 1973.
- 102 Od ortodoksnih marksista, na ovom stanovištu nalazi se, pre svih, Poljanski (Poljanski F.J., *Ekonomičeskaja mysl' Drevnej Grecii*, „Izdajateljstvo Moskovskogo Universiteta”, Moskva 1974; *Ekonomičeskaja mysl' drevnogo Rima*, „IMU”, Moskva 1978;) kao i Maškin (Maškin N.A., *Istorija starog Rima*, „Naučna knjiga”, Beograd 1978), ali i mnogi drugi, manje značajni epigoni.

90 Na galskoj grnčariji sačuvano je 3.000 imena radionica koje su je izrađivale (Salvioli, *ib.*p.83).

91 Manufaktura štitova Lisije, odn. njegovog brata Polemarha, 404.g.p.H. zapošljava 120 robova (Lys.XII,19), Demostenov je otac imao radionicu mačeva sa 32 ili 33 upošljena roba (Demosth. 27.9), a po dvadesetak robova radi u manufaktura građana - navode Demosten (26.5,11), Eshin (I.97,100,101) i Isej (VI,33; VIII,35; Heichelheim, *ib.*v.II,pp.105-109). I u rimsko doba, brojnost robova u manufaktura značajnih proizvodnih središta dostiže katkad i 50 uposlenih; Schneider H., „Antička robovlasnička privreda: Imperium Romanum”, in: *Povijest rada*, ed.H.Schneider, „Grafički zavod Hrvatske”, Zagreb 1987; p.77.

92 Duncan-Jones, *ib.*p.6.

93 Hiks mediteransku antičku privredu klasifikuje kao „trgovačku ekonomiju” (Mercantile Economy) - tj. ekonomiju koja se ne bi mogla održati bez trgovine (Hicks J., *A Theory of Economic History*, „Clarendon Press”, Oxford 1969, p.49 et passim), za razliku od feudalne, koju svrstava u predtržišnu kategoriju kojom dominira „običajna ekonomija” (Customary Economy; *ib.*p.21).

94 Dopš A., *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Veinna 1930; *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolinger Zeit*, I-II, 2nd ed. Weimar 1922; *Economic and Social Foundations of European Civilisation* (transl.), London 1937; Po Dopšu ne postoji značajniji prekid kontinuiteta između tržišne privrede Rimskog carstva i obnove trgovine i novčane ekonomije u XIII veku. Germanska plemena niti su bila primitivna kako se prikazuje, niti su razorila materijalne pretpostavke rimske civilizacije kao što se misli. Merovinška epoha, a posebno Karolinška obnova Carstva, zalečila je najkrupnije rane, te se pre može govoriti o mestimičnom opadanju trgovačke aktivnosti nego o slomu tržišta. Stoga se i srednjovekovnom razdoblju evropske istorije mora priznati tržišni karakter (cfr. Postan M.M., *Medieval trade and finance*, Cambridge University Press, Cambridge 1973, pp.128-130; za osporavanje svake od ovih teza pojedinačno vidi Grđić, *ib.*pp.52;68-73).

Momzen, po opštoj oceni gorostas evropske historiografije XIX veka, započeo je spor kada je u svojoj *Rimskoj istoriji* deo građe koja se odnosi na rimsku novčanu ekonomiju izložio terminima koji su se u njegovo doba upotrebljavali u opisu modernih privrednih tokova¹⁰⁸. Tako, on govori ne samo o „moći i prostranstvu kapitala“¹⁰⁹, „preduzimačkom duhu kapitalista“¹¹⁰ i „rimskoj kapitalističkoj klasi“¹¹¹, već smatra da su temeljni problemi rimskog društva (socijalno raslojavanje, beskrupulozna eksploatacija, nesrazmeran razvoj privrednih grana, opšti nemoral i sebičnost svih društvenih klasa itd.¹¹²), neraskidivo povezani sa „čistim kapitalističkim sistemom“¹¹³ koji se razvijao u rimsko doba.

Na Momzenov pojmovnik Marks će resko odgovoriti, pišući da „G.Momzen nikako ne shvata reč kapitalista u smislu moderne ekonomije i modernog društva, nego u smislu popularnog shvatanja, koje se još vuče, ne u Enleskoj ili Americi, nego na Kontinentu, kao starinska tradicija minulih stanja“¹¹⁴. Po Marksu, postojanje novčane ekonomije ne znači obavezno i postojanje kapitala i kapital-odnosa, budući da je esencija kapitala slobodni najamni rad: „Drugijačije je s kapitalom. Istorijski uslovi njegove egzistencije nikako nisu dati ako je dat samo robni i novčani promet. On postoji samo tamo gde vlasnik sredstava za proizvodnju i životnih sredstava zatiče na tržištu slobodnog radnika kao prodavca svoje radne snage, a ovaj jedan istorijski uslov obuhvata celi jedan period svetske istorije. Zbog toga kapital od samog početka oglašava posebnu epohu društvene proizvodnje“¹¹⁵. I premda Marks priznaje da se ropstvo i robovska privreda zasnivaju na razvoju trgovine i tržišnih odnosa¹¹⁶, on ističe da robovlasnik iz I stoleća nikako nije kapitalista u onom smislu u kome je to robovlasnik iz XIX veka: „Ako mi sada posjednike plantaža u Americi ne samo nazivamo kapitalistima nego oni to doista i jesu, to se zasniva na tome što oni postoje kao anomalije unutar jednog svjetskog tržišta koje počiva na slobodnom radu“¹¹⁷.

108 Cfr. Mueller G.H., „Weber and Mommsen: non-Marxist materialism“, *British Journal of Sociology*, 1/1986, pp.1-20.

109 Mommsen, *The History of Rome*, ib.vol.II,p.346.

110 op.cit.p.355.

111 vol.III,p.386.

112 vol.II,pp.363-5.

113 op.cit.p.363.

114 Marks, *Kapital*, ib.p.1789.

115 op.cit.p.

116 *Kapital*, ib.p.1411.

117 Marx K., *Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije*, „Naprijed“, Zagreb 1974,pp.228-9. Na jednom drugom mestu Marks veli: „U kolonijama drugog tipa - plantažama - koje su od samog početka trgovačke špekulacije, proizvodi se za svetsko tržište, vrši se kapitalistička proizvodnja, iako samo formalno, jer ropstvo crnaca isključuje slobodni najamni rad, dakle osnovu kapitalističke proizvodnje. Ali to su kapitalisti koji upotrebljavaju ropki rad crnaca. Način proizvodnje koji oni uvode nije nastao iz ropkog rada, nego je na nj nakalemjen. U tom slučaju su kapitalist i zemljoposjednik jedno lice“ (Marx, „Teorija o višku vrednosti“, *Dela*, ib.v.XXV,p.239). Budući da u antičkoj zemljoradnji nema slobodnih zakupaca, nema ni kapitalističke poljoprivrede: „Pa čak i u zemljoradničkim privredama starog veka, u Kartagini i Rimu, koje pokazuju najviše analogije s kapitalističkom poljoprivredom, ima više sličnosti s plantažnom privredom nego u obliku koji odgovara stvarno kapitalističkom načinu eksploatacije. Izvesna formalna analogija, ali koja se i u svima bitnim tačkama pokazuje kao

Sledeći Rodbertusa¹¹⁸ Biher je krenuo drugačijim putem kada je svoju tipološku hijerarhiju privrednih oblika (kućna, gradska, nacionalna i svetska privreda) primenio na antičku ekonomiju. Po Biheru¹¹⁹, privredni život antike nikada nije prekoračio granicu tzv. zatvorene kućne privrede (Oikewirtschaft, geschlossene Hauswirtschaft¹²⁰). Na poljoprivrednim posedima Grka i Rimljana jednako kao i na srednjovekovnim vlastelinstvima, proizvodnja je, po Biheru, usmerena pretežno na zadovoljanje neposrednih potreba (Eigenproduction¹²¹). U tom smislu, ne postoji suštinska razlika između antičke i feudalne ekonomije¹²², štaviše, ova će druga u svom završnom stupnju poznavati višu formu ekonomske organizacije - gradsku privredu (stadtwirtschaft), u kojoj postoji neposredna razmena unutar autonomne ekonomske jedinice grada i njegove okoline - čime će nadmašiti onu koja joj je prethodila¹²³.

Biherovoj koncepciji, međutim, suprostaviće se drugi znameniti istoričar starog veka - Eduard Majer (1855-1930)¹²⁴. Majer je dokazivao da autarkična privreda usredotočena na oikos nije opšta karakteristika antičkog ekonomskog života: antika je poznavala sistem međunarodne razmene i prometa, široke upotrebe novca, manufakturne proizvodnje, poslovnih transakcija pa čak i komerijalnog računa¹²⁵. Razume se da su postojali periodi kada se antika nalazila u naturalnom stadijumu - na početku razvoja i u doba poznog Rimskog carstva, ali njenom hronološkom i civilizacijskom središtu svakako da se ne mogu osporiti kapitalistička odlička¹²⁶.

opsena za onoga koji je shvatio kapitalistički način proizvodnje i koji ne otkriva - kao recimo g. Momzen, u svakoj novčanoj privredi već i kapitalistički način proizvodnje - neka formalna sličnost uopšte se ne nalazi u starom veku u kontinentalnoj Italiji, nego tek možda na Siciliji, jer je ova egzistirala kao zemljoradnička tributska zemlja Rima, pa je zbog toga zemljoradnja bila u bitnosti upravljena na izvoz. Tu se sreću zakupci u modernom smislu reči“ (*Kapital*, ib.p.1789). I upravo zbog odsutnosti slobodnog najamnog rada Marks ide tako daleko da antičkoj ekonomiji odriče i novčani karakter: „U Rimskoj Imperiji, u vreme njenog najvišeg razvitka, naturalni porez i naturalna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen u stvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio celinu rada“ (Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, ib.p.181).

118 Rodbertus je prvi formulisao model antičkog oikosa; radovi su mu objavljeni u IV, V i VIII tomu *Jahrbucher fur National Oekonomie*.

119 Buecher K., *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1893. U ovom radu korišćen je ruski prevod Bjuher K., *Voznikovenije narodnogo hozjajstva*, „Izdatelstvo O.Bogdanovoj“, Petrograd 1923.

120 ib.p.58.

121 ib.pp.58-60.

122 ib.pp.60-61,67.

123 ib.pp.67-77.

124 Reč je o studiji sa III Susreta nemačkih istoričara 1895. godine, docnije objavljenoj kao zasebna brošura (*Die wirtschaftliche Entwicklung der Altertums*; u ovom radu korišćen je već navodeni ruski prevod: Mejer E., *Ekonomičeskoje razvitije drevnjago mira*, „Izdanije M.I.Vodovozovoj“, S.-Peterburg 1898.

125 ib.pp.34-38,42-45,62-65 itd.

126 ib.pp.100-101; „U grčkoj istoriji, piše Majer, VII i VI stoleće odgovaraju našem XIV i XV veku a V vek odgovara našem XVI stoleću“ (ib.pp.45-46); „Iz toga što je u srednjem veku preovladavao jedan posve primitivan ustroj, zaključuje se da je u antici morao preovladavati još primitivniji sistem; u suprostavljenju tom gledištu neophodno je najenergичnije ukazati na činjenicu da je istorijski razvitak naroda Sredozemlja imao dva

No, svakako najsamosvojnije i najzanimljivije stanovište u sporu zastupače Veber. Da bi odgovorio na pitanje „Da li je u antici obim kapitalističke ekonomije bio od značaja za kulturnu istoriju?”¹²⁷ Veber najpre definiše sam termin „kapitalizam”. Premda kapitalizam može poprimiti različite oblike, jedna njegova crta, veli Veber, nesumnjivo je noseća odrednica ovog fenomena: „Kad god je svojina jedan od predmeta trgovine i kad god je inokosnici koriste za postizanje dobiti u jednoj tržišnoj privredi, tada možemo govoriti o kapitalizmu”¹²⁸. Budući da u antici postoji ne samo robni promet već su i robovi, skupa sa zemljištem i svim drugim proizvodnim sredstvima, predmet trgovine¹²⁹, „postaje potpuno jasno da je kapitalizam davao pečat svim razdobljima antike a zapravo najvećma onom vremenu koji nazivamo „zlatnim dobom”¹³⁰.

Na Marksovu primedbu da antička ekonomija ne poznaje slobodni najamni rad, te se zbog toga, bez obzira na njen tržišni karakter, ne može smatrati kapitalističkom, Veber odgovara da se kapitalistička ekonomija ne može izjednačavati sa jednim od oblika valorizacije kapitala - sa eksploatacijom na osnovu ugovora. Uradimo li tako, zapravo uvodimo socijalne faktore u analizu koja mora biti prvenstveno ekonomska. Ekonomski posmatrano, robovi nisu radna snaga već fiksni kapital, a tako su tretirani i u robovlasničkoj privredi južnih država SAD. Stoga su Marksove primedbe učinjene sa stanovišta nedovoljno ekonomski dosledne koncepcije kapitalizma¹³¹.

Međutim, sada Veber čini neočekivani obrat! Tačno je da u antici postoje osnovne odlike kapitalizma, ali je „antički kapitalizam” ne samo posve različiti od „modernog”, nego mu je, štaviše, suštinski suprotan. To je ona čuvena distinkcija između „racionalnog kapitalizma” okrenutog tržištu i racionalnim metodama planiranja i ostvarenja dobiti, i „političkog kapitalizma” okrenutog državi i iracionalnim načinima sticanja prihoda - razlika koju je Veber pojmovno ukonačio u jednom od svojih docnijih radova¹³², ali koja je više nego jasno izražena i u ovim, ranim Veberovim studijama.

Rimska je privreda tipičan primer „političkog kapitalizma”: glavna bogatstva proističu iz poslova u vezi sa državom i državnim regulativom. To je, nabraja Veber, i u Italiji i u osvojenim provincijama pre svega javno zemljište (ager publicus) koje se rimskim građanima dodeljuje na „privremeno” uživanje (naravno, najveći komad grabe najmoćniji pojedinci u državnoj strukturi); na drugom mestu su javne šume, rudnici, kamenolomi, solane - ne samo u Italiji već i u svim prekomorskim posedima - koje država daje u jednogodišnji zakup, i do kojih, opet, najvećma dolaze najmoćnije klase; na trećem mestu su vladini ugovori za zakup poreza i svih drugih vrsta dažbina, koji su, razume se, dostupni samo već uticajnim i bogatim; za njima

paralelna perioda, i da sa slomom Starog sveta razvitak započinje iznova da bi se ponovo vratio na onaj prvi stupanj koji je već bio savladan” (ib.p.11).

127 Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, ib.p.48.

128 ib.p.51.

129 Što nije uvek bio slučaj: u srednjovekovnoj Evropi poljoprivredno zemljište nije moglo biti predmet prometa kao ni u orijentalnim društvima prebendalnog/tributarnog tipa.

130 ib.p.51.

131 ib.p.50.

132 Veber, *Privreda i društvo*, ib.vol. I,p.131.

sledi iznajmljivanje brodova državi radi dopremanja žita, davanje pozajmice podložničkim gradovima pod zelenaškim uslovima radi isplate tributa i uterivanje glavnice i kamate uz pomoć rimske oružane sile, otkup opljačkanog plena i robova nakon većih osvajanja i njegova preprodaja na rimskim tržnicama itd¹³³.

Dakle, premda je u Rimu postojao određeni robni promet, tržište robe, novca i usluga kao i slobodni inokosni proizvođači - što su sve preduslovi modernog kapitalističkog tržišta - glavna dobit socijalno odlučujućih klasa poticala je iz vantržišnog i paradržavnog preduzetništva zasnovanog na političkoj zloupotrebi i korupciji. Istorija socijalnih sukoba u Rimu, pogotovo oko podele javnog zemljišta i zahteva za ponovnom raspodelom, ukazuje na otpor sistemu državne zloupotrebe, ali je socijalni mir konačno obezbeđen tek davanjem udela u državnoj kasi najsiromašnijim slojevima punopravnih građana (ustanovama kao što su *sportula* i *alimenta* - besplatno snabdevanje žitom i povremena novčana pomoć). Time je stvoren još jedan parzijski sloj koji je živeo na državni račun (u Rimu je izdržavano 320.000 ljudi¹³⁴ što je odnosilo i skoro 1/5 ukupnih državnih prihoda¹³⁵), i koji je, u simbiotskoj vezi sa klasom senatora i najbogatijih vitezova (*equites*), neposredno podržavao sistem „političkog kapitalizma”¹³⁶.

Ovakav razvoj događaja imao je nesagledive posledice na one elemente tržišne privrede koji su mogli predstavljati zametke racionalnog kapitalističkog razvoja. Najpre, golemi posedi bogatih patricijskih porodica sa pravom vojskom robova (koji nisu nastali kao rezultat privredne potrebe već državne pljačke i osvajanja¹³⁷) po prirodi stvari organizuju se kao proizvodno zaokružene celine koje sve više podsećaju na Biherov *oikos*. Drugo, na veleposedima se javljaju *ergasterije*, zanatske radionice sa robovskom radnom snagom, koje postaju neravnopravna konkurencija gradskim manufakturama i slobodnim zanatlijama, što dalje sužava ionako smanjeno tržište¹³⁸. Treće, i najvažnije, umesto etosa radnosti, tržišnog preduzetništva i individualne odgovornosti, sve slojeve društva zahvata ideologija privredne iracionalnosti: socijalni uspon i pojedinca i kolektiviteta povezan je s ratom i državom, te više klase razvijaju državotvorni mentalitet slavloljublja i političkog suparništva, srednji slojevi podanički mentalitet prema svim vrstama vojne i državne službe, a najniži slojevi parazitski mentalitet besposličarenja i gotovanstva o državnom trošku¹³⁹.

Rezultat ovakvog razvoja bio je poguban po gradove, koje, kako smo videli, Veber smatra embrionima kapitalističkog razvoja u modernom smislu te reči¹⁴⁰. Za razliku od srednjovekovne Evrope gde se gradovi javljaju u *raspuklinama* feudalne društvene strukture, antički su gradovi *konstituisali* strukturu: oni su središta vojne i političke moći u odnosu na zaleđe, i njihovi stanovnici nisu izvan vojno-političke hijerarhije nego je upravo ustrojavanju¹⁴¹. U tom smislu antički je grad

133 cfr. Weber,ib.p.51.

134 Sueton. *Caes.41*; Frank, *An Economic History of Rome*, ib.vol.I, p.383.

135 Cic.,*Pro Sext.*,25; Rošer,ib.v.I, p.161.

136 Weber, ib.p.343.

137 ib.p.66.

138 ib.pp.67-7.

139 ib.pp.60;66-7.

140 cfr. *supra* pp. 137-139.

od početka bio hendikepiran u odnosu na srednjovekovni: dok su se antičke zanatlije i trgovci nalazili u gradu, dotle su srednjovekovne zanatlije i trgovci *konstituisali* grad¹⁴². Kako su političku borbu antičkim gradovima davali slojevi koji nisu životno upućeni na tržište (zemljišna aristokratija, sitni seljaci iz okoline, državni i vojni službenici, lumpenproletarijat - slojevi skoro nezamislivi u srednjovekovnoj varoši), antički se grad nikada nije mogao uzdići do autonomne trgovačko-zanatske korporacije. Štaviše, upravo će ovakav njegov sklop ići u prilog postojanom razvoju ratničko-kolektivističkog mentaliteta posve neprijateljskog ili, u najboljem slučaju, ravnodušnog prema racionalnom poslovanju, tehničkom i organizacionom unapređenju proizvodnje i trgovačkoj preduzimljivosti¹⁴³.

Kada se na ovakav gradski ustroj nadovezao „politički kapitalizam” posledice su bile katastrofalne: gradski se proizvođači nisu mogli zaštititi od konkurencije veleposedničkih ergasterija, a državne besplatne razdeobe hrane i novca činili su ih sve ravnodušnijim i bezvoljnijim: „položaj zanatlija je sa razvojem antičkog polisa bivao sve neugledniji kako je vreme prolazilo i kako su se u robovima akumulirala kapitalna ulaganja; u srednjem veku, nasuprot tome, zanatlije su kako je vreme prolazilo imale sve veći i veći politički značaj”¹⁴⁴.

Kako je grad vremenom postajao sve više središte potrošnje a ne proizvodnje, tako se tanjila kupovna moć prosečnog gradskog stanovnika, te se trgovina morala sve više okretati samo luksuznim potrebama najbogatijeg sloja društva. Novčana privreda koja je u vreme Katona bila u ekspanziji¹⁴⁵, sada se svodi na samo „jednu vrstu nadgradnje ispod koje se nalazi stalno šireća osnova prirodne privrede u kojoj su potrebe zadovoljavane bez razmene... Tako je trgovina u antici sve više i više postajala tanka mreža rasprostrta nad golemom prirodnom privredom i, kako je vreme prolazilo, mreža je bivala sve slabija a čvorovi sve tanji”¹⁴⁶.

Ukratko, „razvoj antike bio je posve suprotan razvoju savremenog kapitalizma”¹⁴⁷, štaviše neposredno ga je onemogućavao: „Birokratija je ugušila privatno preduzetništvo u antici. U tome nema ništa neobično, niti je antika u tome izuzetna. Svaka birokratija teži da se meša u privredne stvari i svagda je ishod isti”¹⁴⁸. Politički kapitalizam imao je razarajuće dejstvo na zdravo privredno tkivo antike, i u doba poznog Carstva metastaza je zahvatila ceo organizam: latifundije postaju samodovoljne, privreda se vraća na prirodnu proizvodnju, država okoštava i sve težim teretom poreskih dažbina pritiska sve tanji sloj proizvodnog stanovništva.

141 Razlog tome je nivo razvoja vojne tehnike - pošto nije bilo teško oklopljenih konjanika, svaki građanin ili seljak iz okoline mogao je da bude ratnik; pošto onaj koji ima udela u vojnoj službi neminovno mora participirati i u političkoj vlasti, i antički je seljak - naročito u demokratskim gradovima - često postajao dominantan faktor gradske politike - situacija inače sasvim nezamisliva za srednjovekovnu varoš (cfr. Weber, ib.pp.340-1.).

142 Weber, ib.p.340.

143 ib.p.60; 66-7.

144 ib.p.340.

145 Na ovom mestu Veber veli da se u tome posve slaže sa Gumerusom (Gummerus, „Der roemische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach Cato, Varro und Columella”, *Klio* supp.1, no.5; Weber,ib.p.326).

146 ib.p.394.

147 ib.p.356.

148 ib.p.365.

Antička je civilizacija, tako, umrla mnogo pre dolaska varvara, koji su samo slomili državnu ljušturu u kojoj više nije bilo živog privrednog i društvenog organizma¹⁴⁹.

Na taj način, zaključuje Veber, premda su i u antici nesumnjivo postojale klice kapitalističkog razvoja, raspored unutrašnjih činilaca društveno-ekonomske strukture bio je krajnje nepovoljan po dalji razvoj racionalnog tržišnog kapitalizma. Tek kada je istorijski tok razorio staru strukturu i na njenom mestu ustrojio novu, sa bitno drugačijim rasporedom ključnih elemenata¹⁵⁰, mogao je otpočeti istinski plodotvoran kapitalistički razvoj¹⁵¹.

Ovo Veberovo stanovište, kao što često biva sa samosvojnim rešenjima u oštro protivstavljenim sporovima (premda je u osnovi davalo za pravo drugoj strani), odbacivali su i „anahronisti” i „redukcionisti”, i rasprava je nastavila da teče pravcem koji su odredili Momzen i Majer na jednoj, a Marks i Biher na drugoj strani.

U diskusiju se uključuje Salvioli studijom *Kapitalizam u antičkom svetu*¹⁵² u kojoj je nastojao da uz pomoć konkretnog istorijskog materijala ospori modernističku interpretaciju antike. Premda je u kasnijim radovima¹⁵³, kao i u proširenom italijanskom izdanju svoje knjige¹⁵⁴, donekle ublažio početni stav, njegovo osnovno stanovište ostaje neizmenjeno: razlika između kapitalizma i antike nije samo u kvantitetu tržišta i novca, već su u pitanju dva kvalitativno različita ekonomska sistema¹⁵⁵. Iako Vebera formalno svrstava u grupu „anahronista”¹⁵⁶, Salvioli za pravo ponavlja deo Veberove argumentacije: kapitalistička ekonomija počiva na ulaganju akumulacije u unapređenje proizvodnje i trgovine sa ciljem da se zadobije premoć na tržištu pomoću veće produktivnosti, tehničkog usavršavanja proizvodnje, proizvodnog predupređenja konkurencije ili stvaranjem novih potreba potrošača. Tako ostvarena dobit ponovo se ulaže u proizvodnju koja postaje jedini legalni izvor ličnog blagostanja i društvenog napretka¹⁵⁷.

U antici, međutim, stvari stoje posve drugačije. Antička bogatstva zaudaraju na rat, pljačku, korupciju, zloupotrebu, akumulacija se ne ulaže u proizvodnju već u zemlju, palate, zlatno i srebrno posuđe i druge vrste blaga i nekretina, u beskrajne gozbe i nastranosti, a javni se fondovi prelivaju u ratove, luksuzna zdanja

149 ib.p.389.

150 Izmeštanje središta vojno-političke moći izvan gradova, njihova pacifikacija i pretvaranje u pravno-politički autonomne zanatsko-trgovačke zajednice (ib.pp.337-361).

151 Veber je i kasnije ostao vezan za ovu temu: skoro bi se moglo tvrditi da je njegov ukupni intelektualni angažman na utanačenju uslova neophodnih za otpočinjanje kapitalističkog razvoja, motivisan željom da se celovito odgovori na pitanje „da li je antika mogla doživeti kapitalistički razvoj?” (slično misli i Louv; cfr. Love J., „Max Weber and the Theory of Ancient Capitalism”, *History and Theory*, XXV/1986, No.2, pp.152-172; pp.152-3; inače, ovaj članak je Louv proširio, dopunio i nedavno objavio kao posebnu studiju: Love J.R., *Antiquity and Capitalism: Max Weber and the Sociological Foundations of the Roman Civilisation*, „Routledge” 1991; prema prikazu ove knjige: Fuchs S., *British Journal of Sociology*, 3/1993, pp.537-8).

152 Prvo francusko izdanje: Salvioli G., *Le Capitalisme dans le monde antique*, Paris 1906.

153 cfr. Salvioli G., „La Citta antica e la sua economia”, *Atti d.R.Accad. di Sc.Moor.della Soc.Reale di Napoli*, 1925, pp.195 ff.; Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.II, p.693.

154 Salvioli, *Il capitalismo antico*, ib.

155 ib.pp.163-5.

156 ib.p.113.

157 ib.pp.166-7.

posve nesrazmerna nacionalnom dohotku, u javne igre i čašćavanje lenjive svetine¹⁵⁸. Duh koji u antici preovlađuje veoma je različit od kapitalističkog duha racionalnosti, štedljivosti, upornosti, proizvodne visprenosti, dostojanstva rada i zanimanja, i odaje gotovo savršeno, lakomislenost, uobraženost i nečistu savest svih slojeva stanovništva uz neskriveni prezir prema radu i proizvodnji¹⁵⁹. Podržavajući Marksovo razlikovanje novca i kapitala¹⁶⁰, Salvioli zaključuje da se možda može govoriti o monetarnoj ekonomiji antike, ali nikako ne i o nekakvom „antičkom kapitalizmu“¹⁶¹. Antička, srednjovekovna, pa i moderna ekonomija do druge polovine XVIII veka, nešto su sasvim drugo u odnosu na kvalitativno novu epohu koju jedino imamo pravo nazivati „kapitalističkom“¹⁶².

No i nakon Marksove, Veberove i Salviolijeve kritike, odrednica „kapitalizam“ javlja se u tri kapitalna dela privredne istorije - kod Rostovceva, Hajhelhajma i Franka, istina ovog puta mnogo opreznije formulisana. „Moram napomenuti“, veli Rostovec, „da upotrebljavam izraz ‚kapitalizam‘ u njegovom širem značenju, u značenju ekonomske forme kojoj je cilj profit a ne potrošnja. Prirodno, moderni kapitalizam je posve druge vrste, a tipična forma u kojoj se on danas ispoljava nepoznata je antičkom svetu“¹⁶³. Hajhelhajm, koji izraz „kapital“ i „kapitalizam“ u svojoj trotomnoj studiji upotrebljava više od stotinu puta¹⁶⁴, odmah na početku kaže da ovi pojmovi imaju za njega drugo značenje u odnosu na ono koje je u poslednjih nekoliko decenija prevladalo u Evropi: „Za nas je faktor kapitala tehnički oblik preko koga se nagomilavaju rezultati rada, tako da se mogu upotrebiti i mnogo kasnije, tj. ‚proizvodnja sredstava za proizvodnju“¹⁶⁵. Ukratko, i Rostovec i Hajhelhajm određuju kapitalizam isključivo kao tehnički termin kojim se izražava postojanje tržišne privrede dovoljno snažne da se na nju može primeniti utanačeni pojmovnik moderne ekonomske nauke.

Sa druge strane, ovi autori odlučno obrazlažu tržišnu zasnovanost antičke privrede odbacujući Biherovu kao i delimično Veberovu i Salviolijevu naturalističku redukciju. Neosporno je, smatra Rostovec, da je tržišna evolucija antike okončana naturalističkom restauracijom poznog Carstva, ali to nije dovoljan dokaz njene antitržišne strukturiranosti: pretpostavimo li da moderni svet, tokom sledeća dva ili tri stoleća, involuira u pravcu naturalne ekonomije, to neće značiti da njena sadašnja, noseća privredna struktura nije bila tržišna orijentisana¹⁶⁶.

Budući da su Rostovec, Hajhelhajm i Frank za antičku privrednu historiografiju prve polovine XX veka bili ono isto što i Momzen i Majer za historiografiju XIX stoleća - neosporni autoriteti i utemeljivači jedne historiografske discipline - činilo se da je koncepcija „antičkog kapitalizma“ odnela prevagu. No, mlađi naučnici skoro prirodno streme da baš kritikom neospornih autoriteta izgrađuju sopstveno

158 ib.pp.38-43;84;111;162-195.

159 ib.p.167.

160 ib.pp.180-181.

161 ib.p.194.

162 ib.p.197.

163 Rostovtzeff, *SEHRE*,v.II,p.534.

164 Vidi u indeksu ove knjige odrednice *capital* i *capitalism*, Heichelheim, ib.v.III,p.349.

165 Heichelheim, ib.v.I,p.4.

166 Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.I,p.538.

nezavisno stanovište, a takvo je stremljenje u ovom slučaju pojačano izazovnom veličinom „utemeljivača“¹⁶⁷, kao i njihovim mestimičnim preterivanjem (zaista bliskim anahronizmu)¹⁶⁸. Tako, u drugoj polovini ovog veka javlja se reakcija - novoustoličeni autoritet Finli, uz ostale uticajne istoričare antike (A.H.M.Jones, P.Brunnt, M.Frederiksen, M.Crawford, K.Hopkins¹⁶⁹), ne nalazi mnogo pohvalnih reči za pojmovnik svojih prethodnika¹⁷⁰, štaviše, kada su u pitanju tržište i novčana ekonomija u antici, Finli će zauzeti prilično tvrd naturalistički stav¹⁷¹.

Ovome valja dodati da je ortodoksna marksistička historiografija sa neskrivenom odvratnošću odbacivala koncepciju „antičkog kapitalizma“, optužujući njene zagovornike za „konzervativizam“, „nacionalizam“ i „reakcionarne ciljeve“ odn. za želju da dokažu kako je kapitalizam oduvek postojao i da je propast kapitalizma uvek značila propast civilizacije¹⁷². No, ovi marksisti najčešće svode kritiku na puku ideološku diskvalifikaciju, i, ne pokušavajući da pruže istorijsku ili ekonomsku argumentaciju, čine je irelevantnom u naučnom smislu¹⁷³. Izuzetak svakako predstavlja V.I.Kuziščin, koji je u ovom sporu zauzeo posve realistično stanovište, i to na osnovu veoma ubedljive istorijske analize strukture i geneze rimskih poljoprivrednih imanja: njihova okrenutost tržištu i široka robna proizvodnja¹⁷⁴ omučili

167 Širina opusa ova tri autora može biti i bukvalno shvaćena: njihova glavna dela obuhvataju 13 tomova velikog formata sa više od 6.000. stranica.

168 Tako recimo, Rostovec govori o „buržoaziji“, „proletarijatu“, „pravim strukovnim štrajkovima“ itd (Rostovtzeff, *SEHRE*,ib.v.II,pp.1115-1126; 1126-1134; *SEHRE*,ib. v.I,178-9). Za kritiku vidi Reinhold M., „Historian of the Classic World:A Critique of Rostovtzeff“, *Science and Society*, 1946/10, pp.361-391.

169 Cfr.Love, ib.p.152.

170 Finli recimo, Rostovecvejeva generalna izvođenja smatra uglavnom fantastičnim, zamerajući mu, delimično s pravom, da umesto ozbiljnog pokušaja kvantitativne analize i jasnog objašnjenja dobijenih rezultata pribegava uopštenim preuveličavanjima pojedinačnih slučajeva (cfr.Finley, *The Ancient Economy*, ib.pp.32-34.

171 ib.p.17-34.

172 Maškin, *Istorija starog Rima*, ib.pp.38-43.

173 Tipičan primer je Poljanski, profesor Ekonomskog fakulteta u Moskvi, inače karakterističan po tome što je napisao tri monografije o grčkoj, rimskoj i srednjovekovnoj ekonomiji a da nije znao ne samo grčki ili latinski, već ni jedan strani jezik! Staviše, Poljanski se nije potrudio ni da pročita ruske prevode antičkih autora o kojima piše te, kao posledica izveštavanja iz druge ruke, veruje da su Tiberije Grah i Imperator Tiberije jedna te ista ličnost, pa prvom pripisuje čuveno carevo pismo Senatu u kome se ovaj vajka zbog raširenosti luksuza! (cfr. Poljanskij, *Ekonomičeskaja mysl drevnogo Rima*, ib.p.64). Razume se, sve ovo neće smetati Poljanskom da oštro kritikuje „buržoasku“ istoričare zbog „falsifikacionizma“: „Buržoaski istoričari preuveličavaju razvitak trgovine u antičkom Rimu... Ekonomika Rima a time više i provincija, bila je u svojoj dubokoj osnovi naturalna... Naturalnost privrede starog Rima bila je za Marksa samoočevidna stvar(!?)“ (ib.pp.20;21.). No da se ne bi pomislilo da Poljanski drži stranu redukcionistima, on odmah zatim veli: „Potpuno je neosnovano tvrđenje K.Bihera da antika nije izašla izvan uskih okvira naturalne kućne privrede, premda je među buržoaskim istoričarima biherijanstvo (!?) doznije našlo mnogo pristalica“ (ib.p.22). Rečju, bez obzira koju od suparničkih hipoteza zastupaju „buržoaski“ istoričari uvek će biti u krivu!

174 „Istraživanje odlika tipičnog imanja II v.p.n.e. - I v.n.e pokazuje da su veze sa tržištem predstavljale životnu osnovu njegove ekonomije, određujući njegovu unutrašnju strukturu“; Kuziščin V.I., *Rimskoe robovladelčeskoe pomestje (II v.do n.e - I v.n.e)*, „Mo-

su da i celokupna antička privreda II v.p.H. - I v.n.e. ima izraženi robno-novčani karakter¹⁷⁵.

Na kraju, kao svoj komentar dodajmo da je rasprava oko „antičkog kapitalizma” neosporno omogućila izvesna pojmovna utanačenja, korisna istoričarima kao i ekonomistima. U vezi sa samom sadržinom spora valja reći:

1. Nesumnjivo, antička civilizacija nije poznavala ni kapital, ni kapitalistički duh, niti kapitalizam u modernom smislu reči; stoga je primena ovih termina na antiku moguća samo pod pretpostavkom njihove stipulativne definicije¹⁷⁶; no stipulativna definicija naučno je prihvatljiva samo kada ne postoji odgovarajuća pojmovna aparatura kojom valja obuhvatiti neku radikalno novu pojavu; budući da ekonomska teorija poseduje istančani pojmovnik (u kome i reči poput „kapitala” i „kapitalizma” imaju specifično definisanu upotrebu), nema potrebe za većim značenjskim pomeranjem - pre svega iz komunikativnih razloga.

2. Odgovor na pitanje „Da li je antička privreda imala tržišni karakter?” zavisiće prvenstveno od toga šta podrazumevamo pod tržišnim karakterom. Ako je to privreda u kojoj, statistički posmatrano, najveći broj privrednih jedinica proizvodi za tržište i od njega živi, onda antička privreda nije imala tržišni karakter - baš kao ni jedna druga privreda sve do XX stoleća¹⁷⁷. No, ako model tržišne privrede razdvojimo od modela kapitalističkog tržišta XIX veka, konstruišući ga tako da se u njegovom prostornom i vremenskom središtu nalazi robno-novčano jezgro u simbiozi sa okolnim manje-više naturalnim elementima (jezgro uzglobljeno tako da se bez njega raspada celokupni privredni sklop) tada, kao što ćemo videti u daljem

skovskij Universitet”, Moskva 1973, p.102.

175 lb, pp.102-148;248-252; njegovo mišljenje deli i Koranašvili, ib.p.173.

176 Polanji daje veoma zanimljivu distinkciju moderne ekonomije i privrede ostalih društava: u modernim društvima ekonomija je „oslobođena” i „izžlebljena” (disembedded); ona je postala zasebna sfera koju je moguće izučavati izdvojeno, pomoću njenih vlastitih pojmova i na osnovu njenih vlastitih zakona; nasuprot tome, u ostalim društvima (a naročito u drevnim i primitivnim civilizacijama) ekonomija je uzlebljena u društvo i njegove ustanove i zavisi od vanekonomske činilaca, te se uvek mora proučavati u širem društvenom kontekstu (*Primitive Archaic and Modern Economics: Essays of Karl Polanyi*, ed.Georg Dalton, „Garden City”, New York 1988; Austin,7-8). Nedostatak ovog razlikovanja jeste teškoća klasifikovanja bivših socijalističkih društava koja su moderni fenomen, ali po svojim odlikama kao da dolaze iz predmodernih vremena. Utoliko je Polanjijevo određenje moderne ekonomije hegelovsko odn. stipulativno - što ne znači i sasvim pogresno!

177 Setimo se da su još u XIX veku postojale goleme polunaturalne oblasti u Istočnoj Evropi, Aziji, Africi i Latinskoj Americi; naime, nekoj strukturi ne daje pečat statistička premoć pojedinih delova već način na koji su pojedini elementi uklopljeni i mesto koje zauzimaju na hijerarhijskoj lestvici važnosti: u SAD je u drugoj polovini XIX veka čak 93% stanovništva živelo u strogo seoskim sredinama (a svega 3% u naseljima većim od 25.000 stanovnika), dok je 70% ukupne radne snage bilo zaposleno u poljoprivredi (Dahl R., *Polyarchy*, „Yale University Press”, New Haven 1971, pp. 69-70). Još 1939. godine u SAD je kao „industrijsko” klasifikovano samo 200 od približno 3.000 *counties* (administrativnih i sudskih okruga) tj. svega oko 7% ukupnog područja (Wittfogel, ib.p.37). Dakle, istom metodologijom proste statističko-geografske prevage kojom se odriče tržišni karakter privrede antičkog Sredozemlja mogli bi i najvećem modernom industrijskom društvu da odrekemo industrijski karakter!

toku rada, ima dovoljno elemenata za tvrdnju da je i antička privreda imala tržišni karakter - bar koliko i postfeudalna privreda Z.Evroe XIV i XV veka¹⁷⁸.

3. TEMELJNI ELEMENTI ANTIČKOG MODELA

Da su u antičkoj privredi bile snažno izražene crte tržišnosti, uočavali su - kao što smo videli - mnogi istraživači, ali, po pravilu je ostajalo nerazjašnjeno otkud jednoj, prilično jednostavnoj i za naše standarde ne baš mnogo razvijenoj privredi tolika usmernost na tržište. Objašnjenje ove pojave, najbolje ćemo dati pomoću kauzalnog mehanizma - što nas, opet, dovodi do strukture i uzajmanog delovanja njenih temeljnih elemenata.

Najpre, uobličavajući model feudalne formacije istakli smo značaj geneze u oblikovanju strukture: geneza je inherentna strukturi i naizgled isti sklopovi nisu jednaki ako imaju različitu genezu. Struktura feudalne formacije bila je - kao što smo videli - bitno određena njenim nastankom: kaos dugotrajnih ratnih razaranja i državne dezintegracije vodio je, posledično, ustrojavanju privredno samovoljnih i vojno-upravno autonomnih jedinica, labavo povezanih mrežom personalnih odnosa vlastele i suverena. Šta možemo reći o genetičkoj šifri antičke strukture?

Prvo što uočavamo jeste da *antička civilizacija izniče u znatno mirnijem i još uvek slabo naseljenom svetu*, u kom varvarska plemena imaju dovoljno prostora za život, i u kom bezbednost nije presudna odrednica društvenog organizovanja. Kao što ćemo opširnije pokazati u sledećoj glavi, razvoj tehnike koji je omogućio široku upotrebu konjanika u ratu, od V veka pa nadalje učinio je varvarske upadače ako ne vojno superiornim a ono bar vojno ravnopravnim sa civilizovanim braniteljima Sredozemnog basena¹⁷⁹. Međutim, u antičko doba, kada presudnu ulogu u ratovanju još uvek nisu imali konjički eskadroni već dobro uvežbane formacije oklopljenih pešaka, armije civilizovanih zemalja lako su, već na granicama, odbijale nalete varvarskih upadača i pljačkaša. Zbog toga se i dešava da u rimsko doba, kada je celo Sredozemlje pod istim državnim zaštitničkim krovom, gradovi postaju otvoreni, što će reći bez odbrambenih zidina - pojava inače sasvim nezamisliva za jedan srednjovekovni grad i civilizovane Evrope i civilizovane Azije¹⁸⁰.

Ono, međutim, što suštinski određuje antičku privrednu formaciju, nije rat već njeno toplo, centralno - *more!* Opšte je mesto popularne istoriografije da je antička civilizacija dete Sredozemlja, ali dublje, ekonomsko značenje ove rečenice tek treba objasniti. Jednostavno, *more omogućava izuzetno jeftin i brz prevoz*, tako da se, u predmehaničkim uslovima, roba može transportovati i do 40 puta jeftinije - a često i toliko puta brže! - nego kopnom, ne računajući uštedu u izgradnji drumova i njihovom održavanju¹⁸¹. Troškovi prevoza morem bili su, u antičko doba,

178 cfr. Koranašvili, ib.p.198.

179 cfr. *infra* pp. 210-213.

180 „Na vrhuncu zaštitničke moći Rima, stari zidovi nisu popravljani ili su zapušteni u daljnjoj izgradnji gradova, dok su se novi gradovi uopće gradili bez zidova” (Mumford, ib.p.206).

toliko srazmerno niski u odnosu na drumski saobraćaj da je bilo jeftinije brodom prebaciti robu iz Sirije u Portugaliju (dakle sa kraja na kraj Sredozemlja!) nego kolima na razdaljinu od svega 75 milja!¹⁸² Uz to, brzina i bezbednost plovidbe nisu se ni u kom slučaju mogli meriti sa drumskim saobraćajem: pod povoljnim vetrom nije trebalo više od deset dana da se stigne od Atine do crnomorskog Pantikapeuma, od Krima do Aleksandrije stizalo se za dve nedelje, od Aleksandrije do Sicilije za nedelju dana, između pet i osam dana bilo je potrebno da se oplovi Sicilija, od francuske Narbonne do Kartage putovalo se pet dana, od Kartage do Rima tri, od ušća Sene do Britanije dan, od Akcijuma do Egipta tri dana itd.¹⁸³

Stoga je civilizacija, koja se prostirala uz samu obalu jednog zatvorenog, toplog i mirnog mora¹⁸⁴, imala već gotovu brzu i jeftinu saobraćajnu mrežu sa kojom se, faktički, teško može porediti i jedna drumska veza sve do konca XIX veka. „Osobeni položaj klasične antike u svetskoj istoriji ne može biti odvojen od ove fizičke povlastice“¹⁸⁵.

Drugi presudni činilac koji će odrediti karakter antičke civilizacije jesu *redovne padavine*. Naime, veći deo Sredozemlja, izuzmemo li najtoplije letnje mesece, ima dovoljno padavina pa se poljoprivredna proizvodnja može organizovati bez golemih melioracionih radova, odnosno mreže kanala za navodnjavanje, koji su u dotadašnjim civilizacijama bili njen nužni uslov (Egipat, Vavilon, Indija, Kina¹⁸⁶). Posledice ovakvih klimatskih prilika više su nego značajne: poljoprivreda će imati uslova da počiva na *individualnom* odn. *porodičnom* radu bez glomazne i centralizovane države neophodne u izgradnji i održavanju irigacione mreže. Shodno tome, stara antička opština, sa svojom kolektivnom obradom zemlje, moći će - razvojem poljoprivredne tehnologije - veoma brzo da evoluiru u pravcu *nezavisnog inokosnog proizvođača i privatne svojine nad zemljištem*.

181 Po Dioklecijanovom *Ediktu*, cena rečnog transporta je 4,9 puta veća od morskog, dok je drumski prevoz skuplji od morskog 34-42 puta! Ovakav odnos zadržao se sve do novijih vremena, pa u Engleskoj prve polovine XVIII veka ova srazmera iznosi 1:4,7:22,6 (Duncan-Jones, ib.p.368). Što se tiče brzine, magarac ili kamila kreću se tri milje na čas, a vo dve milje (Jones, ib.p.311), dok je grčki brod plovio 65-80 morskih milja dnevno (Heichelheim, ib.v.II,p.88). Na ovo treba dodati i značajno skraćivanje puta usled toga što nije bilo nužno obilaženje: putovanje od Kartagine do Rima - koje je kopnom trajalo više od mesec dana - brodom se moglo skratiti, kako izveštava Plinije, i na svega tri dana! (Plin,NH.XV,20; Salvioli,ib.p.124).

182 Jones, ib.p.311.

183 Heichelheim, ib.v.II,p.89; v.III,p.127; Jones,p.128; Hajhelhajm s pravom napominje da - premda nam se danas ove brzine ne moraju činiti velikim - ne smemo smetnuti s uma da je antički svet bio kudikamo manji od našeg i da navedena rastojanja možemo porediti sa današnjim brodskim ili železničkim udaljenostima od Evrope do Indije, ili od Evrope do Buenos Airesa, ili od Lenjingrada do Vladivostoka (Heichelheim, ib.v.II,p.89).

184 U Grčkoj, recimo, ni jedna tačka nije od mora udaljena više od 90 km (Flaceliere R. *Grčka u doba Perikla*, „Naprijed“, Zagreb 1979,pp.7-8). Zbog toga, „niko ko je stanovnik Grčke ne može a da ne oseti, slično Grku, da je kopno ono što deli a more ono što povezuje“ (Zimmer A., *The Greek Commonwealth*, „Oxford University Press“, Oxford 1961, p.317.).

185 Anderson, *Passages...*,ib.p.21.

186 cfr. Wittfogel, ib.

To je upravo ono materijalno tlo na kome će izniknuti duh individualizma, slobode i nezavisnosti, koji će Grke odlikovati u odnosu na podložničku, kastinsku i podaničku psihologiju Egipćana ili Persijanaca, duh proistekao iz realne ekonomske nezavisnosti grčkog seljaka od države, njene organizacije i kontrole. Upravo je to realno tlo grčke demokratije, budući da se ovde politička zajednica ne mora čvrsto organizovati i centralizovati da bi se mogao obezbediti normalan privredni život. Konačno, ova proizvodna, lična i politička nezavisnost, koren je i ekonomskog uspona Grčke i drugih helenizovanih oblasti, jer nema privrednog poleta bez slobode kretanja, bez imovinske sigurnosti od despotske zavisti, kao i bez birokratskim propisima nespupane lične preduzimljivosti, trgovačke visprenosti ili zanatske tehničke domišljatosti¹⁸⁷.

Antička civilizacija dakle, imala je dovoljno vremena da slobodno razvija svoju privrednu osnovu na različitim tačkama sredozemnog basena pre nego što je državna superstruktura ojačala toliko da je, najpre, mogla obuhvatiti celu mediteransku oblast, a potom, u doba poznog Carstva, i prodreti u ekonomsku osnovu civilizacije, da bi je, s vremenom, kao što to veli Veber, posve ugušila.

Treći ugaoni kamen formacije potiče, opet, od prirodnog činioca, ali oplemenjenog ljudskim radom i umećem: to su *vinova loza* i *maslinovo drvo*. Uzgoj ovih kultura, kao i tehnologija dobijanja vina i maslinovog ulja, grčki su pronalasci kojima započinje uspon antičke grčke ekonomije. Vино i ulje ubrzo će postati tražena roba kod „varvarskih“ suseda grčkih kolonija, te će se potražnja za njima u V v.p.H. proširiti od Krima do Marseja, dakle duž celog sredozemnog basena¹⁸⁸. No, da bi se vino i ulje mogli prevesti, neophodne su amfore i brodovi - što će značiti i razvoj grnčarstva i brodogradnje. I kada su Grci počeli da se bave grnčarstvom, nisu se zadovoljili samo proizvodnjom amfora već su ubrzo postali pravi majstori u izradi svih vrsta ukrasnog posuđa, kao i keramike za svakodnevnu upotrebu u domaćinstvu, pa su - nadmašivši svoje susede - ubrzo izvozili grnčariju u sve mediteranske oblasti¹⁸⁹.

Tako, poljoprivredna ekskluzivnost dveju kultura izuzetno traženih na tržištu oslobađa grčkog seljaka potrebe za zaokruženom odn. svaštarskom proizvodnjom - žito je, naprosto, jeftinije bilo uvoziti iz crnomorskih oblasti nego proizvoditi na račun isplativijeg vinograda ili maslinjaka; uz to, kao što smo videli, polet poljoprivrede podstiče i razvoj zanatstva i brodogradnje, što još više širi trgovačke mogućnosti i jača zanatski i trgovinski karakter gradova. I tako, sve dok budu imali monopol u proizvodnji vina, ulja i gledosane keramičke robe, Grčka i druge oblasti naseljene Helenima beležiće postojan privredni rast.

Vinogradarstvo i maslinarstvo neposredno će odrediti četvrtu temeljnu odliku antičke formacije - *proizvodno ropstvo*. Kao što ćemo videti u narednoj glavi, vinova loza je kultura koja tokom cele godine zahteva intenzivan rad - što znači da je

187 Dobra slika o tome kako centralizovana i birokratizovana država svojom činovničkom samovoljom, pravnom neizvesnošću i podaničkim mentalitetom onemogućava razvoj trgovine i robne proizvodnje, može se steći iz primera koje navodi Wittfogel (Wittfogel, ib.pp.98-102; 148, et passim).

188 cfr. *Radanje evropske civilizacije*, ed. Michael Grant, „Jugoslavija“, Beograd 1967,p.70.

189 ib.loc.cit.

rob u ekonomskom pogledu maksimalno iskorišćen. Nasuprot tome, uzgoj žita ima sezonski karakter pa je rob neupošljen većim delom godine a u doba žetve i vršidbe mora se unajmiti dodatna radna snaga¹⁹⁰. Stoga je robovska radna snaga skoro idealna za uzgoj vinove loze, pogotovo ako se ima u vidu da rad u vinogradu zahteva mnogo veći broj radnika po jedinici površine nego bilo koja druga kultura¹⁹¹. Stoga, ako se na tržištu može doći do dovoljnog broja jeftinih robova, i ako to isto tržište održava stalnu tražnju za vinom, onda nema ničeg prirodnijeg i u postojećim uslovima unosnijeg od nabavke robova i njihovog masovnog upošljavanja u vinogradarstvu i maslinarstvu. I dok su robovi na Istoku uvek u ograničenom sektoru usluga, dotle je *proizvodno ropstvo* (najpre u poljoprivredi a potom i u zanatstvu) „presudno otkriće grčko-rimskog sveta“¹⁹².

I konačno, peti ugaoni kamen temelja antičke civilizacije bila je *snažna ratnička crta polisa*. Kao što je Veber uočio, antički grad niče u politički i vojno praznom prostoru i, od samog početka, nosilac je najrazvijenije vojne tehnologije. Oko njega nije bilo već organizovanog političkog zaleđa, niti sistema vojno-zemljišnih jedinica ustrojen da daje eskadronu teško oklopljenih konjanika (kao što je to bio slučaj sa feudalnim okruženjem srednjovekovnih gradova). Stoga je antički polis od samog početka bio ekspanzivno-militaristički organizovan: dok su građani odn. seljaci - ratnici, bili podeljeni po plemenima, fratijama i vojnim klasama, sam polis je stalno ratovao sa drugim polisima, često svesno vodeći ekspanzionističku politiku. Razlog je bio u veoma opipljivoj i neposrednoj dobiti koju je pobjeda donosila svakom građaninu polisa: ratom se mogla steći pre svega zemlja, konfiskovana od poraženog protivnika i deljena građanima pobjedničkog polisa. U tome je ležala tajna rimskog vojnog uspeha, veli Veber, ali ni drugi antički gradovi nisu ništa manje podsticali upravo ovaj način ekspanzije¹⁹³.

I tako, polis se nalazio u stalnim ratnim čarkama sa okolinom, stičući ne samo zemlju već i - robove. Velikim ratnim okršajima pribavljane su desetine hiljada robova¹⁹⁴, čija je cena na tržištu - ionako umerena¹⁹⁵ - postajala još niža. Tako

je ispunjen i poslednji uslov ekonomski efikasne proizvodne upotrebe robova - jeftina i redovna nabavka.

4. ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKA DIMENZIJA ANTIČKOG MODELA

Sa ovako pripremljenim temeljnim odrednicama strukture, možemo pristupiti i njenom istorijsko-razvojnom modelovanju. Dakle, još u VII i VI stoleću pre Hrista, grčki je grad tradicionalno bio dovoljan sam sebi: hranio se sopstvenim žitom i odevao sopstvenom vunom. Ali škrta grčka zemlja nije mogla da nahrani sve brojne stanovništvo, i kreće talas prekomorske kolonizacije kojim su Heleni rasprostrti duž severne sredozemne obale - od Marseja do Krima. U dodiru sa drugim kulturama, Grci otkrivaju privlačnost svojih tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda (vina i ulja) i umesto proizvodnji žita, koje nikada nije bogato rađalo na posnom grčkom tlu, Helada se (a naročito Atika) okreće masovnoj proizvodnji vina i ulja namenjenih izvozu u prekomorske krajeve. Trgovina uljem i vinom podstiče grnčarstvo i ubrzo helenska keramička roba - ukrasna ili za svakodnevnu upotrebu - osvaja sredozemni svet¹⁹⁶.

I tako je nastao prvi istorijski primer onoga što ekonomisti nazivaju ekstenzivnom regionalnom komercijalizacijom: ranije samodovoljna područja, počevši da troše robu iz drugih regiona, specijalizuju se, zauzvrat, u proizvodnji one robe koja je u skladu sa njihovim komparativnim prirodnim prednostima. Krim proizvodi žito, Atika grnčariju, Magna Graecia vino i ulje. Delos, Egina i Korint bronzu i bronzane proizvode, Megara odeću (exomides), Lakonija Beotija i Eubeja čelične štitove i oružje itd.¹⁹⁷

Istodobno, proizvodnja za tržište podstiče primenu robovske radne snage u isplativim, radno intenzivnim granama - vinogradarstvu i maslinarstvu - čime će započeti dublje socijalno raslojavanje: posjednici kapitala i većih imanja moći će da nabave robove, ulože novac u podizanje vinograda i maslinjaka i posvete se značajnijoj proizvodnji za tržište¹⁹⁸; sitnije seljaštvo pak i dalje će proizvoditi za sopstvene potrebe, odvajajući samo manji deo svoje proizvodnje za gradsku pijacu.

od 1.000 sesteraca inače je jednak 4-8 godišnjih osnovnih obroka za jednog čoveka, što je doista mala vrednost (cfr. Duncan-Jones, ib.p.12).

196 cfr. Bauman, ib.pp.248-9.

197 Rostovtzeff, *SEHW*,ib.v.I,p.100.

198 Sliku takvog imanja čuva jedan Demostenov govor. Reč je o gazdinstvu atinjanina Fenipa (Phaenippus): oko 390 hektara (86 ha oranica, 10 ha vinograda i 294 ha pod voćkama drvećem i šikarom) godišnje prinosi 1.300 *medimnoj* ječma i 8 *metretai* vina, a na njemu radi sedam robova, šest magaraca i dva para volova. Godišnji prihod iznosio je 31.700 drahmi, od čega valja odbiti 1.839 drahmi za proizvodne troškove. Sve u svemu, imanje je godišnje donosilo skoro 30.000 drahmi, što je, inače, bilo sasvim dovoljno za kupovinu čak 150 odraslih, muških ne kvalifikovanih robova (Heichelheim, ib.v.II,p.115.).

190 Po Kolumeli, ukupna količina radnih dana za 1 juger žitne njive iznosi 14 dana i to: 4 radna dana za oranje, 1 za drljanje, 3 za sitnjenje, 1 za plevljenje, 1,5 za žetvu, 1 dan za sečenje slame (budući da su Stari prilikom žetve kidali samo klas a slamu su naknadno kosili), i 2-3 dana (uzeto u računu kao 2,5) za vršidbu (Col.de r.r., 2.12.1; 11.2.54; Duncan-Jones, ib.p.329). Nasuprot tome, za 1 juger vinograda Kolumelina računica jeste: kopanje i okopavanje (postinatio odn. repastinatio) od 30 do 80 radnih dana (zavisno od kvaliteta i nagiba tla i dubine kopanja), 5 radnih dana za sitnjenje zemlje (ab laqueare), 5 radnih dana za kopanje oko drveta (fodere), 3 radna dana za drobljenje zemlje (occare), 4 radna dana za potkresivanje (putare), 6 za vezivanje loze (alligare), čemu valja dodati još 7 dana za berbu i vinifikaciju, ukupno znači, 60 radnih dana po jugeru, što je četvorosturko više u odnosu na žitnu njivu (Duncan-Jones, bi.p.331).

191 Kolumela daje srazmeru: jedan radnik na sedam jugera vinograda ili na 25 jugera oranice, dok Katon za maslinjak od 240 jugera propisuje 13 radnika što je oko 18 jugera po radniku (Duncan-Jones, ib.pp.327-328).

192 Anderson, ib.p.21.

193 Weber, ib.pp.346-7:358.

194 Rimljani su iz Korinta u ropstvo odveli 300.000 ljudi, sa Sardinije 80.000, iz Epira 150.000, iz Taranta 30.000 itd. (cfr.Salvioli, ib.pp.11-20.).

195 Cena robova u doba principata bila je oko 1.000 sesteraca, što znači da je svaki legionar (sa svojom godišnjom platom od 1.200 sesteraca) mogao kupiti roba. Iznos

Mlađi sinovi sitnosopstvenika, koji se ne mogu nadati da će u nasleđstvo dobiti dovoljno veliki komad zemlje, prelaze u grad, uče kakav zanat, postaju mornari ili trgovci.

No, privreda poput antičke (koja počiva na jeftinom prevozu i regionalnoj podeli rada), stalno je u opasnosti od privredne entropije: ukoliko se tržište ne širi i ukoliko se ne uvećava raznovrsnost proizvedene robe, s vremenom će svaki region preuzimati tehnologiju proizvodnje one robe koju je do tada uvezio - što će, na kraju, svaku oblast učiniti ekonomski samodovoljnom.

Rostovtzeff smatra da je upravo privredna entropija uzrokovala najdublje krize antičke privrede - prva pogađa helenski svet već sredinom IV stoleća p.H: inostrano tržište, koje se u V i početkom IV veka proširilo i na Siriju, Fenikiju, Palestinu, Egipat i druge provincije Persijskog carstva, iznenada je izgubljeno zbog nacionalističke politike persijskog suverena Artaxerxesa III Ochusa koji zaustavlja prodor strane robe u svoje oblasti¹⁹⁹. I dok su istočna tržišta izgubljena zbog političkih razloga, severna i zapadna tržišta zahvata privredna entropija. Crnomorski gradovi južnog Krima, koji su u V v.p.H. značajni uvoznici grčkog vina, ulja i grnčarije, početkom IV stoleća i sami počinju da proizvode ovu robu²⁰⁰. Sličan proces zahvata i Trakiju²⁰¹, Iliriju²⁰², Siciliju²⁰³ i Južnu Italiju²⁰⁴ čiji gradovi počinju samostalno da proizvode vino, ulje, keramiku, tkanine, metalnu robu itd. Grčka privreda, ionako ozbiljno unazađena Peloponeskim ratom, gubi mogućnost da plasira svoju robu i jeftino obezbedi neophodne količine žita, što sredinom IV stoleća stvara tešku privrednu i društvenu krizu.

No, ova prva kriza srećno se razrešava Aleksandrovim osvajanjima koja grčkoj robi široko otvaraju vrata ogromnog tržišta koje se prostire sve do Inda, nakon čega se helenska privreda postepeno okreće Istoku, prepuštajući zapadna tržišta Siciliji i Kartagini. Aleksandar će, osim toga, po zapleni persijske riznice, svo zlato i srebro ahemenidskih kraljeva pretvoriti u kovanu monetu i, puštajući u opticaj 120.000 talenata zlatnog i srebrnog novca²⁰⁵, snažno će podstaći novčani promet. I treće, vojna služba i osnivanje novih gradova na helenističkom istoku rešice problem viška stanovništva i nezaposlenosti u Grčkoj, i povećaće brojnost kupovno sposobnog sloja gradskog stanovništva²⁰⁶.

199 Rostovtzeff, *SEHHW*, ib.v.I,pp.104-105.

200 Arheološka iskopavanja pokazuju da je u IV v. crnoglazirana atinska grnčarija u crnomorskoj oblasti zamenjena pantikapejskom imitacijom (Panticapaeum je grčki grad na Krimu) koja će sasvim istisnuti atinsku robu. Takođe, iskopine poljoprivrednih dobara iz okoline Hersonesa (Chersonesus) pokazuju da se ovladalo proizvodnjom vina, čime je uvoz iz Grčke postao suvišan. Konačno, i skorašnja analiza opeke upotrebljavane za izgradnju Pantikapeja i drugih gradova pokazuje da su se opeke početkom IV v. uvezile iz Sinope, a u drugoj polovini istog stoleća Panticapaeum i Phanagoria već su sami proizvodili cigle (Rostovtzeff, ib.p.108-9).

201 cfr. Rostovtzeff, ib.pp.111-118.

202 cfr. ib.pp.119-120.

203 ib.pp.122-125.

204 ib.loc.cit.

205 Zamorovsky V., *Grčko čudo*, „Školska knjiga”, Zagreb 1978,pp.391;400; 120.000 talenata isto je što i 720 miliona drahmi ili 3 miliona kilograma zlata i srebra.

206 Rostovtzeff, ib.p.129.

Ovo poslednje kao da će negovestiti obezbeđivanje trajnije potražnje za grčkom robom: Heleni - koji su postali upravljači, državni činovnici, oficiri, skupljači poreza, profesionalni vojnici, državni inženjeri ili krupni veleposednici - ne samo da će sami predstavljati platežno sposobne potrošače²⁰⁷ već će svoj ukus preneti i na domorodačku višu i srednju klasu zahvaćenu procesom helenske urbanizacije²⁰⁸. Ali, ni stoleće potom, novoosnovani helenistički gradovi poput Aleksandrije, Pergama, Antiohije, Seleukije itd. i sami će postati značajni proizvođači grnčarije, tekstila, staklarije, metalnih izrađevina, dok će vinogradi i maslinjaci izniči duž sirijske i palestinske obale Sredozemlja²⁰⁹. Privrednoj entropiji pridružuje se i okoštavanje državne strukture sve više orijentalizovanih helenističkih monarhija²¹⁰, koje će teškim teretom dažbina zaprečiti trgovinu i privredni razvoj²¹¹.

Rimsko će zaokruženje Sredozemlja u II i I v.p.H. imati u početku po antičku privredu iste povoljne posledice kao i Aleksandrov prodor na Istok. Jedinostveni monetarni sistem, pravna postojanost, pacifikacija Mediterana, bezbednost saobraćaja a osobito urbanizacija Italije, Hispanije, Galije, severozapadne Afrike i donije dunavskih, rajnskih i britanskih zemalja, i njihovo uključanje u antički civilizacijski krug, stvorice široko tržište za antičku robu i proširice sloj kupovno sposobnog stanovništva. U to doba, Rimski je država još uvek organizovana kao komonvelt samoupravnih gradskih zajednica²¹², bez profesionalnog činovištva²¹³

207 U klasičnim polisima je bilo retko bogatstvo veće od desetak talenata, izuzmemo li hramove koji su mogli posedovati između 100 i 200 talenata. U helenističko doba prilike se korenito menjaju: Aleksandrov godišnji prihod je 30.000 talenata, Kleomen (Cleomenes) je za 10 godina u Egiptu zgrnuo 8.000 talenata, blago koje je pripadalo Lisimahu (Lysimachus) u Pergamu sastojalo se od 9.000. talenata u novcu i 1/2 miliona artabesa žita; i obični građani dolaze do značajnih bogatstava: Difiil (Diphilos) iz Atine poseduje 160 talenata, Aleksandar iz Etolije i filosof Hrest (Chrestes) po 200, Epikrat (Epicrates) 600, a filosof Zenon - svih 1.000. (Heichelheim, ib.v.III,pp.124-125). Radi poređenja valja reći da se za 1 talenat mogla izgraditi i opremiti ratna lada ili kupiti 3.000 medimna žita (oko 12 tona); ceo Partenon stajao je 700 talenata, Propileji 400, kulni kip boginje Atine 910 itd.

208 cfr. Rostovtzeff, ib.pp.407-415; 524-530; 551-602.

209 ib.pp.530-542.

210 Ovaj proces je sasvim razumljiv ako se ima u vidu da su Grci preuzeli aparat centralizovanih država koje su u svojoj osnovi počivale na tributarnom načinu proizvodnje - državi koja je organizovala izgradnju i održavanje irigacione mreže, i masi zavisnih seljaka koji su državi plaćali tribut (renta + porez). Bez obzira na duh individualizma i slobode kod novih gospodara, državna mašina mora da funkcioniše, i Grci, koji se užasavaju države veće od 5.000 ljudi, postaju sastavni deo višemilionskog hijerarhijskog mehanizma. Korupcija ubrzo nagrizava novostvoreni državni aparat, administracija postaje sve okoštaliya i nesposobnija, domoroci sve pritisnutiji porezima a sami Grci sve više vezani obavezama prema državi (cfr. Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.I,pp.275-283.).

211 Najbolji primer je ptolomejski Egipat, u kome je sve bilo oporezovano - od zrna u polju do patke u dvorištu; nasledna taksa koja je početkom III veka iznosila 5%, krajem istog stoleća se udvostručila; uvozne i izvozne dažbine iznosile su i do 50%, a postojale su i unutrašnje takse na granicama područja i trošarine u lukama duž Nila i u Aleksandriji. Koliko je daleko išlo oporezivanje podanika čak i u najsitnijim pojedinostima, vidi se po sledećem: svaki je kućevlasnik morao da popuni tzv. *apograph* u kome je odgovarao na sledeća pitanja (a) imena svih lica u njegovom domaćinstvu; (b) tačna vrednost sveg nameštaja i pokućstva; (c) količina žita u zalihama; (d) broj stoke koju poseduje; (e) žetveni prinos do u zrna, a osobito prinos vina; (f) ostala imovina od značaja (Heichelheim, ib.v.III,pp.193-194).

i sa zanemarljivo malim carinama i unutrašnjim dažbinama²¹⁴, tako da državna nadgradnja ne pritiska privrednu osnovu.

Vreme ranog Principata predstavljaće vrhunac antičke privrede, tržišta i novčane ekonomije:

1. u samom središtu sistema je Rim, golemi potrošač svih vrsta roba i kupovno najmoćniji grad;

2. oko njega su, u koncentričnim krugovima, drugi potrošački i proizvodni centri, od onih golemih poput Aleksandrije i Antiohije, do nešto manjih kao što su Pompeja i Arecijum;

3. na obodu ovih varoši nalaze se zemljišni posedi i manja gazdinstva koja proizvode za gradske tržnice, a nešto dalje, uz plovnu reku, morsku obalu ili kakav bolji put, smeštena su imanja sa vinogradima i maslinjacima čiji je rod namenjen obližnjim ili prekomorskim tržištima;

4. na poluperiferiji sistema nalazi se arhipelag polunaturalnih zajednica čija se veličina i učestalost povećava što se dalje ide od mora i gradova, da bi u golemim kontinentalnim prostranstvima severne Galije, središnje Hispanije, Germanije i Britanije, obuhvatile čitave oblasti; ove zajednice snabdevaju stožerno područje sistema uglavnom sirovinama - drvetom, kožom, krznima, stokom, robovima, metalima i sl. zauzvrat apsorbujući, za svoju višu klasu, manufakturnu robu i ekskluzivne poljoprivredne proizvode iz središta sistema;

5. konačno, na samoj periferiji smeštena su golemo područja orijentalnog državnog podložništva (pre svih Egipat, sa sedam miliona seljaka-kmetova) iz kojih centralna zona isisava sav proizvodni višak u vidu žitnog i novčanog danka, a

212 *civitates foederatae, civitates liberae, civitates liberae et imune* (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib. v. I, pp. 49-51; Mommsen, ib. v. III, pp. 369-395). „Rimljani, koji su vladali jednim carstvom daleko izvan bilo kakvih istorijskih standarda, nisu međutim razvili carsku administraciju koja bi odgovarala razmerama carstva. Rudimentaran aparat činovnika bio je dovoljan za upravu, u suštini ograničenog dometa: obezbeđenje zakona i poretka i prikupljanje dažbina” (Garsney, Saller, *The Roman Empire; Economy, Society and Culture*, ib.p.20). U poređenju sa kineskom administracijom, rimsko carsko činovništvo bilo je možda 200 puta manje (loc.cit.).

213 U doba Republike i ranog Carstva, sve državne dužnosti obavljaju magistrati, „lica koja su izborom na skupštinama ili na drugi pravilan način dobijala ovlašćenja da u tačno određenom periodu, bilo sama, bilo u zajednici sa drugima, pod pretnjom političke, građanske i krivične odgovornosti, potpuno besplatno obavljaju državne poslove određene magistrature” (Puhan, ib.p.36). Magistrati su po pravilu birani na razdoblje od godinu dana (najduže godinu i po), i u njih su spadali: konzuli, pretori, cenzori, kurijski edili, kvestori, sveštenički kolegijumi, tribuni, plebejski edili kao i *vigintisexviri*, dvadeset šestorica službenika u koje su ulazili i *tres viri capitales* - policijski organi i krvnici, *quattuor viri viis in urbe purgandis* - zaduženi za čistoću u gradu, *duoviri viis extra urbem purgandis* - zaduženi za održavanje puteva van grada itd. (cfr. Puhan, ib.pp.37-43).

214 Carinske dažbine unutar Imperije obično su se kretale između 2% i 5%; rimski građani nisu dodatno oporezivani, a provincije su plaćale 5-10% poreza na prinos; nasledna taksa nije prelazila 5% sve do početka III veka (Duncan-Jones, ib.pp.2;5). Kada je Avgust uveo porez od 1% na promet robe (*centesima rerum venalium*) građani su se toliko žalili da je Tiberije 15. g.n.e. morao izdati edikt u kome objašnjava da se tim iznosom podmiruje vojnički fond i da država ne bi mogla odgovoriti svojim obavezama ako bi se on ukinuo (Tac.An.I,78; naš prevod, str.52).

kojima valja dodati i još uvek usamljene oblasti kolonata posejane, poput mrlja, po središnjoj i poluperfernoj zoni²¹⁵.

Ali antički „privredni svet” nikada se neće preobraziti u „svetsku privredu” u Volerstinovom smislu reči. Kada se urbanizacija okonča i u poluperfernim oblastima koje prestaju da uvoze manufakturnu robu iz centra, one će, štaviše, i same - poput Galije - konkurisati italijanskoj robi na trećim tržištima²¹⁶. Privrednu entropiju poluperiferije dalje ubrzavaju latifundije, koje se - u uslovima otežanog saobraćaja duboko u kontinentalnom zaleđu - ne samo organizuju kao samodovoljne ekonomske jedinice već sopstvenom zanatskom proizvodnjom mogu da konkurišu manufakturama u gradovima²¹⁷. Tako se poluperferne oblasti rastaču i stapaju sa perifernom zonom.

Na privrednu entropiju nadovezuje se ubrzana birokratizacija poznog Rimskog carstva koja će potpuno odrediti kraj antičke formacije. Kao što je Veber opisao, kada su u II stoleću prestala osvajanja i kada je presahla reka kontribucija i konfiskacija, morao se naći novi izvor novca za golemu armiju koja se u međuvremenu profesionalizovala²¹⁸, a još više za velelepna zdanja, carske ekstravagancije, javne svetkovine, igre i brojnu lenjivu svetinu obeju prestonica koja je hranjena i onda kada su varvari već prodirali do predgrada Rima²¹⁹. Kako je država bila veoma

215 Reč je o tipičnom modelu tzv. privrednog-sveta (Weltwirtschaft) koji, po Brodelu, vodi ka svetskoj-privredi (cfr. Braudel F., „Podela prostora i vremena u Evropi”, (prevod i poglavlja III toma iz njegovog dela *Civilisation materielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe Siecle*), in: *Svetski kapitalistički sistem*, ib.pp.59-127). Po Brodelu, Rim delom čak prekoračuje klasičnu privredu-svet, zahvaljujući svojoj trgovini sa Istokom i severnim narodima (ib.p.63).

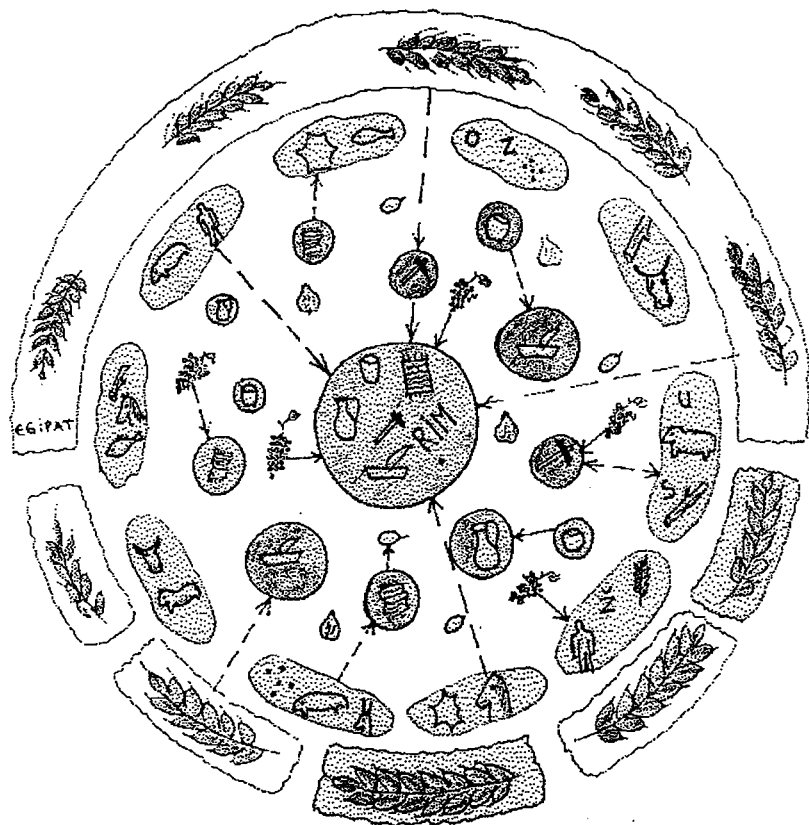
216 „Galska gmčarija praktično je usmrtila (killed) italijanski izvoz u Galiju, Britaniju, germanske i dunavske provincije” (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.II,p.575).

217 Velika radionica za preradu vune otkrivena je u jednoj vili blizu Tuluza, u južnoj Francuskoj, druga u vili u Britaniji. Gmčarske peći pronađene su u vili u Belgiji a dobro poznata radionica emajlirane bronzne u čuvenoj vili Antea (villa of Anthee) u Belgiji svedoči koliko je daleko otišla decentralizacija antičke manufakture (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.I,p.175).

218 Na osnovu sistema regrutovanja koji je precizno određivao koliko će svaka administrativna jedinica dati vojnika, Kohn Lydus je izračunao da je Dioklecijanova (284-305) vojska morala brojati 435.266 ljudi (Jones, ib.p.213). Sam Džons procenjuje da je krajem IV veka armija obuhvatala oko 635.000. vojnika (Jones, ib.p.8).

219 U Rimu je još sredinom V veka bilo 120.000 ljudi koji su primali obavezno sledovanje hleba i svinjskog mesa (Jones, ib.p.230). Konstantin je prilikom ustanovljenja Carigrada obezbedio besplatnu ishranu za 80.000 ljudi, ali se ovaj broj dnojnje uvećao (Jones, ib.p.233). Međutim, ovim brojem obuhvaćene su samo glave plebejskih porodica, koje zato treba pomnožiti sa četiri ili pet da bi se dobio ukupan broj izdržavnih lica. Inače, Valentijan I (364-375) utvrdio je dnevno sledovanje hranjenika na šest hlepića po 1/2 funte (1 funta 453,6 gr, Jones,ib.p.233), a svinjsko meso je deljeno tokom pet meseci godišnje i to po pet funti mesečno (Jones, ib.p.234); samo kasapima koji su ovim mesom snabdevali Rim plaćano je 14.700 zlatnih solida za 3.628.000 funti svinjetine godišnje (Jones, ib.p.234). U Rimu je besplatno deljeno i ulje, dok je vino hranjenicima prodavano 25% ispod tržišne cene (loc.cit). Hranjenici su čak imali i jednu vrstu hlebnih karata (*tesserae*) kojima su ostvarivali pravo na sledovanje i Valens (364-378) je propisao da u slučaju smrti ili iseljenja korisnika iz grada one moraju biti predate, ali ovaj zakon nije poštovan i karte su se jednostavno nasledivale ili prodavale (Jones, ib.p.233).

ANTIČKI PRIVREDNI SVET

Zatamnjeni kružići predstavljaju gradove kao proizvodne i potrošačke centre. Poljoprivredna imanja koja proizvode za tržište i koja su smeštena u prvom koncentričnom krugu uporedo sa gradovima, simbolišu grozdovi, maslinke i smokve. U drugom koncentričnom krugu nalaze se polunaturalne zajednice koje su glavni izvor sirovina i delimičan potrošač proizvoda prvog kruga. Treći krug prikazuje oblasti državnog podložništva iz koga centralna zona isisava značajan danak u žitu.

pristrasna prema neproizvodnim klasama, valjalo je pritisnuti proizvodne slojeve - najpre u provincijama a onda i u celom Carstvu²²⁰. Fiskalne obaveze počinju da guše proizvodnju - koja je ionako na silaznoj putanji zbog pomanjkanja tražnje u

220 Karakalino davanje građanskih prava 212.g. svim slobodnim stanovnicima Carstva bilo je potaknuto pre svega namerom da se prošire fiskalne obaveze (Puhan,ib).

odumirajućoj poluperiferiji, a latifundije se po Italiji zaokružuju (pomoću ustanove kolonata) u naturalne, strukturalno periferne zone unutar nekadašnjeg stožera sistema²²¹. Zbog opadanja ekstenzivnosti proizvodnje, država (koja svoju nagradnju nije smanjila ni za pedalj) prinuđena je da proširi fiskalna zahvatanja tamo gde za to još uvek ima prostora, što dalje opterećuje proizvodnju, i tako u krug²²²: ogromno carstvo se sve više centralizovalo, što je radalo glomaznu profesionalnu administraciju²²³ zbog koje je država bila još skuplja, što je opet, zahtevalo uvođenje novih poreza, nove administrativne kontrole itd.

Konačni ishod bio je pretvaranje Carstva u okoštalu birokratsku strukturu: sve klase i sva zanimanja koja se bave bilo kakvom privrednom delatnošću najpre su neposredno oporezovane teškim globama²²⁴, a onda, radi sprečavanja bekstva, vezane za zanimanje i mesto boravka²²⁵, uvodi se izuzetno visok porez na zemlju²²⁶, znatno se povećavaju spoljne i unutrašnje carine, kao i dažbine na robni promet²²⁷, zabranjuje se spoljna trgovina određenom robom²²⁸; za prikupljanje poreza zavodi se materijalna i telesna odgovornost najbogatijih građana i posednika koji svojom imovinom državi jamče isplatu, čime se, zapravo, sve klase stavljaju u podanički položaj²²⁹; vlasnicima stoke, zaprežnih kola i drugih prevoznih sred-

221 Ustanova kolonata ne nastaje zbog pomanjkanja robovske radne snage (što je najčešće, popularno objašnjenje oficijelnog marksizma) već zbog pada potražnje za vinom i drugim proizvodima robovskog rada, što podstiče zemljoposjednike da se vrte proizvodnji žitarica i zaokruženju imanja uz pomoć zakupaca-kolona. (cfr. *infra*.p. 186).

222 Prema Zosimovom svedočenju, čak su i kurtizane bile oporezovane: „Konstantin je zaveo porez u srebru i zlatu za sve ljude koji se bave privrednom radnošću, pa i za najmanje gradske privrednike. Čak ni kurtizane nisu bile oslobođene. Na pomolu četvrte godine, kada se približavao sudbonosni dan, svi gradovi bili su u suzama i plaču. Kada je konačno naišao dan, oni koji zbog krajnjeg siromaštva nisu mogli platiti nepravdan porez bili su izloženi bičevanju i mučenju. Majke su prodavale decu a očevi prostituisali ćerke primorani da sramnim poslovanjem pribave novac koji su im otimali uterivači poreza” (prema: Puhan, ib.p.98).

223 Krajem IV veka samo civilnih činovnika u Carstvu bilo je oko 30.000. (Jones, ib.p.8).

224 Posednici poljoprivrednog zemljišta plaćali su najpre zemljarinu (*iugatio* ili *capitatio terrena*) čiji je iznos zavisio od useva i kvaliteta zemljišta, zatim porez na zgrade, na radnu stoku, na robove, na perad, na luksuz kao i prilično težak porez za održavanje gradova i vojske nazvan *annona*. Zanatlije i trgovci plaćali su *lustralis collatio* ili *chrysargium*, i to prema spiskovima korporacija svake četvrte godine; lica bez imovine plaćala su glavarinu (*capitatio plebela* ili *capitatio humana*; Puhan, ib.pp.97-98).

225 Konstantin propisuje da ni jedan od zemljoradnika (servi casati, coloni) nema pravo da napusti zemlju koju obrađuje, a potomji carevi propisuju da se zanatlije i trgovci, kao i njihovo potomstvo, moraju uvek baviti istim zanimanjem (cfr. Puhan, ib.pp.92-95).

226 Porez na zemlju (*annona*) iznosio je između 1/4 - 1/3 ukupnog poljoprivrednog prinosa, ali je u lošim godinama dostizao i čitavu polovinu, pa i celokupni godišnji prinos! (Wickham C.J., „The Other Transition: From Ancient World to Feudalism”, *Past and Present*, No.103, 1984, pp.3-36;p.11).

227 To je bio najpre *portorium* (za prelaz robe iz države u državu, za ulaz u samostalnu administrativnu jedinicu, kao i za prelaz preko mostova, drumova itd) i iznosio je 12% vrednosti robe; prilikom prodaje nepokretnih i pokretnih stvari naplaćivan je *venalium* u visini 4 1/6% od vrednosti prometa (Puhan, ib.p.98).

228 između ostalog, bilo je zabranjeno izvoziti oružje, vino, ulje, žito i slično, pod pretnjom smrtno kazne za prekršioce (Puhan, ib.p.96).

229 Već Vespažijan ukida udruženja zakupaca poreza, i najverovatnije pod uticajem egipatskog uzora zamenjuje ih bogatim pojedincima. U III veku kolektivna odgovornost

stava, povremeno se rekvirira imovina radi vojnih i državnih potreba²³⁰; konačno, carska administracija se pretvara u dobro plaćenu²³¹, strogo hijerarhijsku²³² i kaštinski²³³ državnu strukturu, sa mnogim elementima mandarinske birokratije²³⁴.

Kako se ni sa ovako svirepom fiskalnom politikom nije moglo namaknuti dovoljno novca za potrebe vojske i države, carevi su pribegavali smanjenju sadržaja srebra u kovanicama, koje su tako, s vremenom, izgubile čak 98,5% prvobitne vrednosti²³⁵. Posledica je bila snažna inflacija²³⁶ koju je Dioklecijan pokušao da

obuhvata magistrat i savetnike: u gradovima na Zapadu, to su *decemprimi*, prvih deset senatora koji odgovaraju za skupljanje redovnih dažbina, dok za ostale poreze odgovaraju drugi posebno određeni pojedinci; sistem je sličan i na Istoku, s tim što *dekaproti* na nekim mestima bivaju zamenjeni dvadesetoricom najbogatijih građana - *eikosaproti*. Tako se *honestiores* sada javljaju kao grubo državno oruđe za prikupljanje nerealno velikih dažbina, čime se jaz između klasa dodatno produbljuje potkopavajući društvenu strukturu (cfr. Rostovtzeff, ib.pp.382-391).

230 Obavezni prevoz za državne i vojne svrhe posebno je teško pritiskao stanovništvo: zaprežna je stoka često oduzimana, uz dodatna poniženja, upravo u jeku najvećih poljskih radova ili je vraćana tek onda kada je njihovo vreme već prošlo, što je praktično upropašćavalo seljaka (Rostovtzeff, ib.p.385).

231 Samo carevi savetnici (*Consilium principis*) primali su početkom III stoleća, zavisno do platnog razreda: 200.000, 100.000 i 60.000 sesteraca godišnje plate (Puhan, ib.p.75); još za vreme Principata, prokonzul Afrike dobijao je platu od 1.000.000 sesteraca godišnje (Jones, ib.p.146), čija se veličina najbolje može shvatiti ako znamo da je za nju mogao da kupi između 250.000 kg i 500.000 kg žita (cena je u to doba varirala u rasponu od 2 do 4 sesterca; danas bi, bez obzira na srazmerno pojeftinjenje poljoprivrednih proizvoda, za tu količinu žita bila potrebna ogromna suma - između 625.000 i 1.250.000 DM, po čemu se vidi veličina prokonzulove plate); ovako visoke plate ostale su i docnije: prema statutu nove prefekture *per Africam* koju je stvorio Justinijan 534. godine, posle oslobođenja ove pokrajine od Vandala, prefekt je dobijao godišnju platu od 100 funti zlata ili 7.200 nomizmi (Ostrogorski G., *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, „Prosveta”, Beograd 1969, p.226), što je po ondašnjim cenama bilo dovoljno da može kupiti 360 robova (Cod. Just. VI, 1,14 iz 317.g. utvrđuje cenu jednog roba od 20 nomizmi, a ova cena se i docnije potvrđivala; Ostrogorski,ib.p.225) ili 544.536 kg žita (za 1 nomizmu dobijalo 12 modija žita /Ostrogorski, ib.pp.244-245/; 1 modij ima zapreminu od 8,754 l, a ako znamo da je 1 l starijih sorti žita težak 0,72 kg, 1 modij žita onda iznosi 6,303 kg).

232 Unutar birokratije bio je utvrđen strogi hijerarhijski red, izražen titulama najviših birokrata: na vrhu su *nobilissimi*, pripadnici carske porodice i *illustres*, najviši lični službenici imperatora i imperije, kao i rukovodioci najvećih teritorijalnih administrativnih jedinica; za njima slede *spectabiles*, drugostepeni službenici imperatora i imperije kao i činovnici u srednjim teritorijalnim jedinicama; na kraju dolaze *clarissimi*, upravnici provincija, prefekti snabdevanja, prefekti noćnih straža, kao i *perfectissimi*, načelnici pojedinih kancelarija, visoki stručni, a naročito finansijski službenici (Puhan, ib.p.99).

233 „Najviša birokratija predstavljala je zatvoreni društveni sloj u koji su isključivo po volji imperatora mogli biti primljeni pripadnici bogatih senatora, odnosno imperijske zemljišne aristokratije” (Puhan, loc.cit.).

234 Najbolji primer je ono što Marks naziva tipičnom birokratskom sklonošću ka tajanstvenosti i mistifikaciji: dok je u vreme ranog Principata sudski postupak bio javan i na otvorenim mestima, u poznom se Carstvu ceo postupak odvijao u zatvorenom prostoru (secretarium) a sudije su od stranaka i ostalih prisutnih lica bile odvojene zavesama (vella) ili rešetkama (cancelli) (Puhan, ib.pp.406;434-435).

235 Puhan, ib.p.96; Samo su Sever i njegov sin Karakala radi isplate trupa i finansiranja rata smanjili sadržaj srebra u dinaru za čitavih 50% (Jones, ib.p.22). Dioklecijanov pokušaj revalorizacije zlatnika (aureus) povećanjem zlatne sadržine sa 1/70 na 1/50

zaustavi administrativnim maksimiranjem cena, što je rezultiralo nestankom robe sa tržišta i opštom naturalizacijom ekonomije²³⁷. Već ionako istanjena tržišna mreža sasvim je pokidana i privreda se u III veku vratila u prirodni stadijum: zemljišna dobra i lokalne zajednice postaju gotovo samodovoljne jedinice, a najveći deo preostalih transakcija počinje da se isplaćuje u naturi²³⁸.

Tako je jedan živi i samosvojan privredni organizam, sa dinamičkim robno-novčanom tržištem i izdiferenciranom regionalnom ekonomijom kakva je bila antička do I veka, za dva stoleća doživeo regresiju i involuciju u naturalistički primitivnu ekonomiju prožetu teškom, birokratizovanom državnim armaturom. Tako je antički način proizvodnje već u III stoleću bio mrtav, i umesto njega će se - kao što ćemo videti u VI glavi ovog rada - stvarati novi vid društveno-ekonomske strukture, koji će u istočnoj polovini Carstva, zaštićenom od varvarskih razaranja, imati dovoljno vremena da se uobliči u specifičan i originalan način proizvodnje (koji možemo nazvati „državno-kolonatski”)²³⁹.

Konačno, na pitanje zašto je antička ekonomija doživljavala privrednu entropiju, odnosno zašto je umesto razvoja i specijalizacije proizvodnje privreda upadala u tehnološku i proizvodnu nivelaciju (čime se zaustavljala prekapitalistička evolucija) odgovor valja potražiti u Kejnsovoj makroekonomskoj analizi²⁴⁰. Načelima „umnažanja” i „ubrzanja” Kejnss je pokazao značaj koji za normalno funkcionisanje tržišne privrede imaju stalno povećanje potrošnje i potražnje, kao i širenje kupovne moći nižih slojeva stanovništva²⁴¹. I najmanji pad potražnje neke značajnije robe,

livre, završio se neuspehom budući da je njegov novac kao vredniji odmah tezaurisiran (Grdić, ib.p.30.). Tek Konstantinova novčana reforma koja uvodi zlatni *solidus* sa sadržinom od 1/72 livre finog zlata, stabilizovaće zlatnik, tako da će mu vrednost faktički ostati nepromenjena sledećih 750 godina - no, usled opšte slabosti privrede, nova valuta nikada nije dobila karakter novca već je solid stavljan na vagu i cenjen po težini (loc.cit.).

236 Na osnovu vojnih plata, Dankan-Džons je izračunao da je inflacija u razdoblju od Avgusta do Septimija Severa bila 100-122% što za vreme od dva stoleća čini (danas zanemarljivu!) godišnju stopu od 0,35% - 0,4%. No, u III stoleću, stopa inflacije višestruko se uvećava (4,0 - 4,9% godišnje), što na jednu prekapitalističku ekonomiju ima više nego razorno dejstvo (Duncan-Jones, ib.p.10.).

237 Dioklecijanovo zamrzavanje cena bilo je na veštački niskom nivou, pa, s daljim brzim porastom cena, one cene koje je odredio Dioklecijan postaju irelevantne. Laktancije veli da je *Edikt* proterao robu sa tržišta (Lactantius, de mort.pers.7.6.) što nesumnjivo znači da su nove cene bile isuviše niske da bi donele bilo kakvu zaradu. Da je Dioklecijanov pokušaj prvog administrativnog zamrzavanja svih cena doživeo neuspeh, svedoči papirus iz 335 g. sa kog se vidi da su cene pšenice 63 puta veće od onih u *Ediktu* (Duncan-Jones, ib.p.367). Stoga se procenjuje da je, globalno uzet, robno-novčani opticaj od II do početka IV veka faktički prepolovljen (Kurbatov G.L., *Istorija Vizantii; Ot antičnosti k feodalizmu*, „Vysšaja škola”, Moskva 1984, p.15).

238 Ne samo porezi već i plate državnih činovnika bivaju određeni u naturi (Puhan, ib.p.96.).

239 Vidi 2. poglavlje VI glave.

240 Kejnss, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, ib.

241 Reč je o tzv. principu multiplikatora i principu akceleracije prema kojima povećanje potrošnje u nekoj oblasti - u zavisnosti od „granične sklonosti štednje” - usled multiplikovanja robno-novčanog obrta umnogostučava ukupnu potražnju odn. ukupni kupovnu moć tržišta dok, s druge strane, promene u nivou potrošnje imaju akceleratorski efekat na nivou investicija (najjednostavniji prikaz ovih dvaju principa vidi u: Šoškić, *Ekonomске doktrine*, ib.pp.438;450-457).

dovodi do pada kupovne moći njenih proizvođača, opšteg smanjenja potražnje na tržištu, daljeg pada kupovne moći ostalih proizvođača itd. Ukratko, tržište i potražnja moraju se stalno širiti da bi sistem bio u ravnoteži.

Antičko tržište, međutim, bilo je ograničeno na srednju i visoku klasu centralne zone i poluperiferije sistema: mase državnih kmetova, kolona i robova na poljoprivrednim imanjima bile su isključene iz potrošnje, a kupovna moć srednje klase u gradovima neprestano je ugrožavana državnom pristrasnošću prema najbogatijim slojevima. Inostrana potražnja imala je pozitivan efekat samo dotle dok se roba mogla jeftino transportovati morskim putem, i kada je antička civilizacija obuhvatila svu sredozemnu obalu, troškovi prevoza onemogućavali su svaku, sem trgovine najluksuznijom robom²⁴². Premda je povećanje asortimana proizvoda moglo voditi tehnološkoj specijalizaciji²⁴³, s razaranjem srednje klase (usled delovanja Veberovog „političkog kapitalizma“) ukupna potražnja na tržištu zavisila je samo od uskog sloja senatora i najviših državnih administratora - što je vodilo daljem opadanju tražnje, ovo pak proizvodnje, ovo pak opšte kupovine moći, ovo pak tražnje i tako u krug.

Posebno je značajno to što upravo smanjena tražnja neposredno vodi promeni načina proizvodnje, odnosno dominantnog proizvodnog odnosa u okviru osnovnih privrednih jedinica, tj. zameni ropstva kolonatom. Kao što su pokazala neka novija istraživanja²⁴⁴, nije nemogućnost nabavke novih robova tokom poznog Carstva dovela do zamene ropstva kolonatom (ratova je za tako šta bilo sasvim dovoljno) već obratno: usled nestanka tražnje za proizvodima u čijoj se proizvodnji, po pravilu, koristi robovska radna snaga - robovi se, jednostavno, više nisu mogli upotrebiti produktivno kao nekada i novi zarobljenici više nisu pretvarani u robove već u kolone²⁴⁵.

242 Varvarsko i siromašno stanovništvo severne i istočne Evrope ne može apsorbovati značajniju manufakturnu proizvodnju, a i političke prilike na ovim granicama Carstva nikada nisu dozvoljavale da trgovina postane redovna i bezbedna. Sa druge strane, daleki Istok je bogatiji, ali je i trgovina sa tim delom sveta skopčana sa velikim troškovima za prevoz zbog kojih se trguje jedino luksuznom robom (Rostovtzeff, *SEHRE*, ib.v.l.p.352).

243 Avgustin govori o „uličici kovača srebra gde je mala posuda, da bi dobila posljednji ukras, prolazila kroz ruke mnogih obrtnika, ali bi je jedan pravi majstor mogao izraditi sam“ (Avgust.de civ. dei, VII,4; prema: *Povijest rada*,ib.p.92).

244 Guenter R., „Socialjnye problemy perehoda ot antičnosti k srednjovekovlju“, *Vestnik drevnej istorii*, 3/1992, pp.112-118; MacMullen R, „Late Roman Slavery“, *Historia*, 36/1987, pp.359-382; Hahn I., „Frie Arbeit und Sklarenarbeit in der spaetantiken Stadt“, in: *Sozial und Wirtschaftsgeschichte der roemischen Kaiserzeit*, Hrsg. von H.Schneider (Wege der Forschung 582), Darmstadt 1981, p.153 (prema: Guenter,ib.p.115); Dockes P., *Medieval Slavery and Liberation*, „University of Chicago Press“, Chicago 1982.

245 „Propast ropstva nije bila uslovljena, u prvom redu, smanjenjem broja robova. Robova je još uvek bilo dovoljno a ukoliko bi ih trebalo još, mogli su se i nadalje nabaviti. Ono što se u osnovi smanjilo, bila je zapravo potreba za robovima... Sve dok je u uslovima antičkog načina proizvodnje postojala potražnja sa dopunskom, specijalizovanom i kvalifikovanom radnom snagom, sa ekonomske tačke gledišta nije bilo neposrednih uzroka koji bi vodili propadanju ropstva“ (Guenter, ib.p.115). Inače, i Blok je u svome uticajnom, posthumno objavljenom članku (Bloch M., „Comment et pourquoi finit l'esclavage antuque“, 1947), ukazivao da tokom velikih ratova u V i VII veku dolazi čak i do znatnog povećanja broja zarobljenika, ali da oni nisu slati na robovske plantaže karakteristične za avgustovsku Italiju, već su postajali koloni (Wickham, ib.p.5).

Sve u svemu, Veberu valja dati potpuno za pravo - gde god da se uputimo našom analizom, nailazimo na razorni uticaj državne strukture čiji je militarističko-birokratski karakter bio sasvim neprimeren tržištu i privrednoj delatnosti. U tom smislu, možemo i da zaključimo, skupa sa Veberom, kako je antička civilizacija bila ne samo prva poznata tržišna ekonomija, već i prva žrtva državno-administrativnog ugušenja²⁴⁶

Od ruskih istoričara, koncepciju po kojoj propast antičke privrede i rađanje kolonata nisu bili u neposrednoj vezi sa smanjenjem broja robova zastupaju i A.I.Tjumenev, S.L.Učtenko i E.M.Štaerman (Koranašvili, ib.p.204).

246 Senkroa slikovito veli da su se državno-posedničke klase poznog Carstva hranile, poput vampira, krvlju malaksale grčko-rimske civilizacije, sve dok ona nije toliko onemoćala da više nije mogla da se odbrani od varvarskih napadača (Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaia Age to the Arab Conquests*, ib. pp.502-503)

V GLAVA

PRODUKTIVNOST, TEHNIKA I PRETKAPITALISTIČKA DRUŠTVA

- 1. KOLIKO JE ROBOVSKI RAD PRODUKTIVAN? 2. KADA JE ROB ISPLATIV? 3. ROB I TEHNIKA. 4. FEUDALIZAM I TEHNIKA. 5. JE LI FEUDALIZAM „POTENCIJALNO RAZVIJENIJE” DRUŠTVO?**

1. KOLIKO JE ROBOVSKI RAD PRODUKTIVAN?

Linearno poređenje odnosa tržišnih i naturalnih elemenata feudalne i antičke formacije izneto u prethodnim glavama, gotovo nedvosmisleno pokazuje da feudalno društvo, koje po hipotezi L treba da predstavlja razvijeniji društveno-ekonomski entitet, ima znatno manje elemenata tržišnosti od svoga antičkog prethodnika. Stoga, po uobičajenim ekonomskim merilima kojima se ocenjuje stepen privredne razvijenosti nekog predindustrijskog društva (raširenost robnovčanih odnosa, razgranatost tržišne proizvodnje, regionalna i granska podela rada, tehnološka specijalizacija itd.) nemamo ozbiljnijih razloga da feudalnu društveno-ekonomsku strukturu rangiramo iznad antičke, štaviše, mnogo je više razloga za obrnuti redosled.

Međutim, zagovornik hipoteze L ne mora biti zadovoljan ovakvim načinom dokazivanja i može se pozvati na „izvorno” marksističko shvatanje po kome temeljno merilo razlikovanja među formacijama nije nivo razvijenosti razmene već dominantni proizvodni odnos¹ - onda je feudalno društvo superiornije stoga što je

¹ Marks ovo izričito tvrdi: „Samo po obliku u kome se taj višak rada cedi iz neposrednog proizvođača, radnika, razlikuju se ekonomske društvene formacije, npr. društvo ropstva od društva najamnog rada” (*Kapital*, ib.p.195). „Ma kakvi bili društveni oblici proizvodnje, radnici i sredstva za proizvodnju uvek ostaju njenim činiocima. Ali, i jedni i drugi su to samo po mogućnosti kad su jedni od drugih odvojeni. Da bi se uopšte proizvodilo,

kmetski proizvodni odnos *produktivniji* (pa time i ekonomski napredniji) od robovske proizvodnje. Po ovom argumentu, budući da zadržava jedan deo proizvoda, kmet je za proizvodnju i njeno unapređenje zainteresovan mnogo više od roba kome vlasnik oduzima sav višak proizvoda: „Nove proizvodne snage traže da onaj koji radi ima izvesnu inicijativu u proizvodnji i volju za rad, da je u izvesnoj meri zainteresovan u radu; zato feudalac napušta roba, kao nezainteresovanog u radu i potpuno neinicijativnog radnika, i više voli da ima posla s kmetom koji ima svoje gazdinstvo, svoja oruđa za proizvodnju i kod kojega postoji izvesna zainteresovanost u radu, potrebna da bi se obradila zemlja i feudalcu plaćalo u naturi od letine”².

Ovakve ocene, uobičajene u zvaničnom istočnoevropskom marksizmu, poticale su iz prilično rasprostranjenog uverenja da je robovski rad veoma neproduktivan i neisplativ. Veber iscrpno nabraja sve razloge za ovakvu tvrdnju:

1. kapital potreban za kupovinu i izdržavanje robova znatno je veći od kapitala neophodnog za angažovanje najamne radne snage;

2. u slučaju pada potražnje i privremenog obustavljanja proizvodnje, kapital uložen u robove ne samo da prestaje da donosi interes (kao i kapital uložen u mašine) već robovi doslovce „jedu” dodatnu vrednost, čime se smanjuje obrtni kapital; na drugoj strani, u doba smanjene konjunktore najamna radna snaga će jednostavno biti otpuštena;

3. rizik kapitala vezan za vlasništvo nad ljudima specifično je iracionalan: smrtnost robova mogla je biti velika i posve nepredvidiva, i najmanja politička pometnja nosila je opasnost masovnog bekstva robova i upropašćenja celokupne investicije itd; nasuprot tome, mašine ne umiru i ne beže, a najamna radna snaga ionako je podložna fluktuaciji;

4. usled nestabilnosti tržišta robova i njihovih cena, nemoguće je održavati balans kapitala koji su konstituisali robovi: pad cene robova usled uspešnih vojnih osvajanja drastično je devalvirao kapital uložen u robove;

5. iz istih razloga bilo je teško popunjavati rezerve robova i kupovati nove, pogotovo ako je snabdevanje tržišta robljem prvenstveno zavisilo od uspeha ratnih pohoda;

6. ako se robovima dozvoli osnivanje porodice, njihovo je korišćenje skopčano sa troškovima smeštaja kao i sa troškovima ishrane žene i podizanja dece - a oni se već, sami po sebi, nisu mogli racionalno upotrebiti kao radna snaga³; nasuprot tome, najamni radnik sam brine o svojoj porodici i njegova žena i deca moraju i sami da traže posao;

oni se moraju spojiti. Po posebnom načinu (die Art und Weise) na koji se ovo spajanje vrši razlikuju se razne ekonomske epohe društvene strukture” (op.cit.p.738). Slično tumačenje zastupa i Lenjin: „Marks ... objašnjava strukturu i razvoj date društvene ekonomske formacije isključivo odnosima proizvodnje” (Lenjin V.I., *Izabrana dela*, Beograd, 1960.,v.I,p.389). Opširnije o ovome vidi: Luponini, ib.pp.250-253.

2 Štaljin J.V., *Pitanje lenjinizma*, „Kultura”, Beograd 1946.,p.555.

3 Veber bliže objašnjava da angažovanje žena u tekstilnoj proizvodnji veoma ograničava kućna radinost, koja odlikuje sva manje razvijena društva, a i da, pored toga, najvažniji deo industrije koja počiva na robovskom radu obuhvata poslove nedostupne ženama - plantažnu poljoprivredu, rudarstvo, veslanje na galijama, okretanje mlinova itd.

7. potpuno iskorišćenje moguće je samo kada rob nema porodicu, dakle u jednom strogo organizovanom, „kasarnskom” sistemu sa bezuslovnom disciplinom, čime momenat opisan pod 3. postaje još iracionalniji; samim tim otpada i mogućnost reprodukcije robova;

8. iskustvo pokazuje da se robovima ne može prepustiti rad sa alatom i strojevima koji iziskuju veliku ličnu odgovornost i angažovanost: robovi nemaju nikakav interes za tehničko unapređenje proizvodnje, poboljšanje kvaliteta ili povećanje kvantiteta, te je stoga, osim brzog trošenja kapitala uloženog u robove, trebalo računati i na uvećane troškove raubovanja alata i vučnih životinja;

9. konačno, vlasnik kapitala nema mogućnosti izbora, kao što su zapošljavanje posle probnog rada, selekcija prema sklonosti i spremnosti za rad, zamena loših i istrošenih radnika novim itd⁴.

Kao što se vidi, Veber ovde poredi robovski i *slobodni najamni rad*, što je, nesumnjivo, samo na štetu onog prvog: da je robovski rad produktivniji od slobodnog - pogotovo u uslovima izrazite tehnološke razvijenosti - danas bi Evropa i Severna Amerika bile prepune robova. Međutim, ni dodatna opreznost pri usvajanju nekih od ovih razloga nije naodmet budući da se - kao što veli Finli - uverenje da se robovski rad ne isplati (izuzev, možda, pomalo u poljoprivredi) raširilo tokom XIX veka zahvaljujući nastojanju da se dodatnim ekonomskim razlozima osnaži moralna i politička osuda ropstva: sud o neisplativosti robovskog rada, nastavlja Finli, prilično bi začudio ne samo grčke i rimske robovlasnike (koji su za kratko vreme zgrtali znatna bogatstva na radu robova) već i nama istorijski bliže plantažere u Brazilu (gde je ropstvo nestalo takoreći tek juče - 1888.g) ili Misisipiju (u SAD ropstvo je ukinuto 1865) koji su sa mnogo manjim investicijama ostvarivali znatno veću dobit od kapitalista u onim područjima Novoga sveta gde nije bilo ropstva⁵.

U svakom slučaju, tvrdnja o neisplativosti i neproduktivnosti robovskog rada u odnosu na slobodni najamni rad, koja - kao što ćemo kasnije pokazati - i sama ima ekonomski ograničeno važenje, ne može ni u kom slučaju poslužiti kao dokazni materijal u poređenju sa kmetskim radom. I upravo stoga što je marksistička argumentacija najčešće počivala baš na ovoj logičkoj grešci, neophodno je pristupiti pažljivijoj ekonomskoj analizi koja će u ovoj stvari razlučiti predrasude od činjenica.

Prema opasci francuskog ekonomiste s početka XVIII-og stoleća, Kantijona, u poljoprivredi nema veće razlike između upotrebe robova i kmetova: rad odraslog roba odgovara količini zemlje koju je vlasnik primoran da koristi za njegovu izdržavanje; tome treba dodati još toliko za izdržavanje njegove porodice i odgajanje najmanje jednog odraslog roba; sve preko toga vlasnikova je zarada. Isto je i sa kmetom, s tim što su njegove potrebe, kao i potrebe njegove porodice, najčešće znatno veće. Kmetovi su pogodniji stoga što smrt kmeta ne predstavlja neposredan gubitak za gospodara, dok je, s druge strane, „vlasniku korisnije uzdržavati robove nego slobodne seljake, budući da bi, uzgojivši prevelik broj robova za svoj posao,

4 Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, ib.pp.53-55; Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.I, p.129.

5 Finley, *The Ancient Economy*, ib.p.83.

prekobrojne mogao prodati kao stoku i za njih dobiti cijenu koja je razmjerna troškovima koji je imao⁶.

Kantijonova računica apstrahuje neke važne momente ali je njeno racionalno jezgro nesumnjivo: kmeti na način proizvodnje podrazumeva da se kmetu na upotrebu daje okućnica (lat.manus, nem.hufe, engl.virgate, varland) koja je zajedno sa drugim okućnicama činila tzv. benefikalnu zemlju (terra beneficata). Pored ove, zemlje neophodne za izdržavanje kmetova, bila je dominikalna zemlja (terra dominica, terra salica) koja je obuhvatala deo poseda pod neposrednom vlastelinskom upravom, i koju su obrađivali kmetovi u organizaciji i pod nadzorom upravitelja imanja (villicus, major, maire, mayer, bailiff itd.). Na taj način je ponovljena okolnost u kojoj podložnik radi za gospodara na „tuđoj“ zemlji, najčešće „tuđim“ alatom i zapregama, za „tuđ“ račun, uz sve one nedostatke najčešće isticane u opisu robovskog rada: „Radili su nemarno i na vlasteoskom dvoru i na vlasteoskim njivama, nisu štedeli ni stoku ni oruđa i teško su se prilagođavali svakom drugom načinu rada sem onom na koji su bili navikli od detinjstva“⁷.

Dakle, i kmet je, baš kao i rob, nastojao da na dominikalnoj zemlji radi što manje i da posao otalja što brže; ne vodeći mnogo računa o vlastelinovom alatu i stoci, ili o kvantitetu i kvalitetu prinosa, žurio je da svu pažnju pokloni okućnici od koje je živio. Sa stanovišta organizacije proizvodnje rob je čak imao određene prednosti: prema njemu se doslednije mogla primeniti pretinja silom zbog veće pravne zavisnosti od gospodara; robovi su po, vojnim principima, mogli biti organizovani u radne jedinice (decuriae), koje su strogo izvršavale naloženi zadatak⁸; konačno, za razliku od seljaka koji je privržen tradicionalnim metodama obrade i nesklon bilo kakvim proizvodnim ili društvenim inovacijama⁹, rob je već, u neku ruku, izrođen i izvan tradicionalnog socijalnog sklopa, i prisiljen da se prilagodi i prihvati nove životne okolnosti, te je u tom smislu i pogodniji za primenu određenih tehničkih unapređenja.

Veća produktivnost kmetskog načina proizvodnje nužno bi se morala odraziti i na veće prinose po jedinici površine, pogotovo ako se ima u vidu veći stepen tehničke usavršenosti koji se obično pripisuje feudalizmu. Međutim, Finli ističe da što se tiče Italije, koja je u tom pogledu relevantna, poređenje indeksa poljoprivredne proizvodnje ne ostavlja takav utisak¹⁰. Budući da će o prinosu žita nešto više reći biti u jednom od narednih poglavlja¹¹, zadržimo se sada na kulturi u kojoj su, u antičko doba, robovi bili najviše upotrebljavani - na vinovoj lozi.

6 Cantillon R., *Opća rasprava o prirodi trgovine*, „CKD“, Zagreb 1982,p.52.

7 Kunov, *Opšta privredna istorija*, ib.v.III,p.15.

8 Uz podelu na dekurije, Kolumela preporučuje da robovi pri polasku na rad moraju slediti villicusa kao što vojnici slede vojskovođu u borbi (Colum.I,9,7;I,1,18; XI,1,17; *Povijest rada*, ib.p.88).

9 „Svaki pokušaj uvođenja novih metoda rada najčešće je unapred bio osuđen na propast, zbog nerasploženja i nespretnosti seljaka i zbog toga što su se oni grčevito držali svojih starih navika“ (Kunov, loc.cit.).

10 Finli upućuje na indeks koji daje Slicher van Bath B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D.500-1850*, „Edward Arnold“, London 1963, pp.18-20, i tabele 318-323; Finley, ib.pp.83;196.

11 cfr. *infra* pp.222-223.

Kolumela veli da su raniji vinogradari dobivali 1 *culleus* (524 litara) po jugeru (25,46 ara), a nešto pažljiviji i 1,5 do 2 *cull*, dok on lično smatra da uz pažljivu i racionalnu obradu „vinograd koji prinosi manje od 3 *cull* jednostavno treba raskršiti“¹². Kolumela zna za vinograde čiji prinos dostiže 7 pa i 8 *cull* po jugeru, a njegove navode potvrđuje i Plinije¹³. Radi poređenja valja reći da je prosečan prinos italijanskih vinograda 1909-1913 iznosilo 1,16 *cull* po jugeru, 1909-1936 on iznosi 1,17 *cull*, dok u pojedinim pokrajinama (poput Kalabrije) ni u skorije vreme (1931-1934) ne prelazi 0,60 *cull*¹⁴.

Ovako visoki prinosi antičkih vinograda zbunjuju moderne komentatore, a neki od njih ne skrivaju svoju skepsu¹⁵, no kako navodi drugih antičkih autora podržavaju Kolumelu¹⁶, značajan deo istoričara ipak prihvata Kolumeline brojke¹⁷. Svakako, ovako visoki prinos Stari delom duguju i činjenici, kako ističe Dera, da u antičko vreme nije bilo bolesti koje su unazadile vinograde XIX veka (poput filoksera¹⁸) no, bez obzira na to, nema sumnje da su Grci i Rimljani zahvaljući radu robova postizali produktivnost koja se može meriti i sa onom u skorašnje doba¹⁹. Stoga, najmanje što se o tome može zaključiti, jeste da sačuvani podaci opovrgavaju uverenje o niskoj proizvodnosti i maloj prinosivosti poljoprivrednih grana u kojima preovladava robovski rad, pogotovo u poređenju sa radom kmetova.

Konačno, sa stanovišta poljoprivredne efikasnosti, neopravdano potcenjujemo antičke agronome i njihovu sposobnost da primene najproduktivniju organizaciju

12 Coll.de r.r. 3.3.11; Duncan-Jones, ib.p.40.

13 cfr. Duncan-Jones, ib.p.47.

14 Duncan-Jones, ib.p.45.

15 Dankan-Džons smatra Kolumelin prosek od 3 *cull* po jugeru nešto preteranim (loc.cit). Slično misli i Salvioli (ib.p.114).

16 Godišnji prinos Katonovog vinograda od 100 jugera bio je 160 *cull*, što iznosi 1,6 *cull* po jugeru, no treba voditi računa da u Katonovoj računici nije ceo vinograd pod vinovom lozom (cfr. White, *Roman farming*, 1970,pp.373;392-3; Duncan-Jones, ib.p.45).

17 Kolumelin minimum od 3 *cull* prihvataju: Billiard R., *La vigne des Antiquites* (1913),pp.133-135; Frank, *Economic Survey of Ancient Rome*, ib.v.V.p.150; Yeo C.A., „The development of the Roman plantation and the marketing of farm products, (The economics of Roman and American slavery)“, *Finanzarchiv* 1952/13;pp.376;484; White, *Roman farming* 1970, p.244; Billiard navodi i prosek za Francusku od 0,89 *cl* u razdoblju 1887-1897; Duncan-Jones, ib.p.45.151. Po Kolumeli, sa 1 *ha* dobijalo se 5,6-7 *hl* vina; White K.D., *Roman Farming*, New York 1970, p.536; smatra da se može umanjivati značaj ovih Kolumelinih brojki. Ostale procene za vino: - 11,3-17 *hl/ha* (French,ib), 22-28 *hl/ha* (Glotz,ib), 7,878 *hl/ha* (Schwahn, ib), 5,2-5,9 *hl/ha* vina ili 1,3-1,48 t grožđa (Čečencev, ib, pp.149-150).

18 Dera Đ., *Agrarni pokreti u starom Rimu*, „Matica srpska“, Novi Sad 1901,p.69.

19 Što se tiče prinosa maslinjaka, nema sačuvanih izveštaja o antičkim iznosima; Frank procenjuje da je svako drvo moglo davati roda za 15-20 funti ulja (ib.v.I.p.171), no njegova je procena svakako preterana, sudeći po skorašnjim prinosima u Italiji od 3 rimske funte po drvetu (Duncan-Jones,ib.p.34). Za prinos maslinovog ulja Čečencev (Čečencev V.N., „Ugrožaj vinograda i olivov v drevnej Attike (VI-IV vv. do n.e.)“, *Vestnik drevnej istorii*, 1/1992, pp.148-151) daje pregled sledećih procena iz literature: 1-2 *hl/ha* (French A., *The Growth of the Athenian Economy*, London 1964, p.20), 22-28 *hl/ha* (Glotz G., *Ancient Greece at Work*, London 1926), 7,878 *hl/ha* (Schwahn W., *Die Attische eisphora*, RUM, pp.247-284; Čečencev, ib.p.149). Sam Čečencev procenjuje da se sa 1 *ha* dobijalo 2,4-2,7 t maslina ili 5,2-5,9 *hl* ulja; u savremenoj Grčkoj prinos maslina je 3 *t/ha* (Čečencev, ib.p.151).

proizvodnje. Zakupnički odnos, tj. kolonatski sistem proizvodnje bio je dobro poznat i Katonu, a pogotovu Kolumeli, i uistinu je postojao sve vreme antičke istorije uporedo sa robovskim radom²⁰. Da je zakupački/kolonatski sistem bio toliko produktivniji od robovskog rada kao što to veruju ortodokсни marksisti, jamačno bi ga preporučivali i Katon i Varon i Kolumela; umesto toga, kod Kolumele čitamo da su koloni podesni uglavnom na zemljištu gde loša klima ili močvarni tereni uzrokuju povećanu smrtnost, ili na udaljenim posedima gde vlasnik nije u stanju da organizuje proizvodnju - dakle samo kada posebne prilike onemogućavaju rad robova.

I premda kolonat, razume se, nije sasvim isto što i kmetski način proizvodnje već njegova rana forma, dobre strane kmetske proizvodnje (onako kako je shvataju marksisti) morale bi već tu doći do izražaja. Međutim, upravo je obrnuto: „S aspekta organizacije rada uvođenje kolonata predstavlja korak unatrag, jer su parceliranjem - a to je značilo povratkom na sitnoseljačku poljoprivredu - na imanjima napuštene već razvijene forme podjele rada i radne kooperacije”²¹. Uvođenje kolonata je, za većinu autora pa i za same marksiste, baš simbol propadanja tržišta i privredne regresije, a ne prirodan razvojni nastavak odn. „usavršavanje” robovskog sistema proizvodnje²². Ukratko, latifundisti uvode kolonat tek kada, zbog višestrukog skoka cena robova na tržištu²³ (usled smanjenja ratnih operacija i uništenja mediteranskog gusarstva), nisu mogli da organizuju robovsku proizvodnju, a ako su bili u prilici da biraju, svagda su se radije opredeljivali za robovski rad.

Razume se, teško je poreći da kmetstvo nema i određenih prednosti u odnosu na ropstvo, no one nemaju ekonomski karakter: kao što to ističu Nort i Tomas, u slučaju učestalih ratnih razaranja ili čestih opsada, robovi ne samo da imaju priliku za bekstvo nego i neposredno ugrožavaju gospodara; kmetovi su u tom pogledu pouzdaniji budući da svojom porodicom kao i privrženošću okućnici jamče odanost vlastelinu, koji im, pored ostalog, pruža i sklonište u svom utvrđenom zamku²⁴. Porodični život pod zaštitom hrišćanske crkve, ukorenjuje kmeta u postojeći društveni ustroj, čime se ublažava nesumnjivo značajna socijalna napetost koja vlada u odnosima gospodara i roba (držanog u kasarnskom sistemu)²⁵. No, sve

20 cfr. *Povijest rada*, ib.pp.75-76;99.

21 cfr. Luzzatto, ib.pp.78-790.

22 *Povijest rada*, ib.p.76.

23 Teško je reći koliko je tačno skočila cena robovima ali se posrednim putem može izvesti sledeća računica: cena nekvalifikovanog roba u zlatno doba ropstva, tokom II i I veka pre Hrista, dugo je iznosila i 1000 sesterca (Duncan-Jones,ib.p.12), za šta se moglo kupiti 500 kg žita (uzete su najniže cene i robova i žita). U doba poznog carstva, za prosečnu cenu nk. roba plaćanog 20 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib, p.225) moglo se kupiti 1.512,6 kg žita, dakle tri puta više; međutim, u mimim i spokojnim vremenima I i II veka cena robova bila je skoro dvostruko viša pre nego što su je docniji ratovi oborili: oko 200 g. (prema Dig.Iv 4,31) rob staje 20 Neronovih zlatnika što je u pogledu metalne vrednosti isto što i 32 nomizme Konstantinovog novca (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.225), što znači da je cena robova između II v.p.H i II v.n.e. skočila preko 600%!

24 North & Thomas, ib.p.20.

25 Weber,ib.p.410.

dok su granice mirne a državni aparat dovoljno snažan da obezbedi uspešno smirivanje konfliktnih naboja, ove prednosti kmetskog sistema ne dolaze do izražaja.

U svakom slučaju, po svojoj produktivnosti, robovski rad se teško može stavljati toliko ispod kmetskog rada ili bilo kog drugog oblika podložništva, da bi morao biti rangiran kao suštinski inferioran način proizvodnje. Štaviše, u jasno utanačenim okolnostima koje su, kako ćemo u sledećem poglavlju videti, postojale i u antičkom razdoblju, ropski rad može biti ekonomski isplativiji od bilo kog drugog pretkapitalističkog načina proizvodnje, a u nekim slučajevima, i od slobodnog najamnog rada.

2. KADA JE ROB ISPLATIV?

Robovski proizvodni rad javlja se u istoriji na različitim mestima i u različito vreme: u Sredozemlju od VI v.p.H. do II v.n.e, na ostrvima istočnog i zapadnog Mediterana od XII do XVI veka, na Karibima i u Brazilu od XVI, a u južnim državama SAD od XVIII do XIX veka itd. I premda je u svakom od ovih slučajeva reč o specifičnim istorijskim okolnostima njegovog postojanja, često ponavljanje nekih od temeljnih odrednica dozvolja formulisanje uslova rentabiliteta odn. profitabilnosti robovskog rada.

Prvi uslov svakako je *mogućnost jeftine nabavke robova*. „Iskustvo je pokazalo da je od svih vrsta uzgoja, odgajanje ljudske stoke najteži. Kada je reč o velikim poslovima ropstvo se isplati ako na tržištu nalazimo obilje jeftinog ljudskog mesa. A to se može postići samo ratom ili porobljavanjem uz pomoć nasilja. Stoga društvo teško može zasnovati svoju privredu na domaćim robovima ako pri ruci nema slabija društva koja će poraziti ili čije će stanovništvo otimati”²⁶. Pogledamo li nabavne cene afričkih robova u XVIII veku, začudićemo se njihovoj tričavosti: „Za vedro rakije (56 l) mogao se u Gvineji kupiti zdrav i odrastao muškarac, a za 1 konja ‚prodavali’ su crnački kraljevi 10 do 15 ljudi; u Senegalu su davali Francuzi za jednog crnca 30 bakrenih kotlića ili 9 unci korala ili 45 kilograma voska ili 2 bubnja ili 9 kilograma bibera ili 4 rifa crvene tkanine itd”²⁷.

Drugi je uslov *toplo i blago podneblje*, pošto blaga klima znatno snižava troškove izdržavanja radne snage. Veber ukazuje da je značajna prepreka uvođenju proizvodnog ropstva bilo to što je središte civilizacije u Srednjem veku pomereno u severozapadne oblasti kontinentalne Evrope: u hladnoj i vlažnoj klimi robu je bio neophodan bolji smeštaj, toplija odeća i više hrane²⁸ - što je, u uslovima niske

26 Bloch M., „The Rise Dependent Cultivation and Seignorial Institutions”, in: *The Cambridge Economic History of Europe*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1966,v.1,p.247.

27 Zombart, ib.46.

28 Cipola veli da će od dve osobe (iste starosne strukture i prosečne telesne težine) ona koji živi na srednjoj temperaturi od 25°C trebati oko 7% manje kalorija nego ona koji živi na godišnjoj temperaturi od 10°C (Cipolla C.M. *The Economic History of World*

proizvodne razvijenosti, troškove izdržavanja roba izjednačavalo sa dohotkom koji je on donosio²⁹. Stoga nije slučajno što se ropstvo razvijalo upravo u oblastima tople i blage klime, gde je laka krovinjara, jedna pregača i malo hleba sve što robu treba za život i rad.

Treći uslov je u *dovoljno velikom tržištu do kog se roba mogla jeftino prevesti morskim putem*. Robovski način proizvodnje „rentabilan je samo ako je tržište veliko, pa se mali profit *per capita* kompenzira velikom količinom proizvodnje; zato je ropstvo moglo cvasti u doba Rimskog carstva i zato je ono prvenstveno kapitalistička institucija prilagođena ranim pred-industrijskim fazama kapitalističke svjetske privrede”³⁰. Osim toga, mogućnost jeftinog morskog prevoza do mesta najveće potražnje činila je, zahvaljujući niskoj proizvodnoj ceni, proizvod robovskog rada konkurentnim lokalnoj robi proizvedenom „na sitno” i drugom vrstom rada.

I, četvrti uslov, bar kada je u pitanju poljoprivredno ropstvo, jeste *uzgoj kulture koja zahteva intenzivan rad i brojnu radnu snagu po jedinici površine* (vinova loza, šećerna trska, duvan, pamuk, kaučuk itd). Naročito je rečit primer šećerne trske: u Siriji i na Kipru, uz pomoć muslimanskih i drugih robova, uzgajaju je, od XII veka nadalje, krstaši - oni isti za koje Engels veli da su u svojim latinskim kraljevstvima formirali jedini čisti feudalni poredak u istoriji³¹! Šećerna trska je početkom XV v. preneti na jug Portugala, potom i na Azure i Maderu, da bi, krajem stoleća, dospela i na Zelenortska ostrva, svugde praćena plantažnim ropstvom koje je, u XV stoleću, bele robove zamenilo robovima crne puti³². Budući da je zbog znatnih kapitalnih ulaganja (poput nabavke velikog mlina za mlevenje trske, tzv. *ingenio*) samo proizvodnja na veliko bila isplativa, uvozom robova iz zapadne Afrike na Kanare i Maderu postepeno propadaju svi mali proizvođači na Malti, Siciliji, u južnoj Italiji, Peloponezu, Rodosu, Kritu i Kipru³³. Kolonizacijom Brazila i Kariba, i stvaranjem golemih plantaža na kojima radi crno roblje, uzgoj šećerne trske dostiže svoj zenit³⁴. Jednostavno, u kakvom se god društvenom i istorijskom okruženju nalazila, šećerna trska je svagda sa sobom nosila ropstvo i plantažnu proizvodnju.

U slučaju antičke civilizacije, ispunjena su sva četiri nabrojana uslova za isplativost ropstva.

Prvo, cene robova i u Grčkoj i, docnije, u Rimu bile su srazmerno niske. U Grčkoj je cena odraslog muškog roba iznosila oko 200 drahmi³⁵ što je 1,66 go-

Population, „Penguin Books”, Baltimor-Marilend 1964,p.32).

29 Weber,ib.p.357.

30 Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, ib..70; Volerstin upućuje na klasično delo o ovom pitanju: Williams E., *Capitalism and Slavery*, „Deutch”, London 1964.

31: „Feudalizam se najviše približio svom pojmu u efemernom Jerusalemskom kraljevstvu, koje je u *Assises de Jerusalem* za sobom ostavilo najkarakterističniji izraz feudalnog porekla” (Engels, Pismo K. Šmitu od 12.marta 1895, *MED*, v.46,p.383).

32 cfr. Wallerstein, ib.pp.34;53;70;93.

33 cfr. *Cambridge Economic History of Europe*, ib.v.IV,pp.289-290.

34 Wallerstein, ib.p.53.

35 Westermann W.L., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, „The American Philosophical Society” Philadelphia 1974,p.14. Vesterman navodi neke cene iz 414. g.p.H.: karski dečak plaćen je 174 drahme, karski muški rob 150, karska devojčica 72, lidijaska robinja 172, dva Sirijca kupljena su za 240 odn. 301 drahmu, dva Tračana

dišnjih nadnica najslabije plaćenog radnika u Atini³⁶. U Rimu, u doba Principata, cena roba je oko 1.000 sesteraca³⁷ što je jedna godišnja nadnica najslabije plaćenog fizičkog radnika³⁸, ili 85% godišnje plate legionara, ili 4-8 godišnjih osnovnih obroka za jednog čoveka³⁹. Ovome valja dodati da je u doba ratnih pohoda ova cena mogla biti i znatno niža usled povećanja ponude⁴⁰.

Drugo, blaga mediteranska klima kao i ustaljeno male životne potrebe, činili su izdržavanje robova vrlo jeftinim. Na osnovu brižljivog proučavanja izvora, Gloc je sastavio popis stvari neophodnih za obezbeđenje životnog minimuma: 7,5 *medimnoi* žita ili 15 *medimnoi* ječma, *sitos* (jedna vrsta kaše), nešto sveže ili usoljene ribe sa povrćem ili pasuljem za *opsonion*, nešto odeće i skromno obitavalište, što po cenama iz V veka iznosi: 20 drahmi za *sitos*, 20 drahmi za *opsonion* i 10 drahmi za odeću, a troškovi za kuću, sudeći po obitavalištima najsiromašnijih Grka i u Glocovo doba, zanemarljivi. To ukupno iznosi 50 drahmi godišnje, što je u to doba 40% najniže nadnice na Atici (iznosi 120 drahmi) tako da i najslabije plaćenom radniku nakon zadovoljenja životnog minimuma preostaje 60% zarade⁴¹. U rimskoj Italiji vladale su slične prilike: Katon određuje robu godišnje sledovanje od 48-54 modija žita (1 modij = 8,754 l), 180 l vina, 6,5 l ulja, tuniku (1 kg vune) i plašt za pokrivanje (2 kg vune)⁴² dakle, ne više od 200 sesteraca godišnjih trokova⁴³. Sa tako niskim troškovima za izdržavanje robova, antičko ropstvo se u ostalim, već opisanim uslovima, zaista moglo isplatiti.

Treće, videli smo da je u antičko vreme u Sredozemnom basenu postojala značajna potražnja za vinom, uljem, grnčarijom i drugim proizvodima u kojima je najviše bio zastupljen robovski rad⁴⁴ i sve dok je širina tržišta obezbeđivala porast potražnje, antička robovska privreda beležila je ekspanziju⁴⁵. Isto tako, videli smo da je Mediteran antičkoj civilizaciji jamčio brz i jeftin prevoz robe do svih tačaka Sredozemnog basena, i minimalne transportne troškove u odnosu na kopneni saobraćaj zaleđa⁴⁶.

za 165 odn. 175 d., 3 Tračanke po 135, 165 i 200 dr., dva lila po 121 i 161 drahmu, skitski muškarac 144 i kolhidski muškarac 153 drahmi itd (Westermann, ib.p.14). Za odnos cene i kvaliteta roba vidi Westermann, ib.pp.14-15.

36 Heilchelheim, ib.v.II,p.33. Sredinom V v. minimalna nadnica je iznosila dva obola ili 120 drahmi godišnje.

37 Duncan-Jones, ib.p.8; Dankan-Džons daje pregled svih sačuvanih izveštaja o cenama robova u doba Principata (ib.pp.349-350) iz koga se vidi da je rob koji poznavao kakvu upotrebljivu veštinu mogao dostići cenu i od 100.000 HS, no u većini slučajeva cena nije prelazila par hiljada sesteraca.

38 Nadnica iznosi između 3 i 6 sesteraca dnevno (*Povijest rada*, ib.p.103).

39 Duncan-Jones, ib.p.8.

40 O brojnosti roblja nakon pojedinih pohoda cfr. *supra* p.176.

41 Glotz G., *Le travail danas la Grece ancienne*, 1920,pp.329 f,337 f,341 f; prema: Heichelheim, ib.v.II,p.33.

42 Cato, 56-58; Duncan-Jones 146. Za okovane robove sledovanje žita i vina je nešto veće.

43 Frank T., *Ecn. Surv.*, v.I,163.

44 cfr. *supra* pp.186.

45 cfr. *supra* pp.178-179.

46 cfr. *supra* pp.174.

I četvrto: masline, a osobito vinova loza, - kao što smo već videli⁴⁷ - jesu kulture koje zahtevaju intenzivan rad preko cele godine, a vinograd, uz to, zahteva i mnogo veći broj radnika po jedinici površine od bilo koje druge kulture⁴⁸. Uz racionalnu i pažljivu obradu, koju organizuje gospodar, sa veštirim robovima koji su kupljeni po ceni znatno višoj od prosečne (7.000 HS), vinograd je, po Kolumeli, već nakon tri godine donosio dobit od 21,7% uloženog kapitala⁴⁹. Plinije navodi primer vinograda plaćenog 600.000 sesteraca koji je uz pažljivu obradu i racionalnu organizaciju rada (koju je sproveo izvesni Sthenelus, inače poznat po vinogradarskom umeću), počeo da daje godišnji prinos od 400.000 HS, te je nakon deset godina prodan Seneki za 2,4 miliona sesteraca⁵⁰. Stoga Plinije zaključuje da vešt i pažljiv proizvođač na vinogradima može ostvarivati dobit veću od one u trgovini sa Dalekim istokom⁵¹.

U svakom slučaju, mogućnost da se u vinogradima rob iskoristi punim intenzitetom, naglašava Vajt, davala je ropstvu značajnu prednost u odnosu na zakupce/kolone koji su bili neproduktivni tokom znatnog dela godine⁵². Osim toga, proizvodnja na veliko kao i utanačena organizacija rada pružali su robovlasniku značajnu prednost u odnosu na svaštarsku, sitnosopstveničku proizvodnju kako slobodnih seljaka tako i kolona.

Osim u plantažnoj poljoprivredi, ropstvo je u pretkapitalističkim tržišnim društvima isplativo, pod sličnim uslovima, i u granama gde se velika dobit ostvaruje po cenu povećane smrtnosti radne snage. Prvenstveno je reč o radu u rudnicima zlata i srebra, koji je u razdobljima niže tehnološke razvijenosti upropašćavao radnu snagu. Španci su u XVI veku, u peruanskim rudnicima srebra, masovno koristili robove-domoroce, ostvarujući ogromne prihode⁵³ po ceni istrebljenja urođenika⁵⁴. U rimsko doba, 4.000. robova radi u španskim rudnicima srebra⁵⁵ a u klasičnoj Grčkoj, Laureion, atički rudnik srebra površine 20.000. hektara⁵⁶, zapošljava oko 10.000 robova⁵⁷.

47 *cf. supra* pp.175.

48 Vinograd opslužuje 3,5 puta više radnika od oranice i 2,5 puta više od maslinjaka (*cf. supra* p.176).

49 Dankan-Džons, pažljivo razmatrajući Kolumelinu računnicu vrši izvesne korekcije (prinos od 3 *cull.* koriguje na 1,17 *cl.*, dodaje cenu zgrada i opreme, troškove održavanja vinitora, amortizaciju itd.) i izračunava da je dobit 7,11% odn. 12,32% ako se u međuprostorima vinograda uzgajaju i sadnice za prodaju, što je, bez obzira na ostalo, i dalje sasvim pristojna dobit (Duncan-Jones, *ib.pp.*39-44).

50 Plin.NH, 14.47-52; Duncan-Jones, *ib.p.*47.

51 Plin.loc.cit.

52 White K.D., „The Productivity of Labor in Roman Agriculture”, *Antiquity*, XXXIX/1965, pp.102-7; Anderson 78.

53 U godinama između 1521. i 1544, u Španiju je iz Amerike stizalo 2.900 *kg* zlata i 30.700 *kg* srebra, a između 1545. i 1560, 5.500 *kg* zlata i 246.000 *kg* srebra; krajem XVI veka Španija je u američkim rudnicima proizvodila 83% svetske produkcije plemenitih metala (Poljanskij, *Ekonomičeskaja istorija...*, *ib.p.*403).

54 *cf. Walerstein*, *ib.pp.*70;93.

55 Diodorus Siculus 5:36,4; Westermann, *ib.p.*72.

56 Heichelheim, *ib.v.II*,p.118.

57 Kito, *ib.p.*167.

Inače, organizacija proizvodnje u ovom poslednjem rudniku nešto nam je bolje poznata: država je iznajmljivala parcele preduzimačima (na tri godine i uz fiksnu zakupninu koja je Atini donosila godišnji prihod od 100 talenata u doba Temistokla) koji su opet, za iskop rude uzimali u najam robove od velikih robovlasnika-preduzimača - poput Nikije koji je iznajmljivao 1.000 robova, Hiponika (Hipponicus) koji imao 600 ili Filemonida (Philemonides) sa 300 robova⁵⁸. Ako znamo da je rob iznajmljivao po ceni od jednog obola dnevno, lako možemo izračunati kolika je zarada preduzimača-robovlasnika ili preduzimača-rudara⁵⁹. Razume se, jedini koji su u ovoj transakciji bili na gubitku bili su sami robovi, svakodnevno desetkovani zbog teških uslova rada i otrovnih zemnih gasova⁶⁰ - no i njihova smrt, svakako je bila deo kalkulacije preduzimača koji su ih jeftino nabavljali poglavito među prestupnicima i kažnjenicima⁶¹.

Konačno, u predmehaničkim društvima, jeftino nabavljen rob mogao je isplativo biti upotrebljen i u pojedinim pogonskim operacijama. Pre šire upotrebe vodenica, robovi su u Rimu korišćeni za okretanje mlinova u pekarama (premda su u tu svrhu češće korišćene životinje) i za gaženje tkanina u valjarama (posao koji od XI-XII veka obavlja mlin-valjaonica)⁶², dok kao veslači robovi nisu bili korišćeni na trgovačkim brodovima već isključivo na vojnim galijama⁶³.

3. ROB I TEHNIKA

I pored svih ovih razloga, inferiornost ropstva veoma često se dokazuje argumentom njegove nespojivosti sa složenijim alatima ili radnim postupcima: „Rob čini”, piše Marks u *Kapitalu*, „da i životinja i alat osete da on nije što su oni, već čovek. Do ponosnog saznanja da se razlikuje od njih, on dolazi tim putem što s njima zlo postupa i pustoši ih *con amore* (s nasladom). Zato u ovom načinu proizvodnje važi ekonomsko načelo da se upotrebljavaju samo najgrublja, najglomaznija oruđa, ali koja se baš zbog teške nezgrapnosti ne mogu lako upropastiti”⁶⁴.

58 Heichelheim, *ib.v.II*,p.120.

59 Pomenuti sovjetski autori izvode ovu računnicu: najamni radnik u istom rudniku dobija nadnicu od šest obola, što znači da iskopa rude u vrednosti od najmanje sedam obola - koliko najverovatnije iskopa i rob, s tim što su rashodi za njegovu ishranu 1 obol dnevno (*Opyt...*,*ib.p.*103). Ako je ova računica tačna, Nikijinih hiljadu robova donosili su samom Nikiju 166,66 drahmi dnevno a preduzimačima i svih 833,33 drahmi!

60 „Strabon spominje rimski rudnik u Maloj Aziji, u kojem su plinovi u oknima bili tako otrovni, da su robovi već nakon kratkotrajnog rada obolijevali i umirali, pa je kop privremeno morao biti zatvoren. Uz plinove, i loši radni uvjeti bili su najbitniji uzrok velike smrtnosti među robovima zaposlenim u rudnicima. Okna su mjestimice bila vrlo niska, pa su robovi morali raditi u ležećem stavu; provjetranje je bilo nedovoljno, zrak zasićen prašinom i dimom svjetiljaka i zagušljiv; iskopanu rudu robovi su na ramenima nosili do ulaza u okno” (*Povijest rada*, *ib.p.*93).

61 *cf. ib.p.*94.

62 *ib.p.*92.

63 Salvioni, 124.

Komentarišući ovaj Marksov stav, Anderson napominje da se u *Kapitalu* Marks „u suštini bavio upotrebom robova u kapitalističkom načinu proizvodnje (američki Jug), a ne robovlasničkim načinom proizvodnje kao takvim. Predmet njegove teorije, u celosti, nikada nije bila upotreba robova u antici. Štaviše, moderna su istraživanja korenito izmenila mnoge njegove sudove i o samom američkom ropstvu”⁶⁵. Ipak, Marks nije jedini naučnik koji je sa sumnjom ocenjavao mogućnost tehničke složenosti robovskog rada, i stoga se ovo pitanje mora razmotriti sa povećanom pažnjom.

Najpre, upravo je za antički način proizvodnje - u kom je robovski rad predstavljao noseći produkcionni odnos - karakteristična *upotreba robova u granama srazmerno najviše tehničke i radne složenosti proizvodnje* (zanatstvo, trgovina, bankarstvo itd). Vesterman napominje da je „u Atici, Korintu i Megari upotreba robova u manufakturnoj proizvodnji nadaleko prevazilazila njihovu upotrebu u poljoprivredi”⁶⁶. Na osnovu sačuvanih dokumenata iz Atine (349-320.g. p.H.) Vesterman utvrđuje da je od 135 robova, pojedinačno pomenutih, 9% (12 muškaraca) u poljoprivredi, 54% (26 muškaraca i 48 žena) u manufakturi, 7,5% (10 muškaraca) u transportu, 20% (21 muškarac i 7 žena) u trgovini a ostalih 11 u drugim delatnostima⁶⁷. Sardžentove procene za Atinu u doba Perikla (na osnovu podataka Majera i Bloha) odražavaju sličnu proizvodnu strukturu: od 97.000 robova (po Blohu 73.000), u poljoprivredi radi 10-12.000, u manufakturama 28-30.000 (18-20.000), u domaćinstvima opslužuje 29-30.000 (16-17.000), u rudnicima radi 15-20.000, državnih je robova 700-1.000, a dece do 9 godina ima 9-10.000 (7.200-8.500)⁶⁸.

Slične prilike vladaju i u rimsko vreme. Scipion, u Španiji, 210.g.p.H. za proizvodnju ratnog materijala organizuje manufakture u kojima radi 2.000 robova-zanatlija⁶⁹. Katon jeftino kupuje dečake koje obučava zanatu da bi ih kasnije prodavao uz značajnu dobit⁷⁰. U grnčarskim radnjama Arecija, čuvenim po sjajnim keramičkim proizvodima, većinom rade robovi - po Parku, od 132 imena najverovatnije su 123 imena robova⁷¹.

64 *Kapital*, ib.p.178; Isto veli i Engels u *Anti-Diringu*. „Rob nije zainteresovan za usavršavanje oruđa, štaviše, on kvari oruđe, i zato mu robovlasnik daje u ruke samo ona koja su najgrublja”. (Ibid.p.46).

65 Anderson, *Passages...*, ib.p.79; Finli daje pregled literature o produktivnosti američkog ropstva i nekim upoređenjima sa antičkim (Finley,ib.p.195).

66 Westermann, ib.p.12.

67 Westermann, ib.p.13. Ova manufakturna skupina uključuje: jednog bronzara, tri zlatare, jednog kovača, dva štavljača kože, devetericu koji seku kožu i dvojicu koju izrađuju sandale, jednog obučara, jednog roba koji pravi amfore, jednog koji izrađuje vedra, jednog koji pravi nameštaj, jednog kotlokrpu, jednog gravera, 40 žena koje rade u proizvodnji vunjenih tkanina itd.; u trgovini nalazimo na prodavca hleba, usoljenog mesa, tamjana, sezama, ribe, vune, dvojicu-trojicu užara, tri prodavca peciva, dve prodavačice povrća, dve prodavačice sezama i jednu prodavačicu meda itd.; osim njih zatičemo još i 2 pisara i 2 bankara (Westermann,ib.p.13.).

68 Sargent R.L., „The Size of the Slave Population of Athens during the fifth and fourth centuries before Christ”, *University of Illinois Studies in Social Sciences*, Urbana 1924, v.XII, No.3; Dovatur A.I., *Robstvo v Attike*, „Nauka”, Lenjingrad 1980, p.42

69 *Ad ministeria belli*, Liv. 26:47,2; Polybius 1017,9-10; prema: Westermann, ib.p.73.

70 Plutarch, *Cato*; Westermann, loc.cit.

71 Park M., *The Plebs in Ciceros day*. pp.80-84; Westermann, loc.cit.

Kako se rob, koji je „sa zadovoljstvom uništavao složenije alate” produktivno uklapao u tehnički srazmerno složene operacije koje zahtevaju značajan stepen veštine i motivisanosti? Antički je sistem ropstva bio elastičan i prilagodljiviji nego što se to pretpostavlja u navedenom Marksovom sudu: „Veliki dio zanatskih radionica vodili su kvalificirani robovi sami, a za to su dobivali i jedan dio prihoda. Takvi robovi, zaposleni u zanatstvu, mogli su steći vlastiti imetak, pa čak i računati s tim da će ih vlasnici nakon nekoliko godina osloboditi”⁷². Robovi su jedino bili dužni predavati vlasniku određenu sumu (apophora), a ostali su prihod mogli raspoređivati po svojoj volji: Timarhu je recimo devet robova iz njegove ergasterije kože isplaćivalo dnevno po dva obola zarade a upravitelj radionice (hegemon) tri obola⁷³ itd. Sistem apofora obezbeđivao je vlasniku znatnu zaradu⁷⁴ a robovima je pružao mogućnost da, s vremenom, otkupe slobodu.

To je i bila osnova na kojoj su robovi često bivali trgovački i bankarski agenti⁷⁵, pomoćnici u krupnim trgovačkim operacijama⁷⁶ i poslovni zastupnici u prenosu novca i imanja⁷⁷ itd. Ovakvi robovi, sudeći po Pasijevom primeru⁷⁸, brzo postižu oslobođenje i socijalni uspon, a u Rimu - nakon što su na osnovu tzv. *actiones adjecticiae qualitatis* stekli pravo da samostalno privređuju i obavezuju svoga gospodara⁷⁹ - dobijaju mogućnost i da se otkupe vlastitim novcem⁸⁰, pa čak i da poseduju sopstvene robove (servi servorum)⁸¹.

72 *Povijest rada*, ib.pp.102-3.

73 Aeschin. I,40,97; Heichelheim, ib.v.II,p.100.

74 Ukupno 20 robova, koliko je radiło u radionici nameštaja Demostenovog oca - plaćeni, inače, po 200 drahmi svaki, donosili su dohodak od 1.200 drahmi godišnje, što znači da su isplatili uloženi kapital za 3,5 godine. Sa druge strane, 32 odn. 33 roba iz radionice noževa i mačeva istog vlasnika donosili su godišnji dohodak od 3.000 drahmi. Hajhelhajm na osnovu toga moguću profitnu stopu procenjuje na 15,8% - 30%. (Heichelheim, ib. v.II, p.106).

75 Cfr. Kazakevič E.L., „O rabah agentah v Afinah”, *Vestnik drevnej istorii*, 1961/3, p.3 et passim.

76 Cfr. Gluskina L.M., „O nekotoryh aspektah kreditno-deneznyh otnošenij v Attike IV v. do n.e.”, *Vestnik drevnej istorii*, 1970/3,p.32 et sq.

77 Cicero, *Attic.*, 13:50,2; Westermann, ib.p.74.

78 Pasije je radio kao bankarski činovnik i zahvaljujući poslovnom duhu brzo je stekao slobodu, ali i sopstvenu banku i manufakturu štitovala, a kada je učinio određene usluge državi, dobio je puno građansko pravo. Ovo saznajemo od Demostena, koji učestvuje u parnici oko Pasijevog testamenta po kome je, do punoletstva Pasijevog mlađeg, desetogodišnjeg sina, naslednik i tutor nekadašnji rob Formion, koji se, po oporuci, i oženio Pasijevom udovicom. Stariji 24-godišnji sin kog je otac u testamentu zaobišao (čini se da mu se nije svidelo sinovljevo rasipništvo) podiže tužbu kojom osporava ovu oporuku, no rezultat procesa nam nije poznat (Demosth.XXXVI; Dovatur,74).

79 Ustanova *actio exercitoria* služila je, naprimer, za zaštitu poverilaca povodom pravnih poslova zaključenih sa licima *alieni juris* i robovima, kojima je *pater familias* poverio komandovanje nekim brodom i svršavanje svih poslova u vezi sa plovidbom i prekomorskom trgovinom. Zapovednici brodova (magister navis), iako lica *alieni juris* i robovi, bili su smatrani kao *alter ego* vlasnika broda (exercitor navis). Zato su vlasnici brodova bili neograničeno odgovorni za sve obaveze preuzete od zapovednika (Gaj 4,71; D 14,1; C 4,25). Slična je regula i *actio institoria*. Institor je bilo lice koje je po nalogu i pod imenom *pater familias*-a vodilo neko zanatlijsko trgovačko, krčmarsko, bankarsko ili kakvo drugo preduzeće. Postavljanjem institora ili poslovođe, *pater familias* ga je ovlašćivao da zaključuje sve pravne poslove koji su bili nužni za pravilan rad preduzeća

Premda je povoljan položaj gradskih manufakturnih i trgovačkih robova - koji zbog svoje integrisanosti u društvo nikada nisu učestvovali u nemirima⁸² - pouzdan posredni dokaz dobre motivisanosti i radne produktivnosti robova, postoje i neposredni dokazi njihove uspešnosti u tehnički i radno zahtevnim privrednim granama. Tako, recimo, prilikom sklapanja ugovora o izgradnji ili ukrašavanju kakvog objekta, država i preduzimači su ugovorom utvrđivali dnevnicu za roba u jednakoj vrednosti kao i za slobodnog radnika, pri čemu nema zabeleški o različitoj dužini radnog dana za slobodne i za robove. Vesterman navodi primer izgradnje Erehtejona, o čemu je sklopljen ugovor koji pominje 24 slobodna građana, 42 meteka i 20 robova potpuno jednako tretiranih, sa istim obavezama i dnevnicama⁸³. Slična situacija ponavlja se i u ugovoru o izgradnji atinske Eleusine⁸⁴, što Vestermana navodi na zaključak da je produktivnost upošljenih robova i ostalih radnika morala biti približna, ako ne i podudarna⁸⁵.

Vesterman i Finli posebno ističu drugi pokazatelj, koji se odnosi se na sjajnu grnčariju iz Arcija u nešto docnije rimsko doba. Po Vestermanovom mišljenju, keramičke posude vrhunske umetničke vrednosti, kao i sam keramički zanat koji zahteva golemu strpljivost i umešnost, neposredno opovrgavaju uverenje da je zlovoljnost i ogorčenost robova onemogućavala njihovu primenu u tehnički savršenijim poslovima⁸⁶. To se posebno odnosi na robove-zanatlije iz Arcija, koji poseduju prefinjenu tehniku izrade, veliko umeće i izuzetno strpljenje za detalje, te njihova grnčarija po svojim zanatskim i umetničkim kvalitetima daleko nadmašuje, recimo, keramiku iz Lezoa (Lezouc) koju su izrađivali slobodni radnici⁸⁷.

Međutim, upravo činjenicu da je robovski rad jeftin, produktivan i primenljiv u tehnički zahtevnim operacijama, Zigvart⁸⁸, Gumerus⁸⁹ i Salvioli⁹⁰ uzimaju kao dokaz njegovog antitehničkog odlika: kako je rob jeftin i produktivan i valjano nadmašuje mašinu, stoga nema unutarekonomske podsticaja za tehnička i mehanička usavršavanja i industrijski razvoj. Odgovarajući na ovo obrazloženje, Rostovcev

(Gaj 4,71; D 14,3; C 4,25; Puhan, ib.pp.259-260).

80 D 1,12,1; Puhan, ib.p.142.

81 cfr. Puhan, loc.cit. Od Plautovog doba *servi honestiores* imali su običaj držati podrobove tzv. *vicarios* (Plaut, *Asin.*II.4; Seneca, *De tranq.anim.*8; Rošer, ib.v.I, p.150).

82 *Povijest rada*, ib.p.111; u posebno su povoljnom položaju bili državni robovi zapošljeni kao činovnici (demosios, hiperetes), pisari, vatrogasci ili policajci (Skythai, Toxotai, Spensinioi). Oko hiljadu policajaca koji su čuvali red na ulicama i na Agori, kao i službenici Suda i raznih nadležstava, primali su tri obola dnevne plate (Aristoph. *Eccl.*310; Pollux VII,29; cfr. Dovatur, ib.p.83) - koliko se punopravnim atinskim građanima plaćalo za učešće u skupštini ili za službu u mornarici (Thucyd.III,17; VII,27; VIII,45; Rošer, ib.v.I, p.159) - osnivali su porodice, napredovali u službi, a svoje „slobodno“ vreme posvećivali su vežbama ili sportskim igrama (Flacelier, ib.p. *). Za Rim vidi: Westermann, ib.pp.109-117.

83 Westermann, ib.pp.12-13.

84 loc.cit.

85 loc.cit.; cfr. Finley, ib.p.79.

86 Vesterman ovde polemše sa Ciccotti, *Tramonto della sciavita*, p.283; Westermann, ib.p.120.

87 Westermann, ib.p.120; Finley, ib.p.82.

88 Sigwart G., „Kapitalismus“, *Pauly-W.RE* 10 1905.

89 Gummerus H., in: *Pauly-Wissowa*, IX, col.1454.

90 Salvioli, ib.p.75.

se, između ostalog, pita: „Zašto bi upotreba robova sprečavala jednog preduzumljivog zanatliju da iskoristi kakav novi tehnički pronalazak; ako bi to bio dobar način da svoj proizvod napravi jeftinijim i boljim? Primetna je činjenica da je manufaktura počela da propada upravo u trenutku zastoja u tehničkom razvoju i istovremeno sa zaustavljanjem napretka čisto naučnih istraživanja, a ta činjenica ne može biti objašnjena korišćenjem robova“⁹¹.

Premda Rostovcev nije šire obrazložio ovaj sud, istorijski može se pokazati kompatibilnost ropstva i mehaničkog razvoja pa i njihova delimična kauzalna uzajamnost. Naime, može se reći da je razvoj ropstva najčešće neposredno omogućen pa i podstaknut izvesnim mehaničkim i tehnološkim usavršavanjem. Već pomenuti veliki mlin za šećernu trsku (tzv. ingenio) koji je omogućio proizvodnju šećera na veliko⁹², dobar je primer kako tek jedno mehaničko otkriće omogućava proizvodnu upotrebu robovske radne snage. Drugi karakterističan primer je proizvodnja pamuka, čiji su troškovi zbog ručnog izdvajanja pamuka iz čaura onemogućavali isplativu masovnu produkciju; tek kada je 1793.g. pronađena mašina za pražnjenje čaura, proizvodnja pamuka postaje rentabilna i u južnim državama SAD dolazi do eksplozivnog razvoja plantaža pamuka na kojima su upošljeni crni robovi⁹³. Pošto su engleska dženimašina i vodena predilica Ričarda Arkrajta (R.Arkwright) u Americi stigle otprilike u isto vreme, pamučna industrija se snažno razvija u severnim državama SAD⁹⁴. Dakle, tek mašinsko usavršavanje proizvodnje i prerade pamuka omogućava robovsku proizvodnju, koja sa druge strane podstiče razvoj mašinske produkcije uz najam slobodne radne snage.

Slično je i sa upotrebom robova u antici, pre svega u vinogradarstvu i mlinarstvu. Kao što to ističe Anderson, tek će otkriće zavijne cediljke (tjjeska) omogućiti proizvodnju vina i ulja na veliko, podstičući time šire uvođenje ropstva u radni proces⁹⁵. Stoga teško možemo reći da je ropstvo, samo po sebi, nespojivo sa mehaničkim razvojem i da podrazumeva samo tehnički najprimitivniju privredu.

Sa druge strane, valja reći: ako su u antici niska nabavna cena i dobro snabdeveno tržište robovsku radnu snagu činili pristupačnom (čime je tehničko poboljšavanje proizvodnje moglo biti predupređivano) onda se, u tom pogledu, već u II stoleću prilike korenito menjaju - okončanjem velikih ratnih pohoda i rimskim odstranjivanjem gusara iz Sredozemlja, na tržištu opada ponuda robova i mnogostruko raste njihova cena (u II veku n.e. i do 600%⁹⁶). Da je jedino ropstvo kočilo industrijski razvoj, moglo se očekivati, upravo u ovom razdoblju, mnoštvo meha-

91 Rostovtzeff, ib. SEHRE, v.I,p.350.

92 Wallerstein, ib.p.93.

93 Kunov, ib.v.IV,p.312; na istom mestu Kunov veli da se broj robova upošljenih na plantažama pamuka popeo u južnim državama SAD 1850. godine na 3.179.500.

94 Godine 1810 fabrike pamuka u Uniji (ukupno 269 preduzeća) radile su samo sa 87.000 vretena, 1820 g. već ih je bilo 250.000, 1840.g. njihov broj se popeo na 2.284.631 (u 1.369 fabrika); te su fabrike 1840.g. potrošile 237.000 bala pamuka po 5.000 funti, a ukupna vrednost proizvedene robe iznosila je 46,4 miliona dolara - naspram ukupno investiranog kapitala od 51 milion dolara (Kunov, ib.v.IV,p.325).

95 Anderson, *Passages...*, ib.p.26.

96 Vidi našu računicu u 23. fusnoti ove glave.

ničkih pronalazaka i tehnološko unapređenje proizvodnje. Međutim, takav razvoj izostaje i privreda se vraća u prirodne oblike proizvodnje i potrošnje.

U tom smislu, Andersonovo objašnjenje svakako nije daleko od istine: „Strukturalna protivurečnost ropstva i tehnologije nije u neposrednoj unutarekonomske uzročnosti - premda ni ona nije nevažna - koliko u prožimajućoj društvenoj ideologiji koja je obuhvatala celokupan manuelni rad u antičkom svetu, bacajući ponižavajuću ljagu na svaki složeniji, pa čak i nezavistan rad. Ropski rad, generalno, nije bio manje produktivan od slobodnog (zapravo on je na nekim poljima bio i produktivniji) ali je predstavljao i jedan i drugi”⁹⁷.

Naime, vladajuća društvena ideologija (koju Veber s pravom protivravlja kapitalističkom duhu, a koja nasuprot Andersonovom mišljenju ne proizilazi iz ropstva već iz ratničko-kolektivističkog karaktera polisa⁹⁸) na vrh vrednosne lestvice nije stavljala rad, marljivost, pouzdanost poziva, proizvodnu ili tehničku domišljatost ili tehnološku racionalnost, već rat i politiku sa jedne, a dokolicu i gotovanstvo sa druge strane⁹⁹. Kao što ističe Mirović, ideja da je rad robova onemogućio industrijski razvoj jer je kod Starih stvorio prezir prema radu, proizvodnji i tehnološkoj visprenosti u osnovi ima kontrakuzalni oblik: „U stvari, radi se o obrnutom - robovi, neslobodni ljudi su obavljali proizvodni rad zbog toga što je on bio prezren. Razlika nije mala”¹⁰⁰. Antička kultura podviga, koja je rat, vladanje i politiku smatrala

97 Anderson, ib.p.27.

98 cfr. Weber, ib.pp.337-358.

99 Izuzetno upečaljive primere navodi Mirović: „Ono što se zove rad simbolizirano je u Hefestu. Hefest je kovač, radi u paklenoj vrućini, prljav je, radi predmete koji mogu kao produkt izazvati božanski smejak i radost onih na Olimpu. Njegov odnos iz podzemlja spram onih na uzvišenom brdu je odnos roba prema slobodnom čovjeku. Za razliku od njihove sjajne ljepote on je prljav i hrom (Despot B., *Pladoyer za dokolicu*, Beograd 1976,p.5)... Za Aristotela je miroljubivo, sistematsko sticanje nužno zlo... On pljačku i rat eksplicitno ubraja u prirodne a trgovinu u neprirodne načine sticanja (Arist.Pol.1256ab, 1258b). Rad je, uopšte, nešto nisko, ponižavajuće i moralno je potreban samo onda kada treba da omogući dokolicu (Ib.1333ab, 1334a). Idealno bi bilo kada se građani uopšte ne bi bavili manuelnim radom i trgovinom (1328b, 1329a)... Platon u ‚Zakonima‘ označava moreplovstvo i trgovinu kao opasnu po moral građana (Plat. Leg. 705a)... Plutarh u svojim ‚Uporednim životopisima izražava prezir prema umetničkom stvaralaštvu:‘... Slično je odgovorio kralj Filip svome sinu Aleksandru, koji je na jednoj gozbi s mnogo ljupkosti i majstorski udarao u kitaru - ‚Zar se ne stidiš tako lepo udarati?‘Po Plutarhu jedina dva zanimanja dostojna čoveka su politika i rat. Njegovi junaci se samo time i bave; itd., (Mirović N., *Weber o zapadnom gradu...*, ib.pp.70-71).

100 Mirović,p.69. Sličnog su stanovišta Ostin i Vidal-Naket, koji, takođe, navode brojne primere iz grčke književnosti (Austin & Vidal-Naquet, ib.pp.8-18; 159-184) ilustrujući odnos Starih prema produktivnom radu. Karakteristično je njihovo objašnjenje razlikovanja u shvatanju bogatstva odn. siromaštva u antici i u modernom dobu: za nas su ovi pojmovi u vezi sa određenim nivoom standarda - bogat je onaj ko ima više nego što mu je potrebno da bi živeo „pristojnim životom, dok je siromašan onaj ko ima ispod minimuma. Kod Grka međutim, ovi pojmovi su neposredno povezani sa radom: bogat je onaj što ne mora da radi a siromašan svako ko mora. Dakle, dok je, danas, bogataš koji radi samorazumljiv termin, dotle je on u Starih *contradictio in adiecto*, i obratno, dok su kod nas upravo siromasi najbesposleniji (zato i jesu siromasi) dotle je kod Starih i najbogatiji čovek koji radi smatran siromahom (ib.p.16).

jednim časnim zanimanjem slobodnog čoveka a proizvodni rad i tehnološku racionalnost s prezirom prepuštala ženama i robovima, bila je, između ostalog, i odlučno anti-mehanička: Plutarh veli da su „prvi mehaničari”, Eudoks (Eudoxius) i Arhita (Archytas), izumevši domišljate mehaničke konstrukcije da bi rešili jedan geometrijski problem na praktičan način, izazvali gnev Platona koji ih je optužio „da uništavaju i obezvređuju čistu ljepotu geometrije koja se njihovom krivnjom od kategorija bestjelesnog i apstraktno misaonog srozava na područje osjetilnoga”¹⁰¹. Bez obzira što i sam konstatuje da od toga doba „mehanička, dugo omalovažavana od filozofije, nije bila drugo do li jedna od vojnih vještina”, Plutarh staje na Platonovu stranu, naglašavajući, s odobravanjem, da su i znameniti Arhimedovi mehanički pronalasci „većinom bili uzgredan proizvod njegovog zabavljanja geometrijom” - na šta ga je podstakao kralj Hijeron¹⁰². Time je do kraja uobličena koncepcija po kojoj društvena funkcija naučnika ni u kom slučaju ne sme biti povezana sa ekonomskom ili socijalnom koristi, već mora biti iznad i privrede i društva, i sasvim nezavisna¹⁰³.

Razume se, u takvom duhovnom okruženju nije se mogla razvijati ona klica tehnološkog razvoja koju su predstavljali mehanički pronalasci aleksandrijske škole¹⁰⁴, a ni kriza proizvodnog ropstva nije podsticala iznalaženje mehaničkih nadomestaka za sve užu primenu robovskog rada u manufakturi i poljoprivredi. No, za takvu ideološku ovojnicu nije bilo krivo ropstvo nego već spominjani militaristički karakter antičkog polisa: rat je bio način privređivanja¹⁰⁵ a „sticanje imovine iz ratnog plena za jedan deo stanovništva predstavljao je redovan prihod”¹⁰⁶. Naviknutost na pljačku i plen, što su ih državne vlasti skupa sa osvajanom zemljom raspoređivale među građanima polisa¹⁰⁷, upućivala je građane na rat i politiku kao načine sticanja i ličnog samopotvrđivanja. Ideologija najviših slojeva, premda daje ton celome društvu, ne mora biti presudna za tehnološki razvoj: sve do kraja XVIII veka, kada se prvi put spajaju „visoka nauka” i praktična proizvodnja, ključna tehnološka otkrića - od pedale i časovnika do mehaničke predilice¹⁰⁸ - pravice

101 Plut. *Marc. XIV*; navedeno po hrvatskom prevodu: Plutarh, *Usporedni životopisi*, I-III, „August Cesarec”, Zagreb 1988, v.I, p.440.

102 loc.cit.

103 Farrington, *Science in Antiquity*, „Thornton Butterworth Ltd”, London 1936, p.193; Farrington kod Plutarha posebno skreće pažnju upravo na ovo mesto kao simptomatično za poimanje mesta nauke kod Starih (ib.p.192).

104 cfr.ib.pp.195-197.

105 „Ekonomske koristi ratovanja onog doba bile su u većini slučajeva tako očigledne da su istoričari (Dionizije iz Halikarnsasa VI,36) i državni teoretičari (Aristotel, *Pol.I,3,8*) starog veka ubrajali rat u načine privređivanja... Plen koji je pojedinac mogao u ratu da stekne u robovima, oruđu, stoci ili zemljištu bilo je u staro doba većinom od odlučujućeg značaja. Vojnici su smatrali ratove, naročito one koje su Rimljani vodili u Makedoniji i Maloj Aziji, pljačkaškim pohodima. Pošto su se mnogi veterani vraćali iz ratova obogaćeni, razumljivo je da ni patriotizam, pa ni drugi motivi nisu uvek u prvom redu odlučivali, već je često poslednju reč imao „ratnik naviknut na plen” (Livije,X,17). Nojrat O. *Istorija antičke privrede*, „Kultura”, Beograd 1957, pp.102-103.

106 Cfr. loc.cit.

107 U Rimu, gde je inače podignut i hram „Jupiteru pleniocu” (Serv.Aeneid.3; Salvioli,ib.p.19) svake druge godine je dolazilo do deobe plena, a Janusov hram je, do Avgustovog vremena (Livije, I,19) bio samo jednom zatvoren (Flor IV,12; Nojrat, ib.p.103).

mali, praktični ljudi: zanatlije, samouki zanesenjaci, proizvodni preduzimači itd. Ali, ako je i ideologija srednjih pa i nižih klasa utemeljena na kolektivističkom gotovanstvu, političkom parazitizmu i državotvornoj uobraženosti, tada od tehnološke revolucije i proizvodnog poleta mehanizovane privrede malo šta može biti! A upravo se to u antici i dogodilo.

Dakle, da zaključimo: proizvodno ropstvo nije ni krut ni neproduktivan način proizvodnje (nasuprot tome što ga vulgarni marksizam takvim često predstavlja) niti je, samo po sebi, temeljna prepreka tehničkom unapređenju i mehanizaciji produkcionih snaga. Njegove prednosti, koje su antičkoj civilizaciji obezbedile razdoblja značajnog privrednog poleta, nisu mogle da dođu do izražaja u nekim docnijim vremenima, kada je posve izmenjena vojno-politička situacija i kada je središte civilizacije izmešteno iz Sredozemlja u kontinentalno zaleđe. Ali, njegova realna privredna osnova i specifična ekonomska uspešnost time nikako nisu umanjene.

4. FEUDALIZAM I TEHNIKA

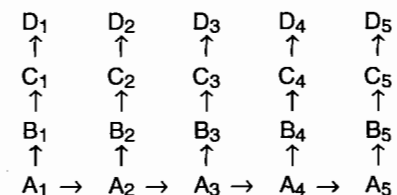
Već smo pominjali onu ključnu teorijsku postavku klasičnog marksizma po kojoj stepen razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga određuje stepen razvijenosti i konačan izgled ostalih elemenata društvene nadgradnje - od proizvodnih odnosa preko pravne i političke superstrukture do globalne naučne, kulturne i civilizacijske razvijenosti. „Društveni odnosi”, piše o tome Marks u *Bedi filozofije*, „tesno su povezani sa proizvodnim snagama. Stičući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i sve svoje društvene odnose. Ručni mlin daje nam društvo sa feudalnim gospodarima, parni mlin društvo sa industrijskim kapitalistima. Ali, isti ljudi koji društvene odnose uređuju saobrazno načinu svoje materijalne proizvodnje, proizvode i principe, ideje, kategorije, saobrazno svojim društvenim odnosima”¹⁰⁹.

Ako proizvodne snage obeležimo sa A, proizvodne odnose sa B, političko pravnu nadgradnju sa C, a duhovnu sferu ideja i nauke sa D, tada bismo gornju hipotezu simbolički mogli da prikazemo kao $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D$: „Pretpostavite određeno stanje razvitka proizvodnih snaga ljudi (A) i dobićete odgovarajući oblik prometa (comerce) i potrošnje (A’). Pretpostavite odgovarajući stupanj razvitka proizvodnje, prometa i potrošnje (A) i dobićete odgovarajući oblik društvenog uređenja, određenu organizaciju staleža, porodice ili klase, jednom rečju odgovarajuće građansko društvo (B). Pretpostavite takvo građansko društvo (B) i imaćete odgovarajuće političko uređenje (C), koje je samo oficijelni izraz građanskog društva (B)”¹¹⁰. „Doista, samo čovjek koji nema ni trunke istorijskog znanja ne zna da su se vladari u svim vremenima morali pokoravati ekonomskim odnosima, a ne da

su oni tim odnosima ikad diktovali zakone. Zakonodavstvo (C), kako političko tako i civilno, samo proglašuje, protokoliše volju ekonomskih odnosa (B)”¹¹¹. „Ali nemojte se s nama svadati mereći ukidanje buržoaskog vlasništva vašim buržoaskim predodžbama o slobodi, obrazovanju, pravu itd. Sve vaše ideje (D) jesu proizvod buržoaskih odnosa proizvodnje i vlasništva (B), kao što je vaše pravo (C) samo u zakon pretvorena volja vaše klase, volja čiji je sadržaj dat u materijalnim uslovima vaše klase (A i B)”¹¹².

Dakle, logička je struktura $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D$, globalno posmatrano, jednosmerno kauzalno određena u svakom od istorijskih entiteta - društvenih formacija. U znamenitom predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* Marks skicira objašnjenje globalnog istorijskog razvoja: materijalne proizvodne snage društva (A) imaju tendenciju postojanog razvoja; međutim, „na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva (A) u protivurečnost sa postojećim odnosima proizvodnje (B)... u čijem su se okviru dotle kretale;” tada nastaje epoha socijalne revolucije u kojoj stare odnose proizvodnje smenjuju odnosi koji odgovaraju razvijenijoj ekonomskoj osnovi, a time se menja i celokupna pravno-politička (C) i duhovna (D) nadgradnja.

Shematski, ovu Marksovu hipotezu mogli bismo da prikazemo na sledeći način:

Vertikalni nizovi ($A_1 \rightarrow B_1 \rightarrow C_1 \rightarrow D_1$) označavaju društvene formacije, a horizontalni ($A_1 \rightarrow A_2 \rightarrow A_3 \rightarrow A_4 \rightarrow A_5$) načelo kontinuiranog razvoja proizvodnih snaga. Za razliku od elemenata donjeg sprata (A_1, A_2, A_3, A_4, A_5), između gornjih sastavaka nisu stavljene strelice budući da se samo proizvodne snage razvijaju kontinuirano i kao nezavisna promenljiva, dok su ostali delovi strukture zavisne varijable statičko-inertnog karaktera, koje se menjaju samo zahvaljujući uticaju temeljnog elementa - razvoju proizvodnih snaga¹¹³.

Premda su neki marksisti, dosledni tehnološkom materijalizmu, isticali da „prilikom proučavanja društva, uvjeta njegova razvoja, njegovih oblika, njegova sadržaja i dr. treba to proučavanje započeti od analize proizvodnih snaga, odn. od tehničke baze društva”¹¹⁴ jer je „povijesni način proizvodnje, tj. oblik društva, određen razvojem proizvodnih snaga, tj. razvojem tehnike”¹¹⁵, već smo videli da za „klasičke

¹¹¹ *Bijeda filozofije*, ib.p.144.

¹¹² *Manifest komunističke partije*,ib.p.55.

¹¹³ „U povećanju proizvodnih snaga... Marks je video motor društvenog razvitka” (Habermas, „Istorijski materijalizam i razvoj normativnih struktura”, ib.p.23).

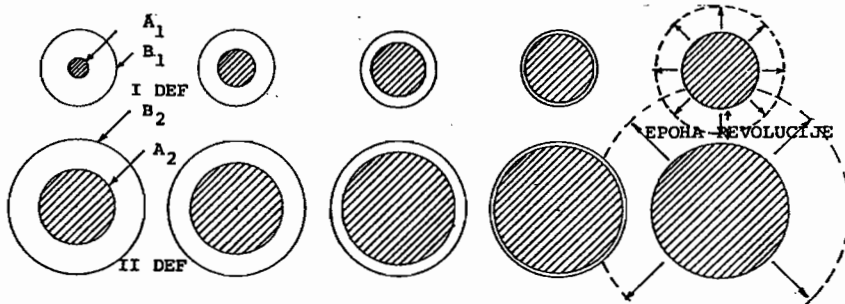
¹¹⁴ Buharin N., *Teorija historijskog materijalizma*, „Globus”, Zagreb 1980.p.112

¹⁰⁸ cfr. *infra* pp.219;224.

¹⁰⁹ *MED*, ib.v.VII,p.104.

¹¹⁰ Marks K., „Pismo Anenkovu od 28 decembra 1846”,op.cit.p.463.

marksizma" osnovno merilo razlikovanja društvenih formacija nije bio nivo razvoja proizvodnih snaga (A_1, A_2, A_3, A_4, A_5), već tip proizvodnog odnosa (B_1, B_2, B_3, B_4, B_5)¹¹⁶, koji je davao „boju” ostalim etažima strukture, i čija je propast istovremeno označavala i kraj aktuelne društvene formacije. Kako je za našu raspravu naročito važna kauzalna veza $A \rightarrow B$, dinamiku proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa posebno ćemo shematski prikazati¹¹⁷:

Dakle, kada A (proizvodne snage) u svom postojanom napredovanju ispune sav prostor koji im pruža B (proizvodni odnosi), pod snažnim unutrašnjim pritiskom lomi se B_1 , da bi se zatim rekonstruisala na znatno širim osnovama (B_2) - i to je epoha socijalne revolucije. Međutim, proizvodne snage nastavljaju i dalje svoj razvoj (A_2) i tokom društvene formacije II, ponovo ispunjavaju raspoloživi prostor, čime uzrokuju novu revoluciju, novi slom važećih proizvodnih odnosa (B_2) i uspostavljanje novih okvira (B_3) za društveno-ekonomski razvoj (A_3) itd.

Ovu su shemu marksisti skoro redovno koristili u objašnjavanju tzv. buržoaskih revolucija, odnosno u najavama nadolazeće tzv. komunističke revolucije: stvaranjem mašinskih manufaktura i usavršavanjem saobraćajnih sredstava (pre svega brodova i navigacije) stari feudalni odnosi ne mogu više regulisati narasle proizvodne snage i građanski stalež u socijalnoj revoluciji ruši celo feudalno zdanje; no i kapitalistička društveno-ekonomska formacija iste je sudbine - industrijska revolucija, opšta mehanizacija proizvodnje i stavljanje nauke u službu tehnologije, dovodi do daljeg silovitog napretka proizvodnih snaga kojima se više ne može vladati starim privatno-kapitalističkim metodima i klasa koja reprezentuje interese celoga društva - proletarijat - mora epohalnim revolucionarnim slamanjem kapitalističkih proizvodnih odnosa započeti stvaranje novog društva¹¹⁸.

115 Buharin, ib.p.117.

116 cfr. *supra* pp.189-190.

117 Najbolji, i po našem mišljenju u odnosu na Marksovu teoriju najkoherentniji prikaz kauzalnog mehanizma koji vlada na relaciji proizvodne snage - proizvodni odnosi, daje Kohen u svojoj brilijantnoj studiji: *Obrana Marksove teorije istorije*, ib.pp.654-680.

118 U nedavno objavljenoj studiji, Lekas iznosi jedno drugačije mišljenje, ukazujući da postoji uočljiv nesklad između Marksove opšte teorije istorijskog razvoja (ocrtane u njegovom predgovoru *Kritici političke ekonomije*) i njegovih pojedinih razmatranja pretkapitalističkih društava u ostalim radovima. Dok se u predgovoru izričito naglašava da razvoj proizvodnih snaga u trenutku dostizanja određenog nivoa razvika uzročno

No, premda je korišćena za objašnjenje smene feudalne formacije kapitalizmom, i za najavu smene kapitalističke formacije komunističkim/socijalističkim društvom, ovu su shemu marksisti samo formalno i krajnje načelno upotrebljavali u interpretaciji propasti antičke i nastanka feudalne formacije. Naime, valjalo je pokazati ne samo koja je konkretna klasa, i kada, izvela „feudalnu” revoluciju - oko čega se nisu slagali čak ni oni marksisti koji su pokušavali da odgovore na ovo pitanje¹¹⁹ - nego i koja su to tehnološka otkrića toliko unapredila materijalne proizvodne snage da su „antički odnosi proizvodnje” postali pretesni, zbog čega su morali biti zamenjeni novim i naprednijim.

Po klasičnoj Staljinovoj formulaciji (koja postaje *locus communis* sovjetskog oficijelnog marksizma¹²⁰) usavršavanje tehnike topljenja i obrade gvožđa, gvozdeni plug i razboj, usavršavanje poljoprivrede, baštovantstva i vinogradarstva, vodilo je zameni ropskog rada kmetским¹²¹. Međutim, budući uopšteno i istorijskom argumentacijom nepotkrepljene, ove su tvrdnje mogle biti odbačene 60-ih godina u liberalnom delu sovjetskog marksizma takođe uopštenim i načelnim tvrdnjama: Va-

izaziva delovanja koja vode promeni proizvodnih odnosa tako da svaka društvena formacija predstavlja različiti nivo razvoja proizvodnih snaga, dotle u konkretnim pojedinačnim razmatranjima „nivo razvika proizvodnih snaga nije nigde izričito upotrebljen kao kriterijum razlikovanja između različitih pretkapitalističkih oblika” (Lekas P., *Marx on Classical Antiquity: Problems of Historical Methodology*, „St.Martin's Press”, & „Wheatshe at Books”, New York et Sussex 1988, p.64). Lekas smatra da se ne može reći da je i u pretkapitalističkim društvima postojala tendencija konstantnog rasta proizvodnih snaga kao nezavisna društveno-istorijska varijabla, budući da nije postojala ni nezavisnost tržišta i ekonomskih faktora od političke nagradnje koja je - kontrolišući okvire delovanja proizvodnih snaga - stalno vršila pritisak na niže spratove strukture.

119 Poršnev subjekt feudalne revolucije prepoznaje u „apokaliptičnom buntarstvu i anti-ropovlasničkom demokratizmu ranohrišćanskih zajednica” I i II veka (Poršnev B.F., „Vystuplenije po dokaldu Drabkina”, in: *Istoričeskaja nauka i nekotoryje problemy sovremennosti*, Moskva 1969, p.238; cfr. Koranašvili, ib.p.118); Kuziščin i Korsunskij smatraju da su ključnu revolucionarnu ulogu odigrali varvari, ali prvi smatra da se revolucija zbila između IV i V veka, a drugi - između VI i VII stoleća (Kuziščin V.I., „Ponjatije obščestveno-ekonomičeskoi formacii i periodizacija istorii rabovladel'českogo obščestva”, *Vestnik drevnej istorii*, 3/1974; Korsunskij A.R., „Problema revolucionnogo perehoda ot rabovladel'českogo stroja k feodalizmu v Zapadnoj Evropi”, *Voprosy istorii*, 5/1964, pp.108, 111); Vikam veruje da je u poznom Carstvu osnovni socijalni konflikt bio na relaciji između razgranate strukture birokratske države i zemljoposjednika koji su stalno nastojali da se oslobode prevelikog poreskog tereta; zato, zemljoposjednici, suočeni sa najezdom Germana u V veku i izborom - podržati Carstvo i njegove sve veće zahteve za novcem, ili prihvatiti labave državne okvire novih germanskih državica - odlučuju se da podrže varvare (nadajući se da će moći da zadrže najveći deo prihoda sa zemlje); tako je i došlo do rušenja stare društvene strukture (Wickham C.J., „The Other Transition: From Ancient World to Feudalism”, *Past and Present*, No.103, 1984, pp.3-36); Boa život ropovlasničke formacije u Zapadnoj Evropi pomera sve do kraja IX veka, tvrdeći da je tek početkom X stoleća došlo do „feudalne revolucije” u kojoj je zemljišna aristokratija surovo zamenila antički društveni sistem feudalnim (Bois G., *La mutation de l'Antiquite au feodalisme*, „Fayard”, Paris 1989; prema: Verhulst A., „The Decline of Slavery and the Economic Expansion of the Early Middle Ages”, *Past and Present*, No 133, 1991, pp.195-203).

120 cfr. Koranašvili, *Dokapitalističeskije sposoby proizvodstva*, ib.p.86.

121 Staljin, *Pitanja lenjinizma*, ib.p.594-595.

siljev, Stučevski i Melikašvili u to doba pišu da su se sve pretkapitalističke formacije nalazile na približno istom nivou tehnološkog razvoja¹²² i da je besmisleno tvrditi da su se Germani i Normani - koji su, po Engelsovoj klasifikaciji, bili na nižem stupnju varvarstva - razvili u pravcu feudalizma zato što je tehnološki nivo njihove proizvodnje bio viši od tehnološke razvijenosti civilizacije kakva je bila grčko-rimska¹²³.

Međutim, nekako baš u to vreme, pojavljuje se sjajna i nadahnuta studija Lina Vajta - *Srednjovekovna tehnologija i društvena promena*¹²⁴, koja analizom konkretne povodne građe nastoji da pokaže tehnološku superiornost srednjovekovnog evropskog društva u odnosu na sva ranija društva, i da prikaže neposrednu korelaciju između nivoa tehnološkog razvoja i feudalnog oblika društvene organizacije društva. I premda marksisti ni ne pominju ovu studiju, Vajtova argumentacija pruža ubojito oružje zastupnicima jednolinijske sheme (tj. hipoteze L), i stoga ona mora biti posebno pažljivo ispitana.

4.1. Vajtova teorija

Započevši svoju studiju pitanjem „Kako je nastao feudalizam?“, Vajt podseća na Brunerovu hipotezu¹²⁵ po kojoj je feudalizam u suštini *vojni* tip društvene organizacije, koji će u X i XI veku poprimiti i odgovarajuće političke forme, a ono što daje pečat feudalnoj vojno-organizacionoj strukturi jeste njena temeljna usmerenost na proizvodnju i snabdevanje - *konjice*.

Po Bruneru, Germani su, a onda i Franci, u ratu upotrebljavali konjicu sve do prelaska sa stočarske na zemljoradničku privredu, kada počinju da se bore gotovo isključivo pešice; njima svojstveno oružje *francisca* bila je efikasna jedino u rukama pešadije. Još 732. godine, u znamenitoj bici kod Poatjea u kojoj je vojska Karla Martela porazila arapske upadače, franačka se armija sastojala prvenstveno od pešaka koji su, kako veli Isidorus Pacensis, „stajali stameno kao zid i poput ledenog brega zamrznuti odbijali Arape mačem“. No, vek i po docnije, u izveštaju sa bitke kod Dyle-a 891 godine, čitamo da se „Franci ne bore pešice“ (*Francis pedemptim certare inusitatum est*).

Očigledno je u međuvremenu korenito izmenjen način ratovanja *prelaskom sa pešadije na konjicu*, i Bruner skreće pažnju na to da je Karl Martel nemilosrdno konfiskovao crkvene zemlje u očiglednoj nameri da formira sistem vlastelinstava koji će ga snabdevati oklopljenim konjanicima. Bruner pretpostavlja da je Martela na ovakav korak navela arapska konjica: dok se kod Poatjea njihov udar lomio o glacijalni zid franačkih pešaka, Martel je shvatio da nepokretna pešadija nije u stanju da ih brzo sledi i tako dobijenu bitku pretvori u potpunu pobedu. Tako,

122 Vasiljev, Stučevskij, ib.pp.89-90; Melikašvili, ib.p.77.

123 Ovde se sovjetski autori pozivaju na jedan Engelsov stav u Marks K., Engel's F., *Sočinjenja*, t.21.p.33.

124 White L., *Medieval Technology and Social Change*, „Oxford and the Clarendon Press“, Oxford 1962.

125 Brunner H., „Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung*, VIII/1887,pp.1-38.

zaključuje Bruner, ono što je iznedrilo feudalizam i podstaklo ga na gotovo eksplozivni razvoj bio je upad arapske konjice¹²⁶.

Vajt ne smatra Brunerovu hipotezu u sasvim prihvatljivom, ali ukazuje na njeno racionalno jezgro: potreba za stvaranjem vojske teško oklopljenih konjanika u uslovima prirodne privrede i stalnog ratnog meteža, dovodi do ustrojavanja zemljišnih vojno-organizacionih jedinica - vlastelinstava, koja opremaju i opskrbljuju viteza i dalje unutar sebe formiraju socijalne odnose u skladu sa ovom svojom funkcijom. Međutim, Brunerovo objašnjenje uzroka smene pešaka-ratnika oklopljenim konjanikom (izvršene početkom VIII stoleća) nije po Vajtu u skladu sa istorijskom stvarnošću: Martel svoje konfiskacije crkvene zemlje započinje pre bitke kod Poatjea, a i sami Arapi koristili su u Martelevo vreme konjicu tek u malom broju¹²⁷.

Odgovor se krije u nečem drugom - pronalazak jednog naizgled malog predmeta suštinski je revolucionisao tehniku ratovanja i njome određenu društvenu strukturu. Reč je o otkriću *stremena* ili *uzengije*.

Bez stremena, jahač je veoma nestabilan i stoga posve ograničen u načinima borbe: svaki snažniji zamah mačem mogao se po jahača završiti padom sa konja, a udarac kopljem mogao je da se zada samo snagom ruke i ramenih mišića, što je nedovoljno da se uzdrma dobro opremljen i stabilni pešak. Stoga su se stari narodi borili pre svega pešice: dobro uvežbane i organizovane grčke falange i rimske legije nisu imale premca u sukobima sa varvarskim armijama, a konjanici su predstavljali uglavnom pomoćne čete lako pokretljivih strelaca, ili lakih kopljanika-džilitaša¹²⁸.

Upotreba konjice nešto se malo povećala nakon otkrića *sedla*, koje se na Zapadu pojavilo u I veku kao varvarski pronalazak i koje je zamenilo stari vuneni pokrov i jahači podmetak: čvrsto sedlo - premda nije pomagalo jahačevoj bočnoj stabilnosti - predupređivalo je njegovo preturanje preko konjskih sapi. Sa druge strane, dugogodišnjim ukrštanjem i odabiranjem uzgojeni su u isto vreme *veliki i snažni jahači konji* - poput onog, ovekovečenog znamenitog skulpturom Marka Aurelija na konju - čime je i sam jahač dobio na snazi i brzini. Konjanik je, čvrsto obujmivši dugačko koplje obema rukama, mogao sada u trku zadati presudan udarac čak i oklopljenom pešaku ali, pošto je morao ispustiti uzde i upravljati konjem isključivo glasom ili pritiskom kolena, rizikovao je da izgubi kontrolu nad životinjom u presudnom trenutku bitke. Osim toga, uz koplje, koje se držalo obema rukama, nije se mogao koristiti i štitom, što znači da je sudar dvaju konjičkih eskadrona naoružanih ovakvim kopljima bio za obe strane gotovo neizostavno smrtonosan¹²⁹.

Sa stremenom - koji je u Kini već od V stoleća u opštoj upotrebi, da bi u VI v. dospao u Srednju Aziju, a sa Avarima početkom VII v. i u Evropu koju, krajem VII i početkom VIII veka, posve osvaja - za konjanika se situacija korenito menja: sada jahač vlada konjem kudikamo lakše, konjanik se i u sedlu može povremeno odmoriti pa je jahanje manje naporno i, što je najvažnije, koplje se oslanja na celo telo, a snaga uboda ne zavisi samo od mišića već i od jahačeve težine

126 White, ib.pp.2-5.

127 White, ib.pp.11-14.

128 White, ib.pp.1-2.

129 White, ib.pp.7-9.

i zaleta pastuva. Sada je jahač dugačko koplje mogao da drži desnom rukom, oslanjajući ga uz telo, dok je levom rukom držao uzde potpuno kontrološući konja, kao i golemi štit kojim je uspostavljao ravnotežu između napada i odbrane, juriša i povlačenja¹³⁰.

Pronalazak stremena daje konjaniku presudnu prednost nad pešakom i omogućava uvođenje teško oklopljenog jahača i novu ratnu formaciju tzv. *borbeni udar konjanika* (mounted shock combat) kojim se može sa lakoćom pregaziti i najbolje organizovana pešadijska armija. Sada su društva koja mogu da obezbede i opreme dovoljan broj oklopljenih konjanika u prednosti nad svim drugim društvima čija su vojska pešaci-ratnici - ma koliko hrabi i dobro uvežbani oni bili¹³¹.

Vajt smatra da su upravo početkom VIII stoleća Franci prihvatili stremen i da je stoga Karl Martel preduzeo široke vojne reforme da bi za svoju vojsku obezbedio dovoljno oklopljenih vitezova. Za razliku od Anglosaksonaca koji su koristili stremen ali nisu shvatali značaj borbenog udara konjice (što su docnije skupo platili), Karlo Martel je, po Vajtu, bio dalekovid strateg, i pronicljivo uočio epohalni značaj ove tehničke novine. I dok su protofeudalni odnosi i ustanove već duže vreme bili široko rasprostranjeni civilizovanim svetom, samo su Franci, veli Vajt, zahvaljujući genijalnosti Karla Martela potpuno shvatili sve mogućnosti zapretene u stremenu i stvarajući novu vojnu organizaciju stvorili i novi tip društva koji nazivamo - feudalizmom¹³².

Zbog čega je nova borbeno tehnika imala tako snažne posledice na celokupnu društvenu strukturu? Najpre, sam konj bio je izuzetno skup i, uz to, za ishranu mu je nužna znatna količina žita, što je bilo veoma važno u doba prilično zaostale poljoprivredne proizvodnje slabe priniosivosti. Drugo, oružje, oklop, kao i jahačeva oprema (koji su vremenom postajali sve jači i teži) zahtevali su golemu svotu novca: vojna oprema za jednog čoveka stajala je koliko i 20 volova, a izvesni Isanhard je 761 godine morao prodati svu nasledenu zemlju da bi kupio konja i mač. Sa svojom naturalnom ekonomijom koja je bila znatno ispod vizantijske ili arapske novčane privrede, Franačko kraljevstvo nije moglo da organizuje prikupljanje poreza za centralnu vladu i njenu armiju konjanika. Jedino rešenje bilo je stvaranje sistema zemljišnih poseda - vojnoupravnih jedinica - feuda, koji će opremiti oklopljenog konjanika i biti pod neposrednim nadzorom samog viteza spremnog da se u svako doba odazove kraljevom pozivu na oružje¹³³.

Druga, važna posledica nove tehnike ratovanja bilo je *snažno socijalno raslojavanje*: zbog obaveze da se nabave skupa oprema i konj morala je biti napuštena stara germanska ideja po kojoj je svaki slobodan čovek ratnik. Uz to, borbeni udar konjice zahtevao je osobitu obučenost, te u njemu nije mogao učestvovati seljak koji se prihvatao oružja samo u slučaju opasnosti, već jedino profesionalni ratnik koji je dugotrajno vežbao i koji je potpuno fizički spreman (stoga se, sredinom IX veka, među Francima govorilo da onaj ko želi da se bori kao vitez mora započeti sa vežbom već u pubertetu!). Tako je klasa slobodnih seljaka

130 White, ib.pp.14-27.

131 White, ib.pp.1-2.

132 White, ib.pp.27-28.

133 White, ib.pp.29-31.

- vojnih obveznika (podjednako važnih i kod Grka i Rimljana) izgubila svaki značaj, a sama društvena stratifikacija svedena na dve dominantne klase - klasu feudalaca-ratnika i klasu seljaka-podložnika, od kojih prva obezbeđuje vojnu zaštitu a druga privredni osnov za održavanje društvenog organizma¹³⁴.

Franačka vojna premoć tokom IX stoleća počivala je upravo na osobenoj vojno-političkoj strukturi koju je prvi počeo dosledno uvoditi Karlo Martel još u prvoj polovini VIII stoleća. Istovremeno sa širenjem superiorne franačke vojne tehnike u vizantijske i arapske zemlje prodire i karakterističan tip društvenih odnosa koji počiva na vojnoj službi, zemljišnom posedu i seljačkom podložništvu. Ova kauzalna određenost društvene strukture novom vojnom tehnologijom još se najbolje može uočiti na primeru normanskog osvajanja Engleske: u bici kod Hastingsa, Anglosaksonci su imali povoljniji položaj, brojem su nadmašivali Normane i bili su bolje motivisani za hrabrost jer su otadžbinu branili od zavojevača; ali, iako su koristili stremen, Anglosaksonci nisu ovom pronalasku prilagodili svoj način borbe, niti su značajnije preustrojili društvenu strukturu. Njihovi konjanici, stigavši do Hastingsa, sjahali su da bi se borili pešice, u poretku starog germanskog štita od zidova kojim je Martel porazio Saracene kod Poatjea; u tom smislu, bio je to zapravo sukob vojnih metoda VII i XI veka i, borbenim udarom konjice, Normani su nemilosrdno kaznili anglosaksonsku tehnološku zaostalost¹³⁵.

Nakon pobede, sevši na engleski presto, Viljem je brzo modernizovao (tj. *feudalizovao*) svoje novo kraljevstvo. Sa jasnim obrascem pred sobom i raspoložuci neograničenim autoritetom novookrunjenog gospodara, Viljem je, razvijajući feudalnu organizaciju od kraja, stvorio najmoćniju evropsku državu svoga doba. Zapravo, Engleska krajem XI veka pruža klasičnu sliku rušenja starog i utemeljenja novog društvenog poretka zasnovanog na tehničkom unapređenju ratovanja odn. na novoj vojnoj tehnologiji. U tom smislu, naglašava Vajt, bilo bi možda bolje normansko osvajanje nazvati *normanskom revolucijom*¹³⁶.

No feudalna formacija nije nad antičkim društvom nadmoćna samo u domenu vojne tehnologije. Kao što su, veli Vajt, u XVII i XVIII stoleću preduzimljivi agronomi preobrazili poljoprivredu Britanije pripremajući temelje nastupajuće industrijske revolucije, tako se u Severnoj Evropi od VI do IX veka odvijala prava *poljoprivredna revolucija* sa jednako dubokim istorijskim posledicama. Međutim, za razliku od usavršavanja ratne tehnike, ovu poljoprivrednu revoluciju ranog srednjeg veka nije uzrokovalo otkriće samo jednog predmeta, već čitav niz značajnih pronalazaka i tehnoloških usavršavanja koji su i na samu društvenu strukturu ostavili jednako duboke tragove¹³⁷.

134 White, ib.pp.31-32; U osnovi, slično mišljenje nailazimo i kod samog Bloka: „Među obilježja kojima se odlikuju feudalna društva od drugih treba uvrstiti gotovo potpuno podudaranje klase vođa i poglavara s klasom profesionalnih ratnika, što su služili na način koji se tada jedini činio svrsishodnim, to jest kao teško naoružani konjanici. Kao što smo već vidjeli, društva u kojima se održalo naoružano seljaštvo ili uopće nisu upoznala vazalsku strukturu, kao ni vlasteosku strukturu u zemljoopsedu, ili su i jednu i drugu upoznali u veoma nesavršenim oblicima“; Bloch, *Feudalno društvo*, ib.p.520.

135 White, ib.p.37.

136 White, ib.pp.37-38.

137 White, ib.p.40.

Prvo je bilo *otkriće teškog pluga*, sa gvozdanim raonikom, crtalom i točkovima. Antički su narodi orali ralicom, vrstom drvene kuke koju je vukao par volova i koja je zemlju više grebala nego prevrtala, ostavljajući klinove nedirnutu zemlju među brazdama (što je činilo nužnim poprečno preoravanje). I dok je ralice bila efikasna na lakom i suvom mediteranskom zemljištu, sa prodorom civilizacije na sever pokazuje se nemoćnom na teškom, gustom i vlažnom aluvijalnom zemljištu kontinentalne Evrope. Ovo zemljište, u osnovi bogatije i izdašnije, bilo je i nabijenije i vlažnije pa je snaga ralice i para volova bila nedovoljna da ga dovoljno dobro pripremi za setvu i normalan rast kultura. Otkriće teškog pluga uspešno je rešilo sve ove teškoće, omogućivši plodotvornu obradu velikih oblasti kontinentalne crnice. *Crtalo* je zasecalo tlo dovoljno duboko da ga *čelični raonik* uglavljen u osovinu pluga može poduhvatiti i prevrnuti nadesno, a *točkovi* su teški plug činili pogodnim za prevoz do polja i omogućavali su podešavanje dubine brazde¹³⁸.

Teški plug je imao brojne prednosti nad ralicom: prvo, omogućavao je *uprežanje višestruke zaprege*, dovoljno snažne da može slomiti otpor teške i guste kontinentalne zemlje; drugo, zemlja nije grebana već snažno zaoravana i prevrtana, što je poprečno preoravanje činilo izlišnim, a seljaku udvostručavalo zemlju koju može obraditi; treće, bez preoravanja, polja su gubila svoj raniji, četvrtasti oblik, postavši trakasto izdužena, sa uspravnim prosecima koji su obezbeđivali dobru drenažu u vlažnom severozapadnom podneblju i blago zatalasanim brazdama koje su na vršcima obezbeđivale urod i u najvlažnijim a u usecima i u najsuvlijim godinama; i četvrto, mogle su se efikasno obrađivati bogate *aluvijalne doline* koje, valjano obdelane, seljacima daju daleko veću letinu nego lako brdovita ili mediteranska zemlja¹³⁹.

Što se tiče vremena nastanka teškog pluga, Vajt veruje da je teški plug - premda su neki od njegovih delova postojali i ranije - kao tehnološka celina potekao tokom VI veka iz nepoznatog izvora, odakle ga najpre preuzimaju Sloveni, pa Germani u VII stoleću, Skandinavci u VIII veku itd. Upotreba teškog pluga u severnim i zemljama središnje Evrope utiče na snažan porast stanovništva - najpre u srednjoj i jugozapadnoj Nemačkoj u VII veku a onda i u Skandinaviji VIII stoleća, što će se završiti vikingškim širenjem početkom IX veka. I politički uspon Karolinškog doba nastaje zahvaljujući stabilnoj poljoprivredi zasnovanoj upravo na teškom plugu, koji je u ovim oblastima u široj upotrebi u VIII veku¹⁴⁰.

No, teški plug ne omogućava samo povećanje produktivnosti, naseljavanje plodnih severozapadnih oblasti Evrope i značajan porast gustine stanovništva - čime se, konačno, cela Evropa uključuje u jedinstveni civilizacijski krug. Njegova upotreba jednako je značajna i za samu društvenu strukturu: budući da ga jedna porodica ne može nabaviti ili sama racionalno koristiti, teški plug uzrokuje jačanje kolektivne obrade zemlje; izdužena trakasta polja koja se moraju orati zajednički, isključuju ograđivanje, čime se uspostavlja sistem otvorenih polja koji štedi na međama, pravičnije raspoređuje bolju i lošiju zemlju i - što je najvažnije - nakon uklanjanja letine pruža slobodnu ispašu mnogo većem broju stočnih grla; sistem

138 White, ib.pp.41-43.

139 White, ib.p.43.

140 White, ib.pp.49-54.

otvorenih polja, osim što *udružuje prednosti inokosnog i zajedničkog rada*, lične motivacije i kolektivne kontrole, na *najbolji način štiti urod od stoke i rešava problem dodatnog dubrenja obradivog zemljišta*; uz to *utiče i na jačanje društvene kohezije seoskih zajednica i nastanak seoskih saveta kao preteče potonjeg demokratskog razvoja* itd¹⁴¹.

Ali tehnologija poljoprivrednog života nije se mogla korenito izmeniti bez *zadiranja u postojeće svojinske odnose, odn. bez drugačije organizacije i preraspodele poljoprivrednog zemljišta*. Rani srednji vek i učestala osvajanja, najezde, potčinjavanja i naseljavanja, pružili su dovoljno prilika za opite, izmene i upoređenja, a feudalni vojno-organizacioni karakter društva koje se formiralo sasvim je nadopunjavao ovakva odličja seoskih zajednica¹⁴².

Drugi pronalazak, presudan za poljoprivrednu revoluciju ranog srednjeg veka, bilo je *otkrivanje efikasnog načina upotrebe konjske radne snage*, i to pomoću dva pronalaska: *potkove i ama*. Životinje za vuču - osobito na dužim rastojanjima - upotrebljive su koliko i njihova kopita. Konjska kopita posebno su osetljiva na vlagu, i u kišovitom podneblju severne Evrope brzo se razmekšavaju. Potkovića, čije otkriće Vajt smešta u sredinu IX stoleća, omogućila je efikasnu upotrebu konja na bilo kom terenu i u svakom godišnjem dobu¹⁴³.

No, čak je i dobro potkovan konj od male koristi za oranje i vuču *ukoliko nije upregnut na način kojim se njegova pokretačka snaga može potpuno iskoristiti*. U antici je konj, poput vola, uprežan vrstom jarma sa dva rastegljiva kaiša koji su *obmotavali trbuh i vrat životinje*. Ovakav način uprežanja imao je *goleme nedostatke*: u toku vuče, vratni kaiš pritiskao bi konju žilu kucavicu i dušnik, *preteći da sirotu životinju uguši ili joj gotovo zaustavi dotok krvi*, a osim toga, *tačka povlačenja bila je neposredno na konjskom grebenu*, što je, mehanički posmatrano, *isuviše visoko za potpunu delotvornost*¹⁴⁴.

Moderno uprežanje čvrstim ovratnikom (tzv. am ili orma) koji na *konjska ramena* naleže tako da dopušta slobodno disanje i nesmetani krvotok, i koji je *povezan sa teretom bočnim užadima* (tzv. rukunicama) tako da konj može svom svojom težinom da *povuče zapregu* - rešilo je sve teškoće antičkog uprežanja. Obitno je utvrđeno da par konja spregnutih na antički način može povući najviše 1.000 funti, dok konji spregnuti amom mogu da vuku četiri do pet puta veću težinu! Modernan način uprežanja, po Vajtu otkriven na evropskom Zapadu između V i VIII stoleća, skupa sa pronalaskom potkovića, otvara široke mogućnosti da se i konj upotrebi kao radna i tegleća životinja, što će veoma povoljno uticati na poljoprivrednu produktivnost nastajućeg feudalnog društva¹⁴⁵.

Šta su prednosti zamene volovske zaprege konjskom? Prvo, sistematski uzgoj i odabir onih snažnih ždrebaca koji su mogli nositi ratnika u sve težem oklopu, uticao je na snagu i veličinu seoskih konja - oni su bivali sve jači i veći, te su snagom daleko prevazilazili znatno slabiju seosku tegleću marvu. Drugo, savremeni

141 White, ib.pp.44-48;55-6.

142 White, loc.cit.

143 White, ib.pp.57-59.

144 White, ib.pp.59-60.

145 White, ib.pp.60-61.

opiti pokazuju da se, povlačeći isti teret, konj kreće toliko brže u odnosu na vola da proizvodi 50% više stopnih funti u sekundu. Treće, konj je izdržljiviji od vola, i može svakodnevno raditi jedan do dva časa duže, što je, pored njegove veće brzine, od presudne važnosti u promenljivom podneblju severne Evrope gde prinos zavisi od toga da li je na vreme njiva poorana i zasejana. Uz to, brzina konja znatno je olakšavala drljanje koje je, u zemljama severozapadne Evrope, zbog napuštanja preoravanja osobito dobilo na značaju¹⁴⁶.

No moderno uprezanje i konjska zaprega nisu samo doprineli efikasnosti poljoprivrednih radova, već je upotrebom potkove i ama znatno ubrzan kopneni prevoz i smanjeni njegovi troškovi (koji su u antičko doba činili kopneni prevoz srazmerno najskupljom vrstom saobraćaja). Dok je u rimsko doba prevoz teških tereta kopnom udvostručavao njihovu cenu na svakih 100 milja, u XIII veku je cena žita prevezenog na istu razdaljinu bila samo 30% viša od početne, dakle, u poređenju sa rimskim prilikama, trostruko manje. Tako je svaki poljoprivredni proizvođač, bez obzira na udaljenost od mora, višak svojih proizvoda mogao plasirati na tržište, čime se i kontinentalno zaleđe uključivalo u područnu podelu rada¹⁴⁷.

I efikasna upotreba konjske radne snage morala je na postojeću društvenu strukturu ostaviti traga. Zamena tromog vola bržim i uspešnijim konjem ubrzala je seoske radove i ostavila seljaku više vremena za dopunski rad, a osim toga, znatno je proširila i oblast obradive zemlje: čak i najmanje povećanje poluprečnika dostupnosti do obradivog zemljišta, značajno je povećavalo njenu ukupnu površinu. Seljak je postao pokretniji, što je omogućilo napuštanje zaselaka i nastanak većih sela, bolje kontakte sa gradom itd. Socijalne posledice ovakvog razvoja nisu bile beznačajne: u većim selima bitno su povoljniji uslovi za društveni život jer 200-300 porodica uspostavlja življe socijalne veze, može sazidati veću crkvu a možda i školu za seosku decu, u većem selu više je prosaca za seoske udavače a i putujući trgovci i zanatlije ovde češće svraćaju¹⁴⁸.

I konačno, treći pronalazak presudan za srednjovekovnu poljoprivrednu revoluciju, jeste *tropoljni sistem obrade zemljišta*. Grci i Rimljani su pola zemljišta ostavljali na ugaru a drugu polovinu sejali su ozimim žitom koje je za žetvu dospelo u maju ili junu. Zbog sušnih perioda, koji u sredozemnim područjima nastupa već početkom maja, nisu sejani jari usevi (premda su antički agronomi znali za vrednost mahunarki, lucerke i ostale stočne hrane) a da se tlo ne bi preterano isušivalo zemljište na ugaru je preoravano, čime se gubilo seno i ispaša za stoku. Nasuprot Starima, baltički su narodi sejali jari ječam, koji je u vlažnom i svežijem podneblju tokom proleća i leta imao dovoljno vlage za ceo vegetacioni ciklus, ali nisu sejali ozime useve¹⁴⁹.

Vajt veruje da su se u velikom kotlu Zapadne Evrope ranog srednjeg veka, u kom su se mešale desetine naroda i kultura, preplele baltička prolećna setva i sredozemna jesenja setva, stvarajući jedan posve novi poljoprivredni ustroj zemljišne obrade, daleko plodniji od svojih preteča - sistem tropoljne poljoprivrede.

146 White, ib.pp.61-62.

147 White, ib.pp.66-67.

148 White, ib.pp.67-68.

149 White, ib.pp.69-70.

Ovaj ustroj, koncem VIII stoleća, eksplozivno će se proširiti franačkom odn. germanskom Evropom, doprinoseći privrednom utemeljenju novog društva - feudalizma¹⁵⁰.

Šta su ključne prednosti novog, tropoljnog sistema nad starim, sredozemnim dvopoljnim ustrojem? U tropoljnom sistemu jedna trećina zemlje zasejavana je ozimim žitom, na drugoj trećini s proleća su sejani jari usevi (ovas, ječam, grašak, sočivo, pasulj, itd.), a preostala trećina ostajala je na ugaru. Sledeće je godine prva njiva zasejavana jarim usevom, druga je ostajala na ugaru, dok je treći deo zemlje namenjen za ozimo žito. Dakle - pod stalnim urodom bilo je 33% zemlje više nego u dvopoljnom sistemu, što je, najmanje za toliko, značilo i povećanje poljoprivredne proizvodnje na istoj jedinici površine. Drugo, da bi se uništio korov i poboljšala plodnost, od XII veka ugar se orao dva puta, što znači da je od 600 akri zemljišta u dvopoljnom sistemu orano 900 akri (300 + 300 x 2) a u tropoljnom 800 akri (200 + 200 + 200 x 2); dakle, sa istom količinom rada, seljak je u tropoljnom sistemu mogao da iskrči i obrađuje još 75 akri zemljišta (25+25+25x2), čime je ukupnu zemlju pod urodom povećao na 450 akri - što je povećanje od 50% u odnosu na 300 akri pod urodom u dvopoljnom sistemu. Treće, novi je način ravnomernije raspoređivao poljoprivredne radove - oranje, setvu i žetvu - tokom cele godine, čime je znatno uvećavana efikasnost svakog radnika ponaosob. Četvrto, tropoljni je sistem ograničio mogućnost gladi jer je od dva uroda makar jedan morao preostati nakon vremenskih i drugih nepogoda. I peto, a možda i najvažnije, prinosima prolećne setve (tj. dovoljnim količinama ovsu, lucerke i druge stočne hrane) prevaziđen je pastoralni karakter stočarstva i obezbeđena dovoljna količina hrane za konja (koji jede više od vola), a sa druge strane, i za seosku trpezu preostaje dovoljno mahunarki (čime se opet znatno smanjuje rizik od gladi)¹⁵¹.

Tropoljni sistem nije obezbeđivao samo znatno više hrane sa iste površine zemlje i uz isti utrošak rada, nego je uvođenjem mahunarki u ishranu obogatio i seosku trpezu i zemljište. Budući da puko obilje hrane nije dovoljno za povećanje broja stanovništva ako je ta hrana bogata samo uglejnim hidratima a ne i proteinima, tropoljni sistem (sa ozimim usevima punim ugljenih hidrata, i jarim, punim proteina) omogućava populacionu revoluciju u Evropi: između 650. i 1.000. godine broj evropskih stanovnika porastao je sa 18 na 38,5 miliona. U tom smislu, ističe Vajt, slobodno možemo reći da srednjovekovni rast stanovništva, rađanje i obnova gradova i širenje zanatske proizvodnje i trgovine, u svojoj osnovi imaju jednu prostu biljčicu - pasulj¹⁵².

Sve u svemu, poljoprivredna revolucija koja će se u IX stoleću zbiti u severozapadnoj Evropi i u čije su osnove ugrađene tehnološka otkrića kao što su teški plug, otvorena polja, moderno uprezanje, tropoljni sistem i, stoleće docnije, pronalazak potkove, omogućiće pomeranje civilizacije iz Sredozemlja daleko na zapad i sever, i utemeljenje novog društva, nove kulture, nove epohe, čije je pre-zime feudalizam, a ime Evropa¹⁵³.

150 White, ib.pp.69-71.

151 White, ib.pp.71-72.

152 White, ib.pp.75-76.

153 White, ib.pp.77-78.

No to nije sve. Na vojno-tehnološku revoluciju VIII veka i poljoprivrednu revoluciju IX i X stoleća nadovezuje se, od X do XIII veka, *energetska i mehanička revolucija*, koja će feudalno društvo srednjovekovne Evrope učiniti tehnološki superiornim u odnosu na sva prethodna društva, i tehnološki ravnopravnim u odnosu na mehanički najrazvijeniju tadašnju civilizaciju - Kinu¹⁵⁴.

Prvi temeljan činilac srednjovekovne tehnološke revolucije bila je opšta i plodotvorna upotreba vodenica, valjara i ostalih strojeva na vodeni pogon. Vodenica je varvarski pronalazak nepoznatog porekla koji se od II stoleća p.H. lagano proširio na veći deo Evroazije. Rimljani su vodenicu dobro poznavali, a Vitruvije je iscrpno opisao u svom delu *O arhitekturi* (*De architectura* X,5), ali u njihovo doba, upotreba ovog prvog celovitog energetskog stroja koji nije pokretan ljudskom ili životinjskom snagom, širila se veoma sporo - najverovatnije zbog antitehničkog mentaliteta i jeftine upotrebe životinjskog i ljudskog rada. Osim toga, premda su poznavali mehanizam i efikasnost vodenice, Stari nisu dalje razvijali ideju o primeni vodene snage u druge proizvodne svrhe, i za jedini takav slučaj (testeru za sečenje mermerske na vodeni pogon koja se pominje u Ausonijevoj pesmi *Mosella* iz 369.g.) Vajt, verovatno s pravom, pretpostavlja da je srednjovekovna interpolacija¹⁵⁵.

Međutim, razdoblje od V do X veka je doba širokog rasprostriranja vodenice koja prodire u svaku seosku opštinu: po popisu koji je Viljem, nakon osvajanja Engleske, sproveo 1086. godine, u 3.000 engleskih seoskih zajednica bilo je 5.624 vodenice, pri čemu, ističe Vajt, nema razloga za pretpostavku da je Engleska bila razvijenija od ostalih kontinentalnih zemalja. Osim toga, vodena snaga počinje da se koristi i za druge proizvodne ciljeve: iz 983. godine dolazi prvo pouzdano svedočanstvo o postojanju valjara na vodeni pogon, koje prvi put na Zapadu uspešno koriste *kulak* (deo za recipročno kretanje); iz otprilike istog doba potiču i zapisi o upotrebi kovačkih čekića pokretanih snagom vode, postrojenjima za preradu kopolje, iza kojih će uslediti naprave za štavljenje i pranje kože, vodene testere i sekači, mlinovi za drobljenje sirovina (od maslina do rude), strojevi za pokretanje meha u kovačnicama, vodene brusilice za oružje, postrojenja za pripremu pigmenta za bojenje, mešavine za papir, slada za pivo itd¹⁵⁶.

Potreba za dodatnim izvorima energije u XI veku podstiče otkriće mlina koji pokreće plima, kao i vetrenjače, koju Vajt smatra izvornim evropskim pronalaskom XII veka. No, da bi se energija plodotvorno upotrebila, neophodni su osobiti mašinski elementi, i srednji vek ih ubrzo otkriva i uspešno primenjuje. Prvi od njih je posle točka možda najznačajniji mašinski element - *mehanički zglob* koji pretvara stalno obrtno kretanje u naizmjenično, i obratno. Vajt iscrpno opovrgava hipotezu po kojoj su zglob i zglobno kretanje poznavali Stari, ističući da njegov prvi pouzdan prikaz datira iz 816. godine (psaltir iz Utrehta prikazuje obrtni brus). Drugi mašinski element, značajan za obrtno kretanje, jeste *zamajac*, teški točak za održavanje ravnomerne brzine, koji je, kao deo jednog stroja, prvi put opisan u raspravi kaluđera Teofila iz XI veka. U tesnoj vezi sa zglobom i zamajcem još je jedno srednjovekovno otkriće - *papučica* (pedala), koje se u Evropi prvi put pominje krajem

154 White, ib.p.79.

155 White, ib.pp.79-83.

156 White, ib.pp.83-89.

XII veka, i koja će, skupa sa povratnom oprugom, omogućiti dalji razvoj mašinskih konstrukcija. Vrhunac mehaničke preciznosti i usavršenosti srednji vek će ostvariti u XIII stoleću otkrićem *mehaničkog časovnika*, složenog sistema zupčanika i opruga, za čiju konstrukciju je valjalo rešiti mnoštvo mehančkih problema - od ravnornog pritanja energije do usklađenog obrtanja zupčanika¹⁵⁷.

Sve u svemu, zaključuje Vajt, Evropa će od X pa do XV stoleća, nastavljajući poljoprivrednu revoluciju, doživeti takav razvojni skok energetike i mehanike kakav nije zabeležen u mnogim vekovima pre, pa i posle toga. Započevši od široke upotrebe vodenice tokom razdoblja od VI do IX veka, i nastavljajući mehaničkom valjarom u X veku, postrojenjima sa kulakom na vodeni pogon u XI i XII stoleću, papučicom i oprugom u XIII veku, razvojem zupčanika do nivoa veličanstvene složenosti u XIV stoleću, i razradom zgloba, klipnjače i regulatora u XV veku (koji će omogućiti delotvorni prenos naizmjeničnog u obrtno kretanje), ova će tehnološka revolucija ponuditi Evropi XV veka pouzdane i raznovrsne izvore snage, i arsenal tehničkih sredstava za očuvanje, usmeravanje i iskorišćavanje ove energije, koji će je učiniti tehnološki nadmoćnom u odnosu na sva društva iz prošlosti, pa i sadašnjosti - i u Starom i u Novom svetu. Kada ovo razdoblje uporedimo sa načelno sporim tempom ljudske istorije, shvatićemo, kaže Vajt, da je zapravo reč o revoluciji u izradi strojeva, koja se zbilila sa zastrašujućom brzinom. Zapravo, četiri stoleća koja dolaze nakon Leonarda - sve dok električna energija nije porodila dopunski niz pomoćnih strojeva - manje su tehnološki angažovana na otkrivanju bazičnih principa a više okrenuta razradi i dovršenju onoga što je stvoreno upravo u četiri veka pre Leonarda¹⁵⁸.

Ukratko, okončava Vajt svoju argumentaciju, u osnovi feudalne formacije ne leži samo svojevrsna tehnološka revolucija već se i u toku samog srednjovekovnog razdoblja odigrava odlučujući tehnološki skok koji će Evropi otkriti moć tehnologije i učiniti je sposobnom da prva zakorači u svet industrije, kapitala i građanskog društva. U tom pogledu, tehnološka inferiornost antike - ali i svih drugih izvan-evropskih civilizacija - u poređenju sa feudalnom Evropom, ne ostavlja mnogo sumnji u uverenje da je od svih društava jedino srednjovekovna Evropa osim prošlosti imala i - budućnost¹⁵⁹.

4.2. Moguća protivargumentacija

Premda Vajtova teorija nije izgrađena sa namerom da podrži ortodoksnomarksističku koncepciju (po kojoj je feudalizam nastao usled razvoja proizvodnih snaga, odnosno tehnološkog usavršavanja proizvodnje), ona nesumnjivo ide u prilog jednolinijskoj koncepciji istorijskog razvoja. Ako je feudalizam doista nastao kao posledica tehnološkog razvoja u ranijim vekovima, i ako je suštinski značaj njegove tehnološke premoći takav da nužno vodi ustrojavanju drugačijih proizvodnih odnosa i svekolike društvene strukture - onda se, bez obzira na sve dosada raz-

157 White, ib.pp.90-127.

158 White, ib.pp.128-129.

159 White, ib.pp.129-134.

matrane elemente, mora dati za pravo sukcesivnom rangiranju antičke i feudalne formacije odn. hipotezi L. Međutim, pažljivo razmatranje Vajtove argumentacije ipak otkriva ne samo neke unutrašnje slabosti ove teorije već i njenu suštinsku neprikladnost za postupak dokazivanja hipoteze L.

Kao prvo, istaknimo temeljnu opasku presudno značajnu u našem slučaju: alati, oruđa i jednostavni energetske strojevi, baš kao i oružje i ratna tehnika, mnogo su postojaniji u civilizacijskim i društvenim slomovima i otporniji nego ostala materijalna, kulturna i politička dobra. Ovu materijalnu postojanost prati i prirodno nastojanje ljudskog roda da različitim veštačkim pomagalicama povećava svoju proizvodnu i fizičku moć. U tom smislu, sledbeni tehnološki razvoj se, doista, nikada potpuno ne prekida, već se u kataklizmičkim istorijskim okolnostima samo primiruje i usporava, da bi, sa smirivanjem prilika, ponovo dobijao na ubrzanju.

Stoga je posve razumljivo da feudalizam, koji hronološki zauzima čitav milenijum nakon antike, poznaje alatke, oruđa i strojeve znatno savršenije od onih u grčko i rimsko vreme. Ali, nesumnjivo ostvareni tehnološki napredak je jedno, a sasvim je nešto drugo relevantnost njegove razmere, njegov strukturalni uticaj i konkretni istorijski domašaj.

Prvo, uzročna veza uzengije, oklopljenog konjanika i nastanka feudalnog sistema tokom VIII stoleća, kako je Vajt prikazuje, morala je nesumnjivo postojati u društvu koje je, po ranije iznesenim ocenama M. Vebera, D. Norta i R. Tomasa, vojno-upravnog karaktera. No, otkriće stremena, premda neophodni, nije i odlučujuć uzrok feudalne organizacije društva: centralizovana azijska carstva ranog srednjeg veka promenom namene tributa lako pešadiju zamenjuju konjicom - upravo u doba uvođenja stremena. Ali Franačka država ne samo da nije posedovala aparat neophodan za prikupljanje poreza već je i privreda bila u primitivnoj prirodnoj ovojnici, i u takvim je okolnostima dosledna feudalizacija zemlje bila jedini način da se obezbedi vojska. No, čak i kada bi izum poput stremena imao presudan značaj za rađanje feudalne formacije, to ni u kom slučaju ne bi svedočilo u prilog hipoteze L: proizvodne snage su za marksiste uvek samo sredstva za rad (oruđa, alati, strojevi) a nikako oružje ili borbena tehnika, te se usavršavanje vojne tehnologije ne može računati kao unapređenje sredstava za proizvodnju.

Drugo, razmotrimo li pažljivije vreme nastanka - a pogotovo rasprostiranje većine onih pronalazaka koje Vajt smatra revolucionarnim, uočićemo da se svi pojavljuju u razdoblju već sasvim razvijenih feudalnih odnosa ili čak pri samom kraju feudalizma, te bi se, stoga, pre moglo reći da su imali uticaj na rastakanje feudalnih odnosa nego na njihovo ustanovljavanje.

Upotreba pluga bila je veoma retka među evropskim seljacima IX i X veka¹⁶⁰; plug je bio izuzetno skup i mogli su ga nabaviti samo vlasnici najvećih i najbogatijih poseda¹⁶¹; „iz povelja XIV i XV st. možemo razabrati da je tlo prilikom obrade bilo naprosto rasparano jednostavnom kukom”¹⁶². U Francuskoj je „najrašireniji orači alat bio i u razdoblju od XVI do XVIII st. drveni raonik (lemeš) tako primitivne

160 Duby G., „Rural Economy and Country Life in the Mediaeval West”, p.21; Anderson, *Passages...*, p.183.

161 cfr. Grdić, ib.p.172.

162 Kulischer, ib.v.I,p.163.

građe da je podsećao na lemeš opisan kod Vergila”¹⁶³. Uopšte, upotreba pluga, koji opisuje Vajt, u većem delu srednjeg veka bila je pre izuzetak nego pravilo: „Upada u oči kako čovjek na sredovječnim minijaturama u slikama ukrašenim rukopisima, koji prikazuju seljački život rijetko kad nalazi sliku pluga; susreću se gotovo samo primitivna oruđa”¹⁶⁴. „Poljoprivrednih oruđa je bilo čak i na fiskalnim dobrima malo: tako su u Staffelsee-u, gdje je bilo 47 volova i krava, 90 svinja i prasadi, imali samo 27 velikih i malih srpova i 7 bradvi a plugovi se uopće ne spominju”¹⁶⁵. Ukratko, značajnije posledice zamene ralica gvozdenim plugom mogle su se u Evropi osetiti tek od XII veka i to poglavito u poljoprivredno najrazvijenijim zemljama - Nizozemlju i Engleskoj.

Slično je i sa korišćenjem konjske radne snage. „Prilikom iskapanja pronađeni konjski kosturi iz X stoleća ne pokazuju još nikakva traga potkova; češće dolaze potkove tek od XI stoleća”¹⁶⁶. Uostalom i sam Vajt širu upotrebu potkovice ne datira pre XI veka¹⁶⁷. Što se tiče ama i modernog uprežanja, ono pre XII veka nije bilo šire rasprostranjeno¹⁶⁸. I sam konj je još u XIII i XIV veku retko upotrebljavan za vuču i poljske radove: „za vuču teških kola, plugova i drljača upotrebljavani su pretežno volovi; vo je svuda bio jeftiniji od dobrog konja a i troškovi njegovog izdržavanja bili su manji”¹⁶⁹. „Mnogo seljaka ili vlastele izbegavalo je konja zbog dva nedostatka: njegove nominalno visoke cene i teškoće da se hrani ovsem; Walter de Henley u svome traktatu *Hausebondrie*, u XIII veku, preporučuje da se konju pretpostavi vo čija je hrana jeftinija i koji osim svoga rada daje i meso”¹⁷⁰. Sve u svemu, potkovani konj spregnut amom šire se upotrebljava u najrazvijenijim evropskim zemljama tek krajem XII i početkom XIII veka¹⁷¹.

I širenje trogodišnjeg plodoreda nije bilo ništa brže: prvo, da bi se moglo pristupiti novoj raspodeli parcela valjalo je dobiti saglasnost svih stanovnika sela, što sa tradicionalno konzervativnim seljacima nije bilo lako, i drugo, dvopoljni sistem je uspešno zadovoljavao ekstenzivnu poljoprivredu sve dok je za njegovo širenje bilo dovoljno neobrađene zemlje (koja je uz to pružala i dodatne izvore hrane - divljač, ispašu za stoku itd.)¹⁷². Nort i Tomas objašnjavaju da je trogodišnji plodored prihvaćen tek sa povećanjem stanovništva koje se suočilo sa ograničenom površinom obradive zemlje, zbog čega započinje intenzivnija obrada koja otvara vrata uvođenju troljnog sistema¹⁷³. „Tropoljna privreda nije još ni u XIII stoleću osvojila sva područja Evrope; tek pred konac srednjeg veka ona je mogla biti

163 Kulischer, ib.v.II,p.54.

164 Jacob H.E., *Šest hiljada godina kruha*, „Kultura”, Zagreb 1957.,p.186.

165 Kulischer, ib.v.I,p.81.

166 ib.p.80.

167 White,ib.p.59.

168 Duby,ib.loc.cit;Le Goff,ib.p.256.

169 Kunov, ib.v.III,p.329.

170 Le Goff,ib.pp.256-7.

171 loc.cit; Ovo pre svega važi za Normandiju u kojoj je, čini se, i u XIII v. uobičajeno oranje konjima; u Engleskoj, drugoj poljoprivredno najnaprednijoj zemlji, konj se još krajem XII stoleća pri oranju upotrebljava samo kao dodatak volovskoj zaprezi (White, ib.p.64).

172 North&Thomas, ib.p.42.

173 Loc.cit.

vladajući oblik¹⁷⁴. I sam Vajt ističe sporost kojom se širio trogodišnji plodored: čak i u Nemačkoj, o kojoj smo bolje obavješteni, nema pouzdanih potvrda o rasprostranjenosti tropoljnog sistema sve do poznog srednjeg veka; u Mađarskoj, premda se čini da je jedna opatija koristila tropoljni sistem već 1086. godine, trogodišnji plodored se ne pominje sve do 1355; među južne Slovene, Poljake i Šveđane tropoljni sistem prodire tek u XIII veku; čak ni u Englesku nije stigao pre XII veka¹⁷⁵. Pa i tamo gde je trogodišnji plodored mestimično prihvaćen, dvopoljni sistem i dalje naširoko istrajava: u Engleskoj je još u XIII veku dvopoljna rotacija opšta pojava, a naročito na krečnjačkim i manje plodnim visijama jugozapada¹⁷⁶; u sredozemnom podneblju, na slabo plodnim zemljištima, i dalje je zadržan dvopoljni sistem; u XIII veku, engleski pisac jednog traktata o poljoprivredi obazrivo preporučuje čitaocima da je bolje imati jednu dobru letinu svake druge godine nego dve loše za tri; u oblasti kao što je Linkolnšir nema primera koji bi pouzdano potvrdili tropoljni sistem pre XIV veka itd¹⁷⁷. Sve u svemu, trogodišnji plodored je bio retka novina u doba formiranja feudalnog društva, i tek je u razdoblju njegovog uspona i tržišnog preobražaja počeo da bude šire primenjivan.

Treće - u empirijskoj evidenciji ne nalazimo potvrdu čak ni za epistemološki mnogo slabiju pretpostavku, tj. za hipotezu da feudalizam nije nastao kao posledica tehnološkog usavršavanja ali da je tokom feudalnog razdoblja tehnički napredak poljoprivredne proizvodnje korenito povećao produktivnost, učinivši feudalnu formaciju ekonomski nadmoćnom. Naime, društvo koje po definiciji poseduje tako superiorna oruđa, bolju proizvodnu tehnologiju, jače i plodnije zemljište kao i „produktivnije“ proizvodne odnose - kao što se, po hipotezi L, veruje za feudalizam - trebalo bi da po jedinici zemljišne površine ostvaruje prinose značajno veće od prinosa dobijanih u antičko doba. Međutim, podaci to ne potvrđuju.

U anticij prinos pšenice izražen u srazmeri sa količinom posejanog žita iznosi: prosek za celu Italiju, po Kolumeli jeste 1:4¹⁷⁸; za Siciliju Ciceron daje srazmeru od 1:8¹⁷⁹; Varon za Etruriju veli da prinosi 1:10 i 1:15¹⁸⁰; Egipat rađa 1:10¹⁸¹; zemlja oko Via Apia-e donosi rod u srazmeri 1:14¹⁸²; Leontinska zemlja prinosi 1:16¹⁸³ itd. Ukratko, ako zanemarimo prinose plodne egipatske zemlje ili vulkanskog zemljišta Italije, možemo reći da se antički prosek kreće između 1:4 i 1:8.

Kako stoji stvar sa srednjovekovnim prinosisima? U Karolinško doba, kada se feudalizam već učvrstio i kada su se, po definiciji, već morale osećati posledice „tehnološke revolucije“ i „novog poretka“, prinosi su: po proceni DUBY-a 1:2,5¹⁸⁴, po proceni Parain-a 1:2-2,5¹⁸⁵, po proceni Le Goff-a 1:2-2,7 s tim što „na kra-

174 Grčić,ib.p.172; Isto i: Kulischer, ib.v.I, pp.65; Kunov, ib.v.III, p.326.

175 White, ib.pp.74-5.

176 *The Cambridge Economic History of Europe*, ib.v.I,p.140.

177 Le Goff, ib.p.254.

178 Col.r.r.,3.3.4;Duncan-Jones,ib.p.49.

179 Cic.Verr.III,4;Jones,ib.p.300; Salvioli,ib.p.101.

180 Varro,r.r.1.44;Jones,loc.cit.

181 Jones, loc.cit.

182 Salvioli,ib.p.96.

183 ib.p.101.

184 DUBY,ib.p.103;Anderson,ib.p.190.

185 Parain C., „The Evolution of Agricultural Tehnique“, *Cambridge Econ. Hist.Eur.*,

ljevskom dobru Annapes (Francuska, departman Nord) početkom IX veka prinosi ponekad jedva premašuju stopu 1, što će reći prosto i jednostavno dobijanje semena natrag¹⁸⁶. Tek kada se upotreba nove poljoprivredne tehnologije sasvim raširila, tj.negde tokom XIII veka, Zapadna Evropa dostiže antički prosek od 1:4¹⁸⁷; prosečni prinos napredne vinčesterske biskupije između 1200. i 1400. godine iznosi 1:4¹⁸⁸; engleski agronomi XIII veka za pšenicu određuju optimalnu stopu od 1:5¹⁸⁹; prinosi u Italiji XVI i XVII stoleća kreću se između 1:4 i 1:6¹⁹⁰ i sve do industrijske revolucije ne premašuju znatnije antički prosek¹⁹¹; za srednju Nemačku prinos u XVII veku iznosi 1:5 a za istočnu još manje¹⁹²; u Francuskoj XVII i XVIII-og veka prosečna žetva pšenice za većinu krajeva ne premaša 1:6¹⁹³; po Kantijonovoj proceni s početka XVIII veka srazmera 1:6 važi za celu Evropu¹⁹⁴, itd. Dakle, može se reći da je feudalizam bio već znatno rastočen kada je evropska poljoprivreda dostigla antički nivo agrarne produktivnosti.

Četvrt, slično se može reći i za tzv. energetsku i mehaničku revoluciju srednjeg veka. Premda se vodenica značajnije upotrebljavala u poznoj anticiji¹⁹⁵, ona je jedini energetski stroj - pa i postrojenje uopšte - koje šire rasprostranjeno začinemo i početkom srednjovekovnog razdoblja - mada je i dalje krajnje sumnjivo uzročno povezivanje vodenice i feudalnih društvenih odnosa¹⁹⁶. Ipak, hidraulični mlin doživljava pravi uspon tek u razdoblju između XI i XIV veka: u jednom kvartu

ib.v.I,p.125.

186 Le Goff,ib.p.254.

187 DUBY,loc.cit.; Lopez R.,*Rađanje Evrope*, „Školska knjiga“, Zagreb 1978,p.164.

188 Parain, loc.cit.

189 Le Goff, ib.p.255.

190 A.de Maddalena,„Il mondo rurale italiano nel Cinque-e nel Secicento“, *Rivista storica italiana*, 76/1964,pp.349-426; prema: Duncan-Jones,ib.p.49.

191 Stivens piše da izveštaji o italijanskoj poljoprivredi u danima pre industrijske revolucije daju sliku posve sličnu onoj iz rimskih vremena: Simonds (Symonds) potvrđuje Varonov prinos za Etruriju, Balbo i Pictet izveštavaju o četvorostrukom proseku u Pijemontu (C.E.Stevens, „Agriculture and Rural Life in the Later Roman Empire“, *The Cambridge Economic History of Europe*,ib.p.104.

192 Kunov,ib.v.IV,p.9.

193 Kunov,ib.v.III,p.285.

194 Cantillon, ib.p.64.

195 „Spominjanje vodenice u ediktu o cijenama cara Dioklecijana navodi na zaključak da su vodenice krajem III stoljeća već bile široko rasprostranjene. Mlinski kompleks u Barnegalu kod Arlesa iz III-IV stoljeća, s ukupno 16 mlinskih kotača, koje je vodom opskrbljavao akvedukt, pokazuje da su Rimljani bili u mogućnosti konstruirati mlinove visoke produktivnosti“ (*Povijest rada*,ib.p.85). U rimskoj Britaniji sa izvesnošću je utvrđeno postojanje najmanje jednog primerka rimske vodenice (blizu reat Chester-a na Hadrijanovom zidu) a Kollingvud jedno pismo irskog kralja cormac mac Airt-a iz IIIv. u kome se veli da je kralj „poslao u Albu po jednog majstora koji bi mogao napraviti mlin“ vezuje za britanske graditelje vodenica (Collingwood, „Roman Britain“, *An Economic Survey of Ancient Rome*, ib.v.III,p.79). I pored antitehničkog mentaliteta, Stari su bili i te kako svesni značaja vodenice, o čemu svedoči znamenit Antipatrov epigram: „Neka vam ruke miruju djevojke mlinarice; Spavajte duže iako pijetao najavljuje jutro. Cerera je svojim nimfama naredila da preuzmu posao vaših ruku. Odozgo na kolo skaču duhovi vode. Okreću osovinu i s njom i prečke kotača, što se vrtoglavo vrte i pokreću teške mlinske kamenove“ (prema: *Povijest rada*,ib.p.86).

196 cfr. *infra*, pp.226-227.

Ruana postoje u X veku dve vodenice, u XII se pojavljuju još pet, u XIII još deset a u XIV veku još četrnaest novih vodenica¹⁹⁷.

Što se tiče ostalih hidrauličnih postrojenja, ona se u matici zapadnoevropskog razvoja pojavljuju tek pri kraju feudalnog doba: valjare će se Engleskom proširiti krajem XIII veka¹⁹⁸, u Italiji još u XIII i XIV veku šalje Firenca svoja sukna na valjanje u Prato, u Nemačkoj se valjaonica prvi put pominje tek 1223. a u Špajeru je ona još u XIII stoleću izuzetak¹⁹⁹. Samokov, kovački čekić na vodeni pogon, retkost je pre XIII veka, mlinovi za hartiju se pre kraja XIII veka retko sreću u Italiji, dok u Francusku prvi takav mlin dospeva tek 1338, a u Nemačku 1390; hidraulična testera još je retkost u vreme kada je Villard de Honnecourt, oko 1240, crta u svom albumu²⁰⁰.

Vetrenjača se, i po Vajtovoj oceni, ne ukorenjuje dublje u severnoevropski krajolik pre XIII stoleća²⁰¹ a prenosni mašinski elementi primenjuju se na samom kraju srednjeg veka: plodotvorno primenjen sistem: radilica - obrtna ručica, pojavljuje se tek krajem XIV veka²⁰², upotrebu zgloba u proizvodne svrhe prvi put, u obliku tesarskog svrdla, otkriva jedan flamanski majstor tek 1420,²⁰³ zamajac je u široj primeni negde u XV veku²⁰⁴, papučica na razboju upotrebljava se nešto šire tek u XIII stoleću²⁰⁵ kada se datira i pojava opruge i kolovrata²⁰⁶, složeni mehanizam satnih zupčanika konstruisan je sasvim tek u XIV veku²⁰⁷, a tek će XV stoleće otkriti mogućnost prenošenja povratnog u postojano obrtno kretanje, razradom sistema zgloba, klipnjače i regulatora²⁰⁸.

Dakle, može se slobodno reći da tokom celog razdoblja feudalizma, sve negde do XIII veka, u tehnološkom smislu on nije bio ni u kom pogledu značajnije iznad antičke formacije. Tek u XIII stoleću, dakle u razdoblju koje, kao što smo videli, označava raspad feudalnih odnosa u matici zapadnoevropskog razvitka²⁰⁹, širi se primena novih poljoprivrednih oruđa i metoda, kao i korišćenje energetskih postrojenja i mašinskih sklopova - pre svega u tekstilnoj industriji. Tehnološki uspon XIII stoleća, inače podstaknut demografskim pritiskom i snažnim širenjem unutrašnjeg i spoljnog tržišta²¹⁰, odvija se uporedo sa slamanjem feudalnih odnosa i predstavlja osnovu na kojoj će XIV i XV vek - čak i u uslovima privredne i demografske regresije²¹¹ - obezbediti pobedu tržišta i prevlast gradskih enklava.

197 Le Goff,ib.p.240.

198 cfr. Carus-Wilson. E.M., „An Industrial Revolution of the Thirteenth century” in: Carus-Wilson E.M., *Medieval Merchant Ventures*, (sabrani ogleđi), „Methuen & Co.Ltd. London 1967.,pp.183-210.

199 Le Goff,ib.p.255.

200 loc.cit.

201 White,ib.p.88.

202 Le Goff,ib.p.244.

203 White,ib.p.112.

204 ib.p.116.

205 ib.p.117; Lopez,ib.pp.133-4.

206 White,ib.pp.118-119.

207 ib.pp.124-126.

208 ib.p.129.

209 cfr. *supra* pp.145-146.

210 cfr. North & Thomas, ib.pp.46-70.

211 cfr. Postan, „The economic foundations of Medieval Society”, in: Postan M.M., *Essays*

Sve dotle, tehnološki razvoj bio je isuviše spor i neznatan da bi ozbiljnije uticao ne samo na odnose u proizvodnji nego i na ostale elemente društvene strukture. Po svojoj realnoj tehnološkoj moći, po proizvodnim sposobnostima, poljoprivrednoj prinosivosti i manufakturnoj produktivnosti, antička, feudalna pa i tributarna formacija mogu se bez dvoumljenja staviti u istu ravan²¹².

Peto, ozbiljno se greši pretpostavkom da je preovlađuća ideologija feudalizma bila antitehnički nastrojena išta manje od antičke. „Mentalitet vladajućih klasa je antitehnički. Tokom najvećeg dela srednjeg veka, sve do XIII veka, a u manjoj meri i još dalje, alat, oruđe, rad u svojim tehničkim vidovima, pojavljuju se u literaturi i umetnosti samo kao simboli... Svakako da ne postoji sektor srednjovekovnog života gde je jedna druga crta mentaliteta - odvratnost prema ‚novotarijama’ delovala sa više antiprogresivne snage nego u domenu tehnike. Uvoditi nešto novo, bilo je to više nego drugde čudovišnost, greh. Dovodilo je u opasnost ekonomsku, društvenu i mentalnu ravnotežu. A novotarije, kao što će se videti, koje su išle u korist vlastelina, nailazile su na silovit ili pasivan otpor masa”²¹³.

Postan objašnjava da je antitehnička nastrojnost feudalnog društva poticala pre svega od njegovog ratničkog etosa, koji je upijao najbolje snage i zarobljavao najbolje umove, kao i od ideološkog pritiska crkve koja je, kao institucija, nastojala da nezavisna naučna istraživanja zadrži u granicama teoloških kodifikacija. Uz to, čvrsto ukorenjena običajnost fiksirala je jednom uspešno primenjenju metodu - kao što je fiksirala i komad zemlje, prava i obaveze gospodara i kmetova itd. U okolnostima kada celo društvo svoj opstanak obezbeđuje uzajamno čvrstim pridržavanjem obaveza koje su jasno i strogo definisane, bilo kakvi opiti sa uvođenjem novih metoda obrade zemlje ili proizvodnje prete da poremete ustaljene i pouzdane norme i dovedu u opasnost celo društvo²¹⁴.

Postan s pravom primećuje da su i postojeća poljoprivredna usavršenja u ranom srednjem veku mogla da se prošire samo zahvaljujući okolnostima da je u to doba srednjovekovno stanovništvo bilo još uvek pokretno, i da srednjovekovna privredna organizacija nije još bila poprimila svoj konačni oblik. Sledeća poljoprivredna unapređenja (poput onih što su ih izvršili flamanski i nemački zemljoradnici XII i XIII veka) bila su sastavni deo unutar-kolonizacionog pokreta, tj. behu jedino moguća pošto je društvo ponovo bilo u pokretu. Što se tiče tehničkog usavršavanja manufakturne proizvodnje, veliki su pronalasci zauzeli svoje mesto samo gde se i kada industriji posrećilo da bude izvan vidokruga mesnih autoriteta. Relativno brzo širenje mehaničkih valjara, kolovrata, razboja sa pedalom itd. u Engleskoj tekstilnoj industriji XIII i XIV stoleća bilo je moguće samo zahvaljujući premeštanju manufakture iz gradova u sela, pored reka pogodnih za valjare, dakle tamo gde nije postojao municipalni autoritet. Mesne zanatske gilde ne samo što su u najstrožoj tajnosti ljubomorno čuvalе svoje tehnološke metode onemogućavajući ši-

on *Medieval Agriculture & General Problems of the Medieval Economy*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1973,pp.3-27.

212 Cfr. Lazić M., *Sistem i slom; Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, „Filip Višnjić”, Beograd 1994, p.16.

213 Le Goff,ib.pp.243;243

214 Postan M.M., „Why was science backward in the Middle Ages?”, in: Postan, *Essays on Medieval Agriculture...*, ib.p.84.

renje pronalazaka izvan usko lokalnih ili strukovnih okvira, već je celokupni korporativni zanatsko-trgovački ustroj, sa utanačenom podelom tržišta i rada, bio u suštini neprijateljski nastrojen prema svakom tehničkom usavršavanju proizvodnje koje bi moglo izroditi konkurentnost pojedinih proizvođača i time narušiti postojeći poredak²¹⁵.

Stoga je neopravdano uverenje da je feudalno društvo bilo svesno značaja tehnologije i mogućnosti koje otvara tehničko usavršavanje proizvodnje, i da se po svojoj tehnološkoj samosvesti feudalizam zapravo i razlikuje od antičke i tributarne formacije²¹⁶. Ratničko-kolektivistički i državotvorni duh antičkog polisa koji, videli smo, rađa antitehnički mentalitet, ima svoj pandan u militarističkim crtama feudalne društvene strukture, pojačanim konzervativizmom jedne, u suštini, seoske civilizacije i doktrinarnom odbojnosti crkve.

Bez bojazni da će se napraviti značajnija pogreška, može se, stoga, reći da u svim predindustrijskim društvima u kojima u svakodnevnom životu tehnološka mehanizacija ne očituje nesumnjive prednosti, i u kojima tehničko usavršavanje nije sastavni deo društvenog bića, preovlađujući duh većine klasa jeste ili antitehnički, ili posve ravnodušan prema ideji tehnološkog progressa.

Šesto, i možda najvažnije, uzročna veza tehnološkog usavršavanja i proizvodnih odnosa posve je daleka i posredna - njeno moderno ali i sasvim globalno, apstraktno važenje teško se može protegnuti i na ranija, u tehnološkom smislu skoro stagnantna razdoblja. Veber o tome veli: „Poznata marksistička postavka da vodenica zahteva feudalizam isto onako kao što parni mlin zahteva kapitalizam, svakako je delimično tačna samo u svom drugom delu, premda se parni mlin lako prilagođava i nekoj državno-socijalističkoj strukturi privrede. Ali u svom prvom delu ta postavka je potpuno netačna: vodenica je preživela sve uopšte moguće ekonomske strukturne forme i „nadgradnje“²¹⁷.

I doista, u načelu nije osobito jasno kako nastanak i upotreba vodenice dovodi do promene proizvodnih odnosa ili kako konjski am i potkova utiču na preobražavanje temeljnih društvenih odnosa. Po vulgarnom ekonomsko-tehnološkom determinizmu nekih marksista koji su feudalizam pokušali dosledno da prikažu kao društvenu posledicu širenja vodenica²¹⁸, vodenice su lokalnim gospodarima omogućile specifično podvlašćivanje i kontrolu seljaštva; po ovoj koncepciji, vodenice su, sa jedne strane, povećale produktivnost rada, a sa druge strane omogućavale su svojim posednicima da na tim osnovama ostvaruju vlast i ekonomski nadzor nad seljaštvom; međutim, kao što to pokazuje Doke, veliki mlinovi - vodenice nisu uticali na razvoj feudalnih odnosa već obratno, tek je uspostavljanje čvršćih feudalnih odnosa vlasteli pružilo priliku da seljaštvu nametnu vodenice kao sredstvo daljeg jačanja sopstvene ekonomske i društvene moći²¹⁹. Ovaj proces trajao je dosta dugo, jer je vlasteli trebalo nekoliko vekova da sasvim iskoreni male seljačke mlinove koje su pokretale životinje, a osim toga, starije datiranje

215 Postan, ib.pp.84-85.

216 Ovo uverenje zastupa Vajt na više mesta; cfr. White, ib.pp.129-134.

217 Veber, *Privreda i društvo*,ib.v.11,p.180.

218 cfr. Dockes, *Medieval Slavery and Liberation*,ib.pp.45.

219 Dockes, ib.p.47 et passim.

širenja monopolskih prava feudalaca nad vodenicama (tokom X veka u Francuskoj, a tokom XI i XII veka u Engleskoj²²⁰) u novijim istraživanjima pomeren je za još jedan vek napred²²¹, tako da se sa izvesnošću može tvrditi da je razvoj feudalnih odnosa hronološki prethodio širenju vodenica.

Možemo reći da je i u ostalim slučajevima obrnuta kauzalna veza mnogo očiglednija i češća: trogodišnji plodored i novi poljoprivredni metodi nisu bili onaj činilac koji je izmenio stanje, već je tek izmenjeno stanje (demografski rast i ograničenost količine raspoložive zemlje) zahtevalo odgovarajući tehnološki odgovor, i budući da je takav odgovor već postojao, sada je, jednostavno, bio primenjen²²². Opšte uzev, može se reći da je tokom najvećeg dela istorije tehnološki razvoj - inače posve lagan i po današnjim merilima gotovo neznatan - bio bez direktnog kauzalnog uticaja na ostale elemente društveno-ekonomske strukture, koji su se oblikovali i menjali prvenstveno pod uplivom drugih nezavisnih činilaca - kao što su prirodno zaletanje, podneblje, istorijsko-etnografske osobenosti, vojno-političko okruženje itd. Tek nakon hiljadugodišnjeg tehničkog i materijalnog napretka, stvarao se opšti okvir koji je omogućavao da drugi nezavisni činilci - od demografskih do privrednih - aktiviraju razvojne mogućnosti strukture i podstaknu preobražaj društvenog ustroja. Takav je istorijski trenutak nastanak drevnih civilizacija iz arhajsko-varvarske ovojnice tokom četiri milenijuma pre Hrista (pa i tokom prvog milenijuma naše ere, u oblastima severne i istočne Evrope, srednje i južne Amerike, Afrike itd) kao i utemeljenje modernog društva kapitala (u razdoblju od XIII do XVI veka u Zapadnoj Evropi) ili industrijskih društava XIX i XX veka. Ali, za razliku od Marksovog, pa i našeg doba u kome je dinamičan tehnološki razvoj praćen primetnim preoblikovanjima društveno-ekonomske strukture (premda u sferi „proizvodnih odnosa“ znatno manje nego u slučaju elemenata političke - ili još većma - kulturne nadgradnje), vreme između početka prvog milenijuma pre Hrista i kraja prvog hiljadugodišta naše ere, i sve do XIII stoleća, tehnološki je dovoljno homogeno da onemogućava utvrđivanje življeg međudejstva između tehničkog usavršavanja i izmene strukture.

Razume se, ma koliko je spor tempo tehnološkog razvitka - stoleća čine svoje i tehnologija s kraja XII stoleća ne može biti izjednačena sa tehnologijom X veka pre Hrista. Ali, činjenica da se feudalizam kao način proizvodnje razvio u drugoj polovini ovog razdoblja, nije posledica njegove strukturalne zavisnosti od

220 Bloch M., „Avenement et conquetas du moulin a eau“, *Annales ESC*, vii (1935), pp.138-63; pp.156-7; prema: Holt, ib.p.5.

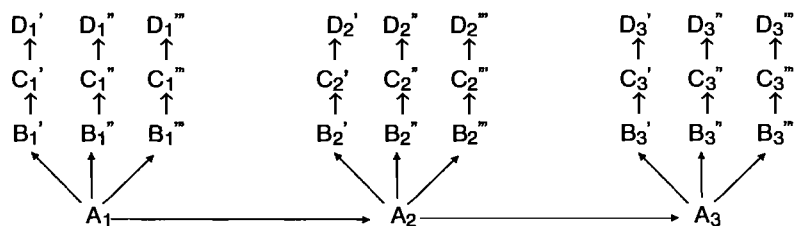
221 Holt R., „Whose were Profits of Corn Milling? An Aspects of the Changing Relationship between the Abbots of Glastonbury and their Tenants 1086-1350“, *Past and Present*, no 116/1987, pp.3-23; Holt na primeru Engleske pokazuje da je pobjeda senioralnih mlinova u Engleskoj bila mnogo duži i složeniji proces nego što je do tada pretpostavljano; za mnoge ljude u Engleskoj ranog srednjeg veka, lokalni mlinovi nisu bili pod neposrednom kontrolom mesne vlastele, već deo tradicionalnog kmetškog poseda ili čak u rukama slobodnih zakupaca; recimo, pregled 35 mlinova Glastonberške opatije iz 1189. pokazuje da je 20 imanja posedovalo 31 mlin, od kojih je samo jedan bio vlastelinski; ostalih 30 nisu bili označeni kao da su dati u zakup na određeno vreme, već su ih držali oni koji su držali i zemlju u običajnom zakupu, ili su čak - kao u pet slučajeva - bili slobodni zakupci (Holt,ib.p.7).

222 North & Thomas, ib.p.43.

nivoa tehnološkog razvitka (izuzmemo li slučaj sa uzengijom) već posledica osobenih istorijskih, vojnih, političkih i privrednih okolnosti o kojima smo ranije opsežnije govorili²²³ a koje su se zajedno stekle upravo u određenom vremenu i na određenom geografskom i političkom prostoru, rađajući jedan samosvojni način proizvodnje i njemu odgovarajući društveni ustroj. Da su se ove okolnosti sabrale u nekom drugom dobu, ishod bi jamačno bio isti bez obzira na nedostatak vode-nice, modernog uprezanja ili trogodišnjeg plodoreda.

Ili, drugačije rečeno, antička, feudalna i tributarna društveno-ekonomska struktura, kao modeli ekonomsko-političkog organizovanja društva, leže u istoj tehnološkoj ravni poljoprivrednih predmehaničkih civilizacija, a njihovi temeljni proizvodni odnosi - po kojima su marksisti skloni da ih razlikuju - samo su varijante zemljišnog vlasništva, koje odgovaraju prirodno-geografskom, etnografskom i vojno-političkom okruženju. Iz premisa da postoje različiti oblici odnosa proizvodnje (po našem označavanju B₁, B₂, B₃, B₄, B₅), jednolinijski marksizam neopravdano izvodi zaključak da su u pitanju različiti nivoi tehnološkog razvoja (A₁, A₂, A₃, A₄, A₅). Ali, Marksov kauzalni lanac A→B→C→D odnosi se na *nivo*e, a ne na *oblike*, što znači da određeni nivo razvitka materijalnih proizvodnih snaga (A₁) reprodukuje samo odgovarajući *nivo* razvitka proizvodnih odnosa ali ne i konkretne pojavne *oblike* (B₁['], B₁^{''}, B₁^{'''}) koji zavise od strukturalno različitih determinanti. U tom smislu možemo reći da antički način proizvodnje (B₁[']), feudalni način proizvodnje (B₁^{''}) i tributarni način proizvodnje (B₁^{'''}) imaju za osnovu isti nivo razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga (A₁), s tim, što svako od njih svoj samosvojni oblik dobiva pod uplivom konkretnih prirodno-istorijskih prilika (o kojima će u sledećoj glavi biti nešto više reći).

U tom bi slučaju Marksova shema istorijskog razvoja morala poprimiti drugačiji izgled:

Kao što se vidi, devet načina proizvodnje ne mora obavezno značiti i postojanje devet različitih nivoa tehnološkog razvitka, već svaki stupanj razvoja može proizvesti više uporednih vertikala sličnog nivoa razvitka.

Dakle, da zaključimo: budući da se korenitije tehnološko usavršavanje poljoprivredne i manufakturne proizvodnje javlja tek u završnici feudalnog razdoblja, budući da su priniosivost i proizvodnost feudalnog doba jedva dostizale produktivnost antičkih vremena, budući da se pitanje obezbeđenja oklopljenog konjanika

²²³ cfr. *supra*, ch.III.

moglo rešiti i bez feudalizacije društva, budući da feudalizam - kao i ostala predindustrijska društva - poseduje izražen antitehnički ili atehnički mentalitet, i konačno, budući da je uzročna veza između tehnološkog usavršavanja i izmene temeljnih proizvodnih i društvenih odnosa u predmodernim društvima posve nezatna (ako ne i zanemarljiva), nema razloga da feudalnu formaciju u tehnološko-društvenom pogledu pretpostavljamo bilo kojoj drugoj pretkapitalističkoj formaciji - pa dakle ni antičkom društvu.

5. JE LI FEUDALIZAM „POTENCIJALNO RAZVIJENIJE” DRUŠTVO?

U dosadašnjem toku rada uporedo smo razmatrali privrednu razvijenost, produktivnost temeljnog proizvodnog odnosa i stupanj tehnološkog razvoja antičke i feudalne formacije, i pokazali da se ni po jednom od ovih merila feudalno društvo u logičko-istorijskom smislu ne može pretpostaviti antičkoj formaciji. Međutim, uporni zagovornik hipoteze L ima u rezervi još jedan argument kojim, na kraju, može pokušati da opravda jednolinijsko rangiranje pretkapitalističkih formacija.

Po ovom argumentu, feudalizam ako i nije *aktuelno* najrazvijenije društvo, onda je to *potencijalno* budući da se jedino iz feudalizma razvila nova i kvalitativno doista superiorna društvena formacija - kapitalizam. Antika je svoj razvoj okončala svekolikom privrednom i društvenom involucijom, azijska su se tributarna društva okamenila i do dolaska Evropljana tavorila u stanju privredne i društvene umrtvljenosti, a jedino se evropski feudalizam odlikovao unutrašnjom društvenom i ekonomskom dinamikom dovoljnom da se razvija i dalje, ka društvu kapitala, tržišta i industrije. Stoga se, bez obzira na sličnu ravan privrednog i civilizacijskog razvitka, feudalno društvo mora postaviti, u logičko-teorijskom smislu, iznad i antičke i tributarne formacije, jer je od svih predindustrijskih formacija jedino ono osim prošlosti i sadašnjosti imalo i - budućnost.

Metodološki posmatrano, ovaj argument je sasvim korektan i ukazuje na jednu od ključnih dimenzija strukture, na *evolutivnu mogućnost*, koja jednake sklopove može učiniti kvalitativno i odlučujuće različitim: sve do treće-četvrtle godine inteligencija šimpanze razvija se sasvim ravnopravno ljudskoj (a u početku čak i brže), ali nadalje, ljudsko mladunče postaje čovek, a mladunče šimpanze ostaje - majmun. Da li je tako i sa feudalizmom i ostalim predmodernim formacijama?

Na ovo pitanje već je, uglavnom, odgovoreno na prethodnim stranama gde smo razmatrali presudan uticaj autohtonih gradskih enklava na razaranje feudalnog društva i nastanak novog privrednog i društvenog tkiva²²⁴. Stoga ćemo ovom prilikom samo ponoviti jedanaest Veberovih argumenata, kojima ovaj majstor istorijsko-sociološke analize brilijantno obrazlaže zašto se iz feudalizma kao takvog (odn.

²²⁴ cfr. *supra* ch.III.

feudalizma po sebi), bez odlučujućeg uticaja gradskih enklava, nikada ne bi razvilo građansko kapitalno društvo.

Prvo, u feudalizmu, kao i u drugim patrimonijalnim društvima u kojima vojno-upravni stalež zauzima dominantnu poziciju, ne samo što se stalno prelijeva višak vrednosti iz privredne sfere u vojnu i društvenu potrošnju već se i svi privredni izvori nastoje staviti pod neposrednu kontrolu, čime se „izbija tlo ispod nogu stvaranju privatnog kapitalizma”²²⁵.

Drugo, kako se vlast samog patrimonijalnog vladara zasniva na svetosti tradicije, i kako tradicija i inače reguliše najveći deo društvenih odnosa, snažan je otpor noseće društvene strukture prema i najmanjim opitima i novinama - bilo individualnim ili grupnim, bilo tehničkim ili privrednim - koji bi mogli opasno narušiti vladajuću društvenu ravnotežu²²⁶.

Treće, u patrimonijalnim sistemima u kojima je, po pravilu, široka sfera neograničene milosti i samovolje vladara a onda i cele vojno-upravne klase, „nema one racionalnosti funkcionisanja državnog poretka koja je neophodna za razvitak kapitalizma... Umesto toga postoji neracionalnost i potpuna samovolja dvorskih ili lokalnih činovnika i milost i nemilost gospodara i njegovih slugu”²²⁷. Dok ova neracionalnost ne mora biti prepreka razvoju tzv. trgovačkog kapitalizma („neki individualni privatnik može vrlo lako, vešto se koristeći okolnostima i ličnim vezama, prigrabiti neki privilegovani položaj koji mu pruža maltene bezgranične mogućnosti za sticanje dobiti”²²⁸), sasvim je drugačije sa tzv. industrijskim kapitalizmom: „Tamo gde treba da postane tipičan oblik industrijskog preduzeća, ovaj kapitalizam predstavlja organizaciju rada čiji je cilj masovna prodaja i zavisi od mogućnosti sigurnih proračuna, i to više ukoliko je intenzivniji kapital, a posebno ukoliko je zasićeniji postojećim kapitalom. On mora biti kadar da računa na stalnost, sigurnost i objektivnost funkcionisanja pravnog poretka, na racionalan, principijelno procenljiv, karakter sudstva i uprave. U protivnom slučaju nema onih garancija kalkulativnosti koje su neophodne za krupno kapitalističko industrijsko preduzeće. Tih garancija naročito nema u patrimonijalnim državama...”²²⁹

Četvrto, patrimonijalna društva odlikuju „monopolističko-tečevinskoprivredno podmirjenje potreba” tj. rastakanje privrednog života na snop privilegija, fiskalnih preduzeća i monopola. Celokupna privredna sfera stavlja se na milost i nemilost slobodnog bogaćenja samog vladara, njegovih dvorskih činovnika, miljenika, namesnika, mandarina, uterivača poreza, posrednika i prodavaca poreza svih vrsta, velikih trgovaca i finansijera kao i zakupaca poreza, liferanata, kreditora itd. Jasno je da su na taj način veoma sužene mogućnosti formiranja nezavisnog privatnog kapitala i racionalnog kapitalističkog sticanja nedržavnih privrednih slojeva kao što su trgovci i veći obrtnici kojima su privilegije bile nedostupne, a ni sami nosioci monopola nisu mogli biti pokretači kapitalističkog razvoja zbog nesigurnosti pravne osnove i neizvesne trajnosti monopola, s obzirom na uvek moguće nove privilegije²³⁰.

225 Veber, *Privreda i društvo*, ib.v.II,p.184.

226 ib. loc.cit.

227 loc.cit.

228 loc.cit.

229 loc.cit.

230 ib.pp.186-188.

Peto, „feudalna struktura vlasti...konstituiše ‚pravnu državu’ na osnovu ‚subjektivnih’ prava, a ne ‚objektivnih’ pravnih poredaka. Umesto sistema apstraktnih pravila čijim je očuvanjem svakom data sloboda da slobodno raspolaže svojim ekonomskim sredstvima, ovde postoji skup stečenih individualnih prava, koji na svakom koraku koči slobodu sticanja i, sa svoje strane, stvara mogućnost za kapitalističko sticanje opet samo davanjem konkretnih privilegija - kakve su svuda ležale u osnovi najstarijih manufaktura”²³¹.

Šesto, „kapitalistički razvitak još više koče specifično ekonomske osnove i konsekvence feudalizma. Zemlja data u feud postala bi imobilisana, jer se normalno nije mogla otuđiti i deliti, pošto je od povezanosti poseda zavisila sposobnost vazala da ispunjava svoje obaveze, da živi riterskim životom i da odgaja svoju decu kako to odgovara njegovom staležu”²³². Neretko, vazalima je bilo zabranjeno da otuđuju čak i svoj privatni posed, ili im je to pravo ograničavano zabranom prodaje licima koja ne pripadaju istom staležu, a kao leno su, osim zemlje, davane još i carine, novčane dažbine i suverena prava koja donose prihode poput sudske vlasti. Sve je to značajno umrtvljivalo kapital i okoštavalo privredne sklopove²³³.

Sedmo, „patrimonijalna osnova feudalizma... predstavlja kočnicu razvoja modernog oblika kapitalizma kao privrednog sistema (budući da) ovaj zavisi od razvoja masovne kupovne moći za industrijske proizvode. Međutim, često veoma teške dažbine i usluge, koje seljaci moraju davati zemljoposjedniku ili čak i feudalnim gospodarima sudova, zadržavaju znatan deo njihove kupovne moći koja bi mogla da pomogne da se stvori tržište za proizvodne radinosti. Ali s druge strane, kupovna moć zemljoposjednika koja se tako stvara ne ide u korist artikluma za masovnu potražnju od kojih pretežno živi moderni industrijski kapitalizam, nego luksuznim potrebama a pre svega držanju lične posluge”²³⁴.

Osmo, većina vlastelinskih zanatskih preduzeća počiva na prinudnom radu. „Ta preduzeća i uopšte usluge zasnovane na prinudnom radu u vlastelinskom domaćinstvu i zanatskom preduzeću, za koje se uvek rasipnički koristi neplaćena radna snaga, oduzimaju slobodnom tržištu radnu snagu i koriste se njome u velikoj meri na način koji ne stvara kapital a povremeno ga čak i troši. Ukoliko ta zanatska preduzeća mogu na tržištu konkurisati gradskoj radinosti, usled toga što je njihova radna snaga jeftina ili čak besplatna, nadnice ne mogu stvoriti masovnu kupovnu moć. Ali ukoliko ne mogu slobodno konkurisati usled tehničke zaostalosti - a to se po pravilu dešava - zemljoposjednik pokušava da represivnim merama političke vlasti spreči kapitalistički razvitak gradske radinosti”²³⁵.

Deveto, feudalni sloj je uopšte bio neprijateljski raspoložen prema nosiocima privredne delatnosti izvan njegove kontrole, a osobito prema stecištima nezavisnog privređivanja kao što su autonomni gradovi. Bogatstvo, samopouzdanje i nezavisnost gradskih zanatlija i trgovaca predstavljali su pretnju celom feudalnom režimu. Grad je, kako veli Mamford, „u sebi koncentrirao radnu snagu i ekonomsku moć i

231 ib.pp.188-189.

232 ib.p.189.

233 ib.pp.189-190.

234 ib.p.190.

235 loc.cit.

obrambeno oružje: njihova građanska vojska, mnogo više nego kmetovi koji su samo služili svojem gospodarar, imala se za šta boriti - za slobodu koju su stekli, za domove koje su sagradili, za grad koji su pomogli stvoriti"²³⁶. Stoga je „feudalnom sloju bliska težnja da spreči gomilanje imovine u rukama građana ili bar da bogate skorojeviće društveno deklasira"²³⁷, kao i da posve ograniči gradsku autonomiju i autokefalnost²³⁸.

Deseto, „društveni prestiž zemljoposjednika podstiče skorojeviće na to da stečenu imovinu ulažu u zemljišni posed, da bi se, ako je ikako moguće, uzdigli u redove plemića, umesto da tu imovinu kapitalistički upotrebe za sticanje dobiti. Sve ovo sprečava formiranje tečevinskog kapitala, i u velikoj meri predstavlja pojavu karakterističnu za srednji vek, a posebno za Nemačku"²³⁹.

I *jedanaesto*, celokupna ideološka nadgradnja vladajućeg feudalnog sloja bila je odlučno antitržišna. Tzv. viteško dostojanstvo feudalca, u krajnoj je suprotnosti sa svim materijalno-poslovnim odnosima koje feudalna etika smatra specifično nedostojnim i prostačkim. Osim toga, s obzirom na osobeni vojni karakter feudalnog sistema, u životu ritterskih slojeva veoma značajnu ulogu ima individualno vežbanje odnosno „igra“ koja je inače sasvim suprotna svakom ekonomski racionalnom delanju. Na kraju, „potrebe za ‚ostentacijom‘, za spoljašnjim sjajem i impozantnom raskoši, potreba da se život ukrasi takvim predmetima za upotrebu, koji ne postoje zato što su ‚korisni‘ već zato što su u Vajldovom smislu nekorisni - u smislu ‚lepi‘ - sve to proizilazi, kao što smo videli, pre svega iz potrebe za staleškim prestižom, kao odličan instrument moći da se masovnom sugestijom očuva suvereni položaj. ‚Raskoš‘, u smislu odbijanja ciljnoracionalne orijentacije potrošnje, za vladajuće feudalne slojeve nije ništa ‚suvišno‘, već predstavlja jedno od sredstava njihove društvene samopotvrde... Stoga feudalizam u svojoj biti odbacuje i omalovažava građansko-poslovnju stvarnost i smatra je prljavom škrtošću i životnom silom koja je specifično neprijateljski raspoložena prema njemu. Njegov način života stvara suprotnost racionalnoj ekonomskoj nastrojenosti i predstavlja izvor takve nonšalantnosti u poslovnim stvarima koja je uvek bila svojstvena feudalnim vladajućim slojevima, nasuprot ne samo građanima, nego, na drugi način, i ‚seljačkoj prepređenosti“²⁴⁰.

Ovim Veberovim razlozima valja dodati još dva relevantna argumenta. Prvo, i u slobodnim gradskim enklavama, tipične feudalne institucije - zanatski cehovi i trgovačke gilde (feudalne po formi koju su poprimile iz okruženja a ne po sadržaju), imale su često izraženi antitržišni i antitehnički karakter. „Cehovi su osobito revnosno nastojali da spriječe zamjenu ručnog rada mehaničkim uređajima. Upotreba kolovrata bila je krajem XIII i u prvoj polovini XIV st. zabranjena; čini se da je poslije toga izašao iz upotrebe, tako da se kasnije njegov izum pripisivao nekom Johannu Juergenu iz Wattenbuettela, koji je živio u XVI st. Najstarija mehanička

²³⁶ Mumford, ib.pp.266-7.

²³⁷ Veber,ib.loc.cit.

²³⁸ „Patrimonijalizam, objašnjava Veber, ne voli samostalne i za njega neosporne ekonomske i društvene moći, i upravo iz tog razloga ne potpomaže racionalno preduzeće zasnovano na organizaciji rada tj. na zanatima“ (ib.p.191).

²³⁹ ib.loc.cit.

²⁴⁰ ib.pp. 195-6.

stupa za valjanje sukna postojala je, kako je dokazano, već 1040. u Grenoblu, pa njezin izum pada najkasnije u XI st. Ali uza sve to, još su i u XV st. u Engleskoj, Francuskoj i drugde izdavane zabrane za njezinu upotrebu. Suknari su iznosili kao razlog, da je roba, što se proizvodila tim novim postupkom, lošija od one što se dobiva nožnom stupom. Ali su pored toga osobito isticali i nezaposlenost radnika, koja bi mogla zavladati usled upotrebe mehaničke stupe, koja je, kako se govorilo, kadra obavljati rad dvadeset četvorice ljudi"²⁴¹. „Poznata je, na pr. ogorčena borba što su je vodili cehovi u Engleskoj, Nizozemskoj, Francuskoj, Njemačkoj protiv vrpčarskog razboja koji se pojavio u XVI st. i razboja za pletenje čarapa koji je pronađen u XVII st. U toj su borbi pobijedili cehovi, pa je izdata zabrana da se upotrebljavaju nove sprave... Kad je pronalazač Bauvat htio u Francuskoj da trguje izvaljanim olovom, ceh olovara usprotivio se tome - oni su proizvodili lijevano olovo"²⁴², itd.

Osim toga, težilo se tome da svaki zanat, gde je god bilo moguće, proizvodi gotov produkt, tako da je podela rada bila vertikalna a ne horizontalna. „Tako se u proizvodnji odeće produkcionni proces nije delio prema proizvodnim fazama - počevši od predenja, preko bojenja, tkanja i tome slično, nego se gledalo da jedan zanat dade gotove pantalone, drugi kapute itd. Tako u srednjovekovnim esnafskim listama nalazimo oko 200 raznih esnafa-zanata, iako bi se danas oni mogli svesti na tridesetak"²⁴³. Razume se da je u organizacionom smislu ovako predupređivan svaki pokušaj izraženije podele rada u postupku proizvodnje.

Slično su nastrojene i trgovačke gilde. Polazilo se od načela da svakome trgovcu pripada određeni krug mušterija, precizno obeleženo polje poslovanja u koje ni jedan drugi trgovac nije bio vlastan da zahvati. „Mušterija se ne sme preotimati ni usmeno ni pismeno“ glasilo je temeljni trgovački slogan koji je značio zabranu ukrašavanja izloga s robom, javnog oglašavanja robe, isticanja prednosti robe u ceni ili kvalitetu itd²⁴⁴. Ukratko, gilde su nastojale da ometu svaku tržišnu konkurenciju ili trgovačko nadmetanje koje bi moglo da ugrozi ustaljeni poredak.

Ovakvoj nastrojenosti cehova i gildi poreklo je u okružujućem duhu feudalizma koji je društvo shvatao kao organizam sastavljen iz funkcionalnih delova - staleža. Svakom je staležu data osobena i nezamenljiva uloga: da moli ili brani, da truguje ili obrađuje zemlju. Svako treba da ostvaruje prihode srazmerno svom položaju i niko nema pravo da traži više. Život ide jednom i zauvek utvrđenim putem i u granicama koje propisuju običajnost i strukovni moral. „Unutar staleža mora postojati jednakost; ako jedan čovek prisvoji izdržavanje za dvojicu, njegov bližnji ostaće kratkih rukava. Između staleža mora postojati nejednakost; inače stalež ne bi mogao ispuniti svoj zadatak ili - čudna misao za nas - ne bi mogao uživati svoja prava. Seljaci se ne smeju gurati među one što su iznad njih. Gospodari ne smeju pljačkati seljake. Zanatlije i trgovci moraju primati ono što im omogućuje njihov poziv, i nikako više"²⁴⁵. Ukratko, svako nadilaženje postojećeg

²⁴¹ Kulischer, ib.v.I,p.177.

²⁴² Kulischer, ib.v.II,p.110.

²⁴³ Grdić, ib.pp.206-207.

²⁴⁴ cfr. Kulischer, ib.v.II,pp.110-111.

²⁴⁵ Toni, ib.p.24.

poretka razgrađuje celokupnost društvenog sklopa i jamačno šteti njegovim članovima i celom socijalnom ustrojstvu.

Drugo što je važno imati na umu, jeste da se u glavnoj matici evropskog razvitka feudalizam bio raspao najmanje dva stoleća pre nastanka kapitalističkog društva, što znači da nema hronološko-kauzalne sledbenosti feudalne i kapitalističke formacije. Već smo naveli da je Blok ograničio evropski feudalizam samo na „ono razdoblje naše povijesti, što seže otprilike od sredine IX do prvih desetljeća XIII stoljeća“²⁴⁶, dok je, po Dobovoj hronologiji, zapadnoevropski feudalizam u XIV veku zapao u golemu krizu posle koje se - u nekim oblastima brže a u nekim sporije - sasvim raspao (što je ocena koja je, inače, doslovno u skladu sa nekim izvornim Marksovim i Engelsovim stavovima²⁴⁷): „Okolo dvije stotine godina koji dijelje Edvarda III od Elizabete su po svome karakteru doista prijelazni (period)... i izvanredno je važno za pravilno razumijevanje toga prijelaza da je feudalni način proizvodnje već dostigao visok stupanj raspadanja prije no što se razvio kapitalistički način proizvodnje, i da se to raspadanje nije vršilo ni u kakvoj tijesnoj vezi sa razvitkom novog načina proizvodnje u utrobi starog“²⁴⁸.

Feudalizam je u Zapadnoj Evropi već gasnuo - ako se nije i sasvim ugasio - pre nego što je kapitalizam i bio rođen, te stoga razdoblje između XIV i XVI veka Svizi naziva sistemom tzv. prekapitalističke robne proizvodnje. „Želim da ukažem na to da je upravo porast robne proizvodnje najpre uzdrmao feudalizam a nešto kasnije (poduvako Svizi), pošto ga je uglavnom sasvim razorio, pripremio osvoju za razvoj kapitalizma. Tako prelazak iz feudalizam u kapitalizam nije bio jedinstven kontinuiran proces, već se sastojao iz dve sasvim različite faze, čiji su problemi takođe bili izrazito različiti, i stoga zahtevaju da budu nezavisno analizirani“²⁴⁹.

Dakle, građansko društvo nije rezultat organskog izrastanja feudalizma usled unutrašnjih dinamičkih sila sistema, već ono nastaje iz drugačijeg supstrata, u kom su jezgra gradske tržišne privrede povezana robno-novčanom mrežom sa raspadajućim postfeudalnim zaleđem. Feudalni sistem koji je, kako smo videli, rezultat nastojanja da se konzervira i hibernira društvena struktura u uslovima učestalih i dugotrajnih ratnih razaranja²⁵⁰, u svojoj tradicionalističko-inertnoj ljušturi nije imao pokretačkih snaga kadrih da započnu koreniti društveni preobražaj; za to će biti neophodan uticaj jednog strukturalno nezavisnog i u odnosu na sistem spoljašnjeg činioca - gradova, činioca koji će razoriti okolno feudalno tkivo zamenjujući i rekonstruišući deo po deo strukturu, što će, konačno, pokrenuti u celom sistemu fermentirajuće procese i otpočeti njegovu strukturalnu izmenu.

Konačno, podsetimo još jednom na razloge zašto gradove ne možemo smatrati sastavnim delovima feudalne strukture, već ih moramo uzimati kao samonikle i, u odnosu na sistem, egzogene elemente ustroja:

1. gradovi u feudalizmu, za razliku od gradova u antičkoj i tributarnoj formaciji, nisu nosioci vojno-političke premoći, niti su središta vlasti u odnosu na zaleđe;

glavni strukturalni oslonci feudalne vojno-upravne moći jesu vlastelinstvo, utvrđeni zamak i oklopljeni konjanik/plemić, a ne naoružani građanin antičkog polisa ili prestonička armija centralizovanih orijentalnih imperija;

2. privrednu strukturu feudalizma čine samodovoljne privredne jedinice - vlastelinstva, bez potrebe za življim robno-novčanim vezama sa zanatsko-trgovačkim gradskim jezgrima; ova naturalnost vlastelinske privrede obezbeđuje i najveću meru autonomije u odnosu na grad i gradsku privredu;

3. činioci navedeni pod (1) i (2) omogućuju da model feudalnog društva funkcioniše i kada se, hipotetički, autonomna gradska jezgra uklone iz njegovog tkiva; primer feudalnog Japana, koji nije poznavao autonomne i autokefalne zanatsko-trgovačke gradove (i stoga se nikad nije samostalno razvio u pravcu kapitalističkog društva²⁵¹) konkretna je istorijska potvrda da takav feudalni model funkcioniše i bez gradova;

4. evropski autonomni gradovi nastaju po hronološkom redosledu upravo tamo gde je feudalna struktura bila sasvim slaba ili gde nikada i nije sasvim uspostavljena (kao u primeru italijanskih zemalja X i XI stoleća), a najviše se šire i rastu upravo u pukotinama feudalne suverenosti - i horizontalnim i vertikalnim²⁵².

5. i stanovništvo gradova vodi svoje poreklo od socijalno marginalnih elemenata feudalne strukture - ono potiče od bezemljaša, mlađih sinova bez prava nasledstva, raščinjanih sveštenika, begunaca, litalica, skitnica, dakle od društveno-deklasiranih slojeva koji nisu posedovali svoje mesto u strogoj feudalnoj hijerarhiji²⁵³;

6. zapadnoevropski srednjovekovni gradovi ne samo da poseduju pravno-političku eksteritorijalnost već je pravni poredak gradskih enklava potpuno suprotan onome u feudalnom okruženju: namesto vezanosti za zemlju, ovde je sloboda kretanja, namesto funkcionalne državine ovde je pravo raspolaganja imovinom, namesto sistema privilegija i diskrecionih prava ovde je suverenost opšte pravne norme, namesto uskogrudog formalizma, božjeg suda i pravnih dvoboja, ovde je proceduralnost izvođenja dokaza, namesto vlastelina kao sudije u svim stvarima, ovde sporove rešavaju sudska veća građana istog staleža kojima je predmet spora dovoljno poznat itd.²⁵⁴;

7. od samog početka, gradovi će nastojati da uspostave što bolje tržišne i prometne veze sa zaleđem pa i sa drugim gradovima i privrednim sistemima, a time će suštinski protivrečiti privrednom ustroju vlastelinske samodovoljnosti i feudalne naturalne ekonomije;

8. izniknuvši u procesima vojno-upravne suverenosti i bez mogućnosti da se vojnički širi na okolna područja, i sa staleškim sastavom izrazito proizvođačko-tržišnog karaktera, srednjovekovni grad razvija duh posve suprotan feudalnom ideološkom okruženju: namesto ratničkog etosa ovde imamo etos rada i staleža, namesto državotvorne opčinjenosti podaništva ovde vlada privrženost gradskim slobotinama i staleškom dostojanstvu, namesto ideologije stalne militarističke ek-

246 Bloch, *Feudalno društvo*, ib.p.11.

247 cfr. supra p.146.

248 Dobb, ib.p.32; podvukao A.S.

249 Svizi, ib.p.19.

250 cfr. supra, ch.III.

251 cfr. supra, pp.143-144.

252 cfr. supra ch.III.

253 cfr. supra pp.136-137.

254 cfr. supra pp.137-138.

spanzije ovde susrećemo ideologiju privrednog i trgovinskog prožimanja, umesto plemenitaške uobraženosti kolenovića ovde nalazimo dostojanstvo individualnog uzdizanja i socijalne integracije, umesto ideje rasipne pompeznosti i funkcionalno-staleškog raskoša, ovde zatičemo ideju ciljnoracionalne kalkulativnosti i stalešku akomodaciju građansko-poslovnoj stvarnosti, itd.

Dakle, autonomne gradske zanatsko-trgovačke enklave ipak su nešto sasvim drugo u odnosu na samu feudalnu strukturu - i one niču i razvijaju se zahvaljujući njezinoj slabosti ne samo *izvan* nje već i *nasuprot* njoj.

No upravo je ova *slabost* feudalnog ustroja Hobsbaumu poslužila za uobličenje jedne podvarijante argumenta o feudalizmu kao potencijalno razvijenijoj formaciji, varijante koju bismo slobodno mogli da nazovemo *Hobsbaumovim paradoksom*. Priznajući ne samo poredbenu društveno-ekonomsku jednakost antičke formacije sa feudalnom formacijom, štaviše, smatrajući je „u stvari razvijenijom”²⁵⁵, Hobsbaum napominje da feudalizam ipak treba vrednovati kao viši u odnosu na antičko društvo budući da poseduje veće potencijale razvoja. No, veći potencijali nisu u nekakvoj inherentnoj dinamičkoj snazi, zapretenoj u feudalnoj strukturi, već počivaju upravo na njenoj temeljnoj slabosti. Naime, razdrobljenost suvereniteta, nepostojanje snažne centralizovane političko-pravne nadgradnje, slaba materijalna osnova i privredna nerazvijenost, učinili su sistem lako lomljivim i omogućili su gradovima „slobodni rad”²⁵⁶. Dakle, upravo činjenica da je feudalni sistem slab i u mnogim svojim elementima manjkav u poređenju sa antičkom i tributarnom formacijom, otvoriće mogućnost njegovog unutrašnjeg razaranja i nadomeštanja novim privredno-društvenim ustrojem. Time će izbeći sudbinu antike, koja je - ugušivši svoje razvojne potencijale - doživela regres i svekoliku involuciju, ili azijskih tributarnih društava čija je snažna politička nadgradnja kalcifikovala društvene odnose i dovela do istorijskog zaglibljenja civilizacije²⁵⁷.

Hobsbaumov paradoks, kao i svi drugi paradoksi, psihološki je privlačan osobito ljudima koji se profesionalno bave mišljenjem. Ali efektivnost verbalnog obrta (čija je književna vrednost nesumnjiva) nije osobito upotrebljiva u strogoj naučnoj analizi; isto važi i za Hobsbaumov paradoks: „poroznost” feudalne strukture svakako je povoljnija podloga za razvoj parazitskih organizama od magmatski čvrstog kamena orijentalnih imperija, ali ova poroznost sama ne znači ništa ukoliko organizmi već nisu tu. Japanski feudalizam dobar je primer koliko je društveno-ekonomska struktura feudalizma, sama za sebe, bez egzogenih uticaja konkretnih istorijskih prilika, jalova u pogledu daljeg razvoja. A u evropskom slučaju sastavni deo „konkretnih istorijskih prilika” je upravo - antička prošlost. „Prednost Evrope nad Japanom”, da ponovimo Andersonove reči, „ležala je u njenoj klasičnoj prošlosti, koja ne samo da nije „zaostajala” za srednjim vekom nego je, u mnogo čemu, bila i ostala „ispred” njega”²⁵⁸. „Klasika se ponovo probudila u feudalnoj eposi i pomogla kapitalističku budućnost”²⁵⁹.

Dakle, kao što ćemo pokazati u završnoj glavi, bez uticaja spoljnih činilaca (egzogenih u odnosu na društvenu strukturu), feudalizam je, iako „slab” mogao da gotovo neograničeno opstaje pre nego što bi se raspao da se na njegovim ostacima uzdigne nešto novo. Konkretna istorijsko-geografska ovojnica bila je presudan faktor raspada feudalnog modela i stvaranja osnova koji su bili plodno tlo za nastanak građanskog društva. Smestimo li antički model u istu ovojnicu, bez izbira na njegovu ekonomsku i društvenu „snagu”, rezultat jamačno neće biti mnogo drugačiji.

Stoga i Hobsbaumov parakods mora biti odbačen zajedno sa argumentom „potencijalne prosperitetnosti”. Umesto primera koji pominje ljudsko i mladunče šimpanze, bolja je analogija sa trojicom braće razdvojenim odmah po rođenju: intelektualno najslabiji brat, uzgajan u porodici univerzitetskog profesora, dospeo je do profesorske katedre, dok su pametnija braća odgajana na selu, ostala samo pametni seljaci. Ali, o tome kako egzogeni faktori modeluju društvenu strukturu i utiču na društveno-istorijsku evoluciju, nešto više u završnoj glavi ove studije.

255 Predgovor u: Marx K., *Pre-Capitalist Economic Formations*, ed.E.Hobsbawm, „Lawrence and Wishart”, London 1964, p.38.

256 loc.cit.

257 loc.cit.

258 Anderson., *Lineages...*,ib.p.421.

259 ib.p.422.

VI GLAVA

ZAVRŠNI POGLED NA EVOLUCIJU I TIPOLOGIJU PRETKAPITALISTIČKIH DRUŠTAVA

1. NACRT LOGIČKO-ISTORIJSKE FILOGENEZE TRIJU
PREDGRAĐANSKIH FORMACIJA; 2. EVOLUCIJA
VIZANTIJSKOG DRUŠTVA I PROBLEMI NAČINA PROIZVODNJE
3. METODOLOŠKO-TEORIJSKI REZULTATI I ISTRAŽIVAČKE
PERSPEKTIVE.

1. NACRT LOGIČKO-ISTORIJSKE FILOGENEZE TRIJU PREDGRAĐANSKIH FORMACIJA

Ako se može smatrati da smo iscrpno razmotrili hipoteze L i B, pre nego što sumiramo dosadašnju sociološko-istorijsku argumentaciju, možemo pokušati da damo jedno sveobuhvatnije viđenje evolutivnog razvoja osnovnih pretkapitalističkih formacija. Već smo istakli da je ortodoksni marksizam kao ključni pokretački faktor razvoja društveno-ekonomske strukture za sva istorijska društva isticao tehnološki razvitak, uz povratno dejstvo klasne borbe¹.

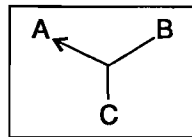
U dosadašnjem toku rada pokazalo se, međutim, da tehnološki faktor, tako značajan za moderna društva, nije morao biti odlučujući i za konkretno oblikovanje društveno-ekonomske strukture tri stare zemljišne društvene formacije², i da je

¹ Cfr. *supra* pp.206-210.

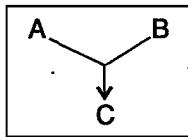
² Teza da je u svakom istorijskom društvu isti kauzalni odnos elemenata društveno-ekonomske strukture, pokazuje Pareto, ima u sebi sledeću logičku grešku: neka je svako društvo određeno: (A) geografskom okolinom; (B) ekonomskim položajem (C) političkim uređenjem (D) religijom (E) etičkim sistemom itd; neka razvoj društva izgleda ovako: trenutak 1 - ABCDE; trenutak 2 - A'B'C'D'E'; trenutak 3 - A''B''C''D''E''; pošto je utvrdio da element C u trenutku 3 ima dominantni uticaj na oblikovanje društvene strukture, teoretičar smatra da je utvrdio univerzalnu kauzalnu vezu i za sve ostale članove ovog

približno jednaki tehnički i civilizacijski nivo razvitka ovih formacija u različitim geografsko-istorijskim okruženjima dobio svoj izraz u tri neslična načina proizvodnje, odnosno u tri različita modela društveno-ekonomske strukture. Antička, feudalna i tributarna forma strukture zapravo su najbolji dokaz suštinskog značaja koji po konkretan izgled društvene strukture imaju oni *egzogeni činioci* koje je ortodokсни marksizam potpuno odbacivao ili uzimao kao nebitne - geografska osnova i istorijsko-civilizacijsko okruženje.

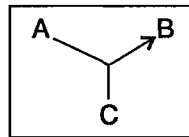
Naime, još je Dirkem ukazivao da pravci razvoja konkretnih istorijskih društava zavise od tzv. *korelativnih uslova* čija raznovrsnost ne proističe iz prethodne faze razvitka, već je ona u „prirodi samih društvenih sredina“, odnosno u „načinu na koji su sastavljeni društveni skupovi“³. Pošto su korelativni uslovi egzogeni u odnosu na društvenu strukturu, pravci razvoja struktura ne zavise samo od njihovih unutrašnjih elemenata već od *sistemski spoljnih konjunktura*; Aron pokazuje da čak i ista struktura u različitim istorijskim konjunkturama različito kauzalno strukturira svoje unutrašnje elemente⁴:

konjunktura X

konjunktura Y

konjunktura Z

U tom smislu, možemo reći da se strukture triju pretkapitalističkih formacija uobličavaju i razvijaju pod uticajem tri različita skupa egzogenih faktora koje možemo podeliti u skup geografskih uslova - X, skup klimatskih faktora - Y i skup faktora vojno-istorijskog okruženja⁵ - W. U trenutku uobličavanja društveno-ekonomske strukture pretkapitalističkih formacija, svaki specifičan izraz ovih faktora ($X_1, X_2, X_3; Y_1, Y_2, Y_3; W_1, W_2, W_3$) delovao je kao posebna determinanta koja pojedinim strukturama daje specifičan oblik:

istorijskog niza; međutim, niz nije homogen i njime, u različitim vremenskim intervalima, mogu dominirati različiti kauzalni elementi (Pareto V., *Traite de sociologie generale*, Paris 1917, v.1, pp.254-5; prema: Sorokin, *Savremeni pravci i teorije*, ib.pp.63-4).

³ Dirkem, ib.p.109.

⁴ Aron R., *Introduction to the Philosophy of History*, „Beacon Press“, Boston 1961 (prevod njegove doktorske disertacije: *Introduction a la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivite historique*, „Gallimard“, Paris 1938); shema je data po: Knapp P., „Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science“, *History and Theory*, 1/1984, pp.34-52; p.46.

⁵ Ovaj faktor Koranašvili naziva *istoričeskaja sreda obščestva* (Koranašvili, ib.pp.100-102), dok mi, dodajući pridev *vojni* želimo da naglasak stavimo upravo na vojne prilike u okruženju.

	ANTIČKI TIP	FEUDALNI TIP	TRIBUTARNI TIP
GEOGRAFSKI USLOVI(X)	Priobalna područja oko plovnog i toplog mora(X_1)	Kontinentalna područja (X_2)	Kontinentalna područja sa velikom, plovnom rekam (X_3)
KLIMATSKI FAKTOR(Y)	Redovne padavine (Y_1)	Redovne padavine (Y_2)	Neredovne padavine (Y_3)
VOJNO - ISTORIJSKO OKRUŽENJE (W)	Mirno i slabo civilizovano zaleđe ⁶ (W_1)	Narodi u kovitlacu seoba, neprijateljske susedne civilizacije (W_2)	Necivilizovano zaleđe i povremeni nareti osvajačkih naroda (W_3)

Posmatramo li delovanje činilaca X, Y i W, videćemo da, poput matrice, okvirno uobličavaju neke od važnijih elemenata društveno-ekonomske strukture (XS, YS, WS):

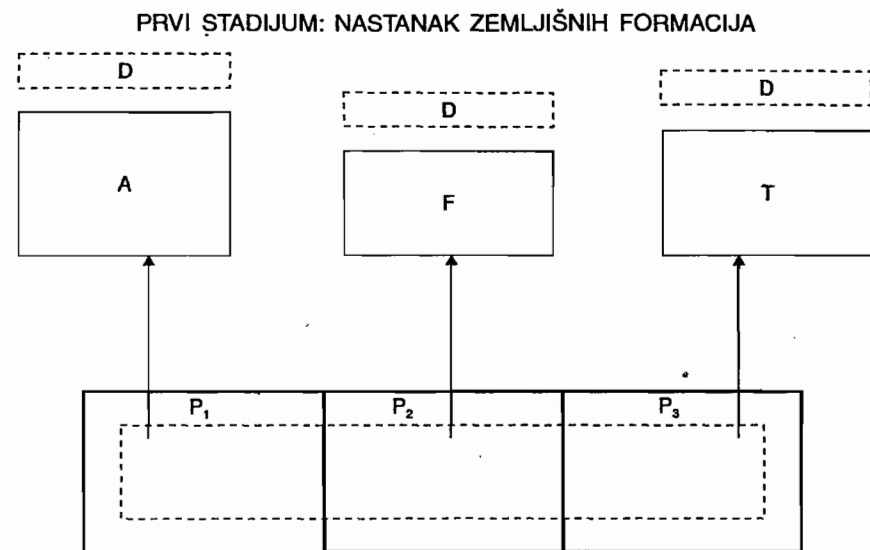
	ANTIČKI TIP	FEUDALNI TIP	TRIBUTARNI TIP
XS	Mogućnost jeftinog morskog transporta i trgovine (XS_1)	Znatno otežana mogućnost jeftine trgovine (XS_2)	Moguća trgovina duž glavnih plovinih vodotokova (XS_3)
YS	Mogućnost individualne obrade zemlje (YS_1)	Mogućnost individualne obrade zemlje (YS_2)	Nužnost izgradnje irigacione mreže i državne regulacije (YS_3)
WS	Civilizacijska i vojna dominacija nad okolnim društvima (WS_1)	Unutrašnji neredi stalna vojna ugroženost od okolnih društava (WS_2)	Smenjivanje vojne nadmoći savojnim podložništvom u odnosu na okolne narode (WS_3)

⁶ Alfred Veber naglašava da je upravo činjenica da su Grci u razdoblju od 1200. do 750. g.p.H. bili sasvim pošteđeni neprijateljskih invazija a u periodu od 750. do 500. g.p.H. ugroženi samo u rubnim delovima Male Azije, od najveće važnosti za procvat grčke civilizacije i kulture (Veber A., *Tragično i istorija*, ib.pp.190-191). Uopšte, i Grci i, docnije, Rimljani uživali su privilegiju da svoja društva vekovima izgrađuju relativno pošteđeni od razornih upada stepskih varvarskih naroda koji su tako nemilosrdno lomili, recimo, indijsku ili kinesku civilizaciju. Stoga možemo reći da su - izuzmemo li pohode Persijanaca na Grčku početkom V veka pre Hrista - zapravo svi ratovi antičkog Sredozemlja (uključujući i tako razorne, poput punskih) sa civilizacijskog stanovništva bili samo porodične svađe srodnih mediteranskih društava i kultura. Tek početkom IV v.n.e. doći će do prve snažnije provale poludivljih naroda sa evropskog severa i azijskog istoka prema Sredozemlju.

Sekundarni činioci (XS_1 , XS_2 , XS_3 , YS_1 , YS_2 , YS_3 , WS_1 , WS_2 , WS_3) koji delimično predstavljaju i elemente strukture, bilo samostalno ili u međudejstvu, doprinose sledećem uobličavanju izgleda društvene strukture:

	ANTIČKI TIP	FEUDALNI TIP	TRIBUTARNI TIP
S'	Razvoj proizvodnje za tržište i regionalna specijalizacija (S' ₁)	Gazdinska i regionalna samodovoljnost zbog dodatnog dejstva WS_2 (S' ₂)	Mestimičan razvoj trgovine uz državnu regulativu - YS_3 (S' ₃)
S''	Razvoj privatne svojine, individualizma, građanskih elemenata države (S'' ₁)	Zbog delovanja WS_2 zaustavljen razvoj privatne svojine: državna funkcija zemlje	Usled delovanja YS_3 državno vlasništvo nad zemljom, očuvanje seske opštine, kolektivizam (S'' ₃)
S'''	Usled delovanja činoca S'' ₁ umereni razvoj državne regulative (S''' ₁)	Državna dezintegracija i prenošenje funkcija na teritorijalne organe (S''' ₂)	Državna centralizacija, vojno-ekonomska funkcija države (S''' ₃)

Naravno, ovo je samo grubi prikaz kako činioci X, Y i W utiču na mogući raspored i izgled temeljnih elemenata društvene strukture u predmehaničkim poljoprivrednim civilizacijama. Kako je u predgrađanskim društvima klasičnih civilizacija zemlja glavno kapitalno dobro, možemo reći da temeljni proizvodni odnosi *grosso modo* predstavljaju jednu vrstu varijacije zemljišnog vlasništva koje korespondira određenom prirodno-geografskom zaleđu i vojno-istorijskom okruženju prelomljenim kroz prizmu izvesnih čisto društvenih faktora (o kojima ćemo nešto više reći u narednom poglavlju). Stoga se, u logičko-sociološkom smislu, antička, feudalna i tributarna formacija mogu pojednostavljeno uzeti kao tri istorijski različito formirane varijante iste primordijalne „zemljišne” formacije, koja se pod pretežnim uticajem strukturalno egzogenih činilaca transformisala u tri prilično različite društveno-ekonomske strukture. Shematski, uticaj činilaca X, Y i W prilikom samog nastanka (u logičko-istorijskom smislu) kao i tokom razvoja i uobličavanja ove tri strukture, mogao bi biti predstavljen ovako:

Z - primordijalna poljoprivredno-plemenska društva ili zemljišna formacija *in abstracto*

P - tri varijante prirodnog zaleđa (X+Y iz prethodnih tabela)

A, F, T - antička, feudalna i tributarna formacija

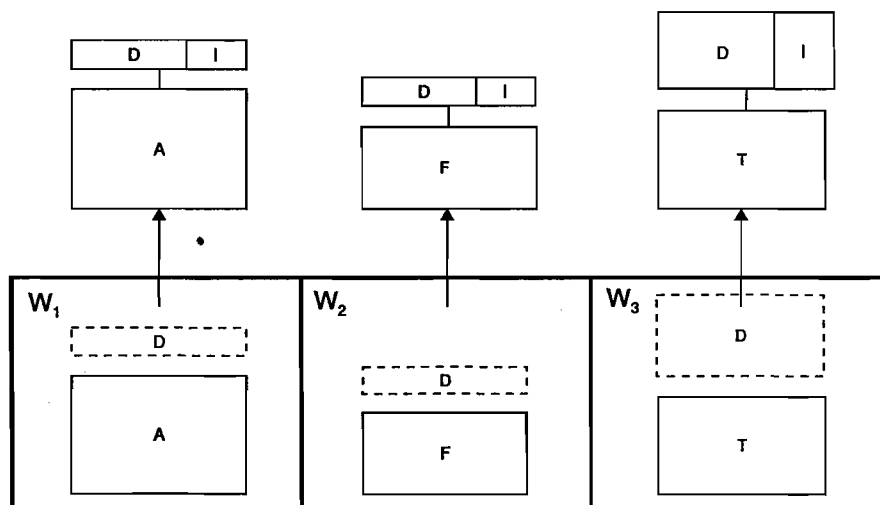
D - državna nadgradnja

U logičko-istorijski prvom stadijumu, iz apstraktne zemljišne formacije pod uticajem tri različita prirodna zaleđa (geografski uslovi X i klimatski faktor Y) postepeno izrastaju i tri različite varijante društvene strukture: antička, feudalna i tributarna. Na ovom prvom stupnju strukture su još uvek u procesu oblikovanja: antička ekonomska osnova, koja je zahvaljujući prirodnim pogodnostima i strukturalno „najveća” (pošto redovne padavine i toplo unutrašnje more omogućavaju jeftinu trgovinu i područnu specijalizaciju), ne zahteva osobito veliku državnu nadgradnju. Slično važi i za „manju” privrednu osnovu feudalnog društva (manju, sa stanovišta prirodnih mogućnosti trgovine). Premda su tributarni ekonomski potencijali veći od feudalnih ali manji od antičkih (velike plovne reke unutar kontinentalne mase olakšavaju trgovinu, a izrazito plodno aluvijalno zemljište omogućava visoku priniosivost poljoprivrede), oni se razlikuju i od jednih i od drugih izrazitom potrebom za državnom regulacijom privređivanja (zbog izgradnje i održavanje irigacione mreže).

Dakle, državna i ideološka nadgradnja date su, u prvom stadijumu koji je logički određen pre svega prirodnim faktorima, samo *in potentia* i njihov dalji izgled i razmeru odrediće vojno-istorijski činilac, odnosno konkretan društveno-istorijski milje, civilizacijsko okruženje i vojno-politički događaji (faktor W iz ranijih tabela).

Delovanjem ovih faktora uobličavaju se, nadalje, modeli zemljišnih formacija po shemi:

DRUGI STADIJUM: UOBLIČENJE ZEMLJIŠNIH FORMACIJA

W - tri varijante vojno-istorijskog okruženja
 A, F, T - antička, feudalna i tributarna formacija
 D - državna nadgradnja
 I - ideološka nadgradnja

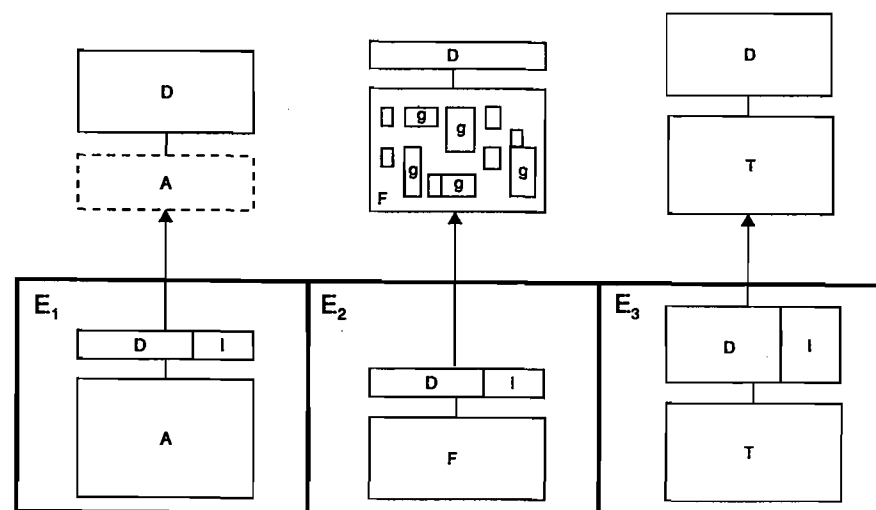
Kao što se vidi, tri konkretna vojno-istorijska miljea determinišu dalje uobličavanje društveno-ekonomske strukture: ratnički mentalitet i značajna vojno-tehnička nadmoć civilizovanih antičkih društava nad okolnim varvarskim narodima potpomoci će ustrojavanje nešto veće državne nadgradnje nego što je to zahtevala sama ekonomska osnova, i vodiće daljem ukorenjivanju već pominjane podaničko-ratničko-državotvorne ideološke svesti; nasuprot tome, neprestane varvarske najezde i stalni pritisak susednih civilizovanih društava onemogućavaće svaki pokušaj da se uspostavi snažnija državna nadgradnja feudalnog društva, bez obzira na osnov koji pruža sama feudalna privreda; konačno, ionako snažnim i centralizovanim tributarnim državama odbrana od necivilizovanih ratničkih suseda, pored privredne, dodaje i vojno-političku funkciju, na koju će se nadovezati i odgovarajuća podaničko-državotvorna ideologija.

Posmatrani, dakle, u tom logičko-istorijskom trenutku, i antički i feudalni model - svaki za sebe - imaju približno istovetnu potenciju za dalji društveni razvoj (tributarna formacija ipak je preterano opterećena državnom i ideološkom nadgrad-

njom koja će uvek gušiti samostalnu privrednu delatnost i duh preduzimljivosti). Štaviše, ekonomska osnova antičkog modela je u nizu elemenata i nešto razvijenija, a praksa inokosnog privređivanja i elementi građansko-individualističke svesti mogu sprečiti znatnije narastanje državnog i ideološkog opterećenja, čime se antičkom tipu poboljšavaju šanse za dalji razvoj. Ipak, u sledećem logičko-istorijskom trenutku razvitak antičke formacije biva zaustavljen, a feudalizam doživljava raspad - ali u jednom pozitivnom, i u pogledu istorijskih mogućnosti prilično obećavajućem pravcu. Zašto?

Odgovor je, opet, u daljem delovanju konjunktura tj. u promeni egzogenih faktora koji, menjajući se i razvijajući se, nastavljaju da na različite načine podstiču i izazivaju promene društveno-ekonomske strukture. Splet vojnih, političkih, istorijskih i civilizacijskih odlička i događaja koji se ne mogu izvesti iz nosećeg skeleta društvene strukture i koji u svakoj formaciji deluju nezavisno i strukturalno-logički slučajno (u smislu da ne mogu biti predstavljeni kao logičan ishod ispoljavanja unutrašnjih potencija strukture), pospešio je - ako ne i izazvao - tri posve različite istorijske transformacije koje će označiti povesni kraj predmehaničkim zemljišnim formacijama. Ovu završnu transformaciju možemo prikazati na sledeći način:

TREĆI STADIJUM. OKONČANJE ZEMLJIŠNIH FORMACIJA

E - konjunktorni splet vojno-političkih, etnografskih, istorijskih i civilizacijskih činioca
 A, F, T - antička, feudalna i tributarna formacija
 D - državna nadgradnja
 I - ideološka nadgradnja
 g - gradske enklave

Dakle, u ovom trećem stadijumu, pod uticajem spleta konjunkturnih činioca E, antička ekonomska osnova zapada u duboku krizu i počinje da se raspada pod teretom sve veće državne nadgradnje; feudalna privredna osnova je u krizi, ali zdrave gradske enklave i malena državna nadgradnja najavljuju građansku (kapitalističku) budućnost; tributarna društva pak okamenjuju se pod magmatskim pritiskom države, uz delatnu pripomoć konjunkturnog činioca E. Ali, šta je konkretan sadržaj ovog činioca? Pogledajmo uporedni pregled ovog nezavisnog faktora (razume se, samo u odnosu na elementarni sastav društveno-ekonomske strukture) i odgovarajuće kauzalne posledice po socijalno-privredni ustroj:

	NEZAVISNO PROMENLJIVA	DRUŠTVENO-EKONOMSKA POSLEDICA
E ₁	Odsustvo ekonomski i civilizacijski ravnopravnih suseda	Nemogućnost trgovine i privredne simbioze sa okolnim ekonomskim sistemima; sistemska autarhija
	Izmenjeno vojno okruženje i izraziti porast ratnih upada i najezdi	Jačanje vojnog i državnog aparata, povećavanje budžetskih izdataka i fiskalnog pritiska na privredu
	Odsustvo ravnomerne civilizacijske razvijenosti unutar formacije	Necivilizovana područja ograničavaju tržišnu tražnju i onemogućavaju veću regionalnu specijalizaciju i konkurenciju
	Pobeda jedne teritorijalno-državne jedinice i politički univerzalizam	Stvaranje velikog i tromog carstva bez unutrašnje političke i privredne konkurencije teritorijalnih jedinica
	Ratnička tradicija i jedinstvo političke suverenosti	Ratnička ideologija uz podaničko-državotvornu svest demotiviše privrednu preduzimljivost
	Odsustvo istorijski prethodećih civilizacija i značajnijeg ekonomskog i duhovnog nasleđa	Tanka tehnička i tehnološka osnovica koju ne može nadoknaditi naučna nadarenost i racionalnost civilizacijskog duha

	NEZAVISNO PROMENLJIVA	DRUŠTVENO-EKONOMSKA POSLEDICA
E ₂	Susedstvo ekonomski i civilizacijski ravnopravnih društava	Mogućnost trgovine i privrednog prožimanja sa okolnim ekonomskim sistemima; sistemska međuzavisnost
	Smirenje varvarskih upada i stvaranje graničnog koridora prema neprijateljskom zaleđu ⁷	Nesmetani privredni razvitak, jačanje komercijalnih veza, manje odlivanje sredstava u neprivredne svrhe
	Raširenost i unutrašnja homogenost civilizacije	Konkurencija i ravnomerna raspoređenost tržišne tražnje
	Nadmetanje samostalnih političkih jedinica uz hrišćanstvom ublažena ratna pravila	Pluralizam motivacija i privrednih i političkih ciljeva, unutarstemska nadmetanje u kome makar jedan takmac mora uspeti
	Ratnička tradicija uz rasparčanost suvereniteta	I pored ratničkog nasleđa, rađa se novi duh privredne preduzimljivosti u napuklinama suvereniteta
	Značajno duhovno i ekonomsko nasleđe hronološki prethodeće civilizacije	Akumulacija tehničkih unapređenja; čvrsta tehnološka osnova za dalji razvoj; mogućnost palingenezije naučne racionalnosti antike

⁷ X vek je doba poslednjih velikih pustošenja koja je Zapadna Evropa pretrpela od stepskih naroda i azijskih upadača. „I Mongoli i Turci kasnije su zapravo samo okružili granice zapadnog svijeta. Na tome se osniva mogućnost mnogo pravilnijeg kulturnog i društvenog razvoja, bez prekida uslijed nekog izvanjskog napada i bez ikakva stranog priliva u ljudima. Sasvim je suprotna bila, na primjer, sudbina Istočne Evrope koju su sve do modernih vremena ugnjetavali stepski narodi i Turci. Upitajmo sebe za časak, kakva bi bila sudbina Rusije bez Polovaca i Mongola? Ništa se ne protivi mišljenju, da je ta izvanredna nepovredivost, kojom smo se koristili gotovo samo mi i Japanci, bila jedan od osnovnih faktora evropske civilizacije u dubokom i jedino pravom smislu te riječi“ (Bloch, ib.p.78).

	NEZAVISNO PROMENLJIVA	DRUŠTVENO-EKONOMSKA POSLEDICA
E ₃	Odsustvo neposrednog susedstva ravnopravnih društava uz stalne veze s bližim civilizacijama	Ograničene mogućnosti privredne simbioze uz blago kulturno i trgovinsko strujanje
	Promenljivo stanje granice, vojna ravnoteža	Odbrana od nomadskih upada varvarskih suseda jača funkciju države dok vojna ravnoteža obeshrabruje osvajачke namere
	Državni univerzalizam jedne političke jedinice	Stvaranje tromog carstva bez unutrašnje konkurencije
	Dugotrajna državna i civilizacijska neprekidnost, stoletni istorijski kontinuitet	Akumulacija značajnog ekonomskog, tehničkog i duhovnog nasleđa
	Izrazita državotvorno-podanička tradicija despotskog carstva	Postojano obeshrabrivanje svake privredne preduzimljivosti i duha individualizma
	Unutrašnja homogenost civilizacije	Mogućnost ravnomerne raspoređenosti tražnje

Kao što se vidi, istorijsko okruženje zemljišnih formacija u trenutku njihovog diferencijalnog uobličavanja bilo je veoma različito: antika dospeva u koloplet krajnje nepovoljnih činilaca koji kumulativnim dejstvom zaustavljaju dalji društveni razvoj (koji se, sudeći samo po prvobitnim sastavcima strukture, mogao očekivati); ovojnica feudalnog društva bila je pak znatno povoljnija i podsticajna, jer vidimo da svih šest delova faktora E₂ imaju pozitivni predznak (u evolutivnom smislu); konačno, u rasporedu istorijskih sila koje su delovale na tributarno društvo bilo je i pozitivnih i negativnih faktora ali, zbog prilično značajne strukturalne hendikepiranosti ove formacije prirodnim činiocem (koji je nametao državno-privredni ustroj dosta nesklon građanskom razvoju), pozitivni momenti iz okruženja bivali su stalno neutralisani.

Naravno, ovaj shematski prikaz društveno-ekonomske evolucije predgrađanskih formacija nikako ne bi trebalo shvatiti kao plediranje za prostu zamenu jedne vrste gvozdene istorijskog determinizma drugim. Nije reč o tome da poziciju tehnološkog ili ekonomsko-klasnog („istorijsko-materijalističkog“) faktora, koji čvrsto determiniše globalni istorijski razvoj, prosto treba da preuzme prirodno-geografski činilac, ili možda jedan tako neodređen pojam kao što je „istorijsko okruženje“. Ono što želimo da naglasimo jeste da pravce evolucije društveno-ekonomske strukture određuju rezultati delovanja više različitih činilaca - onih iz same strukture i

onih spoljašnjih, i da, gubeći iz vida delovanje egzogenih faktora, ne možemo istinski da razumemo i objasnimo različitost evolutivnih pravaca društvenog razvoja (čime smo prinuđeni bilo da ih jednostavno prenebregavamo, bilo da im dajemo neuverljiva objašnjenja). Dosadašnje izlaganje potvrđuje već odranije uočeno pravilo da društveno-ekonomska struktura, sama po sebi, ne poseduje zapretenu logiku istorijskog samorazvoja koja nužno dovodi do oslobađanja jedne jedine istorijske mogućnosti, već da je ona ipak samo skup poveshnih potencija koje se realizuju kao jedna vrsta tojnbijevskog odgovora na strukturalno spoljne istorijske i prirodne izazove.

Ako je tačno sve što je do sada rečeno, onda u antičkoj i feudalnoj društvenoj formaciji, strukturalno posmatrano, postoje slične potencije za dalji razvoj (štaviše, antička je formacija u nešto povoljnijoj startnoj poziciji), ali različita istorijska ovojnica u krajnjoj liniji proizvodi različiti istorijski ishod - antika će involuirati ka pseudotributarnom modelu, dok će feudalna formacija zabeležiti „pozitivni raspad“. Dakle, dok je u najopštijem logičko-istorijskom smislu endogeni činilac primarni a egzogeni sekundarni u odnosu na uobličavanje strukture, dotle je u konkretno-istorijskom smislu delovanje egzogenih činilaca često odlučujuće značajno za formu koju dobija određena društveno-ekonomska struktura.

2. EVOLUCIJA VIZANTIJSKOG DRUŠTVA I PROBLEMI NAČINA PROIZVODNJE

Nema boljeg predmeta za ispitivanje i dopunjavanje svake koncepcije društveno-ekonomske evolucije od istorije Vizantije. Pošavši od gotovo iste društvene osnove kao i zapadna polovina Rimskog carstva, ovo je društvo kroz istoriju doživljavalo duboke unutrašnje preobražaje koji su ga vremenom najpre sasvim udaljili a potom ponovo približili ekonomskoj i društvenoj strukturi srednjovekovne Zapadne Evrope. Zapravo, možemo reći da su Vizantija i srednjovekovna Z. Evropa možda najbolji komparacijski par kojim se može testirati svaka, pa i naša evolutivna koncepcija, pošto oba društva u svom istorijskom razvoju polaze sa veoma bliskih pozicija (u smislu osnovnih elemenata društveno-ekonomske strukture), da bi u sasvim različitim prirodno-geografskim i vojno-istorijskim okolnostima krenula različitim putevima razvoja.

Smatra se da je vizantijsko društvo, u državnom kontinuitetu od gotovo hiljadu godina, prošlo kroz tri veoma različita oblika društveno-ekonomske strukture:

1. u prvom, takozvanom *ranovizantijskom* periodu (koji je trajao otprilike od početka IV do samog početka VII veka⁸) društveno-ekonomska struktura zadržava

⁸ Ostrogorski ovaj period dosta precizno određuje kao razdoblje od Konstantina Velikog (324-337) do Iraklijevog dolaska na presto 610. godine; Ostrogorski G., *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu* (u daljem tekstu PDVC), „Prosveta“, Beograd 1969, p.176.

neke osnovne karakteristike pozno rimskog Carstva - kolonati, centralizovanu i birokratizovanu državu i, u izvesnoj meri, robovski rad itd. - ali sa određenim specifičnim elementima koji ovom društvu daju izvesnu originalnost i mnogo više ekonomske i ukupne društvene vitalnosti nego što je to pozno carstvo na Zapadu ikada imalo;

2. u drugom, takozvanom *srednovizantijskom* periodu (koji traje od početka VII do početka XI veka⁹) društveno-ekonomska struktura poprma sasvim specifičan izgled: Carstvo je i dalje visoko centralizovano i birokratizovano, ali se u njegovoj privrednoj i vojnoj osnovi nalaze slobodni seljački posed i slobodan seljak koji društvu obezbeđuju osnovnu vitalnost;

3. u trećem, takozvanom *poznovizantijskom* periodu (koji traje od početka XI veka pa do pada Carigrada sredinom XV stoleća¹⁰), neki elementi društveno-ekonomske strukture postali su veoma slični izgledu strukture u tadašnjem zapadnoevropskom društvu, tako da se ovaj period često naziva i dobom „vizantijskog feudalizma“.

2.1. Ranovizantijsko društvo i „državno-kolonatski“ način proizvodnje

Pokušajmo najpre da odgovorimo na pitanje zašto je vizantijsko društvo IV, V i VI veka uspelo ne samo da sačuva osnovne elemente pozno rimskog društveno-ekonomske strukture, već i da ih (kao što ćemo videti) znatno unapredi i razvije u jednom sasvim specifičnom pravcu - u isto vreme kada je stara društvena struktura u zapadnom delu Carstva doživela potpuni slom? Odgovor je i ovde u sasvim različitim delovanju *faktora vojno-istorijskog okruženja* prelomljenog kroz prizmu specifičnog zemljopisnog položaja.

Kao što pokazuje Džons, tokom ovog perioda zapadne provincije bile su jednostavno preplavljene varvarskim evro-azijskim narodima koji su razarali sve pred sobom (pa i društveno-ekonomsku strukturu), dok je istočni deo Carstva¹¹ bio dobro zaštićen kako morem (koje je tada za varvare predstavljalo još uvek ozbiljnu prepreku), tako i dugotrajnim mirom na svojim istočnim granicama sa visokocivilizovanim Persijom¹².

Zapadno je carstvo moralo ne samo da decenijama drži dugačak front od gornjeg Dunava, preko Rajne, do Severnog mora, već je pad prve linije odbrane na Rajni istovremeno značio i slobodan prodor varvara u samo srce Carstva jer nije bilo druge geografske zapreke pogodne za odbranu od pešaka i konjanika. Nasuprot tome, Istok je varvarima mogao dopustiti da privremeno zaposednu evropske dijeceze ali su Bosfor i Helespont ostajali nepremostive prepreke za

⁹ Ostrogorski ga precizno omeđuje od Irakiljevog dolaska na presto 610. godine do smrti Vasilija II 1025. godine; Ostrogorski, loc.cit.

¹⁰ Kod Ostrogorskog to je period od 1025. do 1453. godine; Ostrogorski, loc.cit.

¹¹ Zapravo, može se reći da, otkako je Teodosije zaveštao, 395. godine, istočni deo države starijem a zapadni mlađem sinu, dve polovine Carstva žive potpuno odvojenim državnim, društvenim i ekonomskim životom; Ostrogorski, *PDVC*, p.9.

¹² Jones A.H.M., *The Decline of the Ancient World*, „Longmans“, London 1966, p.362.

njihov dalji prodor u Malu Aziju, Siriju i Egipat¹³. I dok su invazije i pustošenja velikih seoba naroda pogadale celu teritoriju Zapadnog carstva - ne samo sve značajnije pokrajine već i samo njegovo političko središte, Italiju - na Istoku je većih razaranja bilo samo na Balkanu i u nekim rubnim delovima Male Azije, a glavna državnog područja bila je pošteđena: velike i privredno najplodnije provincije, Egipat i Sirija, ostale su nedirnute, a osim Soluna (koji je više puta opsedan) svi veliki gradovi (Carigrad, Nikeja, Efes, Antiohija, Aleksandrija itd) potpuno su sačuvali i svoja bogatstva i svoju privrednu snagu¹⁴.

Pošteđena razaranja, rana Vizantija mogla je uspešno da iskoristi to što je od Rima nasledila polovinu carstva koja je gušće naseljena¹⁵, urbanizovanija¹⁶ i privredno razvijenija¹⁷, i da već tokom IV, a posebno u V veku, uspešno prevaziđe sve posledice prethodnog sloma valutnog sistema i vraćanja na naturalnu privredu¹⁸ (od čega se Zapad ranog srednjeg veka nikada nije oporavio). Tako, od V veka nadalje¹⁹, vizantijskom privredom dominira *novčana ekonomija*²⁰, a vizantijski zlatnik (nomizma) postaje najcenjenija moneta u tom delu sveta²¹.

¹³ Jones, loc.cit.

¹⁴ Brandt M., *Opća povijest srednjega vijeka*, „Liber“, Zagreb 1980, v.I, p.72.

¹⁵ Recimo, dok je u to doba Egipat imao 8 miliona stanovnika, dotle je Galija, koja je obuhvatala teritoriju današnje Francuske, Holandije i Nemačke zapadno od Rajne, brojala svega 2,5 miliona duša (Jones, ib.p.363). Po nekim procenama, Istočno carstvo moglo je brojati između 30 i 35 miliona žitelja (Kurbatov G.L., *Istorija Vizantii; Ot antičnosti k feodalizmu*, „Vysšaja škola“, Moskva 1984, p.24).

¹⁶ Recimo, Hijerokle nabroja 145 gradova samo u dijecezi Orjenta, 172 grada u Anatoliji itd. (Breje L., *Vizantijska civilizacija*, „Nolit“, Beograd 1976, pp.122;127); na celoj teritoriji rane Vizantije bilo je 1.200 gradskih opština, pa Kurbatov procenjuje da je u gradovima moglo živeti i čitavih 12 miliona ljudi ili ne manje od 1/4 ukupnog stanovništva (Kurbatov, ib.pp.30-31), što je nivo urbanizacije koji je većina zapadnoevropskih zemalja dostigla tek krajem srednjeg veka. Veličina gradova se različito procenjuje ali se smatra da pre arablanske invazije gradovi od po 100.000 stanovnika nisu bili retkost u Maloj Aziji, Siriji, Mesopotamiji i Egiptu (Breje, ib.p.111); Džons procenjuje stanovništvo Carigrada, za vladavine Justinijana, na 2/3 miliona (Jones, ib.p.7), Breje i čitav milion (Breje, ib.p.87); Džons procenjuje veličinu Aleksandrije na 1/3 miliona (loc.cit) a Breje za VI vek daje procenu od 600.000 (ib.p.112); stanovništvo Antiohije Džons procenjuje na 150.000 (loc.cit) a Breje ceni da je u VI veku ovaj grad brojao 300.000 duša (ib.p.118); ove brojke se u novije vreme ocenjuju kao nešto preterane, pa se danas, recimo, smatra da je u doba Justinijana Carigrad mogao brojati 350.000 (Kurbatov, ib.p.57) ili 400.000 žitelja (Geanakoplos D.J., *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, „University of Chicago Press“, Chicago - London 1984, p.257).

¹⁷ Ovo je opšta procena; cfr. Jones, ib.p.363; Ostrogorski, *PDVC*, p.5.

¹⁸ Ostrogorski, *PDVC*, pp.5-6; Brandt, ib.p.72; Kurbatov, ib. p.17.

¹⁹ Početkom VI veka zemljanina (anona), koja je najrašireniji porez toga doba, prestaje da se ubira u natuiri i počinje da se uzima u novcu; Ostrogorski G., *Istorija Vizantije* (u daljem tekstu *IV*), „SKZ“, Beograd 1959, p.84.

²⁰ Ostrogorski, *IV*, p.53; *PDVC*, pp.49;302-3.

²¹ Čak i na Cejlonu u VI veku vizantijsku nomizmu radije primaju od svakog drugog novca (Breje, ib.pp.178;185; Geanakoplos, ib. pp.298-299), a sve do kraja XI veka nomizma je suvereni gospodar svih evropskih tržnica (Breje, ib.p.192) dospavajući čak do ostrva Vizbija (Wisby) u Severnom moru (Geanakoplos, ib.p.297).

I ovdje možemo videti blagotvoran uticaj koji na privredni razvoj može imati *dobar geografski položaj i geografski raspored zemlje*: nalazivši se na obalama Sredozemnog mora koje je, sve do arapskih osvajanja u VII veku, još uvek bilo prilično bezbedno za plovidbu, Vizantija je imala ne samo laku i brzu trgovačku vezu sa svim delovima svoga prostranog carstva već i otvorenu i brzu vezu i sa onim preživelim zapadnim tržištima na koje je mogla da plasira kako istočnu, tako i svoju robu: od uvozne robe nabavljane na istoku, vizantijski trgovci Zapadu najčešće prodaju *svilu* (koju Zapad traži ne samo kao statusni simbol nove varvarske aristokratije već i kao simbol moći nove crkvene hijerarhije²²), kao i *začine* (biber, cimet, karanfilić itd) neophodne prvenstveno za konzerviranje namirnica²³; ali veliki deo robe izvožen na Zapad čine i *visokokvalitetni zanatski proizvodi* izrađeni u manufakturama Aleksandrije, Antiohije i Carigrada - pamučne tkanine, purpur, mirisi, nakit i liturgijski predmeti od bisera ili fino obrađenog dragog kamenja, tkanine sa različitim ikonografskim temama, zastori, tepisi, platna izvezena zlatom i srebrom i ukrašavana biserom i dragim kamenjem, srebrno i pozlačeno posuđe, posuđe sa emaljom, fine kameje, čaše i posude od jaspisa, alabastra i oniksa itd²⁴, kao i poljoprivredni proizvodi - vino, ulje, urme, papirus, žito itd. Zahvaljujući nadmoćnosti carske ratne flote na Sredozemlju, vizantijski su trgovci mogli lako i redovno da posećuju zapadna tržišta formirajući specijalizovane flote za trgovinu sa pojedinim zapadnoevropskim oblastima²⁵, osnivajući trgovačke kolonije po većim gradovima²⁶ i prodirući svojim lađama daleko na sever²⁷.

Naravno, ne samo egzogeni već i endogeni činioci doprinosili su jačanju stabilnosti poretka i stalnom ekonomskom usponu. Pre svega, *društvena struktura je od samog početka bila mnogo povoljnija* nego u zapadnim delovima carstva. Za razliku od izrazite dominacije veleposedničke i senatorske klase, koja je na Zapadu bila najveći vlasnik zemlje, na Istoku je bilo mnogo više slobodnih seljaka i sitnih posednika, a administrativnu mašinu nisu sačinjavali ljudi regrutovani iz redova veleposednika već iz jakih srednjih slojeva²⁸:

22 Svila zauzima izuzetno važno mesto u srednjovekovnom crkvenom životu jer se od nje prave zastori, liturgijske haljine, pokrivači, zastave itd. (Breje, ib.p.203); inače, sve do sredine VI veka svila je morala isključivo da bude uvožena sa Istoka, putem koji je bio dug 11.000 km; za vreme Justinijana, karavanima je trebalo oko 150 dana od Kine do Persijske granice, a odatle do Vizantije još oko 80 dana; Breje, ib.p.180.

23 Koliko su začini bili traženi u tadašnjem svetu svedoči i podatak da su Vizantijski upotrebljavali začine kao sredstvo razmene sa varvarima ili kao darove varvarskim poglavcima, koji su ih često cenili više od zlata; recimo, posle prve Alarihove opsade Rima 408. godine traženo je za otkup, između ostalog, i 3.000 funti bibera (Breje, ib.p.179).

24 v. Breje, ib.pp.197-208.

25 *Galodromoi* - za trgovinu sa Galijom, *spanodromoi* - za trgovinu sa Španijom, posebni brodovi namenjeni lukama Italije itd; Breje, ib.p.189.

26 Rim, Marsej, Narbona, Pariz itd; v. Breje, ib.pp.188-189; Geanakoplos, ib.pp.277-8.

27 Kada je Justinijan obnovio prevlast Vizantije nad Sredozemljem, vizantijski su se trgovci toliko osmelili da su počeli prolaziti kroz Gibraltar stižući sve do Britanskih ostrva (Breje, ib.p.188); za jedan takav brod natovaren žitom znamo da je u zamenu za svoj tovar dobio cink i zlato (Breje, ib.p.190).

28 Jones, ib.p.364; Kurbatov, ib.p.18.

Ordo plebeiorum imao je mnogo veći „privredni i socijalno-politički značaj u ranoj Vizantiji, u poređenju sa Zapadnim rimskim carstvom, i kao seoski plebs (plebs rustica) koji su činili mnogobrojni slobodni zemljoradnici, sitni seljački sopstvenici, i kao gradski plebs (plebs urbana) koji čine sitni gradski zemljoposednici i zemljoradnici, zanatlije, trgovci, predstavnici slobodnih profesija, najamni radnici, sirotinja”²⁹. I dok je na Zapadu plebs bio u velikoj meri društveno lumpenproletarizovan, na Istoku su, od samog početka, ove tendencije bile znatno slabije³⁰, a već od IV veka siromašni članovi plebsa u vizantijskim gradovima sve su više prinuđeni da žive od vlastitog rada, tako da su se tokom vremena sasvim udaljili od rimske lenjive svetine³¹. Ni u sledeća tri veka *ordo plebeiorum* neće mnogo izgubiti na socijalnom³² i političkom planu³³, i upravo iz njegovog sastava rana Vizantija će uspešno popunjavati niže administrativne funkcije svog državnog aparata³⁴.

Slično je bilo i sa *staležom kurijala* (*ordo curialium, splendidisimo ordo*) koji su činili mnogobrojni srednji gradski zemljoposednici i robovlasnici, vlasnici kuća i proizvodnih imanja, a ponekad i majstorskih radionica u gradovima, i bivša municipalna aristokratija. U istočnim provincijama ovaj je stalež bio mnogo jači nego

29 Lebedeva G.E., *Socijalnaja struktura rannevizantijskogo obščestva*, „Izdateljstvo Leningradskogo universiteta”, Leningrad 1980, p.109.

30 Lebedeva, ib.p.110; uopšte, „u gradovima Istoka se u većoj meri nego na Zapadu sačuvala sloj dobrostojećih plebeja-zemljovlasnika” (Lebedeva, ib.p.123); prema Kurbatovu (koji se poziva na sv. Jovana Zlatoustog), lumpenproleterski sloj u ranovizantijskim gradovima nije prelazio 10% njihovih stanovnika, tako da Kurbatov procenjuje da su lumpenproleteri sačinjavali tek 1/3 gradskog plebsa (Kurbatov, ib.p.37).

31 Da gradski plebs već od IV veka mora sve više da živi od vlatitog rada a ne od državne alimentacije vidi se iz jednog ondašnjeg zakona koji naređuje „gradskom plebsu” da se nedeljom odmara i da mora prekinuti sa zanatskim radom i „umećima” (Lebedeva, ib.p.122). Tri veka docnije, u Justinijanovim novelama pripadnik plebsa označen je, u prvom redu, kao „onaj ko radi”, „ko zarađuje svojim rukama” (Nov. Just., Lebedeva, 127-128). Na smanjenje pa i potpuni nestanak lumpenproleterskog parazitizma uticali su prestanak državne alimentacije i širenje mogućnosti za zaposlenje (usled opadanja upotrebe robovske radne snage; Kurbatov, ib.p.37).

32 To se vidi, recimo, i iz činjenice da Teodosijev kodeks (IV v.) sadrži 44 zakona koji se odnose na plebs, a u Justinijanovom kodeksu (VI v.) navedeno je još 11 novih (Lebedeva, ib.p.112). Zakoni iz Teodosijevog kodeksa izričito štite i potcrtavaju sva prava lične neprikosновенosti plebsa pa, po Lebedevoj, možemo govoriti o upornom „očuvanju izvornog antičkog pogleda na plebs kao osnovu zakonodavstva” (Lebedeva, ib.p.117).

33 Po tradiciji iz ranijih vremena, pravo na aktivno učestvovanje u političkom životu priznavano je samo gradskom plebsu, ali je u uslovima vizantijskog centralizma i ovo pravo bilo ograničeno; ipak, „ustavni” značaj plebsa kao društvenog reda i dalje je posebno istican preko ustanove defensora (zaštitnika) u čijem izboru je plebs zvanično učestvovao (Lebedeva, ib.p.127), kao i preko prava apelacije pred državnim administracijom odn. prava na izražavanje mišljenja pred imperatorom (Lebedeva, ib.p.127); koliko je plebs i dalje bio politički moćan, svedoče snažne plebejske partije u Carigradu koje su često imale odlučujući uticaj na tok političkih dešavanja: recimo, pobuna *Nika* 532. godine, „društveni pokret, gradski, po svojoj formi, i jedinstveni, i tipičan za ranovizantijsku epohu”, prilikom čijeg slamanja je moralo biti pobijeno 30.000 građana prestonice (Kurbatov, ib.p.53).

34 Lebedeva, ib.p.126.

u zapadnim³⁵, i kako se tokom ovog razdoblja ipak prilično dobro održavalo³⁶, upravo su kurijali za državu činili glavni izvor srednjeg činovništva i iz njih su u velikoj meri proizvođeni sudijski činovi³⁷.

I upravo zahvaljujući vitalnosti srednjih slojeva, iz kojih su regrutovane niže i srednje strukture upravnog aparata i iz kojeg je povremeno obnavljan i najviši sloj senatorskog staleža³⁸, rana Vizantija je mogla da ostvari mnogo veću društvenu i političku stabilnost, i da izbegne razorne građanske ratove oko političke vlasti, kojima je moćna aristokratija ruinirala rimski Zapad³⁹.

* * *

Ali, zapitajmo se, u koju od pretkapitalističkih formacija možemo svrstati ranovizantijsko društvo? U njemu svakako postoje značajni ostaci antičke formacije - ne samo u ekonomskoj snazi gradova, novčanoj privredi i mediteranskoj trgovini⁴⁰, već i u proizvodnom ropstvu⁴¹ i sloju robovlasnika⁴².

35 Zapadne kurije tradicionalno je činilo samo 100 kurijala, dok je na istoku njihov broj bio od 200 do 600, a u Antiohiji je dostizao i čitavih 1.200 (Lebedeva, ib.p.133).

36 Ni broj zakona koji se na ovaj stalež odnosi nije se tokom razmatranog razdoblja mnogo izmenio - u Teodosijevom kodeksu bilo je 192, a u Justinijanovom 180 (Lebedeva, ib.p.131).

37 Lebedeva, ib.p.137.

38 Od doba Dioklecijana, senatori od članova senata postaju društveni stalež, a od 372 g. svi činovnici određenog ranga dobijaju stepen senatorskog dostojanstva (Lebedeva, ib.p.156). Formiranje i popunjavanje senatorskog staleža u ranoj Vizantiji bilo je povezano sa služenjem u vrhovima carske administracije i upravo je to bio veoma značajan faktor političke stabilnosti države; i dok je na Zapadu većina senatora poticala iz starih aristokratskih porodica, od kojih se svaka smatrala sposobnom da istakne svoga kandidata za carski presto, „senatorska aristokratija rane Vizantije u svom dovoljno značajnom delu bila je regrutovana tokom IV veka od predstavnika više demokratskih krugova, iz plebejske vrhuške; oni su u većoj meri zavisili od službe i bili pouzdaniji oslonac režima“ (Lebedeva, ib.pp.153;155). „Na istoku je za veoma široke kategorije imućnih ljudi postojala mogućnost pristupa senatorskom staležu; vladina politika je otvorila 390-430 g. veoma široki ulaz u senatorski stalež, ne zahtevajući osobito visoki nivo bogatstva“ tako da su „nafatimi“ ljudi, bogati plebeji, lako mogli postati i postajali su sentori“ (Lebedeva, ib.pp.157-8). Senatori su morali imati određeno bogatstvo u zemlji (Lebedeva,ib.p.158), ali je tokom vremena porasla i mogućnost da i visoki činovnici bez zemlje postanu članovi ovog reda (Lebedeva, ib.p.159). Inače, posebnim zakonom je svim nižim senatorima bilo naređeno da moraju živeti u provincijama (Lebedeva, ib.pp.160-161), dok su u carigradskom senatu sedeli samo senatori višeg razreda (Lebedeva, ib.p.162).

39 Kudikamo veća politička stabilnost Istoka vidi se iz činjenice da je u periodu od 284. do 602. godine carska kruna svega pet puta uzurpirana, dok su se u isto vreme na Zapadu uzurpatori gotovo neprekidno smenjivali (Jones, ib.pp.363-364).

40 Dok je kriza III veka nanela ozbiljan udarac drumskom saobraćaju, znatno jeftiniji morski transport uspeo je da opstane i da postepeno, tokom sledećih dva veka, uspostavi raniji intenzitet; to se najbolje može videti po arheološkim iskopavanjima ranovizantijskih primorskih gradova, koja pokazuju njihov intenzivan rast tokom IV i V veka, proširenje njihovih luka, povećanje broja stanovnika itd (Kurbatov,ib.p.33-34).

41 Ropstvo je i dalje pre svega proizvodno (Lebedeva, ib.p.164): robovski rad je snažno prisutan u zanatskoj proizvodnji gde su robovi upošljeni pre svega kao kvalifikovani

No, to su samo ostaci - istina, snažni i značajni ali, ipak, nedovoljno dominantni da oboje celokupnu privrednu, društvenu i državnu strukturu ovog društva. Isto tako, u ranoj Vizantiji postoje i elementi klasičnih tributarnih društava - jaka centralizovana država, moćna poreska mašina⁴³, državna kontrola nad privredom⁴⁴, profesionalizovana armija⁴⁵, itd. Ali, vizantijska država nema *raison d'etre* koji imaju ostale tributarne države (jer osim u oblasti Egipta njena privredno-regulativna funkcija nije nužna), a sa druge strane, država, premda značajan, nije i najveći a kamoli jedini vlasnik zemlje⁴⁶ tako da, umesto dominacije državnih seljaka (tačnije seljačkih opština) kao u ostalim tributarnim društvima, ovde imamo široku paletu odnosa i državne i privatne zemljišne zavisnosti i slobodnog poseda - od klasičnog ropstva, preko više veoma različitih formi kolonatastva, do nezavisnog seljaka.

Ali, ono što karakteriše ranovizantijsko društvo, ono što ga čini izuzetnim i različitim u odnosu na sve ostale tipove pretkapitalističkih društava, jeste specifičnost njegovog dominantnog tipa načina proizvodnje, specifičnost osnovne forme zemljišne eksploatacije koju možemo nazvati *državno-kolonatskim sistemom*.

Kolonat je ustanova zajednička za rimski Zapad i rimski Istok, ali je ona u ova dva područja, od IV veka pa nadalje, doživela sasvim različiti razvoj. Na Zapadu, slabljenjem i konačnim uništenjem centralne državne vlasti, kolonat je gubio

radnici (Lebedeva, ib.pp.65-66), tako da za gradski plebs ropski rad i dalje predstavlja osnovni izvor dohotka (Lebedeva, ib.pp.58-59;124); robovi služe u municipalnim ustanovama kao stražari, pisari, policajci, čistači itsl. (Lebedeva, ib.pp.60), u gradskim i državnim manufakturama (*ergasteria publica*; Lebedeva, ib.pp.63-65) itd; robove ne drže samo brojni veliki zemljoposednici, već u VI v. i manji seljaci koriste rad robova (Lebedeva, ib.pp.50;119); otuda je razumljivo što se u Vizantiji još u VI veku značajni deo zarobljenika pretvara u roblje, a trgovina robovima i dalje cveta (Lebedeva,43-45).

42 „Kurijali se s pravom smatraju tradicionalnom osnovom i najmasovnijim osloncem antičkog robovlasničkog društva, osnovna i najmasovnija grupa robovlasničke klase, ako je uzmemo kao celinu“ (Lebedeva, ib.p.130).

43 Godišnji budžet Vizantije - koji se punio i izvozno-uvoznim taksama, ali ipak najviše prihodima od zemljarine - u doba Justinijana I (527-565) po Džonsonovim procenama iznosi 3.200.000 zlatnih solida/nomizmi (Jones, ib.p.179), čemu treba dodati tradicionalni tribut u žitu koji je stizao iz Egipta i koji je, u isto doba, dostizao vrednost od 800.000 solida (Jones, ib.p.8). Inače je za Justinijana iz Egipta u Carigrad godišnje dovoženo 8.000.000. *artabae* ili 176.480 t žita (1 artaba = 3, 5 modija; 1 modius = 6,303kg; 1 artaba = 22,06kg) dovoljno za godišnju ishranu 600.000 ljudi (Jones, ib.p.231).

44 Država je strogo nadzirala proizvodnju i trgovinu: izdavala je uredbe, proizvodila, kupovala i prodavala robu, zadržavala monopol na trgovinu ili proizvodnju pojedinih proizvoda, nadgledala rad privatnih preduzeća, nadzirala kvalitet, količinu i cenu proizvoda itd; v.Breje, ib.pp.177-178.

45 Za odbranu granica Vizantiji je trebala vojska od oko 120.000 ljudi (Ostrogorski, *PDVC*, p.51), a ona je u ovom razdoblju bila pretežno profesionalna: prema podacima iz nešto donjijeg razdoblja, oficirske plate kretale su se od 72 do 2.880 nomizmi (zavisno od čina), a vojničke plate od 6 do 9 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, p.227). Međutim, sama vojnička najamnina predstavljala je tek deo stvarnih primanja vizantijskih vojnika koji su dobijali i dodatne prinadležnosti u namimicama, odelu, obrocima za životinje itd. u iznosu od preko 9 nomizmi (Ostrogorski, ib.p.228). Sve u svemu, jasno je da je najveći deo budžeta morao ići na vojsku (Ostrogorski, *PDVC*, p.51).

46 Kurbatov,ib.p.39.

Prvo, dok je u tributarnim društvima zemlja *državno* vlasništvo (tačnije, nominalno vlasništvo suverena), u ranovizantijskom društvu, u kome su rimske pravne tradicije potpuno sačuvane, zemlja je u jasno definisanom *privatnom* posedu zemljovlasnika;

Drugo, u tributarnim društvima *seoska opština* je osnovni posrednik između seljaka i države dok se u ranovizantijskom društvu državne dažbine od seljaka prikupljaju posredstvom *zemljoposjednika* ili, ređe, neposredno od pojedinačnih seljaka-zakupaca;

I treće, u tributarnom sistemu država uzima od seljaka kompletan *tribut* (i deo koji je u idealnom smislu zemljišna renta, i deo koji je porez), dok se u ranovizantijskom državno-kolonatskom sistemu višak vrednosti uzet od seljaka deli na *zemljišnu rentu*, koja ide zemljoposjedniku, i *porez*, koji ide državi.

Osim ovih, glavnih, i po ostalim komponentama kao i po njihovom rasporedu unutar društveno-ekonomske strukture vizantijsko se društvo korenito razlikuje od ostalih tributarnih društava:

– prvo, u tributarnim društvima seoska opština je naturalna, samodovoljna zajednica, sa prilično slabom izdiferenciranom poljoprivrede i zanatstva, a trgovinska se razmena odvija samo na nivou gradova⁶⁰; nasuprot tome, ranovizantijsko selo tesno je vezano uz gradsko tržište i neposredno uključeno u razmensku, odnosno novčanu privredu⁶¹;

– drugo, grad je u tributarnim društvima najpre agrarno-rezidencijalno središte čija je ekonomska uloga prvenstveno potrošačka⁶²; ranovizantijski je grad, međutim, nosilac istinske urbane privrede, zanatsko i proizvodno središte sa jakim i nezavisnim zanatsko-trgovačkim slojem⁶³;

– i treće, državni oblik koji odgovara tributarnom načinu proizvodnje jeste „najsuroviji oblik države, orijentalna despotija“⁶⁴; vizantijska država, naravno, nije primer demokratske uprave, ali je njen centralizam toliko rafinovaniji koliko vizantijska društveno-ekonomska struktura poseduje više autonomnih elemenata u odnosu na veoma čvrstu i monolitnu strukturu tributarnih društava. Glavni društveni slojevi imali su sasvim realan uticaj na državnu politiku: „vizantijsko društvo je, kao i rimsko, bilo političko, građansko društvo; otuda i pravo svih slobodnih građana da izražavaju svoja „mnenja“ i odgovarajuće forme njihove društvene, političke ak-

tivnosti; podanici su mogli izražavati svoje mišljenje (gnome) svaki na svome društvenom nivou, a vlasti su bile dužne da se prema njemu ravnaju“⁶⁵;

1. Recimo, carigradski senat, premda nije imao onu važnost kao rimski u doba Principata, u kriznim vremenima mogao je zadobiti i presudnu političku ulogu, pogotovo prilikom promene vladara⁶⁶.

2. Narod Carigrada, iako manje uticajan od rimskog plebsa, ipak je imao jednu vrstu ustavnog prava da učestvuje u izboru cara, i ovo pravo, kao što pokazuju istorijski primeri, nikako nije bilo samo ceremonijalno⁶⁷. Posebno su bile politički značajne organizacije prestoničkog plebsa - veneti i prasini (ili stranka plavih i stranka zelenih), koje su početkom V stoleća „bile priznate kao „ustavna“ politička snaga sa pravom zvaničnog učestvovanja u političkom životu - *politeuestha*“⁶⁸. Kao što Kurbatov naglašava, „ranovizantijske partije nisu bile samo prosti zaostatak antičke demokratije, već jedna nova, tipično poznoantičko-vizantijska pojava; realna socijalna evolucija i porast broja žitelja velikih gradova usloveli su usloženjanje i jačanje uloge ovih partija; isto kao što je senat, formiranjem senatorskog staleža, dobio veći politički značaj, tako je i „narod“ prestoničkih stranaka dobio određena ustavna politička prava“⁶⁹.

3. Slična prava imali su građani i u ostalim (provincijskim) gradovima: „ranovizantijski opšti gradski sabori razlikovali su se od njihove istočno-depotske varijante, u kojoj su se oni javljali samo kao sredstvo upoznavanja stanovništva sa voljom vladara i naredbama vlasti (s ciljem da se obezbedi njihovo najefikasnije sprovođenje), kao i od zapadno-rimskih sabora, koji, s obzirom na propadanje gradova, nisu imali stvarni značaj; ranovizantijski gradski sabori imali su, međutim, ne puko pravo da izražavaju svoje mišljenje povicima odobravanja ili neodobravanja već i da javno kritikuju delovanje gradske uprave i državne administracije“⁷⁰.

Pošto je jasno da ovakvo društvo nije tributarno, a još manje feudalno⁷¹, neki autori su ga jednostavno nazivali poznoantičkim⁷² - podrazumevajući pod tim nazivom pre svega onu osobitu formu koju je antička formacija poprimila na kraju svoje evolucije. Međutim, bez obzira na sve strukturalne sličnosti antičkog i „poznoantičkog“ društva i njihovu direktnu evolutivnu povezanost, razlike između osnovne društveno-ekonomske strukture ova dva socijalna entiteta ipak su toliko izražene - i sa stanovišta osnovnog produkcionog odnosa (ropstvo - kolonat), i sa stanovišta funkcionisanja privrede („slobodna“ ekonomija - državna intervencija i regulativa), i sa stanovišta političke nadgradnje (polisi i federacija autonomnih gradova - državni centralizam) - da se antičko i „poznoantičko“ tj. ranovizantijsko društvo opravdano

65 Kurbatov, ib.p.40.

66 Antonijadis-Bibicou, ib.p. 105.

67 Kurbatov, ib.p.41-42.

68 Kurbatov, ib.p.43.

69 Kurbatov, ib.loc.cit.

70 Kurbatov, ib.loc.cit.

71 Wickham C.J., „The Other Transition: From Ancient World to Feudalism“, *Past and Present*, No.103, 1984, pp.3-36; 8-9; Lebedeva, ib.p.164; Kurbatov, ib.pp.26-50.

72 Lebedeva, loc.cit; Kurbatov, loc.cit.

60 Antonijadis-Bibicou H., „Vizantija i azijski način proizvodnje“, in: *Iskušenja marksizma*, ib.pp.94-111; p.99.

61 „Selo je ostalo vezano s gradom, a povećavanje državnih dažbina i plaćanja kolona gospodaru stimulisalo je njihove veze sa gradskim tržištem. Seljak, upućen na gradsko tržište, tipičan je za ranovizantijski grad, pogotovo što je rastojanje do najbližeg grada retko bilo veće od 10 do 12 km.“ (Kurbatov, ib.p.31).

62 Antonijadis-Bibicou, loc.cit.

63 I u najobičnijem ranovizantijskom gradu bilo je prosečno od 50 do 100 trgovačko-zanatskih korporacija (kolegija), tako da su, po Kurbatovu, trgovci i zanatlije činili ne manje od 10-20% ukupnog gradskog stanovništva (Kurbatov, ib.p.31). Otuda Kurbatov naglašava da su i u ranovizantijsko doba gradovi zadržali svoje samostalne, tipično „gradske“ slojeve, pa su gradska središta mogla očuvati osnovnu proizvodno-trgovačku društvenu strukturu polisa (loc.cit).

64 Engels, *Anti-Duering*, ib.p.188.

moгу tretirati kao različiti tipovi pretkapitalističkih društava, naravno, međusobno povezanih istom evolutivnom linijom.

I bez obzira što su razlike između, recimo, Justinijanove Vizantije i republikanskog Rima (da i ne govorimo o klasičnoj Grčkoj) mnogo veće i značajnije od međusobnih sličnosti, u tipologizacijama su ova dva društva uzimana kao jedno, ne samo stoga što je ono što nazivamo državno-kolonatskim društvom tako očigledno evoluiralo iz svog antičkog prethodnika već i zato što je državno-kolonatsko društvo ipak bilo vremenski i prostorno ograničeno (na Istočno carstvo IV, V i VI veka) i bez prilike za potpuni evolutivni razvitak svih svojih elemenata (usled opšteg društvenog sloma početkom VII veka). Ali rasprostranjenost ovog tipa društva ipak nije bila zanemarljiva (to je prostor od 1 milion *km²*, koji je, u ono doba, naseljavalo 30-35 miliona žitelja⁷³), a sa druge strane, ovo je društvo tokom više od 300 godina ipak imalo dovoljno vremena da razvije upravo one svoje osnovne karakteristike koje su ga i učinile specifičnim u odnosu na druge tipove pretkapitalističkih društava, tako da nam postojeća istorijska evidencija, ipak, pruža sasvim dovoljno materijala za izradu veberovski idealnog tipa jednog specifičnog društva koje ćemo - po osnovnom produkcionom odnosu - nazvati državno-kolonatskim.

Sa ovim novim članom u tipologiji pretkapitalističkih društava dobijamo još istančaniji kategorijalno-analitički aparat kojim možemo pristupiti konkretnoj istorijskoj stvarnosti. Sada razdoblje od III veka pa nadalje nije više mutna istraživačka oblast koja se teško uklapa u dobro izgrađene predstave o prethodnoj i potonjoj društvenoj evoluciji⁷⁴, već se pred nama stvara slika jednog jasno individualizovanog tipa društvenog sistema čiji se elementi - kao što ćemo videti - bez obzira na slom u VII veku žilavo zadržavaju (ili obnavljaju) i u docnijoj društvenoj evoluciji.

2.2. Srednjovizantijsko društvo i „slobodno-seljački” način proizvodnje

Kada je reč o evoluciji društvene strukture rane Vizantije, opšti pravac strukturalnih izmena može se prilično lako otkriti u osnovnim tendencijama koje su se jasno ispoljavale tokom IV, V i VI veka: opšte uvećanje imovinske diferencijacije⁷⁵, sasređenje proizvodnih robova u vlasništvo sve manjeg broja zemljoposjednika⁷⁶, postepeno slabljenje i propadanje srednjih građanskih staleža⁷⁷, smanjenje slo-

73 Kurbatov, ib.pp.20;23.

74 Tako, recimo, M.Finli javno priznaje poraz pišući kako je „nesposoban da uklopi kasnu antiku u ma koju prethodnu seriju stupnjeva” pošto mu je jasno da „robovsko društvo (slave society) nije neposredno vodilo (give way) u feudalno društvo” (*Ancient Slavery and Modern Ideology*, London 1980, p.149).

75 Lebedeva, ib.pp.116, 141-142; Kurbatov, ib.p.49.

76 Lebedeva, ib.p.47.

77 Posebno je stalež kurijala u Justinijanovo doba bio u krizi (Lebedeva, ib.p.132). Već na prelazu iz IV u V vek propada jedan deo starih članova kurija, dok se drugi deo snažno bogati prelazeći u redove senatora (Lebedeva, ib.pp.138-139), ili formirajući posebni elitni deo kurijala koji se u zakonima naziva *principales* (Lebedeva, ib.p.141). Tokom celog V veka izraženo je socijalno zbližavanje *principales*-a i nižih redova provincijskih senatora koji sve više iz njih izrastaju (Lebedeva, ib.p.143), kurijalska elita

bodnog poseda i širenje kolonatastva na slobodne seljake⁷⁸, pretvaranje slobodnih kolona u zavisne⁷⁹ itd. Očigledno, u ranovizantijskom društvu ovog perioda postepeno slabe i propadaju srednji slojevi - pre svega slobodno seljaštvo, a društvena struktura doživljava snažnu imovinsku i statusnu bipolarizaciju. Ali, umesto da Vizantija postane društvo velikog zemljoposeda i opšteg kolonatastva - što bi se moglo očekivati prema dotadanjim evolutivnim trendovima - u VII veku (sa evolutivno-istorijskog stanovišta gotovo preko noći!), pred nama izranja jedno sasvim novo i drugačije društvo, društvo koje za svoju osnovu ima *slobodnog seljaka* i slobodni zemljišni posed.

Šta je proizvelo ovaj obrt, šta je to što je poremetilo logiku endogene evolucije i dovelo do tako radikalnog preuređenja društvene strukture da se od toga doba Vizantija uzima kao sasvim novo i korenito drugačije društvo?⁸⁰ Zastupnici škole endogene evolucije na ovom mestu pribegavaju uglavnom konstruisanju jedne *ad hoc* hipoteze, kako bi pokušali objasniti odstupanje od osnovnog pravila utvrđenog teorijom. Po ovoj hipotezi, pored *transparentnog* evolutivnog trenda postojao je još jedan, *latentni* evolutivni trend koji je, početkom VII veka, izbio na površinu i prevladao⁸¹. Taj drugi trend, posve suprotan prvom - jer je vodio ka potpunom oslobođenju seljaka od kolonatskih odnosa - prema pristalicama ove teorije izvirao je iz specifične geneze kolonatastva na Istoku. Naime, za razliku od zapadnog patrocinjuma koji je bio individualan, na Istoku su čitava sela, koja nisu mogla da ispune obaveze prema fisku, kolektivno stupala u kolonatski odnos sa magnatima; to je, objašnjava se dalje, razlog što je na Istoku postojala ne samo slaba „lična vlast” gospodara nad kolonom, već i što su ranovizantijski koloni uporno težili da povrata svoja ranija vlasništva i svoju raniju nezavisnost⁸². I kada je vojnički car

stalno prebacuje u stalež senatora, uspevajući da se dokopa i najviših zvanja u državnoj administraciji (Lebedeva, ib.p.140), dok ostali deo kurijalskog staleža propada. Justinijan će svojim zakonodavstvom pokušati da ojača kurijalski red koji je do njegovog doba već bio prilično oslabio i izgubio na svojoj ranijoj društvenoj snazi, ali njegove mere nisu stigle da daju rezultate (Lebedeva, ib.pp.145-148).

78 Veće širenje kolonatastva na sitne slobodne seljake beležimo već od kraja IV veka (Lebedeva, ib.pp.92;105); seljaci su sve više, u nemogućnosti da plate porez, morali svoje čestice zemlje - u procesu patrocinija - ustupati veleposednicima od kojih su ih, zatim, ponovo dobijali, ali ovaj put ne kao vlasnici već kao zakupci.

79 U ranoj Vizantiji postojala je još uvek masovna kategorija slobodnih kolona (*coloni liberi*). Njihova sloboda sastojala se u ugovornoj slobodi biranja komada zemlje i uslova pod kojima će obrađivati zemlju, ali i njih je država vezivala za prebivalište i morali su nastaviti da plaćaju porez državi (Lebedeva, ib.pp.90-91), tako da se u Justinijanovim novelama položaj ovih kolona već sasvim približio tzv. enapografima (Lebedeva, ib.p.90).

80 Ovo je opšte mesto kod vizantologa; tako, recimo, Ostrogorski govori o „jasnom prelomu” koji se dogodio početkom VII veka i posle kog Vizantija postaje „suštinski nova državna i društvena tvorevina” (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.15). „Sada tek počinje vizantijska istorija u pravom smislu, istorija srednjovekovnog grčkog carstva” (Ostrogorski, *IV*, ib.p.103).

81 Kurbatov, ib.p.70.

82 Patlagean E., *Pauvrete economique et pauvrete sociale a Byzance 4-7 siecles*, Pais 1977, p.285; Eibach D., *Untersuchungen zum spaetantiken Kolonat in der kaiserlichen Gesetzgebung unter besonderer Beruecksichtigung der Terminologie*, Koeln 1977, pp.22-23; Lebedeva, 69-70;95;106).

Foka (602-610), pregao da sistematski istrebi sve svoje političke protivnike - kojih je najviše bilo upravo u sloju velikih zemljoposjednika - težnja seljaštva da povрати imovinu planula je svom snagom, dovodeći Vizantiju VII veka do istinske socijalne revolucije⁸³.

Mora se reći da ova hipoteza, pored njene osnovne mane - nedostatka odgovarajućih potvrda u istorijskim izvorima⁸⁴ - ima makar još nekoliko slabih tačaka. Teško je poverovati da je Foka baš čitav veleposednički stalež doživljavao kao svoga protivnika, osim ako je bio paranoičan ili je iz nekog posebnog razloga želeo da uništi čitavu vladajuću klasu. Ako je to i tačno, može se posumnjati da li je bio baš toliko moćan i efikasan da je stvarno mogao istrebiti većinu velikih zemljoposjednika. Pa čak da je i to tačno, ostaje najsumnjivije kako su, zapravo, seljaci mogli tako lako preuzeti vlasnička prava od svojih proskribovanih gospodara, i zašto ovi veliki posedi nisu - u skladu sa uobičajenom vizantijskom praksom politički motivisanih konfiskacija - jednostavno postali državna dobra (a seljaci državni koloni), ili zašto nisu ustupljena političkim pristalicama cara kao nagrada ili zalog odanosti (pri čemu su seljaci, opet, ostajali u zavisnosti od novih vlasnika). Jedina mogućnost kojom se konsistentno objašnjava kako su seljaci zadobili nazad svoja vlasnička prava za vreme Fokinih proskripcija, jeste ona po kojoj je Foka *svesno* težio promeni društvene strukture, tj. svesno želeo da uništi zemljišnu aristokratiju i postavi društvo na novi osnov. Međutim, ova pretpostavka protivi se svemu što znamo o ovom caru, uzurpatoru i tiraninu, pa ju je stvarno teško uzeti za ozbiljno⁸⁵, no, ako je tačna, društvena evolucija više ne bi mogla biti posmatrana samo kao prirodna realizacija (prirodna u smislu spontanosti) unutrašnjih potencija strukture, već kao proces u kome je od samog početka intervencija individualnog ljudskog faktora od presudne važnosti - čime pristalice teorije endogene evolucije zapravo stižu do stanovišta posve suprotnog njihovoj polaznoj koncepciji.

Ne sporeći istinitost nekih elemenata ove hipoteze, radije se priklanjamo viđenju koje iznosi Ostrogorski (kao i njegovi učenici⁸⁶), a po kome je glavni uzročnik preloma u društvenoj evoluciji Vizantije VII veka *egzogeni činilac*, tačnije, izmenjeno vojno-istorijsko okruženje koje je dovelo do sloma glavnih elemenata dotadašnje državne i društvene strukture. Sve što je Istočno carstvo do toga doba uspevalo da izbegne - i najezde zavojevača i ratna pustošenja - zadesiće ga svom silinom krajem VI i početkom VII veka. Persija, moćni istočni sused Vizantije koji do tada nije ispoljavao veću agresivnost, osetivši Justinijanovu megalomansku opčinjenost rekonkvistom na Zapadu⁸⁷, već u njegovo doba počinje da upada na

vizantijsku teritoriju⁸⁸. Za vreme vladavine Justinijanovog naslednika Justina II (565-578), izbija žestok i dvadesetak godina dug rat sa Persijom, koji će - bez obzira na neodlučan ishod - Justinijanovim bespotrebним ratovima ionako već iscrpljenu Vizantiju, još više iznuri⁸⁹. Uz to, kada su se krajem VI veka na balkanskim granicama pojavili Sloveni i Avari - Vizantija, prinuđena da ratuje na dva fronta⁹⁰, jednostavno počinje da se lomi pod udarima neprijatelja: Avari i Sloveni zauzimaju gotovo ceo Balkan, a Persijanci do 619. godine zaposedaju sav vizantijski istok (Jeremeniju, Siriju, Palestinu i Egipat⁹¹), pustoše srce Male Azije⁹², i 626. godine organizuju, zajedno sa Avarima, napad na Carigrad⁹³.

Početak 20-ih godina VII veka upravo je vrhunac krize. Od celokupnog državnog organizma nekadašnjeg carstva preostala je samo velika glava - Carigrad, dok su ostali delovi tela odsečeni ili izranavljeni. Situacija je toliko očajna da car Iraklije čak pomišlja i da napusti Carigrad, i da svoju rezidenciju prenese u jedinu pošteđenu oblast, Kartaginu, kako bi odatle lakše organizovao odbranu, ali, protesti carigradskog stanovništva i samog patrijarha odvrću ga od toga⁹⁴. Bogate istočne provincije zauvek su izgubljene⁹⁵, Balkan zaposednut, Mala Azija opustošena, a u državnoj kasi nema više novca za iznajmljivanje plaćeničkih trupa koje su do tada činile osnovu vojske.

Na kojim osnovama organizovati odbranu, i kako regenerisati društveni organizam? Vizantija je imala sreću da u tom trenutku na svom prestolu ima „jednog od najvećih vladara vizantijske istorije”⁹⁶ - Iraklija (610-641). On je, prema Ostrogorskom, na preostalom delu teritorije Male Azije smelo pristupio korenitim državnim i društvenim reformama. Imajući u vidu iskustva jednog od svojih carskih prethodnika Mavrikija (582-602),⁹⁷ Iraklije je odlučio da za osnovu svoje vojske uzme *slobodnog seljaka-vojnika* (tzv. stratiota) kome bi država za izdržavanje dodelila izvesni komad zemlje na trajno korišćenje (ili dopunila njegovo imanje do

veličine” nego neke stvarne državne ili društvene potrebe (prema: Kurbatov, ib.p.51). Od 38 godina, koliko je trajala Justinijanova vladavina, Vizantija je 32 godine ratovala (Kurbatov, ib.p.61), što je toliko iscrpljivalo zemlju da je Justinijanova smrt dočekana sa olakšanjem - kao što je zapisao njegov savremenik Evagrije u *Crkvenoj istoriji*, Justinijan je umro tek „pošto je ceo svet ispunio ropotom i neredom” (Kurbatov, ib.p.65).

88 Persija upada 540. godine u Siriju, razara Antiohiju i dospeva do same obale Sredozemlja (Ostrogorski, *IV*, ib., p.91).

89 Ostrogorski, *IV*, ib. pp.97-98.

90 Ostrogorski, *IV*, ib. p.99.

91 Ostrogorski, *IV*, ib. p.112.

92 Ostrogorski, *IV*, ib. p.109.

93 Ostrogorski, *IV*, ib. p.121.

94 Ostrogorski, *IV*, ib. p.109.

95 Posle pobe nad Persijancima kod Ninive 627. godine Iraklije istina uspeva da povрати istočne provincije, ali za kratko; nekoliko godina docnije, Arapi će definitivno osvojiti ceo vizantijski istok (636. Siriju, 642. Egipat, itd); Ostrogorski, *IV*, ib. pp.117-118.

96 Ostrogorski, *IV*, ib.p.109.

97 Mavrikije je, smatra Dženkins, sličan sistem uspeo da sprovede u oblasti Ravene i Kartagine kao odgovor na tešku vojnu situaciju posle osvajanja Italije od strana Lombarda, i upada Berbera u Severnu Afriku. Iraklije, koji je bio sin upravo kartaginskog egzarha, mogao se, tako, najneposrednije upoznati sa svim prednostima ovoga sistema nad starim vojno-organizacionim strukturama (Jenkins, ib.pp.15-20).

83 prema Kurbatovu, ib.p.68.

84 Kurbatov, loc.cit.

85 Kurbatov, loc.cit.

86 Recimo, Jenkins R., *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610-1071*, „University of Toronto Press”, Toronto 1987. Dženkins u predgovoru sam ističe da je svoju knjigu radio prvenstveno prema *Istoriji Vizantijskog carstva* Ostrogorskog: „Ovo delo, koje je jedno od najvećih dostignuća svih vremena na ovom polju, odlikuje se dubokim prosuđivanjem, iscrpnom tačnošću, majstorskom obradom i sažimanjem, i bogatim upućivanjem na svaki važniji izvor, bilo primarni, bilo sekundarni” (Jenkins, ib.p.xii).

87 Istoričari s pravom govore da su Justinijanovi dugi i bespotrebni ratovi za osvajanje Italije, Afrike i Španije bili pre posledica njegovog „kolosalnog častoljublja” i „manije

propisane veličine)⁹⁸, a stratiot bi se obavezao na službu po pozivu u mesnim odbrambenim snagama. Posed je - uz službu - bio nasledan⁹⁹, i omogućavao je osnovnu opremu za konjanika¹⁰⁰.

Osim toga, ostatku seljaštva omogućeno je uziraćenje i naseljavanje razaranjem opustelog zemljišta Male Azije, a lako je pretpostaviti da su upravo u tom vremenu haosa i velikih lomova, raskinuti zaostali zakupački (kolonatski) odnosi između preživelih sela i veleposednika. I tako, dok *Codex Justinianus* iz VI veka zna gotovo jedino za veleposednike i njihove kolone, već *Nomos georgikos* iz VII veka¹⁰¹ govori prvenstveno o slobodnim seljacima i njihovim posedima¹⁰²; seljaci su određeni kao nezavisni gospodari svoje zemlje (kyrioi) čija sloboda kretanja nije ograničena, i čija je jedina obaveza da državi plaćaju porez; „vizantijski izvori sasvim jasno pokazuju da je seljačka zemlja nasleđstvom prelazila s pokolenja

98 Zemljišni posed stratiota bio je određen vrednošću zemlje u iznosu od 288 pa do 360 nomizmi za konjanika i 144 nomizmi za mornara (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.228). Za 1 nomizmu moglo se kupiti od 1 do 10 modija zemlje (1 modij=1/12 ha), zavisno od kvaliteta zemljišta (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.237-239) što znači da je veličina stratiotskog poseda morala iznositi između 24 i 30 ha zemlje prvog kvaliteta, ili nešto više lošijeg. Osim toga, stratioti koji su kolonizovali napuštene predele, dobijali su i izvesnu pomoć neophodnu za zasnivanje poljoprivrednog gazdinstva; tako su, recimo, Saraceni, koji su naseljavani sredinom X veka, osim zemlje dobijali i po 3 nomizme pomoći iz kase teme u koju su naseljavani, zatim 6 nomizmi za nabavku zaprege i po 54 modija žita za seme i ishranu, a takođe su prvih 3 godine bili oslobođeni i svih obaveza prema državi (Litavrin, ib.p.238).

99 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.19; *IV*, ib.p.115; jedino ograničenje u naslednim pravima stratiota ticalo se zabrane da naslednik bude lice iz višeg staleža, čime su se želele preduprediti moguće zloupotrebe i zaštiti stratioti od pritisaka (Ostrogorski G., *O vizantijskom feudalizmu* (u daljem tekstu VF), „Prösveta“, Beograd 1969, p.136).

100 Kao običan godišnji prihod stratiota smatran je iznos od 18,5 nomizmi (Ostrogorski, *VF*, ib.p.135). Kako je stratiot bio obavezan da se javi na konju (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.19; *IV*, ib.p.115) da bi smo mogli da procenimo stvarnu visinu stratiotovog prihoda bilo bi interesantno videti kolika je bila kupovna moć nomizme. Dakle, za 1 nomizmu mogao se platiti rad slobodnog radnika (često i kvalifikovanog) u trajanju od mesec dana (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.220-222), za 1 nomizmu dobijalo se 12 modija ili 75,63 kg žita (1 modius = 8,754 kg; 1 l žita = 0,72 kg; 1 modius = 6,303 kg; Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.246), za 1 nomizmu moglo se kupiti i 17 l vina (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.248), 11 l ulja i 13,7 l meda (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.249), 600 svežnjeva zeleniša (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.249), 20 pilića, 2 artabe grožđa (1 artaba = 3,5 modija), 12 artabi urmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.250), 4 jednostavna ogrtača (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.36); za nekvalifikovanog roba je trebalo izdvojiti 20 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.225), vojnička plata bila je 6-9 nomizmi (+ dodaci u naturi Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.227-228), cene vinograda u XIII veku (kada je nomizma značajno izgubila od svoje vrednosti) bile su 72 nomizme za 1 ha (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.36); cena konja bila je oko 12 nomizmi, mazgi 15 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.252), magarca 3 nomizme, a vola 6 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.255), svinja je stajala 1 nomizmu, ovca 1/2 (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.256); veliki brod nosivosti 20.000 modija koštao je 1.000 nomizmi (Jones, ib.p.290), a kuća koja se nalazila na jednom veoma povoljnom pijačnom mestu u Carigradu, prodana je u X veku za 2.000 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.236); egzistencijalni minimum za Vizantiju X-XI veka Litavrin procenjuje na 5-7 nomizmi (Litavrin, ib.p.236).

101 Po svoj prilici u doba Justinijana I (685-695); Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.65.

102 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.52.

na pokolenje i da je vlasnik mogao slobodno da je otuđi kako god je hteo - prodajom, poklanjanjem ili izdavanjem pod zakup¹⁰³; pored zemlje, seljaci imaju pravo da poseduju i robove¹⁰⁴.

Tako *slobodan seljak - vojnik*, i *slobodan seljak - poreski obveznik*, u VII veku postaju osnova vizantijskog društva¹⁰⁵ i tako će ostati, kao što ćemo videti, sve do početka XI veka. Osobito značajne - upravo sa stanovišta jačanja slobodnog seljaštva - bile su kolonizacije Slovena u opustošenim oblastima Male Azije, koje su tokom VII veka (i docnije) organizovale vizantijske vlasti¹⁰⁶. Izuzetno pogodni za tip kolonizacije kome je težila Vizantija¹⁰⁷, Sloveni su, kao slobodni zemljoradnici, uspeali da do kraja ojačaju već od ranije snažne slojeve slobodnog seljaštva u Maloj Aziji¹⁰⁸, tako da je ova oblast - koja će do kraja vizantijske istorije predstavljati kičmu carstva - postati zemlja slobodnog seljačkog poseda¹⁰⁹. Sa obnovom Vizantijske moći, od VIII veka nadalje, tematski će se sistem proširiti i na povraćene oblasti Trakije, Grčke, Sicilije i Južne Italije¹¹⁰.

Iraklijeve vojno-organizacione i društvene reforme (tzv. tematsko uređenje) već su za njegove vladavine počele da daju odlične rezultate, pa su se od tada pa sve do XI veka, gotovo svi vizantijski carevi čvrsto držali smera koji je zacrtao Iraklije. Uvođenje tematskog uređenja značajno je rasteretilo državni budžet, jer su izdaci za vojsku smanjeni za trećinu, pa i čitavu polovinu¹¹¹, a seljaci su, oslobođeni obaveza prema veleposednicima, bili znatno sigurnije poreske platiše, pa se već za Iraklijeve vladavine Vizantija uspeala konoslidovati i trajno povratiti celu Malu Aziju. Upravo na temeljima tematskog poretka, vizantijski carevi su u VIII i IX veku uspešno vodili odbrambenu borbu na više frontova, da bi od 863. godine Vizantija čak prešla u ofanzivu, otimajući tokom X veka prostrane oblasti Arabljanima i obarajući moćno susedno Bugarsko Carstvo¹¹².

Našem insistiranju na važnosti egzogenog činioca u društvenoj evoluciji, može se ovde pogovoriti da ne odgovara na pitanje zašto je spoljni pritisak početkom VII veka doveo do sloma stare društveno-ekonomske strukture dok sledeća, podjednako snažna iskušenja kojih nije bilo malo ni u VIII i IX veku, nisu izazivala takve tektonske poremećaje u vizantijskom društvu? Naime, vojno-istorijsko

103 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.67.

104 Kada imućniji seljak više nije u stanju da obradi svu svoju zemlju zbog njene veličine, on najčešće angažuje robove ili nadničare (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.108).

105 Ostrogorski, *PDVC*, ib. pp.16; 17; 19; 20; *IV*, ib.pp.112; 115.

106 Ostrogorski, *IV*, ib.pp.114; 132; 144.

107 Dženkins posebno ukazuje na izuzetnu pogodnost Slovena za kolonizaciju. Premda srčani i hrabri, Sloveni su uglavnom bili mirni, skromni i marljivi zamljoradnici koji su se korenito razlikovali od divljačnih stepskih naroda. Za svoje susede, Sloveni su postajali istinski opasni tek kada bi im na čelo došao neki strani elemenat - poput Avara ili docnije Bugara, koji bi ih mogao organizovati i pokrenuti u osvajačke pohode. Ali, po svome mentalitetu i po navikama, Sloveni su se odlično uklapali u vizantijsku kolonizacionu politiku, što se vidi po brzini kojom su uspevali da privredno obnove ispražnjene i zapušteno maloazijske oblasti (Jenkins, ib.p.12).

108 Lebedeva, ib.p.120.

109 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.64; *VF*, ib.pp.134-5; Brandt, ib.p.72.

110 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.26.

111 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.51.

112 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.52; *IV*, ib.pp.225-226.

okruženje i u narednom periodu je po Vizantiju ostalo izuzetno nepovoljno: Arapi 674. godine - dakle na vrhuncu svoje osvajačke snage! - stižu do Carigrada i četiri godine ga opsedaju¹¹³ ali, 678. godine, Vizantija postiže istorijsku pobedu kojom spašava jugoistočnu Evropu od arapskog osvajanja¹¹⁴; u avgustu 717. godine Arabljani ponovo, sa ogromnom flotom i vojskom, dospevaju do Carigrada, opsedaju ga čitavu godinu i ponovo bivaju teško poraženi¹¹⁵; posle toga, Vizantija mora da vodi neprekidne ratove protiv Bugara i njihovog carstva koji traju tokom celog VIII i početkom IX stoleća¹¹⁶, a 904. godine Arapi čak uspevaju da zauzmu i opljačkaju Solun¹¹⁷. Ali Vizantija u svim ovim iskušenjima niti je slomljena, niti se njena društveno-ekonomska struktura u bilo čemu promenila.

Moramo najpre istaći da naše insistiranje na važnosti egzogenog činioca u društvenoj evoluciji ne znači istovremeno i zastupanje stanovišta po kome svaki put, kada se ovaj činilac promeni, ili kada obnovi dejstvo, automatski dolazi do transformisanja društveno-ekonomske strukture. Kao što smo napomenuli u prvom poglavlju ove glave, činilac vojno-istorijskog okruženja (W) nezavisna je promenljiva koja nema automatsko kauzalno dejstvo na strukturu, ali u određenim okolnostima, kada kompozicija delova strukture nije adekvatna sa stanovišta otpora prema spoljnim uticajima, ovaj faktor može katalizatorski delovati na procese u strukturi, ili je - uništenjem njenog državnog okvira - čak potpuno razoriti. Najdublja državna i društvena agonija, u kojoj se Vizantija našla početkom VII veka, ne pokazuje samo snagu spoljnog pritiska već i slabost same strukture prema toj vrsti spoljnog delovanja; to što neka kasnija i jednako snažna delovanja faktora W nisu proizvodila slične reakcije ne znači da ovaj činilac nema kauzalnu snagu već samo pokazuje da je društveno-ekonomska struktura Vizantije posle Iraklijevih reformi iznašla efikasnije mehanizme odgovaranja na ovaj tip izazova iz okruženja, nego što ih je posedovala pred-iraklijevska Vizantija.

Međutim, mora se istovremeno imati na umu da ni ova, veća otpornost srednjovizantijske društvene strukture na pritiske iz okruženja, nije, sama po sebi, morala biti nikakvo čvrsto jamstvo očuvanja strukture pred delovanjem faktora W - da nije bilo izvesne vojno-tehnološke nadmoći Vizantije (koja se ogledala u vrhunskoj fortifikaciji Carigrada¹¹⁸ i u posedovanju svojevrstnog tajnog oružja tzv. grčke

113 Ostrogorski, *IV*, ib.p.138.

114 „Značaj vizantijske pobede iz 678 g. ne može se dovoljno oceniti. To je bilo prvi put da je nadiranje Arabljana zaustavljeno. Od tri pobede koje su spasile Evropu od muslimanske pobede (misli se i na pobedu Lava III pod Carigradom 718. i na pobedu Karla Martela kod Poatjea 732. - AS) pobeda iz 678. bila je ne samo prva nego i najznačajnija. Tadašnja navala na Carigrad bila je najjača koju je evropski svet sa arablanske strane ikada doživeo. Carigrad je bio poslednja brana koja je stajala na putu arablanskoj invaziji; što je ova brana izdržala, bio je spas ne samo za Vizantijsko carstvo već i za evropsku kulturu” (Ostrogorski, *IV*, ib.p.139). Odbačeni sa istoka Evrope, Arapi se okreću Zapadu - 697. godine osvajaju Kartaginu, do 711. posedaju celu severnoafričku obalu, nakon čega ulaze u Evropu zapadnim putem - preko Španije (Ostrogorski, *IV*, ib.pp.153-154).

115 Ostrogorski, *IV*, ib.p.165.

116 Ostrogorski, *IV*, ib.pp. 140; 175; 200.

117 Ostrogorski, *IV*, ib.pp.249-250.

118 Bedemi sazidani oko Carigrada početkom V veka predstavljali su „vrhunac vojno-inže-

vatre kojim su redovno uništavane flote napadača¹¹⁹) vizantijska prestonica bi, bez ikakve sumnje, pala prilikom velikih arapskih opsada, i evolutivna istorija ovoga dela Evrope jamačno bi krenula sasvim drugim pravcem - bez obzira na relativno dobru otpornost/stabilnost postojeće društveno-ekonomske strukture.

Druga primedba mogla bi se ticati naglašavanja uloge jedne ličnosti u transformisanju društvene strukture. Primetna je nelagodnost teoretičara kada duboke strukturalne promene treba objasniti delatnošću jedne ličnosti - ma kako veliki bio njen politički značaj. Tako, recimo, Hiks smatra da predmet teorijskog razmatranja mogu biti samo one istorijske pojave koje ne zavise od egzistencije ili karaktera ove ili one istorijske ličnosti: za razliku od *Francuske revolucije* koja ne može biti predmet teorijskog mišljenja - jer sasvim lako možemo da zamislimo drugačije postupke Luja XVI, kojima bi se revolucija ili predupredila, ili već u samom početku slomila! - istorijska pojava poput *Industrijske revolucije* može biti predmet teorije jer ona nije zavisila ni od jednog posebnog postupka, niti određenog čoveka (pronalazača ili preduzimača) već je predstavljala jednu vrstu opšte tendencije sistema¹²⁰.

Da li bi do promene društveno-ekonomske strukture - kakvu je Vizantija doživela početkom VII veka - uopšte došlo da nije bilo Iraklija i njegovog reformatorskog rada? Po našem mišljenju, do promene bi nesumnjivo došlo, jer je stara struktura bila sasvim neprilagođena svom istorijskom okruženju, ali je pitanje u kom bi se pravcu - bez Iraklijevih pravovremenih i odlučnih reformi - te promene kretale, i da li bi se vizantijska država uopšte sačuvala ili bi osvajači na nju jednostavno nakalemili neki drugi tip agrarnog društva. Ako su Iraklijeve reforme bile nužan (naravno, nikako ne i dovoljan) uslov za brzo i uspešno transformisanje

njerijske veštine antike i srednjeg veka” (Kurbatov,ib.p.34), pretvorivši Carigrad u - za ondašnju vojnu tehniku - praktično neosvojivu tvrđavu: grad su sa kopnene strane šttila tri reda zidova ispred kojih se nalazio rov (dubok 7 i širok 18 metara) koji se pomoću cevi punio vodom; iza ovog šanca nalazio se niski zid kao grudobran za strelce, zatim zid visok 8 metara, koji je mogao pružiti zaklon mnogobrojnim braniocima, a na kraju se uzdizao treći, najjači bedem, sa kulama visokim 21 metar; sa morske strane pružao se red zidova pojačan sa ukupno 500 čvrstih odbrambenih kula. Sa dobro obučenom i naoružanom posadom grad je mogao da se odbrani i od najveće vojne sile. Tek će napredak vojne tehnike (pronalazak baruta) umanjiti odbrambenu moć ovih zidova. Ipak, i tada je dobro organizovana posada mogla da pruži dugotrajan otpor. Mehmed II je prilikom opsade 1453. godine pred gradske zidine doveo armiju od 150-200.000 vojnika i flotu od 400 brodova; u isto vreme, grad nije imao više od 40.000 stanovnika, a branilo ga je 7.000 ratnika i 25 brodova; ipak, Vizantinci su se uspešno branili sve dok Turci, pošto su mesec i po dana grad svakodnevno tukli đuladima od po 500 kg, nisu uspeali da u njegovim zidinama probiju brešu i kroz nju prodru u grad (Kurbatov,ib.pp.34-35; 190;192; Separd F, *Vizantija*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva”, Beograd 1972, pp.90-91).

119 Upravo u pomorskim bitkama prilikom arabljanskih opsada Vizantinci su prvi put upotreбили ovo svoje tajno oružje (Ostrogorski, *IV*, ib.p.165). Grčku vatra je pronašao arhitekta Kalinik, i njen sastav bio je i ostao poznat samo Vizantincima (Ostrogorski, *IV*, ib.p.138). I docnije je ovo oružje imalo presudnu ulogu prilikom opsada Carigrada: „ruski knez Igor zauzeo bi Carigrad 941. da njegovih 10.000 brodova nisu suzbijeni pomoću grčke vatre - celokupna flota je potonula zapaljena” (Šepard, ib.p.88; isto i Ostrogorski, *IV*, ib. pp. 266-267).

120 Hicks J., *A Theory of Economic History*, „Clarendon Press”, Oxford 1969, pp.4-5.

vizantijske društveno-ekonomske strukture ka obliku koji poznajemo, onda sa punim pravom i na ranije segmente istorije možemo proširiti koncepciju o tzv. oblikujućoj delatnosti vladajućih grupacija¹²¹, što znači, da ovo polje upotrebe teorije koje Hiks dozvoljava postaje preusko¹²².

Ne otvarajući ovde pitanje da li se ovaj činilac može tretirati kao endogen ili egzogen u odnosu na društveno-ekonomsku strukturu, još jednom ističemo epistemološki i heuristički značaj pluralizacije inicijalnih činilaca promene u sociološkoj analizi evolucije društveno-ekonomske strukture: baratajući sa više promenljivih koje nezavisno determinišu društvenu evoluciju (mislimo na različite vrste i endogenih i egzogenih činilaca), u stanju smo da pouzdanije i određenije pristupimo objašnjenju veoma složenih istorijskih procesa nego sa monokauzalnom eksplanatornom matricom.

* * *

I ovde bi bilo zanimljivo zapitati se kom tipu pretkapitalističkih društava pripada vizantijsko društvo VII-XI veka? Autori koji su pribegavali klasifikaciji (uglavnom sovjetski vizantolozi, pošto zapadni istoričari, pa ni naš Ostrogorski, takvo pitanje nisu postavljali), odgovorili su uglavnom na dva načina. Najčešći je odgovor, pretežno u opštim istorijskim pregledima¹²³, bio da je vizantijsko društvo između VII i XI veka bilo zapravo *ranofeudalno društvo*. Naravno, ni jedna klasa se nije mogla označiti kao klasa feudalaca (i to doista niko nije ni pokušavao) ali se ovaj period doživljavao jednom vrstom istorijske predigre za tzv. vizantijski feudalizam, koji je, po većini autora, nastupio tokom XI veka. I inače se smatralo da su u Vizantiji procesi „feudalizacije” zbog snage antičkog nasleđa i jake centralne vlasti države znatno kasnili za zapadnoevropskim¹²⁴, tako da je ceo period pre no što je u XI veku ustoličen veleposednički sloj kao dominantan, uziman kao teško i dugotrajno porađanje feudalizma.

Naravno, ovom objašnjenju načelno se nema šta prigovoriti, osim da predstavlja izbegavanje odgovora. Tako jasno individualizovano i profilisano razdoblje od preko četiri stoleća kao što je vreme srednjovizantijskog društva (VII-XI), teško

121 Lazić, *Sistem i slom*, ib. pp.18-21.

122 Po Hikovom kriterijumu, ni tako značajna istorijska pojava kao što su u XX veku komunistička društva ne bi mogla biti predmet teorijskog razmatranja; naime, svako ko malo bolje poznaje predistoriju Oktobarske revolucije, zna od kolikog je značaja u ovom zbivanjima bila Lenjinova uloga: „Nema sumnje da se boljševička vlast bez Lenjinove odlučnosti ne bi mogla ni zamisliti. Jasno je da bi boljševici bez Lenjina nastavili bojkot Dume preko kritičnog momenta; da se bez njega ne bi odlučili na oružani ustanak radi zauzimanja vlasti za jednu partiju; da bez njega ne bi zaključili sporazum u Brestu; ne bi možda znali ni preći na NEP u poslednjem trenutku. U kritičnim situacijama Lenjin je upravo silovao Partiju - i time je pobjeđivao. Svjetski komunizam kakvog ga danas znamo njegovo je istinsko djelo” (Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, ib.v.II,p.619).

123 Recimo Kurbatov, *op.cit.* I Brant govori o „sporom napredovanju i odgođi feudalizacije u Bizantu” (Brandt, ib.p.76), o „osebujnom putu u feudalizam” i o „odgođenom zakmečivanju seljaštva” (ib.p.72).

124 Kurbatov, 197-198.

se ozbiljno može tretirati kao puka uvertira perioda koji ni sam nije trajao više od pet vekova - niti u Vizantiji (XI-XV v.) niti u Z.Evropi (IX-XIII v.)¹²⁵. Osim toga, iz činjenice da je neki društveni oblik (kao što je tzv. vizantijski feudalizam) evolutivnim putem proistekao iz prethodnog društvenog oblika (tj. iz srednjovizantijskog društva) nikako se ne može izvesti zaključak da su ta dva tipa društva u stvari jedan; sa istim pravom bi, onda, i oni teoretičari koji veruju da je iz antičkog društva evolutivnim putem nastalo feudalno, komotno mogli da ovo prvo društvo tretiraju kao rani tip drugog, teoretičari koji smatraju da je feudalizam evoluirao u prvacu kapitalizma mogli bi feudalno društvo uzeti kao puku istorijsku predigru kapitalističkog itd. Ali, uopšte nije reč o tome da li iz A evolucijom nastaje B, već da li su A i B *isti* tip društva ili ne? Ako se u srednjovizantijskom društvu jasnog istorijskog individualiteta (koji izričito uvažavaju i pristalice koncepcije o „ranom feudalizmu”) ne može ni na koji način identifikovati dominacija feudalnih društvenih odnosa, onda to društvo jednostavno nije bilo feudalno, i tome nema šta niti da se doda niti da se oduzme.

Uvideši jasno sve zamke „ranofeudalne koncepcije” vizantijskog društva VII-XI v. (feudalizam bez feudalaca?!) sovjetski vizantolog Každan formulisao je drugu teoriju, po kojoj se srednjovizantijsko društvo zapravo može klasifikovati kao „istočnofeudalni” tip društva, tj. našom terminologijom rečeno, kao *tributarno društvo*. Každan, svestan da to može da uradi samo ako prethodno dokaže da je u Vizantiji toga doba postojala opšta državna svojina nad zemljom, vezanost seljaka za grudu i snažna seoska opština, ponudio je sledeće argumente:

1. tačno je da formalno-pravno nije postojala državna svojina nad zemljom, ali je faktičko stanje bilo takvo da je država u svako doba mogla konfiskovati zemlju privatnih lica, a prilikom sociološke analize ne treba da nas zanima formalno-pravno već faktičko stanje¹²⁶;

2. isto tako, premda zakonski slobodni, seljaci su za zemlju bili vezani svojim poreskim obavezama prema fisku¹²⁷, a dva dokumenta iz X veka jasno pokazuju da je seljaku sloboda preseljenja bila ograničena¹²⁸;

3. seoska opština u Vizantiji imala je funkciju sličnu kao i na istoku: vršila je preraspodelu zemlje svojih članova i kolektivno odgovarala za isplatu njihovih poreskih obaveza¹²⁹.

Každanovo stanovište, kao i njegova argumentacija, u okvirima same sovjetske vizantologije, pretrpelo je snažno osporavanje i odbacivanje:

125 Prema već citiranom Blok ovom određenju.

126 Každan A.P., K voprosu ob osobennostjah feodalnoj sobstvennosti v Vizantii VIII-X vv., *Vizantijskij vremenik*, 10/1956; Každan A.P., *Socialnyj sostav gospodstvujuščego klasa Vizantii XI-XII vv*, Moskva 1974, pp. 227-236; prema: Litavrin G.G., *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo v X-XI vv*, "Nauka", Moskva 1977, p. 9; 23.

127 Každan A.P., „Krest’janskije dviženija v Vizantii i agrarnaja politika imperatorov Makedonskoj dinastii”, *Vizantijskij vremenik*, 5/1952, p.77 et passim; Každan A.P., „K voprosu ob osobennostjah feodalnoj sobstvennosti v Vizantii VIII-X vv”, ib; Každan A.P., *Derevna i gorod v Vizantii IX-X vv*, Moskva 1960, pp. 138-168; Litavrin,ib.pp. 8-9.

128 Každan, *Derevna i gorod...*, ib.pp.161-166.

129 Každan A.P., *Derevna i gorod...*, ib. pp. 46-47; Litavrin,ib.pp. 15.

Ad 1. Teza o opštoj državnoj svojini nad zemljom u sovjetskoj vizantologiji skoro je jednoglasno odbačena¹³⁰. Najpre, istorijska analiza pokazuje da su konfiskacije imovine u Vizantiji po pravilu bile motivisane političkim razlozima¹³¹, tj. ovaj se postupak uvek morao na neki način opravdati, što nikako nije bilo slučajno u društvu „u kome zakoni nisu bili kapric i volja vladara, već je postojalo pravo, zakoni, o kojima su i sami carevi morali voditi računa, bez obzira što su oni sami bili vrhovni zakonodavac i „živi zakon“¹³². No, konfiskacije imovine iz političkih razloga opšta su pojava i u onim društvima u kojima državna svojina nije dominantna, i to jednostavno ne može biti valjani argument za opštu svojinu države nad zemljom.

Nasuprot tome, mnogo je više nedvosmislenih dokaza o stvarnom imovinskom pravu seljaka na svoju zemlju. Već smo spominjali *Zemljoradnički zakon* iz VII veka, koji seljake naziva „gospodarima“ svoje zemlje, a novela cara Romana I iz 922. godine izričito propisuje da svaki seljak ima pravo da svoju zemlju proda kome god želi - naravno u skladu sa uobičajenom procedurom po kojoj se zemlja, određenim redom prvenstva na kupovinu, nudi najpre najbližim rođacima, susedi-ma, itd.¹³³ Jasno, osim prodaje, seljak je imao pravo i na sve druge forme otuđenja zemlje: dar, ustupanje na arendu (kratkoročnu - *misfosis*, i dugoročnu - *emfiteusis*) i tsl.¹³⁴, a u slučaju da napusti svoj komad zemlje, niko nije imao prava da mu ga prisvoji sve do isteka roka od 30 godina¹³⁵.

130 Sjuzumov M.Ja., „O hartkere i suščnosti vizantijskoj obščini po Zemljedeljčeskomu zakonu“, *Vizantijskij vremennik*, 10/1956; Sjuzumov M.Ja., „Rec.na: Každan A.P., Derevna i gorod“, *Vizantijskij vremennik*, 21/1962; Sjuzumov M.Ja., „Dofeodaljnij period“, *Antičnaja drevnost' i srednje veka*, 8/1972; Sjuzumov M.Ja., „Suverenitet, nalog i zemeljnaja renta v Vizantii“, *Antičnaja drevnost' i srednje veka*, 9/1973; Litavrin G.G., „Probljema gosudarstvennoj sobstvennosti v Vizantii X-XI vv“, *Vizantijskij vremennik*, 35/1974, pp.51-74; Osipova K.A., „Allilengij v Vizantii v X v.“, *Vizantijskij vremennik*, 17/1960; Osipova K.A., „Sistema klasm v Vizantii v X-XI vv.“, *Vizantijskije očerki*, Moskva 1961; Udalcova Z.V., „K voprosu o genezise feodalizma v Vizantii; Postanovka probljema“, *Vizantijskije očerki*, Moskva 1971; Udalcova Z.V., Osipova K.A., „Otičiteljnije čerty feodaljnih otnošenij v Vizantii; Postanovka probljema“, *Vizantijskij vremennik*, 36/1974; Udalcova Z.V., Osipova K.A., „Osobennosti feodalizma v Vizantii“, *Voprosy istorii* 10/1974, pp. 98-117; prema: Litavrin, ib.p.9.

131 Litavrin, ib.p.23.

132 Kurbatov,ib.p.40; i carevi srednjovizantijskog perioda sebe su prvenstveno videli kao čuvare postojećih zakona; ako su i menjali zakonsku materiju, to je bilo samo stoga da bi se, kako veli Lav VI, „zakoni očistili“ od onih normi koje je tok vremena obesmislio (Jus, III, 191; Litavrin, ib.pp.178-179); nije bio redak slučaj da vodeći pravnici skreću pažnju caru na nesaglasnost nekih njegovih odluka sa zakonom (vidi primere koje navodi Litavrin, ib.p.179), a mitropolit Nikeje je otvoreno pisao caru Konsantinu VII (tražeći da kazni neke dvorske stražare koji su ga jednom prilikom pretukli), da se i car mora povinovati zakonu ako ne želi da bude običan tiranin (Ep.N 4,273; Litavrin, ib.p.180); konačno, tu je bila i Atalijatina teorija opravdavanja prevrata, ukoliko je po sredi „bogougodno delo“ kojim se spašava otadžbina od vladara nedostojnog trona vasiljeusa (*Attal*, 97; 8-15, 99-100, 255-260; Litavrin, loc.cit).

133 Litavrin, ib.pp.17-18.

134 Litavrin, loc.cit.

135 Litavrin, ib.p.20.

Konačno, u vizantijskim dokumentima pravi se jasna razlika između zemlje koja je državno vlasništvo i koju obrađuju državni seljaci, i zemlje koja je privatno vlasništvo i koju obrađuju njeni vlasnici - slobodni seljaci¹³⁶. Status seljaka sa državnih dobara bio je sličan statusu seljaka sa dobrima privatnih veleposednika, ali su se slobodni seljaci razlikovali i od jedne i od druge kategorije, kako po svom pravnom položaju, tako i po obavezama prema državi¹³⁷. Zanemarivanje te razlike i izjednačavanje slobodnih seljaka i državnih parika - opšte je mišljenje ne samo u sovjetskoj vizantologiji - teško može imati bilo istorijsko bilo sociološko opravdanje.

Ad 2. Kada je reč o navodnoj vezanosti slobodnih seljaka za grudu, interpretacija po kojoj takva vezanost postoji samo zato što postoje seljačke fiskalne obaveze isuviše je slobodna u odnosu na istorijske fakte: Vizantija je bila država koja je nastojala da pravno reguliše društvene odnose, ali u odnosu na srednjovizantijskog seljaka nema ničega sličnog pravnim regulama o kolonatu; što se tiče dva dokumenta iz X veka koja pominje Každan, radi se o zahtevu državnih vlasti da se sa dva veleposeda vrate *ton stration kai ton prosodiarion ton dimosiarion*, tj. stratioti, kao i izvesna kategorija seljaka koji se nazivaju „prosidijariji dimosijarija“; zakonodavstvo X veka postalo je osobito strogo prema pojavi da stratioti napuštaju svoju zemlju i prelaze na imanja privatnih lica (premda to ranije nije bilo zabranjeno) jednostavno stoga što je time slabila odbrambena moć države, i nije bilo načina da se za kratko vreme nadoknadi masovniji gubitak stratiota kao vojnih obveznika¹³⁸; kada je reč o „dimosijarijima“, Litavrin iznosi prilično nedvosmislene dokaze, koji potvrđuju tezu Delgera¹³⁹, Lemerla¹⁴⁰ i Angelova¹⁴¹, da se pod tim nazivom kriju zapravo seljaci sa državnih imanja, kojih, jasno je, država nije imala nameru da se odrekne u korist privatnika¹⁴². Sve u svemu, čak i ako je nekim kategorijama seljaka „bila ograničena sloboda, sve to ne može biti dovoljno za tvrdnju o vezivanju seljaka za zemlju“¹⁴³.

Ad 3. Každan nije bio prvi koji je nastojao da nađe sličnosti između vizantijske i rusko-slovenske ili orijentalne seoske opštine. Stari ruski vizantolozi V.G.Vasiljevski i F.I.Uspenski smatrali su da je slovenskom kolonizacijom tokom VII i VIII veka presađena ustanova slovenske seoske opštine, čije karakteristike - pre svega zajedničko raspolaganje zemljom - nalazimo očuvane u ruskom „miru“¹⁴⁴.

136 Litavrin, ib.pp.42-72.

137 Litavrin, ib.p.42.

138 Litavrin, ib.p.33.

139 Doelger F., *Beitrag zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927, pp.25; 47; 63; 149; Litavrin ib.p.30.

140 Lemerle P., *Recherches sur la regime agraire a Bizance*, „Cahiers de civilisation medievale“, 1959, v.2, p.273; Litavrin, loc.cit.

141 Anfelov D., „Prinos k'm pozemlenite otnošenija v"v Vizantija prez XIII vek“, *Godišnik na Sofijskija universitet*, Ist.-filol. f-t, 2, 1952, p.74; Litavrin, loc.cit.

142 Litavrin, ib.pp.30-40, posebno pp.34-35.

143 Litavrin, ib.p.39.

144 Vasiljevskij V.G., „Materialy za vnutrennej istorii Vizantijskogo gosudarstva“, i „Zakonodatelstvo ikonoborcev“, in: *Trudy*, Lenjingrad 1930, v.IV; Uspenskij F.I., „K istorii krest'janskogo zemlevladienija v Vizantii“, *Zurnal ministerstva narodnogo prosvješčenija*, No 225, 1883; Uspenskij F.I., „Drevnejšij pamjatnik slavjanskogo prava“, *Juridičeskij*

Međutim, takvo stanovište su, najpre u ruskoj vizantologiji, odbacili B.A. Pančenko¹⁴⁵ i P.V. Bezobrazov¹⁴⁶ a zatim, veoma odlučno, i Ostrogorski koji je tvrdio da je vizantijska seoska zajednica (koinotis) prvenstveno fiskalna jedinica a nikako zajednica rada i poseda¹⁴⁷ i da je individualni seljak - a ne opština - stvarni vlasnik zemlje¹⁴⁸. Zapadna vizantologija takode je zauzela stanovište o čisto fiskalnom karakteru organizovanja seoske zajednice u Vizantiji, tako da ona nema mnogo zajedničkih tačaka sa orijentalnim seoskim opštinama¹⁴⁹.

Svi sovjetski vizantolozi takode su odbacili stavljanje znaka jednakosti između vizantijskog i orijentalnog sela ukazujući da je u vizantijskom selu zajedničko korišćenje pašnjaka i neobrađene zemlje bilo kombinovano sa *individualnim vlasništvom* seljaka nad oranicama, baštama i vinogradima¹⁵⁰. Každanova teza da je opština vršila raspodelu zemlje, po mišljenju Litavrina, ne sledi iz dokumenata na koja se poziva Každan jer je u njima nedvosmisleno reč o zemlji koja se tek naseljavala, a ne o već obrađivanoj zemlji, koja se - kao u orijentalnim seoskim opštinama - periodično preraspodeljuje među članovima zajednice¹⁵¹. Nema nikakvih istorijskih svedočanstava, naglašava Litavrin, „o bilo kakvim značajnijim pravima opštine (kao celine) na seljačke parcele, koje su se nalazile u njihovom individualnom vlasništvu“¹⁵². Premda su članovi opštine prema državi bili kolektivno odgovorni za isplatu poreza svakog domaćinstva ponaosob, porez je razrezivan individualno, što znači da seoska opština u Vizantiji između države i seljaka nije imala onakvu posredničku ulogu kao na Orijentu. Tako je srednjovizantijska seoska opština bila više jedna prirodna zajednica suseda koji su - u tegobnoj seoskoj svakodnevnici i pritisnuti obavezama prema fisku - upućeni jedni na druge¹⁵³, nego medijator za državno isisavanje viška vrednosti iz agrarnih područja zemlje, očuvavši osnovne crte ranovizantijske seoske opštine koja se „suštinski razlikovala u odnosu na bliskoistočne“¹⁵⁴.

vestnik, No 4, 1886; Uspenski F.I., „Vizantijske zemljemery; Nabljudenija po istorii seljskogo hozjajstva“, *Trudy VI Arheologičeskogo s"jezda*, Odessa 1888; Litavrin, ib.p.10.

145 Pančenko, B.A., „Krest'janskaja sobstvennost' v Vizantii“, *Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopolje*, 9/1904; Litavrin, ib.p.10.

146 Bezobrazov B.A., „Krest'jane“, in: Gercberg G., *Istorija Vizantii*, Moskva 1896, pp. 615-616; Litavrin, ib.p.10.

147 Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.20-21.

148 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.67. Razlika između Pančenka i Bezobrazova bila je u tome ko je vlasnik seoskih pašnjaka i neobrađene zemlje - seljaci ili opština? Pančenko je tvrdio da su to seljaci, a Bezobrazov opština; Ostrogorski se prikolonio ovom drugom gledištu (op.cit,p.67).

149 Vemadskij G., Lemerle P., Karayannopulos J., Vryonis Sp.Jr., Guillou A., Svoronos N., itd; potpunu bibliografiju vidi u Litavrin, ib.pp.10-11.

150 Litavrin, ib.p.11.

151 Litavrin, ib.p.15-16.

152 Litavrin, ib.p.16.

153 Litavrin, ib.p.21.

154 „Na Bliskom Istoku opština je prošla dug put razvitka kao zavisna opština. Opštinski organi bili su samo prosti privesak državne administracije. Ranovizantijska opština bila je opština malih zemljišnih posednika, koji su se, bez obzira na njihovo svrstavanje u građane „drugog reda“, ipak smatrali juridički punopravnim... Član ranovizantijske opštine u izvesnoj se meri osećao kao punopravni rimski privatni sopstvenik, iz koga

Sve u svemu, očigledno je da između tributarnih sistema i srednjovizantijskog društva postoje značajne razlike zbog kojih se između njih ne može stavljati znak jednakosti¹⁵⁵. Društveni sistem koji počiva na slobodnom seljačkom posedu nije bio retkost u rubnim delovima feudalne Evrope¹⁵⁶, ali je srednjovizantijski slučaj posebno izražen pošto je vizantijska država - za razliku od ostalih srednjovekovnih evropskih država - ipak posedovala veoma razvijenu institucionalnu nadgradnju, a samo vizantijsko društvo bilo je ekonomski razvijeno i tehnološki izdiferencirano. Osim toga, ovaj se poredak dosta dugo održao, obuhvatajući većinu od 2-2,5 miliona seljačkih porodica, koliko ih je, za vladavine Vasilija II (976-1025) živelo u carstvu veličine današnje Francuske, Španije i Portugalije uzetih zajedno¹⁵⁷, pa možemo reći da je dovoljno izražena istorijska individualnost ovoga poretka. To otvara mogućnost da upravo na osnovu srednjovizantijskog predloška konstruišemo idealni tip još jednog pretkapitalističkog načina proizvodnje, koji ćemo nazvati slobodno-seljački. Da bismo podvukli razliku (i ujedno pokazali dodirne tačke) između ovog i ostalih načina proizvodnje, daćemo uporedni pregled tipova društveno-ekonomskog organizovanja agrarnih društava na osnovu tri ključna momenta strukture: proizvodnog odnosa, tipa svojine i oblika prisvajanja viška vrednosti.

NAČIN PROIZVODNJE	SUBJEKTI PROIZVODNOG ODNOSA	TIP ZEMLJIŠNE SVOJINE	OBLIK PRISVAJANJA VIŠ.VR.
ANTIČKI	GOSPODAR - ROB	PRIVATNA	NEPOSREDNO
FEUDALNI	FEUDALAC - KMET	PRIVATNA	RENTA
TRIBUTARNI	DRŽAVA - SEOSKA OPŠTINA - SELJAK	DRŽAVNA	POREZ
KOLONATSKI	DRŽAVA + VELEPOSEDNIK - KOLON	PRIVATNA	POREZ + RENTA
SLOBODNO-SELJAČKI	DRŽAVA - SELJAK	PRIVATNA	POREZ

je stajalo njegovo „pravo“ na zaštitu sopstvenosti“; Kurbatov, ib.p.28.

155 To je, uostalom i implicitan zaključak već pominjanog teksta Antonijadis-Bibicou H., „Vizantija i azijski način proizvodnje“, ib.

156 Sve do X, pa i XI veka, u Nemačkoj su se očuvali neokmjeni alodijalni zemljoposedi potpuno slobodnih i nezavisnih seljaka, članova slobodne ili samo delomično zavisne marke (Brandt, ib.pp.202-206), a tokom celog srednjovekovnog razdoblja osnovu skandinavskog društva činio je slobodni seljak (ib.p.168).

157 Kurbatov, ib.p.97; Litavrin,ib.p.160; prema proceni, broj stanovnika je između 20 i 24 miliona duša (Litavrin, ib. pp.160-161).

Kao što se vidi, stupanj razlikovanja ovih pet tipova proizvodnje dovoljno je visok da ih teško možemo - bez rizika da pribegnemo nasilnom apstrahovanju - svesti jedan na drugi, što ne znači, naravno, da ne postoje i znatne sličnosti koje nam dozvoljavaju njihovo grupisanje: recimo, po subjektu prisvajanja viška vrednosti, tributarni i slobodno-seljački način proizvodnje su u jednoj kategoriji (subjekt prisvajanja viška vrednosti je država), antički i feudalni u drugoj (subjekt prisvajanja viška vrednosti je individualni veleposednik), dok kolonatski način proizvodnje pripada prelaznom tipu (subjekt prisvajanja viška vrednosti je i država i individualni veleposednik). Isto tako, i po formi prisvajanja viška vrednosti tributarni i slobodno-seljački tip društvene organizacije proizvodnje spadaju u jednu kategoriju (višak vrednosti se prisvaja putem poreza), kolonatski tip je prelazan (državi pripada porez a veleposedniku renta), dok antički i feudalni tip čine posebne kategorije (u prvom slučaju prisvajanje je neposredno a u drugom pomoću rente).

Ipak, bez obzira na ove sličnosti, između tributarnog i slobodno-seljačkog načina proizvodnje postoje suštinske razlike i u tipu zemljišne svojine (državna - privatna) i u organizaciji proizvodnje i prisvajanja (seoska opština - individualni seljak) i one su za sociologa od osobitog značaja baš zbog toga što se reflektuju na celu društvenu strukturu: nasuprot orijentalnom seljaku koji je lišen bilo kakvih prava i utopljen u bezlični kolektizam, vizantijski je seljak svestan svojih individualnih prava (ličnih i imovinskih) zajamčenih zakonom, i za njih se na svim sudskim instancama odlučno bori kada god nađe da ih ugrožavaju bilo državni činovnici, bilo veleposednici; za razliku od orijentalnih društava u kojima se čovek rađa kao seljak, ili kovač, ili ratnik, i to ostaje sve do svoje smrti (kao i njegovi preci ili potomci), u vizantijskom društvu ne samo što ne postoje kastinske barijere već, u poređenju sa ostalim predindustrijskim društvima, u njemu postoji dosta široka socijalna pokretljivost¹⁵⁸ - seljak može da se obogati i postane zemljoposednik¹⁵⁹, zemljoposednik može da stupi u državnu službu i postane visoki činovnik¹⁶⁰, a visoki činovnik, sa nešto sreće, može da postane i car; konačno, za razliku od orijentalnih društava, socijalno stagnantnih i u evolutivnom smislu posve okamenjenih, Vizantija je dinamično i živo društvo koje doživljava brze i duboke evolutivne promene pa se, tako, srednjovizantijsko društvo, zasnovano na slobodnom seljačkom posedu, posle četiri veka preobrazilo u društvo zasnovano na veleposedu i parikiji. Ali o tome kako je i zašto do ovoga preobražaja došlo, više ćemo reći u sledećem poglavlju.

2.3. Poznovizantijsko društvo i pitanje „vizantijskog feudalizma“

Uporedimo li vizantijsko društvo na početku i kraju XI veka, videćemo da je tokom tog stoleća došlo do dubokih promena koje su posve izmenile društvenu

158 Ovo izričito zastupa Beck H.-G., „Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer frueh-mittelalterlichen.Hauptstadt.“, Byzantinische Zeitschrift, 52 (1), 1965; Litavrin, ib.p.196.

159 Iz žitija svetog Filareta Milostivog (IX vek), vidi se da je njegov otac bio običan seljak, a već je Filaret bogati vlasnik celog sela i jedan od „dinasta“ opštine (Kurbatov, ib.p.75).

160 Čak i obični stratioti su mogli dosta lako da se uzdignu do visokih činovničkih funkcija; još u prvoj polovini IX veka znatan deo stratega (zapovednika vojno-upravnih oblasti) postao je od običnih vojnika koji su se istakli u službi (Kurbatov,ib.p.88).

strukturu: umesto slobodnog seljačkog poseda (koji još početkom XI veka dominira vizantijskim selom) sada preovladava veliki zemljišni posed koji obrađuju parici; umesto stratiota kao osnove vojske, sada vizantijsku armiju opet pretežno čine plaćenici a pored njih se, sve više kako vreme odmiče, javlja i jedna nova kategorija ratnika - uslovnih zemljoposednika: *pronijara*; umesto centralizovane i legalističke države, po čemu je Vizantija bila poznata i u ranom i u srednjem periodu svoje istorije, sada se pred nama pojavljuje slika nejake i pocepane države, utonule u anarhiju i samovolju lokalnih moćnika.

Koji je osnovni uzrok ove promene u tipu agrarnog društva, šta je to tokom XI veka izazvalo tako duboke strukturalne izmene koje su vizantijsko društvo, naizgled, gotovo poistovetile sa onovremenim društvima Zapadne Evrope? Ovoga puta nećemo, kao ranije, upri prstom na egzogene činioce - premda ni njihov uticaj nije bio zanemarljiv. Ovde je ipak nedvosmisleno jasno da su osnovni činioci promene bili prvenstveno endogenog karaktera, tj. da su poticali iz unutrašnjosti strukture, sa glavnim izvorom u *sistemsnoj neravnoteži* najvažnijih elemenata strukture.

Prvi takav izvor bio je duboki nesklad između raspodele političke i socijalno-ekonomske moći unutar strukture. Društveno najznačajniji sloj slobodnih seljaka imao je najmanje političkog uticaja u društvu u kome je upravo državna vlast bila odlučujući činilac u regulaciji ekonomskih i socijalnih uslova. Jednostavno, slobodni seljak, u okolnostima u kojima je baš od državne vlasti najneposrednije zavisio njegov ekonomski položaj, na tu državnu vlast nije imao apsolutno nikakav politički uticaj. Politička prava ranovizantijskog plebsa, zaostala iz antičkih vremena, već su isčilela a novih nije ni moglo biti, jer ovde - za razliku od arhajskih zajednica - nije slobodni seljak stvarao državu¹⁶¹ već obratno, država je, u trenutku duboke političke i vojne krize, potražila društveno-ekonomski (pa i vojni) oslonac u slobodnom seljaštvu, pa se, u prenosnom smislu, može reći da je ovde država zapravo stvorila slobodnog seljaka. No, društveno-ekonomska struktura i državni mehanizam Vizantijskog carstva bili su već toliko složeni i izdiferencirani da se nisu mogli automatski prestrojiti saglasno izmenjenim društvenim okolnostima, a sami seljaci nisu pokazivali želju da deluju u pravcu povećanja svoje političke moći (što je još jedan dokaz da stvaranje srednjovizantijske društvene strukture nije bio rezultat nekakve „socijalne revolucije slobodnog seljaštva u VII veku“). Stoga je državna

161 Dobar primer je islandsko društvo od IX do XIII veka; Island su, krajem IX veka, naselili slobodni seljaci iz Norveške, formirajući svojevrstu seljačku republiku; lokalne skupštine (gulaltinzi) prerasle su 930. godine u opštu skupštinu ostrva (Alting); zakonodavno veće (Logretu) činile su porodične i lokalne starešine (godari), ali su u donošenju zakona učestvovala i po dva predstavnika svake od 38 opština, a svi odrasli stanovnici ostrva imali su pravo da prisustvuju Altingu i aktivno učestvuju u njegovom radu; postojalo je takođe i sudsko veće od 36 članova i nisu ga činili godari već obični stanovnici ostrva; zakoni su bili izloženi u pravnom zborniku (tzv. Gragasu) a predsednik skupštine, inače biran na period od tri godine, na početku svakog godišnjeg zasedanja naizust ih je deklamovao prisutnima; pored krivične materije i opštih socijalno-ekonomskih odnosa, Alting je određivao i zvanične cene glavnih proizvoda pošto je godišnja skupština (u junu i julu) istovremeno bila i opšti sajam za sve stanovnike ostrva (Majstorović S., „Stara islandska republika i literatura saga“, in: *Saga o Njalu*, „Nolit“, Beograd 1967, pp.5-28).

vlast u potpunosti zadržala sve elemente klasične autokratije, a seljaci su se našli prepušteni na milost i nemilost carske administracije.

Sam državni vrh bio je sasvim svestan da osnovna snaga Carstva leži u slobodnom seljaku i zato ga je uporno nastojao odbraniti, ali srednji i niži delovi administracije, rukovođeni prvenstveno ličnim interesima, bezdušno su tlačili seljaka. Sam porez koji su seljaci plaćali bio je sasvim podnošljiv¹⁶², ali su poreski činovnici zakonski propisanu sumu višestruko uvećavali¹⁶³, neretko podvrgavajući nesrećne obveznike i mučenju kako bi iznudili željeni novac¹⁶⁴. Centralna vlada je nastojala da zaštiti seljaka tako što je uvela teške kazne za zloupotrebu položaja¹⁶⁵, kao i vrhovni sud u Carigradu gde su oštećeni mogli da potraže pravdu - ukoliko zadovoljenje nisu mogli naći na lokalnim sudovima¹⁶⁶. Ali, i sudije su bile deo činovničkog aparata, pa ne samo što nisu štitele zakon (tako da ni odluke visokog suda iz Carigrada nisu sprovedene¹⁶⁷) već su i same učestvovale u pljačkanju žrtava¹⁶⁸. Stoga je vlada pokušala da stvari dovede u red uvođenjem

162 Osnovna stavka poreza (dimosija) iznosila je 1/24 obračunske vrednosti obradive zemlje (tj. 4,166%); po Litavrinu, obračunska vrednost zemlje prvog kvaliteta bila je jednaka vrednosti jedne godišnje žetve, pod pretpostavkom da je ostvaren šestostruki prinos u odnosu zasejanu količinu (Litavrin, ib.pp.205-206); to znači da, ako je žetva bila dobra (a Kurbatov smatra da je šestostruki prinos u Vizantiji bio sasvim uobičajen; Kurbatov, ib.p.116), seljaku je faktički ostajao najveći deo useva; naravno, ovo je bio samo osnovni porez koji se uvećavao u skladu sa imućnošću seljaka; na primer, seljak koji je posedovao volovsku zapregu plaćao je dimosiju u dvostrukom iznosu itd (Litavrin, ib.p.205); i obrnuto, seljak koji je iz nekog razloga osiromašio, mogao je biti oslobođen poreza na jednu ili nekoliko svojih njiva, ili čak na sve (tzv. simpatija; Litavrin, ib.pp.208-209). Osim zemljarine, seljaci su plaćali i dimninu (početkom IX veka dimnina je iznosila 1/6 nomizme, a u XI veku se kretala od 1/4 do 1 nomizme; Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.307) kao i pašninu (1/12 nomizme za rogatu stoku i 1 nomizmu na 100 ovaca (Ostrogorski, loc.cit). Bilo je i više davanja u naturi i rabota za vojsku i činovništvo koji su više bili teški zbog ogromnih zloupotreba i potpune samovolje nego zbog veličine razreza (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.309-310). Sve u svemu, u poređenju sa tlakom zapadnoevropskog seljaka toga doba, obaveze vizantijskog slobodnog seljaka sasvim su niske (Sjuzjumov M.Ja, „Istoričeskaja rolj Vizantii i jejo mesto vo vsemirnoj istorii“, *Vizantijskij vremennik*, 29/1968, pp. 37-38; sa ovim se slaže i Litavrin, ib.p.234, kao i Kurbatov, ib.p.100).

163 Poreznici su, inače, imali pravo na izvesnu sumu novca radi pokrivanja troškova prikupljanja poreza („za spodbijanje nogu svojih“) ili za pokrivanje troškova lokalne administracije („za svrhe opšte koristi“), ali su i ove stavke, unošene u poreske knjige, često prelazile 1/5 ukupnog poreskog nameta (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.311-312). Naravno, o pravim zloupotrebama poreznici nisu ostavljali pisani trag, ali o njihovom karakteru znamo iz pojedinih sudskih sporova (vidi narednu napomenu).

164 Zabeležen je (sredinom XI veka) slučaj izvesnog poreskog činovnika (tzv. diikita) koji je umesto propisane sume od 3 nomizme zahtevao od jednog obveznika da plati 6 nomizmi; pošto je ovaj to odbio, diikit ga je podvrgao mučenju tako što ga je polivao ključalom vodom; žrtva se, pošto očigledno nije uspela da istera pravdu pred lokalnim sudovima, žalila kasacionom sudu u Carigradu i diikit je morao da plati odštetu od 56 nomizmi (Litavrin, ib.p.190); valja primetiti da je u ovom slučaju žrtva bila „aksiomatič“ tj. nosilac najniže titule, a ako je tako postupano sa titularima, lako se može pretpostaviti kakav su onda tretman mogli imati obični seljaci!

165 Globa je bila dvostruki iznos iznudene sume (Litavrin, loc.cit).

166 Litavrin, ib.pp.188-191.

167 Litavrin, ib.p.191.

specijalnih, Carigradu neposredno odgovornih poreskih inspektora (epopta) koji su imali zadatak da kontrolišu rad poreskih činovnika na terenu, ali su i sami epopti toliko brzo bili korumpirani da je vladi još jedino bilo preostalo da uvede nove inspektore koji bi kontrolisali već upućene kontrolore¹⁶⁹.

Osnovna posledica upropašćavanja seljaka bila je sve veća koncentracija zemljišnih poseda. Ne samo da su činovnici grabili seljačku zemlju već su i veći posednici ulazili u administraciju kako bi lakše mogli uvećavati svoja imanja. Tako su, već tokom X veka, veleposednici i državni činovnici predstavljali ne samo srodan društveni sloj čvrsto povezan zajedničkim interesima, već su, u mnogim slučajevima, veleposednici i činovnici bili i iste ličnosti¹⁷⁰. Seljaci su, tako, morali ili da u bescenje prodaju svoja imanja, ili da ih jednostavno napuste i pređu kao parici na veleposede koji su uživali fiskalni imunitet¹⁷¹.

Naravno, centralna vlada se oštro suprotstavljala ovakvim tokovima donoseći čitav niz zakona koji su štitili seljački posed: već car Roman I Lakapin 922. godine donosi novelu kojom ograničava pravo velikaša da kupuju seljačku zemlju¹⁷², a godine 934. ponavlja ove naredbe u novom zakonu¹⁷³; njegov naslednik Konstantin VII novelom iz 947. godine priznaje seljacima pravo preče kupovine čak i prilikom prodaje velikaške zemlje, a u drugom ukazu nalaže neotuđivost stratiotskih poseada¹⁷⁴; Roman II (959-963) u dve novele ponavlja naredbe svojih prethodnika, a energični Vasilije II (976-1025) ide dotle da 996. godine naređuje da se sva seljačka imanja do kojih su veleposednici došli posle zakona Romana Lakapina iz 922. godine, moraju vratiti bivšim vlasnicima ili njihovim naslednicima, i to bez ikakve naknade¹⁷⁵; konačno, Vasilije II će, nekoliko godina docnije, čak obavezati veleposednike da plaćaju i porez umesto onih seljaka koji ne mogu da odgovore svojim poreskim dužnostima¹⁷⁶.

Premda su i ove mere trajavo sprovedene, one su ipak, tokom X veka, uspevale da zadrže eroziju slobodnog seljačkog poseda¹⁷⁷. Ali u XI veku centralnu vlast zahvataju snažni politički potresi: sredinom stoleća (do 1081. godine) Carstvo je pretrpelo šest državnih prevrata tokom kojih se na prestolu smenilo deset careva, od kojih je sedam svrgnuto a trojica od njih i ubijena¹⁷⁸. Praksa po kojoj svaki

168 Ostao je zabeležen slučaj (sredina XI veka) izvesnog sudije Simvatija, koji je je poništio odluku svog prethodnika i jednostavno prisvojio imanje koje je bilo predmet sudskog spora koji je upravo on vodio! Karakteristično je da vizantijski spis, koji beleži ovaj događaj, ostaje sasvim ravnodušan prema ovakvoj zloupotrebi, tako da se može pretpostaviti da takvi slučajevi nisu bili retkost (Litavrin, ib.p.190).

169 Litavrin, ib.p.191.

170 Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.32-33.

171 Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.33-35.

172 v.Geanakoplos, ib.pp.239-241.

173 v.Geanakoplos, ib.pp.241-243.

174 Ostrogorski, *PDVC*, ib. pp.30-32; *IV*, ib.pp.291-292.

175 v.Geanakoplos, ib.pp.245-247.

176 Ostrogorski, *PDVC*, ib. pp.30-32; *IV*, ib.pp.291-292.

177 Vizantijsko selo - prema jednom traktatu o oporezivanju - i u X veku pokazuje ista obeležja kao u doba Zemljoradničkog zakona (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.30), pa čak i u XI veku slobodno seljaštvo još uvek prevladava nad privatnim ili državnim paricama (Litavrin, ib.p.41).

178 Litavrin, ib.p.266.

novi car na najvažnije administrativne funkcije dovodi svoje ljude koji, zatim, na niža mesta postavljaju svoje, itd, u ovo vreme haosa promenila je i sam politički karakter administracije: umesto sredstva za sprovođenje zakona i carevih upravnih akata, administracija je postala jedan od osnovnih političkih oslonaca vladara, čime je zadobila značajnu političku samostalnost¹⁷⁹. Povezana ili personalno srasla sa zemljoštednicima, administracija je zadobila odrešene ruke za konačnu eksproprijaciju slobodnog seljačkog poseda koji su na kraju i sami carevi morali prepustiti njegovoj zloj sudbini¹⁸⁰.

Još jedan uzrok, po našem mišljenju, nužno je vodio slobodni seljački posed u propast - bila je to *promena vojne tehnike*. U prethodnoj glavi je pokazano kako uvođenje teško oklopljenog konjanika i poskupljenje vojne opreme, dovodi do pre raspodele i socijalne i političke moći u zapadnoevropskim društvima ranog srednjeg veka. Seljak koji sam obrađuje imanje, a onda se po pozivu priključuje mesnim vojnim odredima, svakako je u VII, VIII pa i IX veku mogao efikasno da brani vizantijsku teritoriju, ali napredak ratne tehnike je zahtevao sve težeg i opremljenijeg konjanika. Stratiot, sa svojim malim posedom, jednostavno nije mogao da nabavi tako skupu opremu, pa je Vizantija bila u opasnosti da vojnički zaostane za susedima¹⁸¹. Stoga je car Nićifor Foka 967. godine doneo zakon kojim je trostruko uvećan neotuđivi minimum stratiotskog imanja¹⁸². Naravno, ovoliko imanje - koje u zavisnosti od kvaliteta zemlje može iznositi i stotinak hektara - stratiot sam nije mogao da obrađuje, i tako se katafrakt (kako se zove ova, nova vrsta stratiota) pretvara u malog vlastelina¹⁸³. Stratioti koji po novoj kvoti nisu imali dovoljno zemlje, mogu i dalje da učestvuju u vizantijskoj vojsci kao laki konjanici ali sve se više širi običaj da oni svoju vojničku dužnost zamenjuju novčanim davanjima, tako da je fiskalizacija stratiotskih poseda, naročito izražena sredinom XI veka, postepeno svela stratiote na obične seljake. Dobā u kome se vizantijsko društvo oslanjalo pre svega na slobodnog seljaka - ratnika i slobodnog seljaka - poreskog obveznika, bilo je, tako, definitivno okončano.

Ostavši bez dotadašnjeg glavnog oslonca - slobodnog seljaka - Vizantija je morala, što pre, da nađe novi, zdravi temelj za svoju državnu i društvenu strukturu. Međutim, njega jednostavno nije bilo, i mi vidimo kako od kraja XI veka, pod naletima okolnih naroda, Vizantijska država polako ali neumitno tone. Propadanje

179 Litavrin, ib.pp.184;188.

180 Kolika je bila osionost činovništva u sprezi sa lokalnim zemljoštednicima, svedoče i žalopojke najvećeg manastira na Atonu - Lavre sv. Atanasija (početkom XII veka manastirski posed prostirao se na 4.000 hektara; Litavrin, ib.p.104). Monasi ovog manastira pisali su Konstantinu IX, žaleći se na postupke mesne administracije, da za nju „ustavi i odredbe hrisovulja važe samo na papiru“, i molili su cara da ih zaštiti. Okolnosti su se za manastir još više pogoršale kada je umro visokopostavljeni prestonički staralac Lavre (tzv. epitrop), posle čega su mesni činovnici jednostavno potpuno opustošili Lavru (Litavrin, ib.p.187). Ako je takva bila sudbina jednog velikog manastira, šta su tek obični seljaci morali doživljavati?

181 Liutprand iz Kremone, svakako nešto preterujući, pisao je da su u vizantijskoj vojsci toga doba najubojitiji ratnici zapravo najamnici, i da bi 400 teških konjanika Otona I (936-973) bez mnogo muke moglo da izađe na kraj sa celokupnom carskom vojskom (Litavrin, ib.p.250).

182 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.77; *IV*, ib.p.274.

183 Ostrogorski, loc.cit.

slobodnog seljaka, koji je bio osnovni fiskalni izvor državnog budžeta¹⁸⁴, neumitno se odrazilo na dalje opadanje snage celoga društva. Naime, veleposednici su, po pravilu, uspevali da za svoja imanja obezbede fiskalni imunitet¹⁸⁵ tako da je sav poreski teret bio prevallen na pleća sve tanjeg sloja seljaštva¹⁸⁶. Smanjenje poreskog priliva istovremeno je značilo da su manje i mogućnosti angažovanja najamnih trupa za armiju. Stratioti više nisu bili vojnički efikasni, za najamnike je bilo sve teže prikupiti novac, pa su vizantijski carevi pokušali da stvore neku vrstu vojničkog lena uvođenjem *ustanove pronije*¹⁸⁷. Međutim, „pronijarski sistem nikada nije bio kadar da vojnoj snazi Carstva obezbedi dovoljno jake temelje. Nikada nije mogao da posluži kao naknada za stari sistem stratiotskih dobara. Čak i u doba svog procvata, pod Komninima i Laskarisima u Nikeji, pronijarsko uređenje je samo nepotpuno odgovaralo svom zadatku. A u doba Paleologa vojna snaga Carstva potpuno je zatajila i pored toga što se pronijarski sistem razvijao u sve jačoj merni“¹⁸⁸. Vizantija nije mogla da stvori tipičnu feudalnu vojsku jer njena društvena struktura, kao što ćemo videti, nije bila feudalna: dok je na Zapadu sva zemlja mogla biti podeljena kao vojničko leno (izuzev, naravno, crkvenih dobara), u Vizantiji je država raspolagala samo onom zemljom koja je bila neposredno vlasništvo fiska, kao i sa napuštenom zemljom, dok su najveći i najbolji deo zemljišta čvrsto držali veleposednici, koji, došavši do imuniteta, prema državi nisu više imali nikakvih obaveza. Tako je Vizantija sa iste teritorije na „feudalan“ način mogla da regrutuje srazmerno manje ratnika nego Zapad, pa je i dalje morala da plaća najamnike koji su sve više činili jezgro armije¹⁸⁹.

Pored već ruiniranog budžeta, ovo je značilo i dodatno opterećenje za državu koja uz najveća naprezanja - maksimalno povećanje poreza i kvarenje novca¹⁹⁰

184 Smatra se da je 2-2,5 miliona seljačkih porodica moralo svake godine uplatiti porez od preko 7 miliona nomizmi, što je činilo glavnu stavku prihoda vizantijskog budžeta (Litavrin, ib.p.201)

185 Ostrogorski, *IV*, ib.p.346; sama reč *imunitet* označava oslobođenje posednika od određenih poreskih ubiranja i zabranu kraljevskim službenicima da iz bilo kog razloga stupe na imunitetno tlo (Bloch, ib.p.427).

186 Porezom su sada obuhvaćeni i najsiromašniji slojevi stanovništva tako što su dažbina opterećeni i oni koji do tada nisu plaćali porez (Ostrogorski, *IV*, ib.p.348). Vizantijska je vlada postala sve inventivnija u izmišljanju novih poreza, pa tako 1041. godine Jovan Orfanotrof uvodi za svako selo i *aerikon*, tj. vazdušninu, porez na sve kućne otvore na koje ulazi vazduh, u iznosu od 4 do 20 nomizmi (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.306)

187 U zamenu za vojne usluge, pronijar je od države dobijao prihod sa određenog dela zemlje koju obrađuju parici (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.36; *VF*, ib.p.138; *IV*, ib.p.314); pronijar je bio vizantijska varijanta viteza - teško oklopljenog konjanika - kog, zavisno od veličine pronije, prati veći ili manji broj ljudi; istaknutiji pronijari imali su i svoj sopstveni administrativni aparat, a zemlja data u proniju nije potpadala pod centralni administrativni sistem (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.85).

188 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.48.

189 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.58; *IV*, ib.p.450.

190 Nekada ugledni vizantijski zlatnik sve više se kvari, tako da ovaj novac - koji šest vekova uopšte nije znao za kolebanje kursa („što je jedinstveni rekord u istoriji neke monete“; Geanakoplos,ib.p.297) - početkom XII veka vredi 2/3 svoje pređašnje vrednosti, da bi početkom XIV veka pao na svega 1/2 od svoje nekadašnje vrednosti (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.43; *IV*, ib.pp.451-2).

- više nije mogla da finasira vojsku veću od desetak hiljada ratnika (što je više no skromno u poređenju sa ranijim periodima vizantijske moći)¹⁹¹. Oslabljena vojska značila je slabiju odbranu od stalno nadolazećih napadača¹⁹² što je za sobom povlačilo gubitak teritorija¹⁹³, gubitak teritorija značio je još manje prihoda za budžetsku kasu, a ovo, opet, još manje vojske i tako dalje. Vizantija se našla u zatvorenom krugu, i njena državna propast bila je samo pitanje vremena. Od katastrofe kod Mancikreta 1071. godine¹⁹⁴, istorija Vizantije je istorija njenih poraza¹⁹⁵. Čak i oni retki trenuci vojnih uspeha kojih je u tim vremenima bilo, više su

- 191 Ostrogorski, *IV*, ib.pp.450-451). Andronik II (1282-1328) je uvodeći i porez u naturi - tzv. sitokriton, od 6 modija ječma i 6 modija žita za svakog zevgarija (tj.seljaka koji je imao zaprežni par) - nekako uspeo da obezbedi godišnji budžet od jednog miliona ondašnjih (upola vrednih) zlatnika (Ostrogorski, *IV*, ib.p.452). U poređenju sa srednjovizantijskim periodom, to je preko petnaest puta manji prihod (i više, ako je tačna Kurbatovljeva procena o 15-20 miliona nominalnih državnih prihoda u X-XI veku; Kurbatov, ib.p.97), dok se tadašnja, posve ispražnjena carska kasa nije mogla ni porediti sa 720 miliona punovrednih zlatnika (nomizmi) koliko je, na primer, stajalo na raspolaganju Vasiliju II (Litavrin, ib.p.201). No i uz sva ova finansijska naprezanja, vidimo kako Andronik II nije uspeo da obezbedi sredstva za izdržavanje više od 3.000 novih konjanika i dvadesetak trijera! (Ostrogorski, *IV*, ib.p.453).
- 192 Sjuzjumov s pravom veli da ni jedna druga država tadašnje Evrope (izuzev, možda, drevne Rusije) nije bila izložena toliko intenzivnom i gotovo svakodnevnom pritisku mnogobrojnih neprijatelja (Sjuzjumov, „Nekotorye problemy istorii Vizantii”, *Voprosy istorii*, 3/1959, pp.15-16; Litavrin, ib.p.258). Već 1048. godine na Balkan prodiru Pečenezi, a 1064. godine Uzi su tako divljački pustošili sve pred sobom, da je, po rečima ondašnjeg hroničara, u jednom trenutku „čitavo evropsko stanovništvo namevalo da se iseli” (Ostrogorski, *IV*, ib.p.324). U isto vreme na istoku se pojavljuju Turci Seldžuci, koji 1065. osvajaju Jermeniju, i pošto su 1071. kod Mancikreta naneli strašni poraz vizantijskoj vojsci, do 1080. godine osvajaju Malu Aziju (Ostrogorski, *IV*, ib.pp.326;330). Normani Roberta Gviskarda osvajaju Drač i kroz Epir, Makedoniju i Tesaliju prodiru prema Carigradu (Ostrogorski, *IV*, ib.p.337). Od tog vremena, Vizantija mora da se bori na dva fronta, s tim što na zapadnom Normane, vremenom, smenjuju desetine krstaških vojski, Bugari, Srbi itd, a na istoku, zajedno sa Turcima Seldžucima, Vizantiju najpre ugrožavaju novonastala krstaška kraljevstva, a onda i preopasni Turci-Osmanlije.
- 193 Vizantija je od krstaških osvajanja faktički ostala bez značajnijih poseda u Evropi (izuzev Epira i docnije Moreje), dok je na istoku cela Mala Azija (izuzev par gradova) bila već oko 1300. godine izvan vizantijske vlasti (Ostrogorski, *IV*, ib.p.459). Otada je vizantijski vasileus kroz prozor svoga dvorca mogao da vidi granice Carstva (cfr.Kurbatov, 145).
- 194 Tada su Turci-Seldžuci do nogu potukli vizantijsku vojsku i zaposeli samo srce Carstva - Malu Aziju (Ostrogorski, *PDVC*, ib, p.38). Ova bitka se, inače, uzima kao prekretnica u istoriji vizantijskog carstva, od koje započinje njegov neumitni državni sunovrat.
- 195 Poslednju veliku bitku Vizantija je vodila kod Miriokefala, 1176. godine, kada su njenu vojsku do nogu potukli Seldžuci (v.Kurbatov, ib.p.148); od tada, Vizantija je prestala da pruža ozbiljniji vojnički otpor, pa je krstašima bilo dovoljno 15.000 vojnika da bi osvojili tako dobro utvrđen grad kao što je bila vizantijska prestonica (Kurbatov, ib.pp.152;162). Carigrad u to doba nije nikako mogao imati manje od 300.000. stanovnika (za XI vek Geanakoplos daje procenu od 600.000 duša (ib.p.257), Breje 500.000. (ib.p.88), Kurbatov 400.000 (ib.p.135), Jakobi 400.000 (Jacoby D., „La population de Constantinople a l'epoque byzantine”, *Byzantion*, 31, 1961, p.107; prema: Litavrin, ib.p.161)), pa ipak, kada je mala krstaška vojska 1203. godine došla pod

plod sreće¹⁹⁶ ili spretne diplomatije¹⁹⁷ nego rezultat stvarne državne snage. Za manje od sto godina Vizantija se od nekadašnje vojne i privredne velesile¹⁹⁸ pretvorila u državnu ruinu i sirovinski privesak Zapada¹⁹⁹. Ako je pad Carigrada 1453. označio smrt vizantijske države, onda se može reći da je njen stvarni kraj započeo onoga trenutka kada je uništen njen glavni oslonac - slobodni seljak²⁰⁰.

- zidine grada, jednostavno nije naišla ni na koga ko bi joj pružio otpor! Krstaši su Carigrad osvojili čak dva puta: najpre 17.jula 1203, da bi na presto doveli svoje kandidate Isaka II i Aleksija IV, a onda i 12. aprila 1204, da bi grad kaznili zbog zbacivanja njihovih pulena (Ostrogorski, *IV*, ib.pp.390-391). Mnogoljudan i vrhunski utvrđeni grad dva puta bez muke zauzimaju varvarski avanturisti - ima li bolje slike slabosti Vizantije od tog događaja?
- 196 Carigrad je 1261. oslobođen više zahvaljujući srećnom sticaju okolnosti nego vojnoj snazi Nikejskog carstva. U leto 1261. godine carski vojskovođa Aleksije Stratigopul poslat je sa malom vojskom na bugarsku granicu. Na prolazu kroz Trakiju on je saznao da je Carigrad ostavljen gotovo bez zaštite, jer je mletačka flota sa većim delom latinske posade krenula u jednu ekspediciju na Crnom Moru. Bez mnogo premisslanja Stratigopul je napao nezaštićeni grad i, u zoru 25. jula 1261, prodro u njega gotovo bez borbe (Ostrogorski, *IV*, ib.p.421).
- 197 Glavni vojni uspesi Vizantije za vladavine Aleksija I Komnina (1081-1118) rezultat su pre svega njegove diplomatske veštine. U trenutku kada je ovaj car došao na presto situacija je po Vizantiju bila katastrofalna - država je ostala i bez vojske i bez mornarice, državna blagajna je bila potpuno prazna, a neprijatelji su navaljivali sa svih strana. Ipak, Aleksije I je nekako uspeo da sačuva Carstvo: do nešto vojske je došao tako što je prekovao crkvene sudove u novac kojim je zatim platio najamnike (Ostrogorski, *IV*, ib.p.337), flotu je obezbedio 1082. godine, ugovorom sa Mlečanima, dajući im, u zamenu za flotu, trgovačke privilegije (Ostrogorski, *IV*, ib.p.338), a u vojno najkritičnijem trenutku u pomoć su mu došli Kumani, koje je bogatim darovima naveo da krenu u rat protiv Pečenega (Ostrogorski, *IV*, ib.p.339). Aleksije I čak je uspeo da povrati i srce Carstva - Malu Aziju - upravo zahvaljujući svojoj diplomatskoj veštini. Baš u to doba krstaši kreću u svoj prvi pohod „za oslobođenje Groba Gospodnjeg od nevernika”, i Aleksije I uspeva da sklopi veoma povoljan ugovor po kome Vizantiji pripadaju sve oblasti u Maloj Aziji koje oslobode krstaši. Pošto su krstaši Seldžucima naneli težak poraz kod Nikeje 1097. godine, Aleksije I uspeva da vrlo lako zaposedne celu zapadnu polovinu Male Azije, tako da je Vizantija, umešno vođena rukom ovog srećnog cara, ponovo uspela da stane na noge (Ostrogorski, *IV*, ib.p.343).
- 198 Kurbatov Vizantiju X veka naziva „svetskom vojno-pomorskom državom”! (Kurbatov, ib.p.120).
- 199 Ugovorom sa Mlečanima iz 1082. godine, venecijanskim trgovcima je dat povlašćen položaj: pravo na slobodnu trgovinu svim vrstama robe bez obaveza plaćanja bilo kakve carine, ustupanje većeg broja pristaništa u Carigradu itd; (v.Geanakoplos, ib. pp.286-288); to je ne samo još više potkopalo državni budžet (samo Đenovljani, druga povlašćena nacija posle Mlečana, sredinom XIV veka ostvarivali su na povlasticama za trgovinu u Carigradu godišnji prihod od 200.000 zlatnika, dok je u isto vreme Vizantija uspevala da ubere svega 30.000 zlatnika; Kurbatov, ib. p.180), već je vizantijskim trgovcima - koji su i dalje bili opterećeni svim vrstama carina i poreza - sivoj neloyalnu konkurenciju (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.38-9). „Za privredni sistem vizantijske države najkobniji je bio prodor stranih sila u vizantijsku trgovinu” (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.59). „Posle IV krstaškog pohoda Vizantija se faktički pretvorila u agrarno-sirovinski privesak italijanskih gradova” (Kurbatov,ib.p.198).
- 200 Breje, ib. p.160.

* * *

I za ovo razdoblje vizantijske istorije postavimo isto pitanje kao i za prethodna dva - u koji tip pretkapitalističkih društava možemo svrstati poznu Vizantiju? Odgovor je na prvi pogled jednostavan: budući da u Vizantiji toga doba preovlađuje veliki zemljišni posed a veleposednik od seljaka prisvaja višak vrednosti u vidu zemljišne rente, jasno je da je poznovizantijsko društvo zapravo feudalno društvo.

Međutim, zapadni vizantolozi veoma su brzo uočili da vizantijsko društvo nema neke od odlika koje medievisti obično smatraju osnovnom karakteristikom zapadnoevropskog feudalizma. Prvo, i osnovno što im je palo u oči, bila je činjenica da u Vizantiji nisu postojale *vazalske veze posredstvom lena*, tj. čitav onaj sistem vazalske hijerarhije koji je društvenoj strukturi srednjovekovne Evrope davao tako prepoznatljiv, „feudalni” pečat.

Ovo je za zapadne medieviste bilo osobito važno pošto su pojam feudalizma vezivali upravo za vojno-upravnu strukturu izgrađenu na ustupanju zemlje u zamenu za ličnu, po pravilu vojnu službu. „Feudalizam je pre svega metod vladavine... za koju nije bitan odnos između upravljača i podređenog ili između države i građanina, već između gospodara i vazala. To znači da izvršavanje političkih funkcija zavisi od ličnog sporazuma ograničenog broja pojedinaca i da se politička vlast tretira kao privatna svojina”²⁰¹. „Feudalizam jednostavno nije odnos između gospodara i njegovog potčinjenog, niti sistem zavisnih zemljišnih renti, pošto obe ove institucije mogu, takođe, postojati i u nefeudalnom društvu. Upravo pravo feudalnih velikaša da upravljaju i to što su vršili većinu funkcija upravljanja jasno razlikuje feudalizam od drugih tipova društvene organizacije”²⁰². „Pod feudalizmom podrazumevamo, u suštini, posebnu vezu vazalne zavisnosti i vazalne rente, koja se razvila u periodu imperije Karolinga i koja se raširila na druge delove Evrope”²⁰³. „Feudalizam se može shvatiti kao izvestan tip društva sa sledećim odlučujućim svojstvima: razvitak daleko odmakle zavisnosti čoveka od čoveka, koja sa klasom specijalizovanih ratnika zauzima najvišu stepenicu hijerarhije; krajnja usitnjenost svojinskog prava; hijerarhija prava na zemlju koja se iz ove usitnjenosti rađa i odgovara pomenutoj hijerarhiji ličnih zavisnosti; usitnjenost političke vlasti koja u svakoj zemlji stvara hijerarhiju autonomnih instancija koje u sopstvenom interesu vrše vlast, a koja je u prethodnoj eposi bila obično pripisivana državi ili nekom od njenih organa”²⁰⁴. „Feudalno društvo je sistem ekonomske, društvene i političke organizacije zasnovan na vezama čoveka prema čoveku, u kojoj jedna klasa specijalizovanih ratnika - feudalna gospoda - potčinjenih jedni drugima hijerarhijom veza zavisnosti, gospodari seljačkom masom koja obrađuje zemlju i stvara im uslove za život”²⁰⁵.

201 Strayer J.R., Coulborn R., „The Idea of Feudalism”, in *Feudalism in History*, ed. R.Coulborn, „Princeton University Press”, Princeton 1956, pp.4-5.

202 Strayer J.R., „Feudalism in Western Europe”, *Feudalism in History*, ib.p.16.

203 Stephenson C., *Medieval Feudalism*, Ithaca 1942, p.14; prema: Bauman, *Marksistička teorija društva*, ib.p.152.

204 Ganshof F.L., *Qu'est-ce que la Feodalite*, Bruxelles 1957, p.12; prema: Bauman, loc.cit.

205 Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, ib.p.560.

Zadržaćemo se još malo na definicijama i pogledati kako Blok, nesumnjivi autoritet u ovoj oblasti, objašnjava suštinu feudalnog sistema organizacije društva: „Dva faktora su neophodno potrebna za svaki potpuno izgrađen feudalni režim: gotovo isključivo profesionalni monopol vazala-viteza i više ili manje dragovoljno iščekavanje drugih sredstava, kojim je djelovala javna vlast, pred vazalskom vezom”²⁰⁶. Setimo se samo da je u Zapadnoj Evropi feudalizam nastao kada se javna vlast nije mogla organizovati drugačije nego sistemom ustupanja zemlje u zamenu za vojno-upravne funkcije: „Evropski se feudalizam javlja kao rezultat surova raspadanja starijih oblika društva... Pretpostavljao je duboko usporenje saobraćajnog života, suviše presahnuo novčani opticaj, a da bi bilo moguće plaćeno činovništvo”²⁰⁷. Nastanak vazalstva uzrokovan je baš upravnim potrebama karolinškog Carstva, u kome je - zbog nemogućnosti da se obrazuje mreža plaćenih državnih činovnika - „nikla zamisao da se za upravne svrhe iskoristi mreža podložničkih odnosa, koja se već do tada tako snažno izgradila”²⁰⁸. Tako je počeo da se izgrađuje *insitucionalni sistem lične odanosti* u kom senior, ritualnim postupkom „omaža” ili „komendiranja”, obezbeđuje zakletvu vazala na podložnost i na usluge koje će mu ubuduće činiti, a u zamenu svom novom vazalu daje zemljišni posed (beneficijum, fief, feud ili leno). Uskoro, nije više bilo ni jedne dužnosti na dvoru ili upravne službe a da njen nosilac nije morao postati monarhov vazal²⁰⁹, a monarhovi vazali nastojali su zatim i sami da steknu što više svojih vazala, koji su sa svoje strane isto radili sa slabijima od sebe, tako da su se vazalski odnosi proširili poput koncentričnih krugova od vrha do dna društva²¹⁰. Slom karolinške države i trajne varvarske provale još su više pojačale smisao vazalskih veza jer su samo one omogućavale preživljavanje regionalnih društava, a vojni karakter vazalstva došao je do punog izražaja²¹¹.

Karakter vizantijske države bio je sasvim drugačiji, i Vizantiji, sa tradicionalno snažnim i za ono doba efikasnim upravnim aparatom²¹², nije bilo potrebno da primeni - sa administrativnog stanovišta prilično primitivan - sistem vazalstva i vazalskih veza²¹³. Istina, od XI veka, sa slabljenjem centralne vlasti, i vizantijski

206 Bloch, *Feudalno društvo*, ib.p.226.

207 Bloch, ib.p.520.

208 Bloch, ib.p.191.

209 Bloch, ib.p.193.

210 Bloch, ib.p.194.

211 „Latinske povelje, govoreći o čoveku koji je vazal nekog seniora, počevši od XI st. gotovo bez ustezanja upotrebljavaju karakterističan sinonim za vazala: *miles* svoga seniora. Taj drugi izraz trebalo bi doslovno prevesti riječju *vojniki*. Vojnik u pravom smislu riječi bio je samo onaj tko je vojevao na konju, snabdeven teškom ratnom opremom, pa se vasalska funkcija prvenstveno sastojala baš u tome da se tako naoružan bori za svoga gospodara” (Bloch, ib.pp.196-197).

212 „Vizantija zauzima među srednjovekovnim zemljama poseban položaj. Ima jedinstvenu upravnu organizaciju sa dobro školovanim, razgranatim činovničkim aparatom, odlično opremljenu vojsku sa nadmoćnom vojnom tehnikom, visokorazvijen privredni i finansijski sistem. Vizantija raspolaže ogromnim bogatstvima i vremenom se njena novčana privreda sve više razvija. Po tome se ona iz osnova razlikuje od većine tadašnjih država u kojima preovlađuje naturalna privreda” (Ostrogorski, *IV*, ib.p.53).

213 „Za zapadni feudalizam tipični politički poredak sa svojim komplikovnim, mnogočlanim sistemom lena i uzajmim odnosom vernosti između sizerena i vazala, bio je nepoznat

upravni aparat je zahvatila pošast protekcijonizma, lične ili porodične odanosti, zavičajnih klika i tsl, ali ove lične veze „nikada nisu bile trajne i duboke, pošto nikada nisu oformljene juridički a često su se kosile i sa važećim pravom“²¹⁴. Dok je lična odanost u zapadnoevropskom feudalizmu institucionalizovana u sistem - baš kao i u srednjovekovnom Japanu (koji se obično uzima kao drugi, „čisti“ primer feudalizma)²¹⁵ - u Vizantiji je ona bila ne samo izvan sistema već i suštinski mu protivstavljena.

Isto se može reći i za sudski deo administracije. Vizantija je, u odnosu na zapadnoevropske države (sa njihovim običajnim pravom²¹⁶, krpežom od pravnog sistema²¹⁷, sudskom samopomoći²¹⁸ i božijim sudom²¹⁹), bila ne samo sređena pravna država već se vizantijska država - i onda kada je veleposednicima davala sudski imunitet - nikada nije do kraja odrekla jurisdikcije nad svojim podanicima²²⁰, niti je - čak ni u doba svoje najveće slabosti - pristajala na mrvljenje upravno-političkog suvereniteta²²¹.

vizantijskom svetu“ (Ostrogorski, *PDVC*, ib.pp.40; 178).

214 Litavrin,ib.p.195.

215 I u Japanu je postojao „sistem osobne i zemljišne podložnosti veoma nalik na naš feudalni režim“ (Bloch, ib.p.450); „I ondje se mrvljenje zapovjedničkih prava, koja su živjela od veoma davnih običaja, službeno predstavilo kao niz prisvajanja, izvršenih na račun države. Iznad seljaštva uzdigla se klasa profesionalnih ratnika. I baš u toj su se sredini razvili odnosi osobne zavisnosti; ti su odnosi kao i u Evropi bili izgrađeni hijerarhično... Budući da je te ratnike trebalo izdržavati, dijelili su im zemljišne čestice, koje su bile veoma nalik na naša lena (Bloch, ib.p.524). Istu ocenu daje i Spevakovskij A.B., *Samurai - vojennoje sosloviye Japonii*, "Nauka", Moskva 1981, pp.3-17.

216 Pisano pravo u Zapadnoj Evropi počinje da se obnavlja tek od XII veka, ali i tada sa ograničenim dejstvom; kao što kaže Blok, premda se u XII i XIII veku neki notari na jugu Francuske trude da rečnikom Justinijanovog kodeksa izraze stvarnost svoga vremena, „ti nespretni pokušaji nisu gotovo ni doticali temelje ljudskih odnosa“ (Bloch, ib.p.149).

217 U *Rasparavi o engleskim zakonima*, napisanoj na dvoru Henrika II (1154-1189) stoji: „Popisati i ispisati sve mnogobrojne i različite zakone i prava u kraljevstvu, bilo bi danas posve nemoguće... toliko je njihovo mnoštvo zbrkano“ (Bloch, ib.p.142).

218 Nije postojala posebna upravna vlast koja bi sprovođila sudske odluke; onaj koji bi dobio spor na sudu morao je sam da se pobrine za to (Bloch, ib.p.423).

219 Sudeње se najčešće sastojalo od nadmetanja stranaka koja će naći više ljudi koji će se zakleti da je njegovoj strani, ili u utvrđivanju ishoda božijeg suda ili pravosudnog dvoboja (Bloch, ib.p.425).

220 Centralna vlast je - bez obzira na eskusiju davanu veleposednicima - uvek zadržavala pravo da sudi njihovim seljacima ukoliko su optuženi za razbojništvo, krivoverje, kornjokradu, ubistvo ili silovanje (Litavrin, ib.p.193).

221 U vreme Adronika II (1282-1328), kada je centralizovana državna struktura već bila posve razlabavljena, careva žena Irina (od roda Monteferata), u skladu sa idejama o organizaciji države koje je donela iz svoje postojbine, zatražila je da se Carstvo podeli među sinovima vasileusa. Ovaj zahtev je skandalizovao Vizantince: „To je nešto nečuveno!“, zgražavao se jedan ondašnji hroničar; „Ona je želela da carski sinovi vladaju ne kao monarsi prema prastarom rimskom običaju, već da podelu rimske gradove i zemlje po latinskom uzoru, da svaki od njenih sinova upravlja svojim zasebnim delom, koji bi mu pripao kao njegova svojina, i da pojedini delovi, po zakonu o svojini privatnih lica, od roditelja pređu na njih a zatim na isti način od njih na njihovu decu i dalje potomstvo... Ova carica bila je latinskog porekla i od Latina je preuzela ovu novinu koju je želela da uvede među Rimljane“ (Nik.Grigoras, I,233,18; Ostrogorski,

Kada je reč o dodeljenom zemljišnom posedu (lenu) kao jedinici opskrbe oklopljenog konjanika, ustanova pronije bila je u izvesnom smislu slična zapadnoevropskom feudu²²². Međutim, kao što smo već rekli, pronija u Vizantiji nikada nije postala vladajući oblik zemljišnog poseda, niti su pronijari ikada činili osnovu vizantijske vojske. Većina obradivog zemljišta veleposednicima je pripadalo kao njihova privatna svojina, baština, kojom su raspolagali po svim tradicionalnim regulama rimskog prava - kao sa „punim bezuslovnim vlasništvom, što, po svom juridičkom statusu, proizilazi iz rimskog kviritskog vlasništva“²²³. Obaveze vizantijskih zemljoposjednika prema kruni bile su sasvim druge prirode od zapadnih feudalaca - jer oni svoj posed nisu dobili od suverena već su ga kupili ili baštinili - i sastojale su se u plaćanju uobičajenih poreskih dažbina (ukoliko imanje nije posedovalo povlastice)²²⁴. Tek kada je i sam opstanak države (posle gubljenja najvećeg dela teritorije) bio doveden u pitanje, obaveza opremanja vojnika proširena je i na baštinska dobra²²⁵, no i tada je ona bila prvenstveno fiskalnog karaktera, i nije se ticala ličnosti zemljoposjednika nego njegovog poseda - kao fiskalne jedinice.

Međutim, nepostojanje vazalske hijerahije i zakržljala ustanova lena za mnoge autore sami po sebi nisu bili dovoljni da prihvate stanovište po kom pozna Vizantija nije bila feudalno društvo. Ne samo marksistički istoričari, već i naš Ostrogorski, smatrali su da vojno-upravna struktura ne može biti presudni kriterijum za feudalni karakter nekog društva: ono što je za feudalizam bitno, jeste „krupni zemljišnin posed na kome žive i koji obrađuju zavisni seljaci“ , a „teško može iko da porekne da je takva bila osnova i društvenog razvitka u Vizantijskom carstvu doznijeg perioda“²²⁶.

Uz svo poštovanje velikog vizantologa, mi se ovde, ipak, moramo razići sa gledištem Ostrogorskog. Izjednačavanje feudalizma sa krupnim zemljišnim posedom i zavisnim seljacima proširuje ovaj pojam tako da gotovo gubi svoju specifičnu potrebnu vrednost²²⁷. Kao što smo pokazali na primeru kolonata, možemo imati

IV, ib.p.449). Pošto je Andronik ovaj predlog kategorički odbio, među carskim supružnicima došlo je do raskida (Ostrogorski, *IV*, ib.p.448).

222 „Termini *fief* i *feudum* mogli su se upotrebiti kao ekvivalent za vizantijsku proniju“ (Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.85).

223 Hvostova K.V., *Osobennosti agramopravovyh otnošenij v pozdnej Vizantii XIV-XV vv*, „Nauka“, Moskva 1968, p.54.

224 Ukoliko gospodarstvo nije imalo fiskalni imunitet, zemljoposjednik je sam plaćao porez za onaj deo koji nije ustupio paricima za obradu, a ukoliko je zemlju dao seljacima, oni su, pored rente gospodaru, davali i uobičajeni porez državi (Litavrin, ib.p.81). Ali i vizantijska poreska politika je bila duboko pristrasna, pa je najveći deo poreskih obaveza svaljivan na najnižu klasu.

225 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.86.

226 Ostrogorski, *PDVC*, ib.p.120.

227 I sam Blok upozorava da veliki posed zajedno sa podložnicima može postojati a da nema feudalnih odnosa. Po njemu, mnoga društva na rubu evropskog Zapada (od Frigije, preko Skandinavije do keltskih zajednica na ostrvima), poznavala su zavisnost malog obrađivača zemlje od bogatog moćnika, „ali pritom, naprotiv, ništa nije podsjećalo na široku, hijerarhiziranu mrežu seljačke podložnosti i vojničke vjernosti, koju nazivamo imenom feudalizma“ (Bloch,ib.p.295) „Vlastelinstvo semo po sebi nema nikakva prava da zauzme mjesto u povorci institucija što ih nazivamo feudalnima. Ono je postojalo,

i veliki zemljišni posed i jednu vrstu zavisnog seljaka a da ipak nemamo niti feudalne odnose niti feudalno društvo. (Naravno, ovako široku definiciju feudalizma možemo tretirati kao analitički a ne kao sintetički iskaz, i tako problem lako rešiti svrstajući kolonatske odnose u feudalne, ali time gubimo mogućnost uočavanja i pojmovnog očuvanja veoma važnih distinkcija). Stoga, da bismo mogli da nešto više zaključimo o karakteru ondašnjeg načina proizvodnje, neophodno je da pristupimo istorijsko-sociološkoj analizi konkretnog odnosa koji je vladao na zemljišnim posedima pozne Vizantije.

I ovoga puta poslužićemo se jednom vrednom monografijom koja nam dolazi iz sovjetske vizantologije, a čiji su predmet društveni odnosi u poznoj Vizantiji²²⁸. Kao što Hvostova pokazuje u ovoj studiji, poznovizantijski zemljišni odnosi razlikovali su se i od „zapadnih“ (feudalnih) i od „istočnih“ (tributarnih): dok je od seljaka na Zapadu višak vrednosti uziman u vidu rente (koja je imala privatnopravni karakter), a na Istoku u vidu poreza (koji je imao javnopravni karakter)²²⁹, u poznoj Vizantiji nalazimo na „mešani, specifični vizantijski tip“²³⁰ zemljišnih odnosa u kome, jedno pored drugog, postoje i renta i porez, i privatnopravni i javnopravni odnosi²³¹.

Rečit je primer sela Radoliva o kome govori jedan dokument iz 1198. godine. Stanovnici ovoga sela plaćali su, do te godine, rentu vlasniku zemlje (izvesnoj monahinji Mariji) i, uporedo sa tim, uobičajeni porez državi. Ovom poveljom monahinji se dodeljuje fiskalni imunitet, tj. pravo da od svojih parika uzima i onaj iznos koji su seljaci do tada u vidu poreza plaćali državi²³². Jasno je, dakle, da su parici izvorno, pre no što je gospodar dobio poreske povlastice, plaćali i rentu gospodaru i porez državi, tj. da su se nalazili upravo u onom položaju u kome je bio i ranovizantijski kolon koji je deo viška vrednosti davao veleposedniku (kao rentu) a deo državi (kao porez).

Naravno, poznovizantijska država bila je kudikamo slabija od ranovizantijske, pa se u procesu tzv. eskusije (tj. davanja fiskalnog imuniteta) odricala svog dela prihoda od seljaka u korist veleposednika. Ali i tada, čak ni kod pune eskusije, seljak nije bio sasvim oslobođen obaveza prema državi (već je i dalje plaćao porez na ličnu nepokretnu imovinu - ukoliko ju je imao²³³), niti se onaj poklonjeni deo

a i docnije će postojati, istovremeno s postojanjem snažne države, rjeđih i manje snažnih klijentskih odnosa i mnogo rasprostranjenije cirkulacije novca“ (Bloch, ib.p.332). „Vlastelinstvo je doduše bilo bitan element feudalnog društva, ali je ono samo po sebi bilo starije; a bit će i mnogo trajnije od feudalnog društva: Za ispravno i zdravo nazivlje od bitne je važnosti da se ta dva pojma uvijek jasno razlikuju“ (Bloch, ib.p.519) Hiks takođe odbija da svaki odnos veleposednika i seljaka tretira kao feudalni, predlažući naziv „sistem gospodara-i-seljaka“ (lord-and-peasant system; Hicks, *A Theory of Economic History*, ib.pp.101-102, et passim)

228 Hvostova K.V., *Osobennosti agrarnopravnyh otnošenij v pozdnej Vizantii XIV-XV vv*, „Nauka“, Moskva 1968.

229 Hvostova, ib.pp.8;50-53.

230 Hvostova, ib.p.90.

231 Hvostova, ib.pp.11;87.

232 Hvostova, ib.p.89.

233 Litavrin,ib.pp.59; 219-220; tako, recimo, seljaci sa poseda izvesnog Andronika (XI v) plaćali su gospodaru 11,5 nomizmi po zevgaratu a državi (za ličnu svojinu i ostalo)

nekadašnjeg poreza sasvim utapao u rentu, već je nastavljao da se vodi u zemljišnim knjigama kao ustupljeni porez, čvrsto i dalje zadržavajući javnopravni karakter²³⁴.

Ova razlika na prvi pogled ne izgleda tako značajna - nije li svejedno kako se vodi veleposednikov prihod od seljaka (samo kao renta ili kao renta + ustupljeni porez) ako je krajnji ishod isti tj. eksploatacija seljaka od strane gospodara zemlje? Međutim, socijalne posledice ove razlike bile su duboke - eksploatacija, kao što upozorava više zapadnih vizantologa²³⁵, u Vizantiji zadržava i elemente javnopravnog karaktera, jer parici obnavljaju i izvesna prava kolona (pre svega pravo na ostanak na grudi nakon 30 godina²³⁶). Vizantijska parikija, po Litavrinu, prvenstveno je nastajala iz jedne vrste dugotrajne arende, tj. tako što su seljaci, pribeglice na veleposed, dobijali komad zemlje i nešto opreme za njenu obradu²³⁷. Specifičnost vizantijskog veleposeda - u odnosu na zapadnoevropski (gde je osnovni prihod vlastelina bio sa zemlje gospodara) - bila je upravo u tome što je glavni prihod zemljoposjednika dolazio sa paričkih („zakupačkih“) čestica zemlje²³⁸. Zakupački element parikije, međutim, stavlja parika pod istu državnu zaštitu pod kojom se i u ranovizantijsko doba nalazio kolon: ukoliko su on ili njegovi preci obrađivali zemlju više od 30 godina, parik stiče pseudosvojinska prava²³⁹, tj. gospodar više ne može da mu oduzme „njegov“ komad zemlje, a ukoliko to pokuša, seljak zaštitu može potražiti i na sudu²⁴⁰.

Primer ovakvog sudskog spora dolazi nam iz XI veka²⁴¹, kada je centralna vlast bila još uvek dovoljno snažna da joj je imalo smisla obraćati se. Nije realno

po 1,5-2 nomizme (Litavrin, ib.p.64). Vidi i Hvostova, ib.p.111.

234 Hvostova, ib.pp.21-22; 50-53; 88.

235 Hvostova, ib.p.59.

236 Litavrin, ib.p.68. parik postaje jedna vrsta kvazisopstvenika (ib.p.93)

237 Litavrin, ib.pp.83; 93-95.

238 Svoronos, ib.326; prema: Litavrin,ib.p.105. Podaci koje daje Ostrogorski čini se da potvrđuju ovo Zvonorosovo zapažanje: ukupna površina gospodarske zemlje Hilandara bila je, 1300. godine, pet puta veća od seljačke (tzv. stasi) ali je donosila svega 1,5 puta više rente; Hilandar, zbog svoga bogatstva i mnoštva slugu koje rade na dome-nijalnoj zemlji, možda i nije odgovarajući primer, ali, recimo, mnogo manji i siromašniji manastir Zograf imao je tri puta veći prihod od seljaka iako je njihove zemlje bilo deset puta manje od gospodarske; takav odnos je, po Ostrogorskom, karakterističan za Vizantiju (Ostrogorski, *VF*,ib.p.44). Još bolje se ova različita upotreba parika i kmeta može sagledati iz njihovih radnih obaveza: vizantijski parik ima radnu obavezu prema vlastelinu samo 12 puta u godini (tj. jednom mesečno), a u nekim prakticima nema ni traga radnoj renti (Ostrogorski, *VF*, ib. pp.114-115; 116); međutim, zapadnoevropski seljak karolinškog doba rabota na imanju koje neposredno obrađuje vlastelin tri dana u nedelji (*The Cambridge Economic History of Europe*, ib.p.315), pa čak i u susjednoj Srbiji, u kojoj su „rentni odnosi bliski „zapadnom“ tipu“ (Hvostova,ib.p.91), seljaci moraju da rabotaju vlastelinu dva puta nedeljno (Ostrogorski, *VF*, ib.p.116).

239 Litavrin, ib.p.93.

240 „Parici su, kao i koloni, držali zemlju *alieno nomine*, tj. nisu imali pravo juridičkog već fizičkog posedovanja, nisu imali *animus possidendi*. Kao faktički posednici svoje grude parici su mogli stupati u različite pravne odnose sa trećim licima i pokretati parnički postupak čak i protiv vlasnika zemlje“ (Hvostova, ib.pp.229-230).

241 Vidimo kako parici tuže izvesnog Romana što im je oduzeo zemlju koju su koristili preko 30 godina i što im je oteo stoku i pokretnu imovinu; ovo je nedvosmisleno bilo

očekivati da je slična praksa postojala u kasnijim vremenima državnog rasula, ali ipak, činjenica da su parici mogli tužiti svoga gospodara najrečitije svedoči o njihovom socijalno-pravnom položaju. Jednostavno, bez obzira na ekonomsku zavisnost od veleposednika, *parici nisu bili kmetovi*, oni nisu bili neslobodni i pravno ograničeni podanici: parici nikada nisu zakonski vezani za grudu i mogli su u svakom trenutku da napuste imanje - naravno, ukoliko su imali gde da odu i od čega da žive²⁴²; parik nije lično zavisna od gospodara (prema kome ima obavezu samo kao držalac njegove zemlje)²⁴³ tj. parik nije „telesni vazal“ vlastelina kao što je to zapadnoevropski kmet²⁴⁴: parik ne mora da traži dozvolu gospodara da bi se oženio devojkom koja potiče izvan vlastelinstva - kao što to kmet radi²⁴⁵, pariku ne treba dopuštenje da bi stupio u svešteničke redove²⁴⁶ - kao što to treba kmet²⁴⁷, parik može ne samo da svedoči protiv „slobodnih ljudi“ - pojava, inače, sasvim neshvatljiva na Zapadu²⁴⁸ - nego i sam vodi pravne sporove, žaleći se i do samog cara!²⁴⁹, jer - parik nije kmet sa „veoma bolnim obilježjima manje vrijednosti i prezrenosti“²⁵⁰, parik je, ipak, slobodan podanik Carstva²⁵¹.

Šta tek da se kaže za one parike koji su - kada je njihove poreske obaveze država prepustila pronijarima²⁵² ili kakvim velikašima (recimo, činovnicima)²⁵³ -

protivzakonito i mesni je sudija morao da presudi u korist parika, ali je, očito pod Romanovim uticajem, prinudio seljake da prihvate poravnaje (po kome je Roman trebao da im nadoknadi štetu); no, pošto ovaj to nije učinio, seljaci se žale carigradskom sudu i ovaj donosi sledeću presudu: zemlja mora da se vrati paricima zajedno sa plodovima koje je mogla doneti ili je donela od dana oduzimanja; stoka se morala vratiti zajedno sa priplodom a zaprežne životinje čak u dvostrukom broju (jer su za tih godinu dana seljaci bili nezakonito lišeni mogućnosti da ih koriste u poljskim radovima); upropašćenu imovinu trebalo je nadoknaditi isplatom „po pravednoj ceni“ Litavrín, ib. pp.276-277.

242 Litavrín, ib.p.94.

243 „U Vizantiji XI veka nije bilo lične zavisnosti slične onoj na Zapadu, tj. pretežno neposredne lične zavisnosti od feudalca. U administrativno-sudskom pogledu, seljak je bio povezan sa državom i opštinom. Njegova zavisnost bila je pre svega zemljišna i vizantijska eskusija-imunitet pokazivala se prvenstveno kao dažbinski imunitet, tj. pravo feudalca na preuzimanje svih državnih prinadležnosti“ (Kurbatov, ib.pp.133-134). Da je parik sa veleposednikom u odnosu samo preko zemlje (a ne lično) svedoči postojanje „polu-parika“ i „višestrukih parika“: prvi je seljak koji osim svog sopstvenog komada zemlje obrađuje i zemlju veleposednika, a drugi je seljak koji obrađuje zemlju više gospodara (pri čemu je jedan od vlasnika mogla da bude i država; Litavrín,ib.pp.81; 86-87).

244 Bloch, ib.p.331.

245 Bloch, ib.pp.306;312.

246 cfr.Ostrogorski, VF, ib.p.394.

247 Bloch, ib.pp.306;312.

248 Bloch, ib.p.312.

249 Recimo, seljaci sela Potama, parici izvesnog pronijara Sigarisa, vode višegodišnji sudski spor sa manastirom Lemvotise, najpre pred sudom duksa Trakesijske teme i mitropolita Smime, da bi se na kraju obratili žalbama i samom caru (Ostrogorski, VF, ib.p.377). U Vizantiji se parici uobičajeno pojavljuju pred sudom i kao parničari i kao svedoci (Ostrogorski, VF, ib.p.394)

250 Bloch, ib.p.312.

251 Parik u Vizantiji nikada nije smatran za neslobodno lice (Ostrogorski, VF, ib.p.378).

252 Pronija je izvorno podrazumevala samo ustupanje poreskog prihoda sa neke zemlje a ne i davanje vlasničkih prava (Kurbatov, ib.p.132; Litavrín,ib.p.84). Međutim, tokom

faktički i dalje ostali vlasnici svoje zemlje, ili za one parike koji su, pored zemlje uzete u arendu, posedovali i sopstveni komad zemlje²⁵⁴? Oni svoju zemlju bez ikakvog ograničenja mogu da prodaju drugom pravnom licu, koje istovremeno preuzima i sva davanja kojima je opterećen taj komad grude²⁵⁵, oni i sami kupuju ili uzimaju u zakup drugu zemlju (čak i kod drugih zemljoposjednika)²⁵⁶, oni svoju zemlju sasvim slobodno mogu da napuste, zadržavajući je u vlasništvu ukoliko su nastavili da plaćaju njene dažbine²⁵⁷. Svedočanstava o paričkom prometu zemlje ima toliko da nas to neminovno, po Ostrogorskom, „dovodi do zaključka da su prodaje imanja parika bile česte i da su smatrane kao prirodna i uobičajena stvar“²⁵⁸, što je sve dokaz „kako je lako i brzo zemljišni posed u Vizantiji menjao gospodara“²⁵⁹.

Treba li da se podsećamo kakve su bile prilike u zapadnoevroskom feudalizmu kada je reč o vlasničkim pravima na zemlju, i to ne samo seljaka već i samih vlastelina? Još u IX veku vlastelini zemlju uopšte ne mogu da otuđe²⁶⁰ i

XIII i XIV veka došlo je do postepenog pretvaranja uslovnog i vremenski ograničenog uživanja prihoda sa pronijarske zemlje u nasledno, baštinsko vlasništvo (Ostrogorski, PDVC, ib.p.85).

253 Reč je o ustanovi takozvanog solemnija, koja je inače u Vizantiji bila jedan od najranijih poznatih vidova ustupanja prava uživanja prihoda sa neke zemlje bez ustupanja prava na njeno vlasništvo (Litavrín,ib.p.84). Međutim, za razliku od zapadnog fief, solemnij nije bio praćen dogovorom o vazalskim odnosima (Hvostova, ib.p.57-58). Vizantijski carevi su ovom ustanovom slobodno raspolagali, pa je recimo, Aleksije I Komnin svom bratu, protosevastu Adrijanu, 1084. godine dao poreske prihode sa imanja Lavre, pri čemu su manastiru ostala vlasnička prava a Adrijan je dobio samo pravo uživanja prihoda (Hvostova, ib.pp.60-61). Po Hvostovoj, „solemnij je bio široko rasprostranjen u Vizantiji i imao je karakter ustupanja državne rente za službu“ (Hvostova, ib.p.210).

254 Tzv. polu-parici (v.Litavrín,ib.pp.81; 86-87).

255 Izučavanje poznovizantijskih praktika (popisa imovine i dažbina vlastelinstva) pokazuje, po Ostrogorskom, prilično veliku slobodu koju su parici uživali u raspolaganju svojom imovinom: oranice, vinogradi i stoka parika bili su njihovo porodično vlasništvo stečeno nasleđem, kupovinom ili mirazom; recimo, parici izvesnog vlastelina Sigarisa odlučili su da svoja dva maslinjaka prodaju manastiru Lemvotiseu, s tim što se manastir obavezuje da će nastaviti Sigarisu da godišnje isplaćuje po 1 nomizmu (VF,191). Načelno, otuđivanje paričke zemlje van vlastelinskog područja zahtevalo je njegovu dozvolu (Ostrogorski, VF, ib.pp.72-73) međutim, kao što napominje Ostrogorski „među mnogobrojnim sačuvanim dokumentima o prodaji (paričke zemlje - A.S.) u arhivima manastira nalazimo danas samo jedan u kome se prodavci izričito pozivaju na odobrenje gospodara“ (Ostrogorski, VF, ib.p.380). Izgleda da je praksa bila dosta liberalna, jer čak ni dokumenti o prodaji zemlje tzv. dulevta (čija potčinjenost bila još veća nego klasičnog parika) ne pominju dozvolu vlastelina (Ostrogorski, VF, ib.p.383).

256 Parici su mogli da kupuju zemlju koju su uživali drugi vlastelin, država (u liku pronijara), ili manastir itd (Ostrogorski, VF, ib.pp.385-389). Vlastelin je i sam mogao da kupi zemlju od svoga parika - ukoliko mu je to bilo u interesu (recimo, da na njoj podigne crkvu; v. Ostrogorski, VF, ib.p.182).

257 Ostrogorski, PDVC, ib. p.88; recimo, prema praktičima manastira Lemvotise, tri njena parika žive u Smirni, svakako kao zanatlije, ali i dalje plaćaju dažbine za svoju zemlju u Variju (Ostrogorski, VF, ib.p.398).

258 Ostrogorski, VF, ib.p.392.

259 Ostrogorski, VF, ib.p.384.

260 „Pomisao da bi vasal mogao po svojoj volji otuđiti zemlju, činila bi se za vrijeme prvih Karolinga dvostruko besmislenom: dobro mu naime uopće nije pripadalo, a povrh toga,

tek od XII veka njihova zemlja postaje predmet većeg prometa²⁶¹. Takođe, kada je reč o sitnijim posednicima, zemlju je praktično nemoguće prodati jer je za to potreban pristanak svih rođaka²⁶², a o nekom otuđenju zemlje kod podložnika nema ni govora²⁶³ - njima je čak i vlasništvo nad ličnim stvarima bilo osporavano²⁶⁴.

Naravno, socijalni položaj parika nikako ne sme biti idealizovan - i oni su bili težaci koje su bogati i moćni tlačili i nemilosrdno iskorišćavali, ali i pored svega, oni nisu bili kmetovi. Javnopravni elementi njihove eksploatacije nameću analogiju sa kolonatsvom, što Lemerle, jednog od najodlučnijeg protivnika primene pojma „feudalizam” na vizantijsko društvo, navodi na tezu da su u poznoj Vizantiji obnovljene izvesne crte kolonatskih odnosa²⁶⁵. Međutim, parici se ipak ne mogu svesti samo na kolone, u najmanju ruku stoga što su, kao što su utvrdili sovjetski vizantolozi, „parici imali više posedovnih prava od kolona”²⁶⁶. Zapravo, po našem mišljenju, agrarni odnosi u poznovizantijskom društvu doista pokazuju crte „izmešanosti” više tipova proizvodnje:

1. Najpre, tu su elementi kolonatsva, naročito na onim imanjima gde su parici primljeni kao jedna vrsta zakupaca (a takvih je, po Litavrinu, najviše²⁶⁷); ovde njihova eksploatacija ima izvesne javnopravne elemente, slično kao u ranovizantijsko doba²⁶⁸, što samo pokazuje snagu pravne tradicije koja je ponovo ožive-la kada su se obnovili odnosi koje je ona regulisala²⁶⁹. Ipak, udeo države u prisvajanju viška vrednosti izrazito je mali (a u pojedinim slučajevima i ne postoji)

bilo mu je povjereno samo u zamjenu za strogo osobnu službu” (Bloch, ib.p.250).

261 Bloch, ib.p.252.

262 Pri tome se pod pojmom rodaci nikako nije podrazumevao samo krug najbližih naslednika već su i pobočni srodnici morali da budu pitani: kao što se vidi iz obaveza nekog chartreskog podoficira, idealno je bilo da stranka sebi pribavi - čak i kada su žena, deca i sestre već pristali - dopuštenje „koliko god je moguće većeg broja rođaka i bližnjih” (Bloch, ib.p.164); rođak koji nije bio pitao u trenutku otuđivanja imao je pravo da i posle mnogo godina pokrene postupak za poništenje ugovora i, kao što to navodi Bloch, u 90% slučajeva uspevao je da izdejstvuje nagodbu sa novim vlasnikom (loc.cit). Ovakva praksa zadržala se sve do XII veka (loc.cit).

263 U Engleskoj otuđivanje zemlje čak ni slobodnih seljaka (dakle onih koji su bili samo pod novčanom obavezom prema valstelinu) nije bilo moguće sve do kraja XIII veka (North, Thomas, ib.p.63), no i tada je ovakva praksa bila potpuni presedan za evropsko feudalno pravo (ib.p.64).

264 Uprkos poboljšanja položaja koje su zapadnoevropski seljaci postigli u XI i XII veku, još krajem XIII veka mnogi gospodari svojim kmetovima ne priznaju nikakvo drugo vlasništvo osim njihove gole ličnosti (Le Goff, ib.p.347).

265 Lemerle P., (Rapports complementaires), *Actes du XIIe Congrès international des études byzantines*, Belgrade - Ochride 1961, pp.3-11; prema: Litavrin, ib.p.74.

266 Litavrin, ib.p.69. Kao što naglašava Hvastova, „u poznoj Vizantiji paricama se priznavao izrazitiji element *animus possidentis*, nego antičkim kolonima, o čemu svedoče razlike između formulara poznorimskih katastara i poznovizantijskih praktika” (Hvastova, ib.p.231).

267 Litavrin, ib.pp.72-96.

268 Hvastova, ib.pp.228-233.

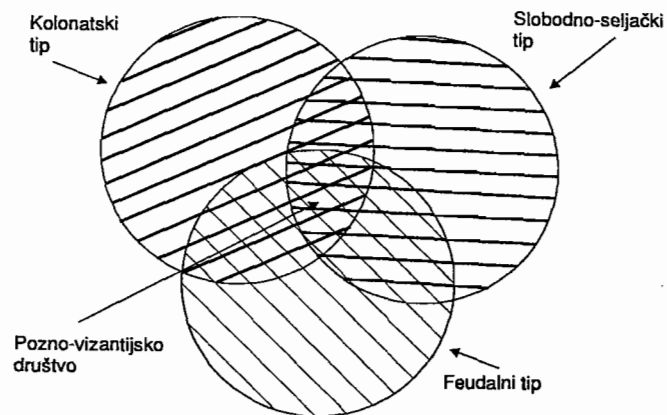
269 Hvastova govori o „genetičkoj vezi poznoantičkih i poznorimskih fenomena, koja se pojavljuje u formi neposredne socijalne difuzije, tj. preuzimanja antičkih instituta u kasnije doba (npr. forme oporezivanja)”; Hvastova, ib.p.13.

u odnosu na kolonatski način proizvodnje i, uopšte, država je u ovo doba već toliko oslabila da više nije u stanju da obezbeđuje pravni poredak.

2. Tu su, zatim, ostaci slobodnoseljačkog sistema, naročito ako je država ustupala samo poreske prihode, ili gde su seljaci uspeali da sačuvaju nešto od privatne svojine; vidimo kako su ovde i dalje očuvana vlasnička prava seljaka iz prethodnog sistema (naravno, tokom vremena uživatelj se i sam sve više smatra vlasnikom), ali i ovde višak vrednosti ne prisvaja država već gospodar.

3. Konačno, tu su i elementi feudalnog tipa agrarnih odnosa: pre svega činjenica da najveći (ako ne i sav) višak vrednosti prisvaja gospodar i da se, realno, položaj seljaka pogoršava u pravcu veće podložnosti²⁷⁰; međutim, ne smemo zaboraviti da je višak vrednosti na vizantijskom selu od samog početka „feudalizacije” prisvajao *novčanom* rentom²⁷¹ i da je „feudalizacija” išla uporedo sa ruinanjem centralne vlasti i pretvaranjem Vizantije „u agrano-sirovinski privesak italijanskih gradova”²⁷². U tom pogledu „vizantijski feudalizam” sličniji je istočnoevropskom „drugom kmetstvu” nego izvornom feudalizmu, više je posledica raspada jedne strukture²⁷³ i uključivanja njenih delova u orbitu druge, nego proces izvorne strukturalne transformacije.

Zbog svega toga, tip društvenih odnosa koji su vladali u poznovizantijskom društvu pre se može prikazati presekom više tipova socijalne strukture (kao što je urađeno na donjoj slici) nego što bi se, na prirodan način, mogao podvesti samo pod jedan ili drugi tip. I upravo se ovde ponajbolje vidi valjanost našeg

270 cfr. Kurbatov, ib.p.176.

271 „Osnovne dažbine vizantijskih seljaka izražene su usključivo u novcu, kao što su u novčanim jedinicama izračunavani i prihodi sa nepodeljenih gospodarskih zemalja” (Ostrogorski, VF, ib. p.105).

272 Kurbatov, ib.p.198.

273 Tip društvenih promena koje su, od XI veka, zahvatile Vizantiju E. Arvejer naziva „socijalnom erozijom”; Ahrweiler H., *Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071-1261. -XVe Congrès intern. d'études byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire*. Athenes, 1976, p.4, 7-8, 11, 15-18; prema: Litavrin, ib.p.262.

usložnjavanja kategorijalnog aparata i korisnost uvođenja novih vrsta agrarnih odnosa u našu tipologiju, tj. novih tipova društveno-ekonomske strukture. Sada smo u stanju da svom modelu poznovizantijskog društva damo i treću, dubinsku dimenziju i da iza naizgled slične ovojnice (veliki posedi, seljaci-podložnici itd.) otkrijemo i opišemo jednu strukturu sasvim drugačiju u odnosu na feudalnu, strukturu koja nije imala samo drugačiju evolutivnu prošlost, već i drugačiju - budućnost.

2.4. Da li je Vizantija imala kapitalističku budućnost?

Videli smo da je evolucija srednjovizantijskog prema poznovizantijskom društvu rezultat delovanja pre svega endogenih činilaca. Naravno, ni egzogeni faktori ne mogu se zanemariti: recimo, drugačije prirodno-geografsko zaleđe (po nama egzogeni činilac u odnosu na strukturu) moglo je da dovede do drugačije evolucije srednjovizantijskog društva - da su podneblje i tlo činili centralnu vlast neophodnim elementom poljoprivredne proizvodnje (vodo-privredna funkcija države), slobodno-seljački sistem bi se, jamačno, brzo preobrazio u klasičan tributarni (došlo bi do juridičkog transfera vlasništva zemlje sa seljaka na državu, a seoska opština bi do kraja razvila svoju funkciju medijatora); međutim, činjenica da država, osim vojno-odbrambenog, nije imala i dodatni, privredno-socijalni *raison d'être*, znatno je olakšala mrvljenje strukture i njenu evoluciju u pravcu pseudofeudalnog sistema.

Ipak, vidimo da je uništenje poznovizantijske društvene strukture bilo pre svega rezultat delovanja one druge vrste egzogenih činilaca - vojno-političkog okruženja. Vizantijska država se slomila pod višestrukim udarima najrazličitijih neprijatelja i sa nestankom vizantijske države nestala je i njena društvena struktura. Ali, upustimo se u veberovski misaoni ogled i uklonimo tako nepovoljno delovanje spoljnog činioca, pa se zapitajmo da li je pseudofeudalna društvena struktura pozne Vizantije mogla, sama po sebi, doživeti onaj razvoj koji je zabeležila zapadnoevropska feudalna struktura tokom svog „pozitivnog raspada“, tj. da li je vizantijsko društvo, ostavljeno na miru i prepušteno samo sebi, moglo imati kapitalističku budućnost?

Vizantija je dugo (po Kurbatovu sve do kraja XII veka²⁷⁴) bila i privredno i tehnološki superiorna u odnosu na feudalnu Evropu, pa je, svakako, imala i ekonomske i tehničke potencijale za dalji razvoj prema kapitalizmu. Ono što, međutim, može da bude problematično jeste njena društveno-ekonomska struktura. U III, IV i V glavi ovoga rada varirali smo Veberovo stanovište o značaju karaktera grada i njegovog odnosa prema strukturi kao presudnom za razvoj društva u pravcu kapitalizma. Da podsetimo, Veber je smatrao da se grad mora nalaziti *izvan* strukture (kao što je to bio slučaj u srednjovekovnoj zapadnoj Evropi) da bi imao dovoljno prostora da se razvije kao jedno autonomno, trgovačko-zanatsko središte; ukoliko je grad, naprotiv, *unutar* strukture (kao u antici ili u orijentalnim društvima), država i zemljišna aristokratija će stalno gušiti ili uništavati klice razvoja ka „racionalnom kapitalizmu“, i gradovi će ostajati samo administrativna ili rezidencijalna središta, bez snage da iznutra „razjedu“ i preobrazu strukturu.

274 Kurbatov, ib. pp.113; 154.

Ako iz ovog ugla posmatramo strukturu „feudalne“ Vizantije, videćemo da je u njoj grad čvrsto zacementiran element strukture i da su i njegov položaj i njegov karakter suštinski različiti od položaja i karaktera srednjovekovnog grada u feudalnoj Evropi. Jednostavno (da se opet poslužimo Veberovim misaonim ogleđom) ako Francusku Luja Svetog lako možemo zamisliti, na primer, bez Pariza, a Englesku Viljema Osvajača bez Londona, onda moramo primetiti da je Vizantiju nemoguće zamisliti bez Carigrada. Vizantijski grad je sastavni deo i državnog i ekonomskog sistema, zapravo u mnogo čemu samo njegovo jezgro.

Odmah treba reći da ovo nije samo odlika poznovizantijskog grada, već je to osobina grada u svim fazama istorijske evolucije vizantijskog društva. Ono malo gradske autonomije (koliko se u ranoj Vizantiji još bilo zadržalo iz vremena rimske samouprave) nestalo je zajedno sa propašću gradova tokom sloma u VII veku. Izuzev Carigrada, koji je ostao očuvan (ali sa nešto smanjenim brojem stanovnika²⁷⁵), drugi gradovi na preostaloj vizantijskoj teritoriji, tokom VIII i IX veka, odaju utisak „razbijenih ljuštura“²⁷⁶. Arabljanski putopisac Ibn-Hordadbeh, koji je Carstvo posetio četrdesetih godina IX veka, zna samo za pet važnih gradova u Maloj Aziji (Efes, Nikeju, Amorium, Ankiru i Koloneju) a za ostale veli da su utvrđenja ili utvrđena sela²⁷⁷. U godinama haosa i pustošenja, sva manufakturna proizvodnja (pre svega svile, luksuznih tkanina, ukrasne staklarije i grnčarije) premeštena je u Carigrad a ono malo preostalog gradskog stanovništva u provinciji²⁷⁸ živi pretežno od poljoprivrede²⁷⁹. Carigrad faktički ostaje jedini proizvodni, pa i trgovački grad²⁸⁰ i vidimo kako se, kao u antičko doba, potpuno poklapaju centar državne vlasti i centar proizvodnje, centar vojne moći i centar trgovine: u strukturalnom

275 U VII veku broj stanovnika Carigrada se, po Kurbatovu, smanjio na 100.000 (Kurbatov, ib.p.77).

276 Mango C., „Vizantija od Justinijana do Teofila“, in *Rani srednji vek*, ib.pp.103-112; p.112.

277 Mango, loc.cit; Kurbatov, ib.p.87; Každan je tvrdio da je opadanje vizantijskih gradova rezultat procesa naturalizacije vizantijske privrede u razdoblju od VII do IX veka, tako da je taj period vizantijske istorije svojevrsno „mračno doba“ ovoga društva (Každan A.P., „Vizantijske gorode v VII-XI vekah“, *Sovjetskaja arheologija*, 21 (1954), pp. 164-183); Ostrogorski je odlučno odbacio teoriju o naturalizaciji (Ostrogorsky G., „Byzantine Cities in the Early Middle Ages“, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) pp.47-66), međutim, kako su arheološka iskopavanja potvrdila stvarno opadanje maloazijskih gradova u VII i VIII veku, Fos je ponudio objašnjenje po kom je opadanje maloazijskih gradova posledica pre svega stalnih razornih upada Persijanaca i Arapa, a ne nekakve unutrašnje krize vizantijske ekonomije (Fos C., „Archeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia“, *American Journal of Archeology*, LXXXI (1977), pp. 469-486; o ovoj diskusiji vidi više u: Vavrinek V., „The Eastern Roman Empire or Early Byzantium? A Society in Transition“, in *From Late Antiquity to Early Byzantium* (Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference), „Czechoslovak Academy of Sciences“, Praha 1985, pp.9-20.

278 Srednji broj stanovnika drugih vizantijskih gradova (osim Carigrada) Litavrin procenjuje između 2.000 i 5.000 (Litavrin, ib.p.162); formalno u Carstvu ima 400 gradova, ali stvarno 20 do 25 (Kurbatov, ib.p.97); ukupno gradsko stanovništvo Litavrin procenjuje na 1,5 milion, što je manje od 10% stanovnika zemlje (loc.cit).

279 Mango, loc.cit.

280 Istorijski izvori iz IX i prve polovine X veka uopšte ne pominju gradove u unutrašnjosti koji bi bili poznati po izvesnim zanatskim umećima ili proizvodima (Kurbatov, ib.p.106).

smislu Carigrad postaje, gledano spolja - polis koji eksploatiše agrarno zaleđe²⁸¹, a posmatran iznutra - državna korporacija za proizvodnju i trgovinu²⁸². Carigradska *Knjiga epaiha* (početak X veka) - vrsta statuta o nadzoru nad 22 zanatlijske i trgovačke profesije - najbolje svedoči o razmerama i karakteru državnog uplitanja²⁸³. Najviše su ograničene upravo one profesije koje su za državu fiskalno najinteresantnije ili povezane sa nekim njenim monopolom; uzmimo kao primer pet esnafa proizvođača i trgovaca svilom: *katartaro*, koji su proizvodili sirovu svilu, mogli su da kupe samo onoliko sirovine koliko su tkanine proizvodili - to ne pojedinačno već samo preko udruženja, *metaxopratai*, trgovci sirovo svilom, mogli su sa nadničarima da sklapaju ugovore najviše na mesec dana, a *siehiaroi*, tkaci svile, smeli su sirovu svilu da kupuju samo od korporacije *metaxopratai* - da tkaju samo određene vrste tkanina, dok su državni nadzornici imali pravo da u svako doba uđu u njihove radnje i nadgledaju rad; svileha odela kojima su trgovali *bestiopratai*, ukoliko su namenjena izvozu, morala su imati olovni pečat perfekta itd²⁸⁴. Država je u samom Carigradu strogo kontrolisala i cene namirnica i namamnine, a svaki radno sposoban čovek bez zapošlenja bivao je upućen na neko javno gradilište ili u sirotište²⁸⁵. Posebno su strogo kontrolisani stranci i inostrana trgovina²⁸⁶.

²⁸¹ Hindess, Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, ib.p.79-108. Kada razmotrimo uopredno opadanje stanovništva, ruralizaciju i usitnjavanje poseda (onak kako se ogleda u tzv. tematskom uređenju) pitamo se, naravno, zašto se Vizantijsko carstvo, kao seme koje je palo u zemlju i ležalo u dubokom snu nekoliko vekova, nije potom ponovo rodilo u novom obliku, kao što je bio slučaj na Zapadu. Ja mislim da objašnjenje ovog problema treba tražiti u Carigradu. Bez obzira na to koliko je prestonica bila nisko pala u VIII veku, njoj je nekako pošlo za rukom da sačuva tradicije antičkog polisa. Ona je sačuvala izvesnu sličnost sa njegovom nekadašnjom građanskom organizacijom, sa demama i hipodromskim strankama čak i tada kada su ove tvorevine prestale da budu politička realnost. Carigrad je i dalje živio kao središte proizvodnje i pomorske trgovine u vreme kada su skoro svi drugi gradovi postali utvrđena skloništa za seljake (Mango, ib.p.112).

²⁸² Breje, ib.p.177. Celokupni privredni život vizantijske prestonice podvrgnut je nadzoru gradskog egzarha. Trgovci i zanatlije Carigrada, a svakako i drugih gradova, organizovani su u esnate i upravo preko tih esnatskih organizacija omogućeno je vladi da kontroliše gradsku privredu. Vladini organi propisuju količinu robe koja treba da se nabavi, ispituju njen kvalitet, utvrđuju kupovne i prodajne cene (Ostrogorski, *PDVC*, ib. pp.27-28; IV, ib. pp.246-247). Prema jednom španskom Jevrejstvu koji je krajem XII veka boravio u Carigradu, dnevni prihodi grada od trgovačkih carinskih dažbina iznosio je u 20.000 nomizmi (Geneakoplos, ib.p.278) što je godišnje moglo da bude i do 6 miliona nomizmi.

²⁸³ v. Geneakoplos, ib. pp.293-295.

²⁸⁴ Geneakoplos, loc.cit.; Breje, ib.p.204; Litavrin, ib. pp.135-6; iste, veoma precizne regule postojale su i za bankarske i menjačke poslove (Geneakoplos, ib. pp.295-296).

²⁸⁵ Breje, ib.p.210. To je bila stara praksa još iz Justinijanovih vremena da bi sprečio doseljavanje u Carigrad, Justinijan je imenovao posebnog magistra quaesitora čija je uloga bila da nadgleda hoće li se svi oni koji po poslu dođu u Carigrad vratiti u provinciju, kao i da svakog ko nema posla ili izvora izdržavanja deportuje u unutrašnjost (Jones, ib.p.232).

²⁸⁶ Koliko je strogo država nadzirala strane trgovce vidi se iz tretmana Ruša: im'e svakog od njihovih trgovaca kao i im'e grada iz kog dolazi najpre bi zabeležio carski službenik priilikom njihovog dolaska u carigradsko predgrađe sv. Mamasa, gde je bila ruska trgo-

Tokom IX i X veka postepeno se obnavljaju i gradovi u unutrašnjosti Vizantije, i to ne samo kao trgovačka već i kao proizvodna središta: vidimo kako su u XI veku stotine, pa hiljade zanatlija upošljene u proizvodnji svile u Atini, Tebi i Korintu²⁸⁷, kako se izrada glazirane keramike širi na mnoge gradove u unutrašnjosti²⁸⁸ i kako Atina, Korint, Nikeja, Smirna i Efes ponovo uspostavljaju svoje trgovinske veze²⁸⁹. Ali, bez obzira na obnovu gradskog života, vizantijski grad ostaje, u administrativnom i u društvenom smislu, *deo provincijalne strukture*: najpre *fiskalno*, jer i grad, kao i selo, za državu predstavlja samo poresku jedinicu (anakinosis) čiji su članovi vezani uzajamnim jamstvom za isplatu propisanog poreza²⁹⁰; zatim i *pravno*, jer su vizantijski podanici koji žive u gradu u svemu izjednačeni sa podanicima koji žive na selu²⁹¹; a onda i *politički*, jer su samo stanovnici Carigrada „građani“ (*politiko*) dok su svi ostali - bez obzira žive li u gradu ili na selu - samo „provincijalci“ (*tematiko*)²⁹².

Stvarne društvene posledice ovakvog strukturalnog položaja vizantijskog grada najbolje se mogu sagledati u dve, suštinski važne sfere: u karakteru zanatlijskih i trgovačkih korporacija, i u društvenoj i političkoj ulozi tipičnih gradskih slojeva.

U srednjovekovnoj Vizantiji, za razliku od poznoantičkih vremena, zanatlije i trgovci bili su slobodni u odnosu na izbor zanimanja, tj. njihove korporacije nisu bile prinudne²⁹³. Međutim, kao što smo već pokazali na primeru proizvođača i trgovaca svilom, one su bile pod strogom državnom kontrolom - štaviše, korporacije su bile prvenstveno *fiskalne* a ne staleške ili samoupravne ustanove. Upravo je to ona „kardinalna razlika“²⁹⁴ koja vizantijske korporacije sasvim udaljuje od zapadnoevropskih cehova: „ovde je (u Vizantiji - A.S.) korporacije stvorila državna vlast, kao obaveznu formu organizovanja svih zanatlija i trgovaca u određenim granama gradske privrede; tamo su (na Zapadu - A.S.) cehovi nastali kao rezultat dobrovoljnog objedinjavanja samih zanatlija i trgovaca; ovde je „statut“ donela centralna vlast, sledeći prvenstveno sopstvene interese; tamo su cehovske statute izradili sami proizvođači i trgovci, pre svega u nastojanju da zaštite sopstvene interese; ovde se na čelu korporacije nalazio državni činovnik kojeg je vlast neposredno postavljala ili starešina čije je postavljenje vlast potvrđivala a koji je bio

vačka kolonija; u sam Carigrad mogli su da uđu samo na jedna vrata i to najviše njih pedesetoro, bez oružja i u pratnji jednog vizantijskog oficira (Geneakoplos, ib.p.284); imali su pravo da kupe svilu samo do iznosa od 50 zlatnika i tu bi robu carski oficir zapečatio; na donetu robu plaćali su dažbine od 10% njene vrednosti (Breje, ib.p.196); toliko su plaćali i drugi stranci, s tim što su Đenovljani i Pizanci plaćali 4%, dok su Mlečani bili posve oslobođeni plaćanja dažbina (Breje, ib.p.213)

²⁸⁷ Kurbatov, ib.p.135.

²⁸⁸ loc.cit.

²⁸⁹ Kurbatov, ib.p.154.

²⁹⁰ Litavrin, ib.p.115.

²⁹¹ Litavrin, ib. pp.114-115.

²⁹² Breje, ib.p.89. Da je Carigrad - taj „grad gradova, luč vasseljene, slava sveta, majka Crkve, osnova vere, pokrovitelj nauka i umetnosti, postojbina i kladenac lepote“ (kako veli jedan panegirik iz XII veka; Kurbatov, ib.p.160) - za svoje stanovnike bio svet za sebe, svedoči i podatak da je Psel prvi put napustio ovaj grad kada mu je bilo 16 godina; do tada nije video ni bedeme grada a kamoli njegovu okolinu (Breje, ib.p.89).

²⁹³ Litavrin, ib. pp.127-155; Kurbatov, ib. pp.78;112.

²⁹⁴ Litavrin, ib.p.113.

odgovoran isključivo vlastima; tamo je poslovima ceha upravljao izabrani starešina potčinjen samo članovima ceha”²⁹⁵.

Bez slobodnih udruženja kao osnovnog sredstva obezbeđenja privredno-pravne zaštite, tipični gradski slojevi nisu mogli steći ni političku samosvest, a kamoli da osvoje neke od samoupravnih povlastica tako karakterističnih za srednjovekovne gradove Zapadne Evrope. Ne samo što u vizantijskim gradovima nema elemenata gradske („burgerske”) samouprave²⁹⁶ već i u trenucima kada se pojedini gradovi bune protiv centralne vlasti zanatlijsko-trgovački slojevi nisu samostalan činilac, već jedino oružje u rukama drugih političkih snaga²⁹⁷.

Možda bi se na prvi pogled moglo očekivati da će slabljenje centralne vlasti povoljno delovati na osamostaljivanje i jačanje gradskih elemenata. Međutim, stvar je upravo obrnuta; slabljenje centralne vlasti dovelo je do socijalne erozije vizantijskog građanstva i gubljenja proizvodnih odlika vizantijskih gradova! Još se na jednom primeru potvrđuje Veberova teorija o strukturi koja guši gradske klice: zemljišna aristokratija i visoki državni činovnici istom metodom kojom su upropastili seljaka sprovode svojevrstu eksproprijaciju gradsko-proizvodnog i trgovačkog sloja - najpre se poreskim zloupotrebama iznure vlasnici radionica, a onda (kada centralna vlast toliko oslabi da se više ne poštuje zabrana da se činovnici i zemljoposednici bave manufakturnom proizvodnjom i trgovinom) postepeno se preuzimaju najprofitabilnije grane proizvodnje²⁹⁸.

Tako, ubrzo u vizantijskim gradovima „ne gospodari klasa trgovaca i zanatlija, kao na Zapadu, već lokalna zemljišna aristokratija”²⁹⁹, tj. grad postaje najpre središte mesnih veleposednika, zatim dospeva u ruke nekoliko velikaških porodica³⁰⁰ i, na kraju, biva sveden na puko pridvorje najmoćnijeg velikaša³⁰¹. Rad nekadašnjeg osnovnog gradskog sloja - srednjih zanatlija - sve se više zamenjuje radom parika-zanatlija, pa i „zanatlijski rad, koji se ranije smatrao dostojnijim i poštenijim od rada zemljodelca, u XIV veku sam postaje prezreno zanimanje”³⁰². Štaviše, neke proizvodne delatnosti sele se iz grada na imanja veleposednika, pa sada vizantijsko selo, nekada sa manje zanatlija nego zapadnoevropsko (jer su seljaci lako mogli da nabave sve što im je trebalo u obližnjem gradu³⁰³) postepeno nadmaša zanatskom proizvodnjom sela na Zapadu - u vizantijskom selu XIV veka već se proizvodni 1/3 robe do tada karakteristične samo za gradove (roba koja traži visokospecijalizovani rad, luksuzni proizvodi itd)³⁰⁴. Vizantijski gradovi se jed-

295 Litavrin, ib.p.151.

296 Kurbatov, ib. pp.138; 139; 157.

297 Kurbatov, ib. pp.184-185.

298 Litavrinova analiza isprava o promeni vlasnika radionica u X veku, pokazuje da su od deset starih i novih vlasnika radionica već u to doba čak šestorica nosioci značajnih titula a među ostalom četvoricom trojica su činovnici (dva su asikriti a jedan notarije), pa je praktično samo jedan vlasnik radionice stvarno po profesiji obrtnik (Litavrin, ib.p.228).

299 Ostrogorski, IV, ib.p.479.

300 Kurbatov,ib.p.158.

301 Kao što je to grad Didimotika postao za porodicu Kantakuzin (Kurbatov, ib.p.177).

302 Kurbatov, ib.p.185.

303 Ostrogorski, PDVC, ib.p.67.

304 Kurbatov,ib.p.177.

nostavno suše i pretvaraju u dvorska utvrđenja koja, donekle, zadržavaju trgovački, ali ipse gube proizvodni značaj³⁰⁵.

Tako, vizantijski gradovi ne samo što nisu bili u stanju da nagrizu i slome okolnu socijalnu strukturu (i nametnu jedan novi etos i novi tip društvenih odnosa), već su i sami postali njene glavne žrtve. I ovde se potvrđuje valjanost našeg insistiranja na izuzimanju gradova iz feudalne društveno-ekonomske strukture: gradovi su na Zapadu nicali u pukotinama suverenosti sa kojom su se od samog početka sukobljavali; u tom sukobu vremenom su jačali i kada je došlo do političkog trvenja novonastajuće središnje vlasti (oličene u monarhu) i feudalnih velikaša, gradovi su se u njih uključili kao ravnopravni partner - zadobivši upravo tada najšire i najznačajnije povlastice. Nasuprot tome, u Vizantiji je grad od samog početka bio deo jedne čvrste društvene i državne strukture u čijem okviru nije bilo prostora za razvoj elemenata društvene i političke samostalnosti „tipičnih gradskih slojeva”; kada su prilike promenjene i kada je državna nadgradnja počela da popušta, isuviše slabi gradovi nisu mogli da pruže značajniji otpor zemljišnoj aristokratiji.

Zapadnoevropski feudalizam na početku ima selo i slabašnu državu, a na kraju grad i sve jaču centralnu državu; „vizantijski feudalizam”, međutim, na početku ima grad i jaku državu, a na kraju selo i slabu državu. Evolucija je u Vizantiji išla drugim pravcem, slično evoluciji antičke formacije, i umesto „pozitivnog raspada” koji bi otvarao put kapitalističkoj budućnosti, društveno-ekonomska struktura Vizantije doživela je istinski raspad, mrveći se i involuirajući u periferni dodatak jednog novog sistema čiji se centar upravo u to doba čvrsto usadiu u - evropski zapad.

3. METODOLOŠKO-TEORIJSKI REZULTATI I ISTRAŽIVAČKE PERSPEKTIVE

Iznesimo na kraju metodološku, epistemološku i heurističku ocenu teorijskog puta koji je pređen u ovom radu, kao i ocenu njegovih osnovnih rezultata.

U osnovi studije nalazilo se pitanje alternativnih pravaca istorijskog razvoja, tj. pitanje forme istorijske evolucije i osnovnih pokretača razvoja predindustrijskih društava. Naša analiza bila je usredsređena na razmatranje dve suparničke hipoteze koje smo ispitivali standardnom tehnikom potkrepljivanja *post factum* hipoteza; izgradnjom realnih tipova feudalne i antičke formacije istovremeno smo postepeno rekonstruisali teoriju društveno-istorijske evolucije, redefinišući temeljne kategorije, zamenjujući apstraktne opštosti sintetičkim modelima rađenim na osnovu konkretne sociološko-istorijske analize, preuređujući i preraspoređujući ključne elemente objašnjenja strukture, uključujući nove kauzalne veze i nomološke odnose u eksplanatorne sheme itd.

305 loc.cit.

Metoda koju smo osobito rado koristili u ispitivanju hipoteza L i B bila je njihovo suočavanje sa istorijskim protivprimerima; posebno smo to činili sa hipotezom L, čija se istorijska potkrepljenost pokazala obrnuto srazmerna njenom uticaju i rasprostranjenosti - svaki od temeljnih iskaza (recimo onaj o antitehnološkom karakteru antičkog ropstva) najpre je suočavan sa istorijskom evidencijom da bi, mnogim *exemplum in contrarium* (antička upotreba robova u granama srazmerno najviše tehničke i tehnološke složenosti - zanatstvo, trgovina, bankarstvo, vinogradarstvo), bio doveden u pitanje i u osnovi opovrgnut; nakon toga, davano je objašnjenje za protivprimere (razvijen sistem stimulisanja robova - *apofora*), formulisan novi temeljni iskaz (kompatibilnost ropstva i mehaničkog razvoja) i prezentirana njegova istorijska potpora (otkriće mašine za pražnjenje čaura - uvođenje ropstva na američkim plantažama, otkriće mlina za šećernu trsku - uvođenje ropstva na plantažama Brazila i Kariba, otkriće zavijne cediljke - razvoj ropstva na antičkim imanjima); konačno, fenomen uziman za glavnu premisu u dokazivanju osporenog iskaza (antitehnološko nastrojenje antike) objašnjava se celinom novog teorijskog modela (osoben način na koji su antički gradovi užlebljeni u društvenu strukturu proizvodi ideologiju ratništva, državotvorstva i privrednog gotovanstva).

U poglavlju u kome smo razmatrali upotrebu modela i modelovanja u istorijskoj sociologiji (III,1), rekli smo da je za istraživača glavna opasnost ove metode u tome što se tek po obavljenom poslu može videti da li se išlo pravim putem³⁰⁶. U tom smislu možemo se zapitati koliko je naša konstrukcija evolutivnog razvoja preko realnih modela izgrađenih u ovom radu uistinu čvrsta u poređenju sa istorijskom evidencijom kao i sa suparničkim modelima društveno-istorijske evolucije? Odgovor na ovo pitanje može se dobiti jedino ako se dobiveni realni model istovremeno suoči i sa stvarnošću i sa drugim suparničkim modelom. Šta dakle možemo zapaziti upoređujući, recimo, model feudalizma izgrađen u ovom radu, sa njemu odgovarajućim tradicionalnim marksističkim modelom?

Poređenje otkriva da naš model feudalizma³⁰⁷ - za razliku od tradicionalnog marksističkog - ne obuhvata gradove, tržište, novac, unutrašnju dinamiku razvoja (društvene protivurečnosti, klasnu borbu itd.), dakle mnoge fenomene koje podrazumeva marksistički model feudalizma. On je stoga svakako jednostavniji, koherentniji i logički čistiji, jer jasno kauzalno povezuje genezu i strukturu, razgovetno naglašava suštinske veze i ne sadrži protivurečne činioce, te je sa strogo naučnog stanovišta plauzibilniji³⁰⁸. No da li je njegova prednost očigledna ako on „iz sebe“, kao što to čini i klasični marksistički model, ne može da objasni razvoj tržišta i gradova i raspad feudalne strukture?

Odgovor bi trebalo da bude potvrđan budući da je paralelno s njim izgrađen još jedan, čini nam se jednako čist i koherentan model - model gradskih enklava koje smo definisali kao suštinski strani element u feudalnom tkivu, tj. kao embrione tržišne privrede, građanskih sloboda i preduzetničkog mentaliteta u okruženju naturalne ekonomije, sistema privilegija i plemićke uznesenosti. Čvrstim uklapanjem modela feudalizma i gradskih enklava, na jednoj je strani postignuta najmanje jed-

306 cfr. *supra* pp.121-122.

307 tačnije: model konstruisan na osnovu Veberovog i Pirenovog predloška.

308 cfr. Novaković, *Hipoteze i saznanje*, ib.pp.111-118.

naka korespondencija sa istorijskom stvarnošću koju ima i klasičan marksistički model, a na drugoj strani takođe podjednako dinamična ideja društvenog razvoja kao posledice narastanja drugog modela na račun prvog³⁰⁹.

Sada svako poređenje sa suparničkim marksističkim modelom ide u prilog modelu koji je u ovom radu predložen. Umesto šematskog i istorijski proizvoljnog objašnjenja nastanka i razvoja feudalizma (razvitak materijalnih, proizvodnih snaga) i interpoliranja dinamike karakteristične za moderna vremena u jedno sasvim drugačije doba (socijalne protivurečnosti i klasna borba kao izvor društvene dinamike) dobili smo kauzalno jasnu povezanost strukture i geneze, kao i mnogo adekvatnije određene kvintesencije jednog društva. Umesto hotimične neodređenosti i izmešanosti veza i pojava (marksizmu omiljeno „jedinstvo suprotnosti“, jeste onaj čuveni filozofski mrak u kome su sve krave crne, pa i elementi jednog kvaliteta mogu da konstituišu celinu potpuno suprotnog kvaliteta - odakle imamo taj paradoks da gradovi kao *par excellence* tržišni elementi ustrojavaju feudalizam kao *par excellence* naturalni sistem!), dobili smo razgovetnu izdiferenciranost i funkcionalnu užlebljenost dva precizno definisana elementa sistema (feudalizam - gradske enklave). Umesto pseudoobjašnjenja, konvencionalističkih varki, izvrđavanja i imuniziranja kojima ortodoksni marksizam tako rado pribegava u susretu sa protivprimerima i pojavama koje valja objasniti (recimo, zašto se japanski feudalizam nije dalje razvijao „iznutra“?), ponuđeno je logičko objašnjenje kao *causa formalis* koje se dedukuje iz celine sistema (odsustvo gradova).

Isto, kada već govorimo o razlikama u odnosu na tradicionalni marksistički predložak, valja reći da celina teorijske konstrukcije iznesene u ovoj studiji preuzima iz marksističke paradigme jednu ideju (koju je, uostalom, i sam marksizam baštini od Hegela), ideju pretvaranja hronološke periodizacije evropske istorije (antika, srednji vek, novo doba) u strukturalnu periodizaciju (antika, feudalizam, kapitalizam), u kojoj vremenski periodi postaju individualizovani elementi razvojne strukture logično tj. kauzalno povezani u jedinstveni istorijski lanac. Ali osnovno teorijsko stanovište, uobličeno nakon konkretne istorijsko-sociološke analize, iako naizgled zadržava polaznu ideju sistema perioda, odbacuje dva ključna teorijska stava koja polaznoj konstrukciji inače pridaju sasvim drugačiji karakter - stav o strukturalnoj monokauzalnosti dominantnog proizvodno-tehnološkog faktora, i stav o endogenoj evoluciji društvene strukture.

Već smo videli da tradicionalno marksističko monokauzalno objašnjenje istorije i društvene strukture u osnovi ima ideju univerzalnog („odlučujućeg“, „krajnjeg“, „u poslednjoj instanci“) faktora koji pretežno jednosmernom determiniše razvoj i konačni izgled društvene strukture; za marksiste je to razvoj materijalnih i proizvodnih snaga i njima saglasan razvoj proizvodnih odnosa. No ovaj rad je pokazao, pre

309 Sa nastupanjem mimijih vremena, sistem čiji je *raison d'être* konzerviranje i hibermiranje društvene strukture nastavlja da egzistira po liniji socijalne inercije. Ali, u procepima teritorijalnih i hijerarhijskih sastavaka sistema niču jezgra novog ustroja - gradovi, koji će parazitirajući na okolnom tkivu kao posrednici prema drugim privrednim sistemima postepeno narastati, uzajamno se povezivati i osamostaljavati, prožimajući i razarajući okolni feudalni sklop, sve dok u celini sistema ne započnu fermentirajuće procese i njegovu strukturalnu izmenu.

svega, da je društvena struktura u istoriji po pravilu dinamična rezultanta više međusobno nezavisnih vektora sila (od kojih je samo jedan tehnološki nivo razvoja) pri čemu u različitim razdobljima mogu da prevladaju posve različite silnice: tako smo, recimo, za predindustrijska društva videli da je za njihov specifičan izgled odlučujući sindrom prirodnih faktora od kojih smo izdvojili naročito dva - klimu i geografsku konfiguraciju zemljišta³¹⁰. Pluralizujući determinante društvene strukture, kao treći ključni činilac naveli smo i faktor - istina društvenog i istorijskog porekla, ali strukturi spoljašni, kao i prva dva - vojno-istorijsko okruženje.

Time smo endogeni model razvoja društvene strukture, na kom je insistirao klasični marksizam (društveni razvoj kao realizacija unutrašnjih potencija), zamenili egzogenim modelom u kom strukturalno spoljni činioци određuju konačni izgled baš kao i glavne pravce razvoja struktura predindustrijskih društava³¹¹. Razume se da opredeljenje za egzogeni model nikako ne znači odricanje od unutarkauzalne dinamičnosti strukture³¹², ali je smešta na mesto koje, recimo, u teoriji evolucije zauzimaju mutacije - minimum genetske različitosti pod dejstvom spoljnog faktora rezultira oštrom diferencijacijom i korenitom različitosti krajnjih struktura. Strukturalno spoljašni činioци ne samo što ubrzavajuće ili usporavajuće deluju na društveno-ekonomsku evoluciju³¹³ već upravo oni čine evoluciju uspešnom (raznovrsnost prirodnih i istorijskih okolnosti u kojima su se rađala i razvijala agrarna društva morala je u jednom slučaju dovesti do svojevrsnog evolutivnog skoka - nastanka kapitalističkog i industrijskog društva).

I konačno, tu je *problem tipologije pretkapitalističkih tj. agrarnih društava*. Čini se smelim proširivati tipologiju kako smo to mi uradili - marksisti su gotovo 50 godina vodili čitave ratove oko toga može li se tipu antičkog i feudalnog društva dodati i tip „azijskog“ tj. tributnog, a mi smo lako i na osnovu analize samo jednog društva dodali još dva! Međutim, dosadašnja podela pretkapitalističkih društava na svega dva, ili eventualno tri tipa društva, bila je prvenstveno rezultat toga što su tretirana kao obavezan stepen univerzalne jednolinijske evolucije. Pošto svaki tip agrarnog društva ne mora više biti vezan za posebni nivo razvika ma-

310 Od XVI stoleća naovamo, ovi faktori sve više gube na značaju, dok istovremeno raste uticaj tehnološkog razvoja.

311 Tojnbijevski „izazov i odgovor“.

312 Kako bi se inače mogle objasniti različite civilizacije u društvima formiranim u relativno istovetnim ekološkim sredinama - recimo Egipat i Vavilon ili Indija i Kina?

313 Recimo, društva predkolumbovske Amerike bila su dvostruko hendikepirana u odnosu na društva Starog sveta upravo sa stanovišta egzogenih činilaca: prvo, nedostatak životinja sposobnih da povuku ili ponesu veći teret ograničio je efikasnost poljoprivrede, saobraćaja i trgovine; drugo, vojno-istorijsko okruženje bilo je izuzetno nepovoljno: „Društvo se razvijalo ali je tempo bio spor, a granice tog razvoja uvek su bile na horizontu. Teško je objasniti ovu osobenost, a i prerano je za pokušaj davanja odgovora. Naznačicu ipak njegov pravac: sva društva, koja su u Americi krenula napred, bila su posle izvesnog vremena potčinjena od primitivnijih plemena i zarobljena u njihove autarhične okove; mučni proces oslobađanja doživio bi uskoro istu sudbinu i tako *ad infinitum*. Ogroman kontinent pružao je i na severu i na jugu utočište mnogobrojnim hordama lovaca i primitivnih zemljoradnika, pod čijim se pritiskom slamala još nejak organizacija naprednih društava“; Lazić M., „Metodološki problemi istraživanja starih društava“ (I-II), I - *Naše teme*, 7-8/1978, pp.1856-1879; II - *Naše teme*, 2/1979, pp.375-401; I, p.1870.

terijalnih proizvodnih snaga (već se na istom nivou mogu razviti različiti tipovi agrarnih društava), sada se mnogo slobodnije (naravno, na osnovu brižljive sociološke analize konkretnih istorijskih društava) može pristupiti proširivanju i dopunjavanju tipologije³¹⁴.

Dakle, da rezimiramo osnovne rezultate ovoga rada:

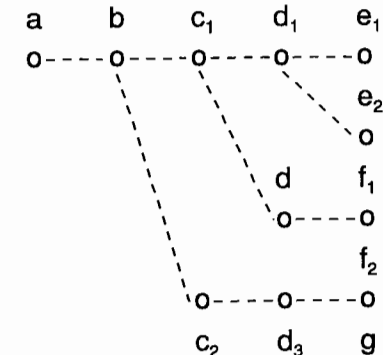
1. Ni jedan tip pretkapitalističkih društava ne može se, sam po sebi, rangirati kao privredno, tehnološki i socijalno superioran u odnosu na ostale tipove.

2. Sama forma koju u određenom momentu i na određenom mestu dobija agrarno društvo ne zavisi od nivoa razvijenosti tzv. materijalnih proizvodnih snaga već od delovanja prirodno-geografskog i vojno-istorijskog okruženja.

3. Evolucija svih pretkapitalističkih, tačnije predindustrijskih društava, nije rezultat delovanja samo endogenih činilaca strukture već, štaviše, egzogeni činioци mogu odlučujuće da utiču na uobličavanje ili promenu formi proizvodnih i socijalnih odnosa agrarnih društava.

4. Tipologija agrarnih društava mora biti proširena; kada god sociološka analiza konkretnih istorijskih društava pokaže dovoljno individualizovanu formu agrarnih odnosa, to bi trebalo da bude dovoljno za definisanje posebnog tipa agrarnih društava.

Konačno, recimo nešto i o daljim istraživačkim perspektivama koje ovaj rad otvara načinom razrešenja nekih teorijskih problema. Premda smo neke od njih već pominjali (recimo, proširenje i dopunu tipologije agrarnih društava), od pitanja koja slede za nas je najizazovnije ono koje se odnosi na logički (teorijski) različite pravce evolucije istorijskih društava. Setimo se, najpre, fon Rihtovog određenja istorije kao uzastopnog niza alternativnih generičkih sklopova³¹⁵. Riht istoriju predstavlja vrstom topološkog stabla³¹⁶:

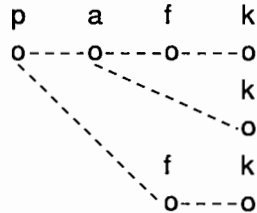
314 Analiza društava predkolumbijske Amerike, koju je kod nas izveo Lazić (op.cit), po našem mišljenju pokazuje sasvim dovoljnu meru specifičnosti njihove društveno-ekonomske strukture (od svojinskih odnosa, preko načina proizvodnje, do distribucije viška vrednosti) da se i ova društva, posle dodatnih analiza, možda mogu svrstati u poseban tip agrarnih društava.

315 Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, ib, pp.97-99.

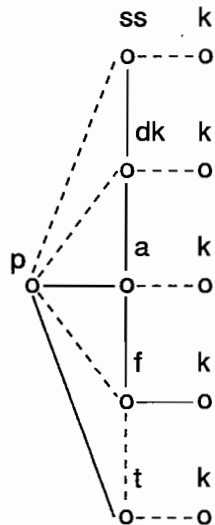
316 ib.p.104.

Kružići su tzv. totalna stanja sveta a progresije sa leve na desnu stranu kružića povezanih crtama predstavljaju „istorije”. „Ako je neki kružić povezan pomoću nekoliko kružića, koji se nalaze neposredno s njegove desne strane, ovi kružići predstavljaju alternativna moguća totalna stanja sveta koja slede ono stanje koje predstavlja prvi kružić... Vodoravni red kružića na vrhu predstavlja stvaran tok istorije sveta u datom broju prilika, a pod ovom ‚površinom stvarnosti’ nalaze se ‚dubine alternativnih mogućnosti’³¹⁷.

Izrazimo li rezultate ovog rada kroz Rihtovo topološko stablo, slika istorijskog razvoja biće:

Vodoravni niz je stvarna istorija, a dva „dubinska” niza predstavljaju dve logičke alternative razvoja³¹⁸. Uključimo li u figuru i azijsku alternativu (*t*) i dva tipa agrarnih društava koja smo otkrili u evoluciji vizantijskog društva (državno-kolonatski - *dk*, i slobodnoseljački - *ss*), i poredamo li prekapitalistička društva u istu ravan, struktura poprima sledeći izgled:

317 ib.p.102.

318 p - prvobitna zajednica, a - antika, f - feudalizam, k - kapitalizam.

Stvarna istorija (puna crta) sada ima oblik izlomljene tj. krivudave linije, dok logičke mogućnosti (isprekidana crta) ostavljaju otvorenim različite kombinacije dostizanja tačke *k*, od kojih su neke u odnosu na realnu istoriju ($p \rightarrow a \rightarrow f \rightarrow k$) jednostavnije ($p \rightarrow a \rightarrow k$) a neke složenije ($p \rightarrow a \rightarrow f \rightarrow t \rightarrow k$ ili $p \rightarrow t \rightarrow f \rightarrow a \rightarrow k$).

Ne ulazeći zasad u razmatranje konkretnih istorijskih mogućnosti ovakvih strukturalnih alternativa, nedvosmisleno dospevamo na stanovište razlikovanja strukturalnog od empirijskog/istorijskog vremena. Kao što se vidi iz naše sheme, ovo prvo može biti znatno kraće od drugog, osobito kada stvarna istorija znatnije odstupa od onoga što možemo nazvati „racionalnom konstrukcijom istorije” ili logički najjednostavnijim planom strukturalnog razvoja. Uostalom, svaka višedimenzionalna varijanta evolucionizma uključuje mnoštvo mogućih smerova društvenog razvitka³¹⁹ koji se prema glavnoj razvojnoj liniji mogu manifestovati i kao involucija, implozija ili degradacija (čitavih društava ili civilizacija). U odnosu na racionalnu konstrukciju istorije jedne strukture (u našem slučaju izraženu kroz formulu $p \rightarrow a \rightarrow k$), sve ostale razvojne linije - uključujući i onu koja se realizovala ($p \rightarrow a \rightarrow f \rightarrow k$) - dobijaju status manje jednostavnih ili razvojno dužih alternativa.

Razume se, ideja logički najjednostavnijeg plana razvoja jedne strukture ili racionalne konstrukcije istorije, nikako ne znači afirmaciju Hegelove jednakosti umnoga i zbiljskoga³²⁰, pa ni Lakatoševu potragu za racionalnošću u povesti³²¹, već ideju teorijskog preispitivanja mogućnosti apstrahovanja do sada neupitnih stepena društveno-istorijskog razvoja, kao i ispitivanje mogućnosti logičkih konstrukcija „istorijskih prečica” u smislu strukturalno najjednostavnijih alternativa razvoja.

Tako teorija izložena u ovoj studiji istovremeno podrazumeva i otvaranje čitavog jednog daljeg istraživačkog programa (čime se još jednom pokazuje njena epistemološka plodnost³²²) u čijem je fokusu ideja alternativne istorije ili, da variramo čuveno pitanje iz naslova Rostovljeve knjige o nastanku modernog društva („Kako je sve počelo?”³²³) - da li je „sve” moglo početi na drugom mestu i u drugo vreme? Ako se ima u vidu da smo ispoljili znatan skepticizam prema razvojnim šansama tributarne formacije kao i prema mogućnostima samostalnog razvoja feudalizma *per se*, tada kao glavni problem ostaje pitanje neostvarenog

319 Tako recimo Stjuard: „Sadašnje nagomilane činjenice ukazuju na to da se ljudska kultura razvijala u velikom broju različitih linija; o kulturnoj evoluciji treba da razmišljamo ne kao jednolinearnoj već kao mnogolinearnoj” (Steward J.H., *Theory A Culture Change, The Methodology of Multilinear Evolution*, „University of Illinois Press”, Urbana 1955, p.136; prema: Popović - Ranković, ib.pp.227-8.

320 Čuveno: *Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig* (cfr. Hegel G.F.W., *Osnovne crte filozofije prava*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1964, p.16).

321 cfr. Lakatoš I., „History of Science and its Rational Reconstructions”, in: *The Methodology of Scientific Research Programmes*, eds., Worall & Currie, „Cambridge University Press”, Cambridge 1978.

322 Plodnost se definiše kao „takav dinamički aspekt objašnjavalačke moći jedne teorije, koji tu teoriju osposobljava ne samo da se sama brže razvija, već i da stvara uslove za nova istraživanja, za ekspanziju na nepoznatu teritoriju, da sugeriše nove ideje i otvara nove probleme u istom ili sličnom naučnom području, jednom reči da doprinosi daljem napredovanju našeg saznanja uopšte” (Novaković,ib.pp.121-122).

323 Rostow W.W., *How it all began; Origins of the Modern Economy*, London 1975.

kapitalističkog razvoja antike, za koji smo inače već istakli da predstavlja i inicijalni moment svih Veberovih istraživanja³²⁴.

I premda se može činiti da ispitivanje alternativne istorije prelazi granicu koja razdvaja nauku od spekulacije (jer, kako se recimo može proveriti tvrdnja da se nešto uistinu moglo dogoditi, a nije?), jedno takvo istraživanje, po našem uverenju, imalo bi svoje puno naučno opravdanje: odgovaranjem na pitanje zašto se struktura *A* nije razvila prema stanju *K* (premda je bila na približno jednakom razvojnom nivou i sa sličnim potencijama za razvoj kao i struktura *F*) postizemo zapravo bolje razumevanje uzroka razvoja iz *F* u *K*, čime se približavamo odgovoru na Rostovljevo pitanje. Time nam model strukture *A* postaje zapravo kontrolna grupa na kojoj proveravamo prisustvo i ispitujemo značaj svih faktora za koje pretpostavljamo da su relevantni za strukturalni razvoj. Stoga, tek nakon brižljivog propitivanja pluralnog sklopa faktora - prirodnog zaleđa (klima, zemljište, odnos more - kopno, rudni potencijal), stanovništva (demografski rast i kritična masa stanovnika), tehnološkog osnova (poljoprivreda, zanatstvo, saobraćaj, komercijalna tehnika, energetika i rudarstvo), tehničkih potencija razvoja, političke ovojnice (carstvo, gradovi, suparničke države), ideologije (vladajući mentalitet, hijerarhija vrednosti), kapitala (akumulacija i investicije) i konkretnih formi privredne razvijenosti (poljoprivreda, zanatstvo, saobraćaj, trgovina, manufaktura) - može se odgovoriti na pitanje „Da li je sve moglo započeti i šesnaest vekova ranije?“.

No - to je već tema nekog drugog rada.

³²⁴ cfr. *supra* p.169.

LITERATURA

- Abrams Ph., *Historical Sociology*, „Open Book“, Bath 1980; „Cornell University Press“, Ithaca NY 1982.
- Afrić V., *Struktura sociološke teorije*, „Naprijed“, Zagreb 1989.
- Agassi J., *Towards an Historiography of Science*, „Wesleyan University Press“, 1967.
- Anderson P., *Lineages of the Absolutist State*, „New Left Books“, London 1974.
- Anderson P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, „New Left Books“, London 1974.
- „Antički svijet i marksizam“, *Naše teme*, Zagreb 1982/9. pp.1586-1598.
- Antonić S., *Prilog kritici istorijskog materijalizma kao filosofije istorije*, „Fakultet političkih nauka“ (magistarski rad), Beograd 1987.
- Aron R., *Introduction to the Philosophy of History - An Essay on the Limits of Historical Objectivity*, „Weidenfeld and Nicolson“, London 1961.
- Ashley W., *An Introduction to English Economic History and Theory* (one volume edition), „Augustus M.Kelley Publishers“, New York 1966.
- Austin M.M., *Economic and Social History of Ancient History*, „Batsford Ltd“, London 1977.
- Avramović S., „Grundrisse i Marksov koncept antičkog tipa proizvodnje i zemljišne svojine“, *Anali Pravnog fakulteta*, Beograd 1983/I-4.
- Banks J.A., „From Universal History to Historical Sociology“, *The British Journal of Sociology*, 4/1989, pp.521-543.
- Barbagallo C., *Contributo alla storia economica dell Antichita*, „Ermanno Loesher&C^o“, Roma 1907.
- Barg M.A., „Konceptija feodalizma v sovremenoj buržoaznoj istoriografii“, *Voprosy istorii*, 1965/1.
- Barnes H.E., *Uvod u istoriju sociologije*, I-II, „BIGZ“, Beograd 1982.
- van Bath S., *Yield Ratios 810-1820*, „Landbokhogeshool“, Wageningen 1963.
- Bauman Z., *Kultura i društvo*, „Prosveta“, Beograd 1984.
- Bauman Z., *Marksistička teorija društva*, „Rad“, Beograd 1969.
- Beljkind L.D., *Istorija tehniki*, „Gosenergoizdat“, Moskva 1956.
- Berlin J., *Historical Inevitability*, „University of London“, London 1959.
- Bessmertnyj J.L., *Feodaljnaja derevnja i rynek v Zapadnoj Evrope XII-XIII vekov*, „Nauka“, Moskva 1969.

- Bjuher K., *Vozniknovenije narodnogo hozjajstva*, „Izdatelstvo O.Bogdanovoj”, Petrograd 1923.
- Bloch M., *Feudalno društvo*, „Naprijed”, Zagreb 1958.
- Bloch M., „Obrana istorije ili zanat istoričara”, *Treći program Radio Beograda*, Proleće 1970, pp.327-460.
- Bober M.M., *Karl Marx Interpretation of History*, Harvard University Press, Cambridge 1950.
- Bock K.E., *The Acceptance of Histories: Toward a Perspective for Social Science*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1956.
- Bogdanov A., Stepanov I., *Kurs političeskoj ekonomii*, I-II (3.ed.), „Gosudarstvennoe izdateljstvo”, Moskva 1920.
- Bogdanović M., *Metodološke studije*, „Institut za političke studije”, Beograd 1993.
- Bois G., „Marksizam i nova istorija”, *Marksizam u svetu*, 12/1983, pp. 67-87.
- Borodaj J. *Nasledie K.Marksa i problemi teorij obščestvenno-ekonomičeskoj formacii*, „Politizdat”, Moskva 1974.
- Brandt M., *Opća povijest srednjega vijeka*, „Liber”, Zagreb 1980, v.I.
- Braudel F., *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam XV-XVIII stoljeća*, „August Cesarec”, Zagreb 1992.
- Braudel F., „Društvo ili skup skupova”, *Vidici*, Beograd 1984/230-1.
- Braudel F., „Mediteran i mediteranski svijet”, *Naše teme*, 1989/5, pp.979-1037.
- Brodol F., *Spisi o istoriji*, „SKZ”, Beograd 1992.
- Brodol F., *Dinamika kapitalizma*, „Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića”, Sremski Karlovci - Novi Sad 1989.
- Breje L., *Vizantijska civilizacija*, „Nolit”, Beograd 1976.
- Brener R., „Izvori kapitalističkog razvoja: kritika neosmitovskog marksizma”, *Marksizam u svetu* 1979/2.
- Browning R., „Stages of Social Development”, *Marxism Today*, vol. VI, No.7, pp.218-219.
- Brunt P.A., *Social Conflicts in the Roman Republic*, „Chatto & Windus”, London 1971.
- Bury J., *The History of the Later Roman Empire*, „Dover Publications”, New York 1958.
- The Cambridge Economic History of Europe*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1966, I-II
- Carr E.H., *What is History*, „Macmillan and Co”, London 1962.
- Causal Models in the Social Sciences*, Ed.by. H.M. Blalock, Chicago 1971.
- Carpolino J., *RIM u razdoblju najvišeg uspona carstva*, „Naprijed”, Zagreb 1981.
- Carus-Wilson E.M., *Medieval Merchant Ventures*, „Methuen & Co Ltd, London 1967.
- Casson L., *Travel in the Ancient World*, „George Allen & Unwin Ltd”, London 1974.
- Cantillon R., *Opća rasprava o prirodi trgovine*, „CKD”, Zagreb 1982.
- Channu P., *Civilizacija klasične Evrope*, „Jugoslavija”, Beograd 1977.
- Child A., *Interpretation - A General Theory*, University of California Press, Berkeley 1965.
- Childe V.G., *What Happened in History*, „Penguin Books”, New York 1946.

- Cipolla C.M., *Economic History of World Population*, „Penguin Books”, Baltimore-Maryland 1964.
- Cipolla C.M., *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World (V-XVII c.)*, „Princeton University Press”, Princeton 1956.
- Cole G.D.A., *Uvod u ekonomsku historiju*, „Naprijed” Zagreb 1955.
- Collins R., „Is 1980s sociology in the doldrums?”, *American Journal of Sociology* (91) 6/1986, pp.1336-1355.
- Comparability in Social Science*, Ed.M.Stacey, „Heinemann” London 1969.
- Comte A., *Kurs pozitivne filozofije*, „Univerzitetska riječ”, Nikšić 1989.
- The Constitution of the Historical Past*, „Wesleyan University Press”, Middletown 1977.
- Crawford, „Money and Exchange in the Roman World”, *Journal of Roman Studies*, 60/1970.
- Cunningham W., *An Essay of Western Civilisations in the its Economic Aspects*, I-II, London 1910-1911.
- Čarni L., *Teorija formacije družbe*, „Mladinska knjiga”, Ljubljana 1979.
- Danto A., *Analytical Philosophy of History*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1965.
- Davidov A.A., „Sociologija kak metaparadigmalnaja nauka”; *Sociološki isledovanija*, 9/1992
- Dera Đ., *Agrarni pokreti u starom Rimu*, „Matica Srpska”, Novi Sad 1901.
- Derry T.K., William T.P., *A Short History of Technology*, New York-Oxford 1961.
- Diltaj V., *Zasnivanje duhovnih nauka*, „Prosveta”, Beograd 1980.
- Dirkem E., *Pravila sociološke metode*, „Savremena škola”, Beograd 1963.
- Dobb M., *Studije o razvoju kapitalizma*, „Naprijed”, Zagreb 1961.
- Doebert R., „Metodološke i istraživačko-strateške implikacije evoluciono-teorijskih modela stadijuma”, *Gledišta* 3-6/1983, pp. 86-116.
- Doktrina Sen-Simona*, „Kultura”, Beograd 1953.
- Dovatur, A.I., *Rabstvo v Attike*, „Nauka”, Leningrad 1980.
- Dragičević A., *Leksikon političke ekonomije*, I-II, „Informator”, Zagreb 1965.
- Drobiževa L.M., *Istorija i sociologija*, „Mysl”, Moskva 1971.
- Dray W., *Laws and Explanation in History*, „Oxford University Press”, Oxford 1957.
- Dray W., *Philosophy of History*, „Prentice-Hall”, Englewood Cliffs, N.J., 1964.
- Duncan-Jones R., *The Economy of the Roman Empire - quantitative studies*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1977.
- Đurđev B., *Razvitak čovečanstva i društva*, „Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu”, Novi Sad 1980.
- Đurić M., *Sociologija Maksa Vebera*, „Naprijed”, Zagreb 1987, p.14).
- Eder K., „O problemu logičkog periodizovanja načina proizvodnje”, *Gledišta* 3-6/1983, pp. 68-85.
- Eisenstadt S., *The Political Systems of Empires*, „Free Press”, New York 1963.
- Encyclopaedia of the Social Sciences*, „The MacMillan Co”, New York 1951,
- Essays on Historicism*, „Wesleyan University Press”, Middletown 1975
- Eucken W., *The Foundations of Economics; History and Theory in the Analysis of Economic Reality*, „William Hodge and Co”, London 1950.

- Farrington B., *Science in Antiquity*, „Thornton Butterworth Ltd.”, London 1936.
- Feudalism in History*, ed.by R.Coulborn. „Princeton University Press”, Princeton 1956.
- Filipović F., *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona”, Beograd 1924.
- Finley,M.I., *The Ancient Economy*, „Chatto & Windus”, London 1973.
- Finley M.I., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, Harmondsworth 1983.
- Finley M.I., *Economy and Society in Ancient Graece*, Harmondsworth 1983.
- Fire F., *Radionica istorije*, „Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića”, Sremski Karlovci - Novi Sad 1994.
- Flaceliere R., *Grčka u doba Perikla*, „Naprijed”, Zagreb 1979.
- Fleischer H., „Istorijska nužnost”, *Marksizam u svetu* 9/1979.
- Fleischer H., „Totalitet povijesnog procesa”, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp.11-54.
- Fogel R.W., Elton G.R., *Which Road to the Past? Two Views if History*, „Jale University Press”, New Haven 1983.
- Frank T., *An Economic History of Rome*, Baltimor 1927.
- Gadamer H.G., *Istina i metoda*, „Veselin Masleša”, Beograd 1978.
- Gallie W.B., *Philosophy and the Historical Understanding*, „Chato & Windus”, London 1964.
- Gardiner P., *The Nature of Historical Explanation*, „Oxford University Press”, Oxford 1952.
- Garsney P.& Saller R., *The Roman Empire; Economy, Society and Culture*, „Duckworth”, London 1987.
- Gazivoda G., „Pronalazak novca”, *Latina et Graeca* 11/1978.
- Geanakoplos D.J., *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, „University of Chicago Press”, Chicago - London 1984
- Giddens A., *Central Problems in Social Theory*, „University of California Press”, Berkeley, Los Angeles 1979.
- Giddens A., *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, „Polity Press”, Oxford 1984.
- Giddens A., *Nova pravila sociološke metode*, „ŠKUC Filozofska fakulteta”, Ljubljana 1989.
- Giddens A., *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, „University of California Press”, Berkeley and Los Angeles 1983.
- Gobozov I.A., *Sovremenaja francuskaja buržoazskaja filosofija istorii*, „Izdajateljstvo Moskoskogo universiteta”, Moskva 1978.
- Goldthorpe J.H., „The Uses of History in Sociology: Reflections on some recent Tendencies”, *The British Journal of Sociology*, 2/1991, pp.211-230.
- Grđić G., *Privredna istorija Evrope - pozna Antika i srednji vek*, „Naučna knjiga”, Beograd 1952.
- Grimal P., *Rimska civilizacija*, „Jugoslavija”, Beograd 1968.
- Gross M., *Istorijska znanost*, „SN Liber”, Zagreb 1980.
- Le Goff J., *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, „Jugoslavija”, Beograd 1974.
- Gurvič Ž., *Dijalektička sociologija*, „Visoka škola političkih nauka”, Beograd 1964.

- Gurvič Ž., *Savremeni poziv sociologije*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1965.
- Gurvitch G., *Sociologija*, I-II, „Naprijed”, Zagreb 1966.
- Gusejnova A.S., Pavlovskij J.N., Ustinov V.A., *Opyt imitacionnogo modelirovanija istoričeskogo processa*, „Nauka”, Moskva 1984.
- Habermas J., „Istorijski materijalizam i razvitak normativnih struktura”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.1-34.
- Habermas J., „Povest i evolucija”, *Marksizam u svetu*, 1/1984, pp. 120-170.
- Hall J.A., „They do Things differently there, or, the Contribution of British Historical Sociology”, *The British Journal of Sociology*, 4/1989, pp.544-564.
- Hegel G.W.F., *Filozofija povijesti*, „Kultura”, Zagreb 1951.
- Heichelheim F.M., *An Ancient Economic History, (from the Paleolithic Age to the Migrations of the Germanic, Slavonic and Arabic Nations)*, I-III, „A.W.Sijthoff-Leyden” Leyden I-1958; II-1968; III-1970.
- Heitland W.E., *Agricola - A Study of Agriculture and Rustic Life in the Graecoroman World from the point of view of Labour*, Cambridge 1921.
- Heler A., *Teorija istorije*, „Rad”, Beograd 1984.
- Hempel D., „Razlozi i obuhvatni zakoni u istoriji”, *Gledišta* 1-4/1982.
- Hicks J., *A Theory of Economic History*, „Clarendon Press”, Oxford 1969.
- Hindess B., *Philosophy and Methodology in the Social Sciences*, „The Harvester Press”, Hosssocks 1977.
- Hindess B, Hirst P., „Da li postoji opšta teorija načina proizvodnje”, *Marksizam u svetu*, 1-2/1982, pp. 127-141.
- Hindess B, Hirst P., „Geneza i teorijska ograničenja 'Prekapitalističkih načina proizvodnje'”, *Marksizam u svetu*, 1-2/1982, pp.142-161.
- Hindess B, Hirst P., *Pre-Capitalist Modes of Production*, „Routledge and Kegan Paul”, London 1975.
- Hijuz S., *Istorija kao umetnost i kao nauka*, „Gradina”, Niš 1989.
- Hobsbawm E., *Pre-capitalist Modes of Production*, „Lawrence and Wishart”, London 1964.
- Hopkins K., *Sociological Studies in Roman History*, I-II, „Cambridge University Press”, Cambridge I-1978, II-1983.
- Hvostova K.V., *Osobennosti agrarnopravovyh otnošenij v pozdnej Vizantii XIV-XV vv*, „Nauka”, Moskva 1968
- Ingrem Dž.K., *Istorija političke ekonomije*, Izdanje „Finansijskog pregleda”, Beograd 1901.
- Iskušnja marksizma*, ed. D.Pirec, M.Jakšić, „Ekonomika”, Beograd 1985.
- Ivanov-Omskij I.I., *Istoričeskij materializm o roli geografičeskoj sredi v razvitii obščestva*, „Gospolitizdat”, Moskva 1950.
- Jacob H.E., *Šest hiljada godina kruha*, „Kultura”, Zagreb 1957.
- Jakšić B., *Istorija i sociologija*, „SNL”, Zagreb 1976.
- Jakšić M., *Azijski način proizvodnje*, „Naučna knjiga”, Beograd 1991.
- Jakšić M., *Teorija načina proizvodnje*, „Cekade”, Zagreb 1985.
- Jeffrey G.A.C., *Theoretical Logic in Sociology*, vol.I-IV, „University of California Press”, Barkeley - Los Angeles 1982.

- Jenkins R., *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610-1071*, „University of Toronto Press”, Toronto 1987.
- Jones A.H.M., *The Decline of the Ancient World*, „Longmans”, London 1966.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire*, I-III, „Blackwell”, Oxford 1964.
- Kalmet Ž., *Feudalno društvo*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1964.
- Každan A.P., *Agrarnye otnošenija v Vizantii XIII - XIV vv.*, „Izdateljstvo Akademii nauk SSSR”, Moskva 1952.
- Keat R. and Urry J., *Social Theory as Science*, „Routledge & Kegan Paul”, London 1975.
- Kelle V.Ž., *Teorija i istorija*, „Politizdat”, Moskva 1980.
- Kito H.D.F., *Grci*, Matica srpska, Novi Sad 1963.
- Kiser E., Hechter M., „The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology”, *American Journal of Sociology* (97), 1/1991, pp.1-31.
- Kivilije A., *Uvod u sociologiju*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1959
- Knapp P., „Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science”, *History and Theory*, 1/1984, pp.34-52.
- Knowing & Telling History: The Anglo-Saxon Debate*, Ed. F.R.Ankersmit, „Wesleyan University”, Middletown 1986.
- Koen M., Neigel E., *Uvod u logiku i naučni metod*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva”, Beograd 1982.
- Kohen G.A., *Odbrana Marksove teorije istorije*, „Zamak Kulture”, Vrnjačka Banja 1987.
- Koka J., *O istorijskoj nauci*, „SKZ”, Beograd 1994.
- Kolakovski L., *Glavni tokovi marksizma*, I-III, „BIGZ”, Beograd 1983.
- Kolingvud R., *Ideja istorije*, „Svjetlost”, Sarajevo 1986,
- Končalovskij D.P., *Ekonomičeskaja istorija Rima v ee istočnikah*, „Gosudarstvenoe izdateljstvo”, Moskva-Leningrad 1925.
- Konstatinov M.P., *O materijalističkom i idealističkom shvatanju istorije*, „Nopoko”, Beograd 1946.
- Koranašvili G.V., *Dokapitalističeskiye sposoby proizvodstva*, „Mecniereba”, Tbilisi 1988.
- Kosić M., *Uvod u opštu sociologiju*, „Štamparija Jovanović i Bogdanov”, Novi Sad 1934.
- Kosić M., *Problemi savremene sociologije*, „Izdavačko preduzeće 'Trud'”, Beograd 1934.
- Kovač B., *Načini proizvodnje i kritika političke ekonomije*, „Naše teme”, Zagreb 1988.
- Kulischer J., *Opća ekonomska povijest*, I-II „Kultura”, Zagreb 1957.
- Kuljić T., „Društvena struktura i istorijska ličnost (jedan metodološki problem istorijske sociologije)”, *Gledišta*, 5-6/1991, pp.117-131.
- Kunov H., *Opšta privredna istorija*, I-IV, „Kultura”, Beograd 1957-1959.
- Kurbatov G.L., *Istorija Vizantii; Ot antičnosti k feodalizmu*, „Vysšaja škola”, Moskva 1984.
- Kuziščin V.I., *Genezis robovладельјčeskikh latifundij v Italii*, (II v.p.n.e - I v.n.e), Moskovskij Universitet, Moskva 1976.

- Kuziščin V.I., *Rimskoe rabovладельјčeskoe pomest'je II v.d.n.e - I v.n.e.*, „Moskovskij Universitet”, Moskva 1973.
- Lazić M., „Metodološki problemi istraživanja starih društava” (I-II), *Naše teme*, I - 7-8/1978, pp.1856-1879; II - 2/1979, pp.375-401.
- Lazić M., *Sistem i slom; Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, „Filip Višnjić”, Beograd 1994.
- Lebedeva G.E., *Socialijnaja struktura rannevizantijskogo obščestva*, „Izdateljstvo Leningradskogo universiteta”, Leningrad 1980.
- Lenjin V.I., *Dela*, „Institut za međunarodni radnički pokret”, Beograd
- Litavrin G.G., *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo v X-XI vv.*, „Nauka”, Moskva 1977.
- Lloyd Ch., „The methodologies of social history: a critical survey and defense of structuralism”, *History and Theory* 2/1991, pp.180-219.
- Love J., „Max Weber and the Theory of Ancient Capitalism”, *History and Theory*, XXV/1986.,No.2,pp.152-172.
- Luporini C., „Prilog tumačenju kategorije 'društveno-ekonomske formacije'”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.246-273.
- Luzzato G., *Ekonomska povijest Italije (Stari i Srednji vijek*, „Naprijed”, Zagreb 1960.
- Marks K. - Engels F., *Dela*, I-XLVI, „Prosveta”, Beograd 1968.
- Markets in History: Economic Studies of the Past*, ed.D.W.Galenson, „Cambridge University Press”, Cambridge 1989.
- Marković Lj., *Društveno-ekonomske formacije*, „Delta pres”, Beograd 1974.
- Maškin N.A., *Istorija starog Rima*, „Naučna knjiga”, Beograd 1978.
- McCloskey D.N., „The Problem of Audience in Historical Economics: Rhetorical Thought on a Text by Robert Fogel”, *History and Theory* 1/1985, pp.1-22.
- Mejer E., *Ekonomičeskoje razvitije drevnjago mira*, „Izdateljstvo O.Bogdanovoj”, Petrograd 1923.
- Mejman M.N., Skazin S.D., „K voprosu o neposredstvenom perehode k feodalizmu na osnove razloženiya pervobytno-obščinnogo sposoba proizvodstva”, *Voprosy istorii*, 1/1960.
- Melotti U., „Marksizam i azijska društva”, *Marksizam u svetu*, 2/1983, pp.169-173.
- Melotti U., „Sadašnje satnje problema”, *Marksizam u svetu*, 7/1980, pp. 238-258.
- Merton R.K., *O teorijskoj sociologiji*, „CDDSSOH”, Zagreb 1979.
- Michell, *The Economics of ancient Greece*, „Hef.&Sond”, Cambridge 1957.
- Mickwitz G., „Economic Rationalism in Graeco-Roman Agriculture”, *English Historical Review*, 52/1937, pp.577-589.
- Mićunović D., *Logika i sociologija; Induktivno zaključivanje u sociologiji*, „Filozofske studije”, Beograd 1971.
- Milić V., *Sociološki metod*, Nolit,, Beograd 1978,
- Milić V., *Sociologija saznanja*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1986.
- Mils R., *Sociološka imaginacija*, „Savremena Škola”, Beograd 1964.
- Mink L., „Collingwoodov istoricizam: dijalektika procesa”, *Gledišta*, 11-12/1987, pp. 129-149.
- Mironov B.N., *Istorič i sociologija*, „Nauka”, Leningrad 1984.

- Mirović N., „Weber o zapadnom gradu: politička autonomija, vlast zanatlija i radna etika”, *Sociološki pregled*, 1-2/1985.
- Miščević N., „Struktura filozofije povijesti”, *Ideje*, 3/1978, pp.37-50.
- Momsen T., *The History of Rome*, I-IV, „J.M.Dent & Sons Ltd”, London 1920.
- Moore B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, „Beacon”, Boston 1966.
- Multiparadigmatic trend in Sociology*, ed. Ulf Himmelstrand, „Studia Sociologica Upsaliensia”, Uppsala 1987.
- Mumford L., *Grad u historiji*, „Naprijed”, Zagreb 1988.
- Murray M., „Noviji pogledi na prelaz iz feudalizma u kapitalizam”, *Marksizam u svetu*, 2/1979, pp.112-142.
- Nastajanje kapitalizma* (Izabrani odlomci iz svetske literature), ed. R.Bićanić, „Školska knjiga”, Zagreb 1959.
- Nojrat O., *Istorija antičke privrede*, Kultura,, Beograd 1957.
- North D.C, and Thomas R.P., *The Rise of the Western World - A New Economic History*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1976.
- Novaković S., *Hipoteze i saznanje*, „Nolit”, Beograd 1984.
- Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, ed.M.Ranković, „Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu”, Beograd 1981.
- Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, „SKZ”, Beograd 1959.
- Ostrogorski G., *O vizantijskom feudalizmu*, „Prosveta”, Beograd 1969.
- Ostrogorski G., *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, „Prosveta”, Beograd 1969.
- Ostrovitjanov K.B., *Kratak pregled ekonomike pretkapitalističkih formacija*, „Kultura”, Beograd 1947.
- Parsons T., *Društva; Evolucijski i poredbeni pristup*, „August Cesarec”, Zagreb 1988
- Parsons T. i dr., *Teorije o društvu*, „Vuk Karadžić”, Beograd 1969.
- Parsons T., *Moderna društva*, „Gradina”, Niš 1992.
- Petronije A., *Satirikon*, „SKZ”, Beograd 1976.
- Pirenne H., *Medieval Cities: their Originis and the Revival of Trade*, „Princeton University Press”, Princeton 1974.
- Pirenne H., *Privredna povijest Evropskog Zapada u srednjem vijeku*, „Veselin Mašleša”, Sarajevo 1958.
- Plehanov G.V., *Izabrana dela*, „Kultura”, Beograd 1968.
- Poljanskij F.J., *Ekonomičeskaja istorija zarubežnih stran - epoha feodalizma*, „Moskovskij universitet”, Moskva 1954.
- Poljanskij F.J., *Ekonomičeskaja mysl Drevnej Grecii*, „Izdajateljstvo Moskovskogo Universiteta”, Moskva 1974.
- Poljanskij F.J., *Ekonomičeskaja mysl Drevnogo Rima*, „IMU”, Moskava 1978.
- Poper K., „Beda istorizma”, in: *Kritika kolektivizma*, ed. V.Gliigorov, „Filip Višnjić”, Beograd 1988.
- Popović D., *Materijalističko shvatanju istorije*, *Ideje* 3-4/1983.
- Popović D.J., *Istorija i sociologija*, „Štamparija Jovanović i Bogdanov”, Novi Sad 1936.

- Popović M., „Neke karakteristike Gurvičeve dijalektike”, *Anali pravnog fakulteta*, 3/1958.
- Popović M., *Savremena sociologija*, „BIGZ”, Beograd 1973.
- Popović M, Ranković M., *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ, Beograd 1981.
- Povijest rada*, ed. H.J.Schneider, „Grafički zavod Hrvatske”, Zagreb 1987.
- Pratt V., *The Philosophy of Social Sciences*, Methuen 1980.
- Primorac I., „Filozofija i res gestae”, *Filosofija* 1-2/1973.
- Postan M.N., *Essays on Medieval Agriculture & General Problems of the Medieval Economy*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1973.
- Postan M.N., *Medieval Trade and Finance*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1973.
- Puhan I., *Rimsko pravo*, „Naučna knjiga”, Beograd 1977.
- Radanje evropske civilizacije (Grčka i Rim)*, ed. Huxley G, „Jugoslavija”, Beograd 1967.
- Rani srenji vek*, ed.D.T.Rice, „Jugoslavija”, Beograd 1976.
- Ranković M., *Gurvičevo shvatanje strukture i tipologije globalnih društava*, „Rad”, Beograd 1970.
- Razin V.I., Ekonomova E.J., „O kategorijah istoričeskaja epoha i obščestveno-ekonomičeskaja formacija”, *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, 1/1986.
- Rešer N., „Da li su objašnjenja u istoriji specifična”, *Gledišta* 9/1978, pp.849-861;
- Roll E., *Povijest ekonomske misli*, „Naprijed”, Zagreb 1956.
- Rostovcev M., *Istorija starog sveta*, „Matica srpska”, Novi Sad 1974.
- Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Helenstic World*, I-III, Clarendon Press,, Oxford 1941.
- Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, I-II, „Clarendon Press”, Oxford 1957.
- Rošer V., *Sistema narodne privrede*, I-II, „Državna štamparija”, Beograd 1863.
- Rutenburg., *Očerk iz istorii rannego kapitalizma v Italii*, „AN SSSR”, Moskva-Leningrad 1951.
- Salvioli G., *Il capitalismo antico (Storia dell economia Romana)*, „Gius.Laterza & Figli”, Bari 1929.
- Salzman L.F., *English Industries of the Middle Ages*, „Oxford University Press”, Oxford 1923.
- Salzman L.F., *English Trade in the Middle Ages*, „Oxford University Press”, Oxford 1931.
- Sarton G., *Ancient Science and Modern Civilisation*, „University of Nebraska”, Lincoln 1954.
- Sawer M., *Marksizam i azijski način proizvodnje*, „Logos”, Sarajevo 1984.
- Schumpeter J.A., *Povijest ekonomske analize*, I-II, „Informator”, Zagreb 1975
- Sergejev D., *Otuđeni čovjek*, „Suvremena misao”, Zagreb 1974.
- Sesardić N., „Prilog kritici marksističke utopije”, *Filozofske studije*, (XV) 1983, pp.41-94.
- Simon J., „Stages in Social Development”, *Marxism Today*, vol.VI, No.6 (juni),pp.183-188.

- Skocpol T., „An 'Uppity Generation' and the Revitalization of Macroscopic Sociology”, *Theory and Society*, 17/1988, pp.627-643.
- Skocpol T., *States and Social Revolutions*, „Cambridge University Press”, New York 1979.
- Smith D., *Barrington Moore, Jr: A Critical Appraisal*, „Armonk”, New York 1983.
- Smith D., *The Rise of Historical Sociology*, „Polity Press”, Cambridge 1991.
- Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, „Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1990.
- Sociology and History*, ed. W.J.Cahnman, A.Boskoff, „The Free Press”, New York 1964
- Sorokin P., *Savremeni pravci i teorije*, I-II, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona”, Beograd 1932, 1933.
- Spevakovskij A.B., *Samurai - vojennoje soslovije Japonii*, „Nauka”, Moskva 1981.
- Stanojević O., *Zajam i kamata*, „Institut za pravnu istoriju”, Beograd 1966.
- Ste Croix, G.E.M. de, *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaic Age to the Arab Conquests*, „Cornell University Press”, Ithaca NY 1982.
- Stojanović S., „U traganju za revolucionarnim etosom”, *Filozofske studije*, (XI), 1979, pp.3-88.
- Supek R., *Zanat sociologa*, „Školska knjiga”, Zagreb 1983.
- Svetski kapitalistički sistem*, ed. D.Pirec i M.Jakšić, „Ekonomika”, Beograd 1987.
- Sweezy P., „Kritika” (Rasprava o prelasku iz feudalizma u kapitalizam), *Marksizam u svetu* 2/1979, 1-26.
- Šefold K., *Klasična Grčka*, „Bratstvo i jedinstvo”, Novi Sad 1973.
- Šepard F., *Vizantija*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva”, Beograd 1972.
- Šoškić B., *Ekonomске doktrine*, „Savremena administracija”, Beograd 1975.
- Špengler O., *Propast Zapada*, „Geca Kon”, Beograd 1936.
- Tacit, *Anali*, „SKZ”, Beograd 1970.
- Tartalja S., *Skriveni krug; Obnova ciklizma u filozofiji istorije*, „Ideje”, Beograd 1976.
- Theory of History*, ed. P.Gardiner, „The Free Press”, New York 1959.
- Thompson J.W., *Economic and Social Hisotry of the Middle Ages (300-1300)*, „Frederick Ungar Publishing Co.”, I-II, New York 1966.
- Tilly Ch., *As Sociology Meets History*, „Academic Press”, New York 1981.
- Tilly Ch., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, „Russel Sage Foundation”, New York 1984.
- Tjaden K.H., „Prirodna evolucija, društvena formacija, svetska istorija; Razmišljanja o sociološkoj teoriji razvitka”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp. 124-179.
- Tojnbi A., *Istraživanje istorije*, I-II, „Prosveta”, Beograd 1970.
- Tokarev S.A., *Torgovlja angliškogo manora v XIII i 1-oj polovine XIV veka*, (*Sine anno et locum*).
- Toni R.H., *Religija i uspon kapitalizma*, „Prosveta”, Beograd 1979.
- Topolski J., „Towards an Integrated Model of Historical explanation”, *History and Theory*, 3/1991, pp.324-338; pp.331-2.
- Vasiljev L.S., Stučevski I.A., „Tri modeli vznikovenija i evolucii dokapitalističkih obšestev”, *Voprosi istorii*, 7/1966.

- Vavrinek V., „The Eastern Roman Empire or Early Byzantium? A Society in Transition”, in: *From Late Antiquity to Early Byzantium* (Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference), „Czechoslovak Academy of Sciences”, Praha 1985, pp.9-20.
- Weber A., *Tragično i istorija*, „Književna zajednica Novog Sada” i „Dnevnik”, Novi Sad 1987.
- Weber M., *Privreda i društvo*, I-II, „Prosveta”, Beograd 1976.
- Weber M., *Protestanska etika i duh kapitalizma*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1968.
- Vico G., *Načela nove znanosti o zajedničkoj prirodi nacija*, „Naprijed”, Zagreb 1982.
- Vilar P., „Marksistička istorija ili istorija u izgrađivanju”, *Marksizam u svetu*, 9/1979, pp.359-404.
- Vision and Method in Historical Sociology*, ed.Theda Skocpol, „Cambridge University Press”, Cambridge 1984.
- Vranicki P., *Filozofija historije*, „Naprijed”, Zagreb 1988,
- Wallerstein I., *Suvremeni svjetski sistem*, „Cekade”, Zagreb 1986.
- Walsh W., *An Introduction to Philosophy of History*, „Hutchinson University Library”, London 3ed 1967.
- Weber M., *Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, „Foundations of History Library NLB”, London 1976.
- Weber M., *Metodologija društvenih nauka*, „Globus”, Zagreb 1986.
- Wehler H.-U., „Povijest kao historijska nauka o društvu”, *Marksizam u svetu*, 12/1983, pp.39-66
- Westermann W.L., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, „The American Philosophical Society”, Philadelphia 1974.
- White H., *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, „The Johns Hopkins University Press”, Baltimor & London 1975.
- White K.D., *Agricultural Implements of the Roman World*, „Cambridge University Press”, Cambridge 1967.
- White K.D., *Greek and Roman Technology*, „Thames & Hudson”, London 1986.
- White K.D., „The Productivity of Labor in Roman Agriculture”, *Antiquity*, XXXIX/1965.
- White L., *Medieval Technology and Social Change*, „Oxford and the Clarendon Press”, Oxford 1962.
- White M., *Foundations of Historical Knowledge*, „Harper&Row Publishers”, New York 1965.
- Wittfogel K.A., *Orijentalna despocija*, „Globus”, Zagreb 1988.
- Wright G.H., *Objašnjenje i razumevanje*, „Nolit”, Beograd 1975.
- Zamorovsky V., *Grčko čudo*, „Školska knjiga”, Zagreb 1978.
- Zimel G., *Problemi filozofije istorije; Saznajnoteorijska studija*, „Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića”, Sremski Karlovci - Novi Sad 1994.
- Zimmern A., *The Greek Commonwealth*, „Oxford University Press”, Oxford 1961.
- Zombart V., *Sovremennyj kapitalizm*, „Gosudarstvennoe izdateljstvo”, vol.I-III, Moskva - Leningrad 1931.
- Žid Š., Rist Š., *Istorija ekonomskih doktrina*, „Mirotočivi”, Beograd 1921.

IMENIK PISACA I LIČNOSTI

Abrams Ph., 48, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 305.
 Adrijan (protosevast), 219.
 Afrić V., 305.
 Agassi J., 112, 305.
 Ahrweiler H., 291.
 Alarih, 252
 Aleksandar Etolijski, 179.
 Aleksandar Makedonski, 178, 179, 204.
 Aleksinski G.A., 97.
 Aleterov K.A, 97.
 Alexandel G., 73.
 Aleksije I Komnin, 281, 289.
 Aleksije IV, 281.
 Aleksije Stratigopul, 281.
 Amin S., 158.
 Anastasije, 256.
 Anchor R., 46.
 Anderson P., 48, 49, 74, 103, 127, 143-144, 174, 176, 200, 203, 204, 222, 236, 305.
 Andreev N., 99.
 Andronik II, 280, 284, 285.
 Anfelov D., 271.
 Ankersmit F.R., 16, 37, 38, 71.
 Antipatar, 233.
 Antoniadis-Bibicon H., 258, 259, 273.
 Antonić S., 78, 108, 305.
 Appley J., 18.
 Apter D., 52.
 Arandelović J., 118, 122.
 Argon , 159.
 Arhimed, 112, 205.

Arhita, 205.
 Aristofan, 202.
 Aristotel, 7, 68, 85, 112, 204, 205.
 Arkweight R., 203.
 Arnulf, 131.
 Aron R., 240, 305.
 Artakserks III, 178.
 Ashley W.J., 65, 109, 110, 125, 126, 145, 146, 305.
 Atajjata, 270.
 Augustin Sv., 145, 186.
 Ausonije, 218.
 Austin M.M., 204, 205.
 Avgust, 40, 60, 131, 180, 206.
 Avineri S., 88.
 Avramović S., 87, 305.

Badian E., 50.
 Bajec J., 114.
 Balbo, 233.
 Bales K., 35.
 Baner W., 16.
 Banks J.A., 47 305.
 Barbagallo C., 163, 305.
 Barg M.A., 130, 133, 305.
 Barth P., 17.
 Bath B.H.van, 192.
 Batišev I.T., 97.
 Bauer B., 99.
 Bauman Z., 102-103, 104, 125, 126, 127, 136, 177, 282, 305.
 Bauvat, 233.
 Bazarov V., 96.
 Bear, 15.

Beck H.-G., 274.
 Becker, 15.
 Bellah R.N., 20, 22, 23.
 Beloh, 150.
 Bendix R., 19, 47, 48, 51, 52, 57, 58.
 Berman, 96.
 Berengar od Friulija, 131.
 Bernal J.D., 112.
 Bessmertnyj J.L., 145, 305.
 Bezobrazov B.A., 272.
 Billard R., 193.
 Bjeljajev, 62.
 Blagojević O., 66, 99.
 Blalock H., 72.
 Bloch E., 7, 33.
 Bloch M., 28, 30, 49, 69, 111, 112, 123, 126, 131, 132, 147, 186, 195, 213, 227, 236, 247, 283, 284, 285, 286, 288, 290, 306.
 Bock K.E., 6, 12, 13, 15, 306.
 Bogdanov A., 2, 78, 79, 88-104, 133, 306.
 Bogdanović M., 113, 122, 306.
 Bois G., 30, 76, 209, 306.
 Bolčić S., v, vi, vii, 2, 60, 113.
 Bosl K., 133.
 Bradley, 15.
 Brandt M., 251, 256, 268, 273, 306.
 Braudel F., 28-30, 49, 69, 76, 77, 121, 122, 139, 181, 306.
 Brehier L., 251, 252, 255, 280, 281, 294, 295, 306.
 Brenner R., 74, 140, 141, 142, 144, 306.
 Brentano L., 62.
 Brown R.D, 51.
 Browning R., 50, 306.
 Brunner H., 210-211.
 Brunt P., 171.
 Buecher K., 62, 64, 125, 126, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 306.
 Buharin N., 97-98, 99, 207, 208.
 Burnes H.E., 6, 32, 33, 58, 68.
 Burke P., 53.
 Burkhardt J., 32.

Burr G.L., 13.
 Butler R.J., 71.

Cahnman W.J., 67.
 Cameroon R., 58, 70.
 Cannadine D., 71.
 Carcopino J., 109, 152, 153, 161, 306.
 Conrad A.H., 71.
 Cantillon R., 191-192, 223, 306.
 Carr E.H., 38, 44, 118, 306.
 Carus-Wilson E.M., 224, 306.
 Casson L., 154, 155, 306.
 Cezar, 40, 112, 157.
 Chakaja M.G., 97.
 Chaunu P., 110, 306.
 Ciccoti E., 163, 202.
 Ciceron, 157, 158, 167, 201, 222.
 Cipolla C.M., 123, 124, 132, 195, 307.
 Cohen G.A, 106, 208, 310.
 Collingwood R.G., 6, 13-14, 15, 16, 31, 37, 38, 310.
 Collins R, 47.
 Comte A., 6, 7, 8, 9, 10, 15, 20, 41, 63, 81, 307.
 Coulborn R., 128, 130, 282.
 Crawford M., 171.
 Croce B., 15.
 Cromwell O., 40.
 Cunow H., 99, 110, 136, 192, 203, 233, 310.

Čardalović O., 74, 122
 Čarni L., 78, 81, 120, 307.
 Čečencev V.N., 193.
 Čubrilović V., 6

Dahl R., 171.
 Danto A., 32, 37, 38, 45, 307.
 Davidov A.A., 74, 307.
 Davis L., 70, 71.
 DeKan P., 85.
 Demosten, 152, 162, 177, 201.
 Descartes R., 89.
 Dera Đ., 193, 307.
 Desnicki V.A., 97.

Despot B., 204.
 DeTurvil, 85.
 Difiil, 179.
 Dilthey W., 14-15, 307.
 Dini V., 103.
 Diodor, 7, 109, 198.
 Dioklecijan, 181, 184, 185, 223, 254.
 Dionisije H., 205.
 Dmolen E., 85.
 Dobb M., 101, 140-141, 142, 144, 234, 307.
 Dockes P. 160, 186, 226.
 Doeber R., 81.
 Doelger F., 271.
 Dopsch A., 162.
 Dos F., 30.
 Dovatur A.I., 201, 202, 307.
 Dragičević A., 62, 64, 66, 79, 91, 307.
 Dray W., 32, 37, 38, 307.
 Drobiževa L.M., 49, 307.
 Dubrovskij S.M., 81.
 DUBY G., 136, 220, 221, 222, 223.
 Duncan-Jones R., 109, 150, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 173, 176, 177, 180, 181, 193, 194, 197, 222, 223, 307.
 Durkheim E., 12, 20-23, 24, 46, 50, 51, 53, 57, 58, 119, 128, 307.
 Đurđev B., 102, 307.
 Đurić M., 18, 19, 307.
 Eder K., 80, 307.
 Eibach D., 261.
 Eisenstadt S., 47, 49, 307.
 Engels F., 11, 40, 80, 81, 88, 91, 99, 103, 104, 108, 111, 146, 196, 200, 234, 258, 311.
 Engerman S. 70.
 Epikrat, 179.
 Eratosten, 112.
 Erikson K., 50.
 Eshin, 162, 201.
 Eucken W., 63, 64, 120, 127, 307.
 Eudoks, 205.

Euklid 112.
 Evagrije, 263.
 Farington B., 112, 205, 308.
 Febrre L., 28, 69.
 Fenip, 177.
 Feyerabend P., 73.
 Fichte J.G., 7.
 Filaret Milostivi, 274.
 Filemonid, 199.
 Filip Mak., 204.
 Filipović F., 98, 99, 308.
 Finley M.I., 109, 163, 171, 191, 192, 202, 260, 308.
 Flaceliere R., 174, 202, 308.
 Fleischer H., 80, 82, 82, 308.
 Flores E., 103.
 Fogel R.W., 70-71, 308.
 Formion, 201.
 Foss C., 293.
 Fourier S, 10, 82.
 Francotte, 163.
 Frank T., 153, 167, 170, 193, 197, 308.
 Frankel Ch., 38, 45.
 Frederiksen M., 171.
 French A., 193.
 Froude, 15.
 Fulbrook M., 48.
 Furet F., 30, 60, 71, 72.
 Gadamer H.G., 13, 15, 308.
 Gaj, 150, 201, 202.
 Galen 112.
 Galenson D.W., 69, 71.
 Galilei G., 7-8, 43.
 Gallant T.W., 161.
 Gallie W.B., 14, 308.
 Gallman R., 70, 71.
 Gallo D., 103.
 Ganshof F.L., 282.
 Gardiner P., 32, 37, 38, 43, 308.
 Garnovskij K.N., 100.
 Garsney P., 104, 180, 308.
 Gazivoda G., 149, 308.

Geanakoplos D.J., 251, 252, 277, 279, 280, 282, 294, 295, 308.
 Gellner E., 75.
 Gemulus, 126.
 Gerold Sv., 145.
 Giddens A., 53, 55, 308.
 Gij od Spoleta, 131.
 Gismondi I., 110.
 Glotz G., 193, 197.
 Gluskina L.M., 201.
 Gobozov I.A., 37, 308.
 Godelier M., 81, 107.
 Godrik Sv., 137.
 Gof J.Le, 123, 124, 125, 221, 222-223, 224, 225, 282, 290, 308.
 Goldstein L.J., 59.
 Goldthorpe J.H., 47, 54, 58, 59, 308.
 Gokfound I., 96.
 Gorki M., 96, 97.
 Gotlieb R., 141.
 Gras N.S.B., 134.
 Grđić G., 124, 126, 135, 136, 145, 162, 185, 220, 222, 227, 308.
 Grekov, 100.
 Grierson P., 126, 131.
 Grimal P., 110, 150, 163, 308.
 Guenter R., 186.
 Guillon A., 272.
 Gummerus H., 168, 202.
 Gurvitsch G., 6, 20, 23-28, 69, 308.
 Gusejnova A.S., 161, 309.
 Habermas J., 80, 309.
 Hahn I., 186.
 Hall H., 134.
 Hall J.A., 58, 309.
 Hannabus S., 74.
 Hechter M., 53, 57, 58, 118, 310.
 Heckman J.J., 71.
 Hegel G.W.F., 7, 85, 121, 299, 303, 309.
 Heichelheim F.H., 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 170, 173, 174, 177, 179, 197, 198, 199, 201, 309.

Held A., 62.
 Heler A., 43, 74, 309.
 Hempel C.H., 38-40, 41, 309.
 Henrik II, 284.
 Herodot, 7.
 Heron, 112.
 Hicks J., 162, 267, 268, 286, 309.
 Hijerokle, 251.
 Hijeron, 205.
 Hildebrand B., 62, 64.
 Hill Ch., 48, 49, 74.
 Hilton R., 49, 74, 140, 141, 142, 144.
 Hindess B., 103-104, 122, 294, 309.
 Hintze O., 128, 130.
 Hipal, 155.
 Hiponik, 199.
 Hirschman A., 75.
 Hirst P., 103-104, 294, 309.
 Hjuž S., 28, 309.
 Hobsbawm E., 48, 74, 101, 102, 236-237, 309.
 Holt R., 227.
 Hopkins K., 51, 171, 309.
 Horacije, 158.
 Hrist, 10.
 Hrest, 179.
 Huges J.R., 7070.
 Humbolt, 13.
 Hunt L., 48.
 Hutchins T.D., 71.
 Huttenback R.A., 71.
 Hvastova K.V., 285, 286, 287, 289, 290, 309.
 Ibn-Hordadbeh, 293.
 Ilić V., 2.
 Ingrem J., 61, 62, 63, 65, 66, 309.
 Irakilje, 263-264, 265.
 Irina od Monteferata, 284.
 Isak II, 281.
 Isej, 162.
 Isidor P., 210.
 Ivanov-Omskij I.I., 87, 309.
 Izrailjeva, 97.

Jacob H.E., 221.
 Jakoby D., 280.
 Jakovljević M.J., 97.
 Jakšić B., 11, 34, 41.
 Jakšić M., v, vii, 75, 81, 86, 87, 88, 100, 106, 128, 141, 309.
 Janzen N., 82.
 Jelisaveta (Elisabeth), 44, 146, 234.
 Jenkins R., 262, 263, 265, 310.
 Johan Juergen, 232.
 Johnson A.Ch., 153, 155, 156.
 Jones A.H.M., 109, 110, 152, 154, 171, 173, 174, 181, 184, 222, 250, 251, 252, 254, 255, 264, 294, 310.
 Jovan Orfanotrof, 279.
 Jovan Zlatousti, 253.
 Jovanović V., 65.
 Joynt C.B., 42.
 Justin II, 263.
 Justinijan, 184, 252, 253, 254, 255, 260, 261, 263, 264.
 Juškević P., 96.
 Kaj Memije, 160.
 Kalinin F.I., 97.
 Kant I., 4, 40, 118, 120.
 Karakala, 182.
 Karayannopoulos J., 272.
 Kardelj E., 99.
 Karlo Debeli, 131.
 Karlo Martel, 210, 211, 212, 266.
 Karlo Veliki, 129, 131.
 Katon, 152, 158, 159, 160, 161, 168, 176, 194, 197, 200.
 Kautsky K., 99.
 Kazakević E.L., 201.
 Každan A.P., 269, 271, 272, 293, 310.
 Kefistad, 156.
 Kepler, 65.
 Keynes J.M., 69, 185.
 Kiernan V., 75.
 Kingsley, 15.
 Kiser E., 53, 57, 58, 118, 310.
 Kitto H.D.F., 156, 198, 310.

Kivilije A., 20, 85, 310.
 Kleomen, 179.
 Kleopatra, 45.
 Kline G.L., 88.
 Ključevski, 62.
 Knapp G.F., 62.
 Knapp P., 36, 47, 72, 240, 310.
 Knies C., 62.
 Kocka J., 49, 310.
 Kokin M.D., 87.
 Kolakowsky L., 82, 83, 86, 87, 89, 96, 98, 268, 310.
 Kolumela, 150, 158, 159, 160, 161, 176, 192, 193, 194, 198, 222.
 Konstantin VII, 277, 270.
 Konstantin IX, 278.
 Konstantin Veliki, 181, 183, 185, 194.
 Koranašvili G.V., 104, 152, 160, 172, 173, 187, 209, 240, 310.
 Kosić M., 5, 16, 18, 19, 62, 310.
 Kosirjev V., 97.
 Kovač B., 106, 128, 310.
 Krader L., 88.
 Krieger L., 16.
 Ksenofon, 151.
 Ktesibije, 112.
 Kulanž F., de, 22.
 Kulischer J., 110, 111, 124, 126, 136, 220, 221, 223, 310.
 Kuljić T., 5, 310.
 Kurbatov G.I., 185, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 268, 270, 273, 274, 276, 280, 281, 288, 290, 292, 293, 295, 296, 310.
 Kušner P., 99.
 Kuziščin V.I., 160, 171-172, 209, 310, 311.
 Labriola, 108.
 Labrousse E., 69.
 Lakatosz I., 303.
 Laktancije, 185.
 Lanza D., 103.
 Lašuk L.P., 49.
 Lav VI, 270.

Lazić M., v, vi, 225, 268, 300, 311.
 Lebedeva G.E., 132, 253, 254-255, 256, 257, 259, 260, 261, 265, 311.
 Lekas P., 104, 208-209.
 Lemerle P., 271, 272, 290.
 Lenjin V.I., 78-82, 86, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 104, 108, 126, 127, 190, 268, 310.
 LePle, 85.
 Leslie T.E.C., 65.
 Leves M.de, 123.
 Levi-Strauss K., 55.
 Levy M., 54.
 Likon, 156.
 Lhomme J., 69.
 Lisimah, 179.
 List F., 64.
 Litavrin G.G., 264, 269, 279, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 310.
 Liutprand, 278.
 Livije, 7, 205.
 Loyd Ch., 52, 54, 55, 56, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 311.
 Lobanov J., 97.
 Longo O., 103.
 Lopez R., 223, 224.
 Lorija, 62.
 Love J., 169, 171, 311.
 Lucije Tunije, 160.
 Ludvig Nemački, 131.
 Ludvig Pobožni, 131.
 Luj XIV, 38, 39, 45.
 Luj Sveti, 293.
 Lukač Đ., 33.
 Lunačarski A., 96, 97.
 Luporini C., 106, 190, 311.
 Luter M., 10.
 Luzzato G., 151, 157, 158, 159, 160, 194, 311.
 Luxemburg R., 99.
 Lydus K., 181.

Ljadov M.N., 97.
 Ljebedev-Holjanski P.I., 97.
 MacMullen R., 186.
 Maddalena A.de, 223.
 Madjar L.I., 85, 86, 87.
 Magon, 158.
 Maines D.R., 56.
 MacKenzie D., 51.
 Mancijski D.Z., 97.
 Mandelbaum M., 16.
 Mandić O., 100.
 Mango C., 293, 294.
 Mangoldt H.K.E., 65.
 Mann B.R., 101.
 Mann M., 49, 51, 57.
 Mannheim K., 65.
 Marcijal, 159.
 Marija (Mary S.), 44.
 Marija (monahinja), 286.
 Marko Antonije, 45.
 Marko Aurelije, 155, 211.
 Marron H., 37.
 Marshall A., 68.
 Martindale D., 73.
 Martino F. de, 103.
 Marx K., 8, 9, 10, 20, 32-33, 35, 40, 50, 52, 53, 58, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 98, 99, 100, 102, 106, 107, 111, 126, 140, 14, 146, 163, 164-165, 166, 169, 170, 171, 189, 199, 200, 201, 206-207, 228, 236, 311.
 Maslov, 62.
 Maškin N.A., 163, 171, 311.
 Mavrikije, 263.
 McClelland P.D., 70, 71.
 McCloskey D.N., 70, 71, 311.
 Meinecke F., 16.
 Meitland F.W., 44-45.
 Melikašvili G.A., 102, 210.
 Menger C., 66-67, 68.
 Menžinski V.R., 97.
 Mering, 108.

Merleau-Ponty M., 119.
 Majstorović S., 275.
 Mehmed II, 267.
 Mejman M.N., 101, 311.
 Melloti U., 81, 104, 143, 311.
 Merton R.K., 34, 56, 57, 117, 311.
 Meyer E., 163, 165, 169, 170, 200, 311.
 Meyer J.R., 71.
 Mickwitz G., 159, 311.
 Mićunović D., 118, 119, 311.
 Mill J.S., 8, 9, 10, 11, 15, 41, 65, 118, 119.
 Milić A., 34.
 Milić V., 15, 25, 26, 32, 77, 78, 311.
 Mills W., 34, 35, 46, 311.
 Mink L., 14, 311.
 Mironov B.N., 49, 311.
 Mirović N., 134, 204, 312.
 Mitridat, 151.
 Molsed M.J., 56.
 Mommsen T., 151, 153, 163, 164, 165, 169, 170, 180, 312.
 Monas S., 58.
 Montesquieu Ch., 85.
 Moore B., 46, 47, 48, 49, 58, 70, 74, 312.
 Muhamed, 129.
 Mueller G.H., 164.
 Mumford L., 109, 110, 111, 112, 152, 232, 231, 312.
 Murphey M.G., 71.
 Murray M., 141, 312.
 Nagel E., 38, 39, 44, 118, 310.
 Napoleon I, 40.
 Nasse E., 62.
 Neale R.S., 74.
 Nelson B., 75.
 Neron, 155, 194.
 Neurat O., 121, 205, 312.
 Newton I., 7, 89.
 Ničifor Foka, 278.
 Nikandor, 157.
 Nikija, 199.

North D.C., 69, 70, 128, 130, 131, 132, 133, 194, 220, 221, 224, 227, 290, 312.
 Nostrand J.J.van, 154.
 Novaković S., 105, 298, 303, 312.
 Nowell-Smith P.H., 59.
 Od, 131.
 Olafson F.A., 38.
 Osipova K.A., 270.
 Ostrogorski G., 184, 194, 249, 250, 251, 255, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 312.
 Ostrovitjanov K.B., 127, 312.
 Oton Veliki, 112, 278.
 Procacci G., 141.
 Parain C., 222, 223.
 Panjenko B.A., 272.
 Perpl, 155.
 Plinije Stariji, 153, 155, 158, 159, 173, 193, 198.
 Plinije Mlađi, 153, 158.
 Pasion, 156.
 Pavlovskij J.N., 161, 200.
 Piktet, 223.
 Patlagean E., 261.
 Psel, 295.
 Pareto V., 2390240.
 Pompej, 157.
 Perikle, 160, 200.
 Plutarh, 160, 204.
 Platon, 204, 205.
 Polemarh, 162.
 Poehlmann R., 163.
 Park M., 200.
 Plaut, 202.
 Poluks, 202.
 Poršnev B.F., 209.
 Proudhon P.J., 10.
 Popović M., vi, 6, 25, 33, 34, 35, 113, 303, 313.

Plehanov ., 1, 40, 78, 79, 82-88, 99, 104, 108, 312.
 Popović D.J., 6, 312.
 Popper K., 6, 16, 38, 40-41, 42, 57, 117, 312.
 Passmore J., 16.
 Primorac I., 31, 313.
 Parsons T., 34-35, 46, 52, 54, 61, 312.
 Polanyu K., 49, 172.
 Parker W., 70.
 Pope C.L., 71.
 Payner B., 71.
 Papajan G., 87.
 Pokrovski M.N., 95, 97.
 Pijuttu P.A., 95, 96, 97, 98.
 Poulantzas N., 107.
 Puhant I., 111, 150, 157, 180, 182, 183, 184, 185, 202, 313.
 Petronije, 112, 152, 312.
 Ptolomej, 112.
 Postan M.M., 112, 162, 224, 225-226, 313.
 Pratt V., 118, 313.
 Pirenne H., 124, 126, 128, 129, 130, 134-138, 139, 140, 144, 145, 312.
 Poljanskij F.J., 127, 163, 171, 198, 312.
 Radek, 99.
 Radovanović M., 65.
 Ragin Ch., 52.
 Ranke L., 13, 14, 68.
 Ranković M., vi, 27, 34, 35, 113, 114, 115, 303, 313.
 Ratzel F., 85.
 Razin V.I., 82, 313.
 Reichardt, 163.
 Reinhold M., 171.
 Rescher N., 38, 41, 42, 43, 313.
 Ricardo D., 35, 61, 62, 63, 68, 90, 91.
 Rickert H., 15.
 Rist Š., 9, 61, 64, 315.
 Ritzer G., 74.
 Robert Gviskard, 280.
 Rodbertus ., 64, 165.

Roetzler H. 62.
 Rokan ., 52.
 Roman I, 270.
 Roman I Lakapin, 277.
 Roman II, 273.
 Roman (močnik), 287-288.
 Roscher W., 62, 63, 64, 65, 67, 90-91, 202, 313.
 Rostovtzeff M., 60, 109, 110, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 170, 171, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 186, 203, 313.
 Rostow W.W., 69, 303.
 Roth G., 19, 47.
 Rousseau J.J., 89.
 Rudolf Burgundski, 131.
 Ruesen J., 46.
 Saint-Simon C.-H., 8, 10, 11.
 Saller R., 109, 180, 308.
 Salvioli G., 157, 159, 162, 163, 169-170, 173, 199, 202, 205, 222, 313.
 Samardžić R., 6.
 Samter A., 66.
 Samuelson P., 72.
 Sanchez-Albornoz C., 123.
 Sander ., 125.
 Sanderson S., 36.
 Sargent R.L., 200.
 Saussure ., 55.
 Sawyer M., 82, 83, 86, 87, 88, 100, 104, 313.
 Schaeffle A., 62.
 Scheel H.von, 62, 66.
 Schelting A., 17.
 Schmöller G., 62, 64, 65, 67.
 Schneider H., 162.
 Schoenberg G., 62.
 Schumpeter J.A., 8, 50, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 90, 158, 313.
 Schwahn W., 193.
 Schultz Th.W., 71.
 Scipion, 200.

Scocpol T., 47, 48, 51, 52, 57, 58, 59, 74, 119, 314.
 Seneka, 198, 202.
 Sergejenko M.N., 160.
 Sergejev D., 105, 313.
 Sesardić N., 33, 313.
 Shapiro M., 101.
 Shils E., 35, 54.
 Sigaris, 288, 289.
 Sigwart G., 202.
 Simmel G., 16, 315.
 Simon J., 101, 102, 314.
 Simvatije, 277
 Sjuzjumov M.Ja., 270, 276, 280.
 Skazin S.D., 101, 311.
 Skidmore W., 121.
 Smelser N., 47, 54, 60.
 Smith A., 35, 61, 63, 64, 68.
 Smith D., 46, 48, 49, 53, 54, 59, 314.
 Sokolov A.V., 97.
 Sombart W., 33, 62, 67-68, 99, 125, 139, 163, 195, 315.
 Somers M., 48.
 Sorokin P.A., 31, 32, 56, 57, 119, 240, 314.
 Spencer H., 10, 15
 Spengler O., 31, 314.
 Sperakovskij A.B., 284, 314.
 Spiethoff A.A.C., 62, 64, 67.
 Staljin J.V., 82, 108, 190, 209.
 Stanojević O., 156, 157, 314.
 Stanovčić V., v.
 Ste Croix G.E.M., 50, 74, 187, 314.
 Stedman J.G., 53.
 Stenel, 198.
 Stepanov I., 89095, 98, 100, 133, 306.
 Stephenson C., 283.
 Stevens C.E., 223.
 Steward J.H., 303.
 Stinchcombe A., 52.
 Stoering G., 16.
 Stojanović S., 40, 314.
 Strabon, 60, 109, 153, 155, 199.
 Strayer J.R., 282.
 Stučevski I.A., 101, 210, 315.
 Supek R., 119, 314.
 Suvorov S., 96.
 Svetonije, 167.
 Svoronos N., 272, 287.
 Symonds, 223.
 Sweezy P., 140, 141, 142, 143, 144, 146, 234, 314.
 Szlechter, 156.
 Šalabalić R., 112.
 Šancer V.L., 97.
 Šepard F., 267, 314.
 Šoškić B., 62, 64, 68, 185, 314.
 Štajerman E.M., 160, 187.
 Tacit, 112, 180, 314.
 Tartalja S., v, 31, 314.
 Tarnije, 157.
 Tawney R.H. 145, 233, 314.
 Teodosije, 132, 250, 253, 254.
 Teofil, 318.
 Teon, 157.
 Temin P., 71.
 Temistokle, 199.
 Ter-Akopjan N.B., 88.
 Tertulijan, 145.
 Thjompson E., 48, 49, 59, 74.
 Thomas B., 70.
 Thomas R.P., 128, 130, 131, 132, 133, 194, 220, 221, 224, 227, 290, 312.
 Thompson J.W., 109, 152, 163, 314.
 Thorne D., 88.
 Tiberije, 155, 171, 180.
 Tiberije Grah, 171.
 Timarh, 201.
 Tilly Ch., 48, 49, 51, 52, 53, 58, 59, 314.
 Tjaden K.H., 81, 314.
 Tjumenev A.I., 187.
 Tokarev S.A., 134, 147, 314.
 Tokugawa, 143.
 Toma Akvinski, 145.
 Topolski J., 45, 46, 314.
 Toynbee A., 31-32, 139, 314.

Trajčke ., 68.
 Trajnin I., 97.
 Trimalhion, 152.
 Trimbergen E.K., 48.
 Trocki L., 99.
 Tukidid, 7, 202.
 Turner B., 88.
 Turner J.H., 122.

Udaljcova Z.V., 270.
 Učtenko S.L., 187.
 Uspenskij F.I., 271, 272.
 Ustinov N., 97
 Ustinov V.A., 161, 309.

Valentijan I, 181.
 Valens, 181.
 Varga E., 85.

Varon, 153, 158, 159, 160, 194, 222, 223.
 Vasilije II, 273, 277, 280.
 Vasiljev L.S., 101, 210, 315.
 Vasil'jevski V.G., 271.
 Vavrinek V., 293, 315.
 Vegetti M., 103.
 Vergilije, 221.
 Vernadskij G., 272.
 Verhulst A. 209
 Vespazijan, 183.
 Vico G., 7, 315.
 Vidal-Naquet, 204.
 Vilar P., 30, 76, 315.
 Vilijem Osvajač, 213, 218, 293.
 Villard de Honnecourt, 224.
 Vitruvije, 112, 218.
 Vodolagon A.B., 98.
 Vranicki P., 7, 96, 315.
 Vryonis Sp.Jr., 272.
 Vujić M., 65.

Wagner A., 62.
 Wallerstein I., 48, 49, 52, 58, 74, 127, 128, 133, 142, 143, 144, 145, 196, 198, 203, 315.

Walsh W., 37, 120, 315.
 Walter de Henley, 158, 221.
 Waltzing, 161.
 Watkins J.W.N., 120.
 Weber A., 19-20, 241, 315.
 Weber E., 58.
 Weber M., 12, 17-19, 23, 46, 48, 53, 57, 62, 67, 75, 120, 121, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 138, 139, 140, 142, 144, 150, 152, 156, 163, 166-169, 170, 176, 181, 187, 190-191, 194, 195-196, 204, 220, 226, 229-232, 292, 293, 315.
 Wehler H.-U., 19, 315.
 Westermann W.L., 315, 196-197, 198, 200, 202, 315.
 White H., 14, 38, 315
 White K.D., 193, 198, 315.
 White L., 210-219, 220, 221, 222, 224, 226, 315.
 White M., 37, 38, 41, 119, 315
 Wickam C.J., 183, 186, 209, 259.
 Wiener, 97.
 Wilde O., 232.
 Williams E., 196.
 Williams R., 74.
 Windelband W., 15.
 Wittfogel K.A., 85, 86, 87, 172, 175, 315.
 Wolpe H., 106, 107.
 Wright G.H. 9, 14, 301, 302, 315.
 Yeo C.A., 193.
 Zamorovsky V., 178, 315.
 Zaret D., 52.
 Zenon, 179.
 Zimerl B., 99.
 Zimmern A., 174.
 Zosim, 183.
 Žid Š., 9, 61, 64

Slobodan Antonić:

THE CHALLENGE OF HISTORICAL SOCIOLOGY:

Theoretical and Methodological Problems in the Pre-Capitalist Society

Evolution Research

(abstract)

The topic of this study are types of society usually referred to by sociologists as „pre-capitalist”, „pre-industrial”, „agrarian” or „historic”. The author’s main intention was to contest the usual typology of these societies and their types of societies are concerned.

Chapter I deals with historic sociology, its place among the sociological disciplines and the main methodological problems of sociological research of history. Chapter II offers comparison of some elements of superstructure in antique and feudal type of societies (size and number of cities, development of legal and political institutions, development of science, culture and education) and shows that in terms of any of these indicators the feudal type of society cannot be considered evolutionary more development. In Chapters III and IV the author compares the economic development of these two types societies, above all from the point of market production, and concludes that neither in this respect any advantage at the feudal type of society can be noticed. In Chapter V these societies are further compared in terms of productivity of the main production relationship, and in terms of technological development, which again led to the conclusion that no major difference exists between the antique and feudal type of society.

In Chapter VI the author wonders what makes agrarian societies at similar level of technological and economic development assume such different forms of socioeconomic structure. After the comparative analysis, which also included of so-called Asian type of society, the author concludes that there are two exogenous factors which, as independent variables, determine the form and evolution of agrarian societies: natural/geographic factor and factor of military and historic environment. After testing this hypothesis on the case of social evolution in the Byzantine Empire, the author also underlines that it would be necessary to expand the present typology of agrarian societies and he accordingly offers some proposals.

Key words

Historical Sociology, Philosophy of History, Social Evolution, Feudalism, Antiquity, Byzantium, Modes of Production.

SLOBODAN ANTONIĆ (Beograd, 1959) naučni je saradnik u Institutu za političke studije u Beogradu. Diplomirao je i magistrirao na Fakultetu političkih nauka. Studirao je i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu a doktorsku disertaciju odbranio je na odeljenju za sociologiju istog fakulteta. Studije iz oblasti sociologije, filosofije i politikologije objavljivao je u važnijim naučnim časopisima u zemlji i učestvovao u više empirijskih istraživanja rađenih u okviru matičnog Instituta. Koautor je knjige *Srbija između populizma i demokratije* (Beograd, 1993). Dugogodišnji je urednik *Gledišta*, časopisa za društvenu kritiku i teoriju Beogradskog univerziteta i urednik izdavačke delatnosti IPS. Osnovni predmet njegovih istraživanja su uporedno-istorijska sociologija, kao i politička teorija i metodologija.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.343.3

АНТОНИЋ, Слободан

Izazovi istorijske sociologije: teorijsko-metodološki
problemi proučavanja evolucije predgrađanskih društava /
Slobodan Antić. - Beograd : Institut za političke studije, 1995
(Beograd : "Čigoja štampa"). - XII, 329 str. ; 24 cm. -
(Biblioteka Društvene studije ; knj. 5)

Tiraž 300. - Bibliografija: str. 305-315. - Registar. - Summary:
The Challenge of Historical Sociology.

930.1

a) Историјска социологија
ID=36853004

